

Анзор Мықәба

**АНАТОЛИАТӘИ
АЖӘАБЖЬҚӘА**

*Ароманқәа
Аочеркқәа*

Акәа
Апхәынтшәкәтыжырта
2025

УДК 821.35
ББК 84(5Абх)6-4
М 85

Мықәба, А. К.

М 85 Анатолиатәи ажәабжьқәа : ароманқәа, аочеркқәа
/Анзор Мықәба. — Ақәа: Апхәынтшәкәтыжьырта,
2025. — 400 д.

Г/Р 978-5-122-39-05024

Апсуа диаспора рыцстазаара атцаара акыр иазаап-
сахьоу ашәкәыџџы А. Мықәба ишәкә ҟыц иагәылоу
ароманқәа «Мезитҟа ахалареи» «Ачамҟа ду амтцани»
шьатас ирымоуп, XIX ашәышықәса аџбатәи азыбжа-
зы Апсны атыц змаз аҟоурыхтә зыблара иахкьаны,
Османтәи аимпериахь инанагаз апсуаа атәым жәџан
атцакәтәи рыцстазаара аазырцшуа ахтыс цьбарақәа.

Иара убас ашәкәы иагәылоуп, рыцсадгьыл антытц
зыцстазаара ахгара лахьынтцас изауз, хдиаспора аха-
тарнакцәа дукәеи Омар Беигәаи ирызку аочеркқәа.

УДК 821.35
ББК 84(5Абх)6-4

© Мықәба, А. К., 2025
© Апхәынтшәкәтыжьырта, 2025

МЕЗИТКА АХАЛАРА

Ароман

Ближе ознакомься с цебельдинцами,
нельзя их не полюбить.

Вице-адмирал Л. Г. Серебряков

— Цабалаа хәа зхы иазызхәо, хара ара икоу аф-қытак ирыланхо апсуаа, иахьатәи хәцстазаара хәхашшаауа хәказам. Аха злахьынтца арахь иаанагаз хәбдуцәа рхаан даеакала икан. Интәозар интәартә еипш арыцхара дукәа иртагылахьан, — иапхьа икәгылаз, зыгәта тапцәашәа иказ атцәа хәычы ионацәак рыла ифышьтыхуа, мац-мац ачаи цьбара днафыхәо ацәажәара дафын Хамид. — Иара хәбацәа рхаангы хәцстазаара азә датцашьыцратә еипш изыкамьзт... Аха уара иушьуа Анцәа дишьуам рхәоит, — мацк акара дагыааччеит уажәы.

Иапсуа бызшәа цкьан, ицәажәашьа разан, ихшыф еилфачан уи аены исдырдырыз, аха уаанзагы зызбахә сархәахьаз уи ахатца. Итәашьа-игылашьа, дыцкьашәкьа иеиилахәашьа, онутцкалатәи иеифекаашьа, ихәыцшья атцауларә, ажәакала, уи ауаф зегь рыла Анцәа итахны иишаз азә шиакәыз иныцшуан. Апсыуала аазара бзиа иман. Уи иалтцшәаны акәхап, зуафьшәара харакыз уафьтәыфсак шиакәыз аргама иныцшуан. Икәра аоцамзаргы, иагь-мацмызт. Иара ишихәаз ала, мызкәак рышьтахь хын-фәжәижәаба шыкәса дныртысраны дыкан.

— Шәқытакәа ркны акәра рацәа змоу аихәбацәа калап? — сыниазтцааит, уи аилкаара стәхны.

— Аихәбацәа дукәа хаман, аха ипсгәышьеит, Аллах рахмет ритааит! Аха иахзынханы ихамоугьы хгәы рыздууп, Анцәа ихагимыжьяаит. Урт рылоуп ажәытәра злаадыруа, уеизгы шәкәык ианзам... — ихәеит уажәы. — Урт ахьынзахамоу хәпсуа леишәа икоуп, — инацитцеит.

— Убарт иреиуоу азәык-фыцъак сынрыҕцаажар, сара сзы ихамтахон, — истахытдәкьаз неисырдырит. Ишызбоз, ихы-иҕы ааихалашеит ускан Хамид.

— Уи мариоуп! — ихәеит зны. — Усасра ҳатәоушъар, иузеиҕахқаауеит, даргьы рыцстазаара арҕыхоит, ҳаргьы гәахәа алаххуеит. Сангьы духарбоит, дызхаану рацәоуп. Иагьа дуеигәырҕап, Ацснйтәик длымбазацт. Даеазә иаара дахьымзар калоит... — абасгьы инацитцеит.

— Макьана Анцәа дышәхьимбааит! Илхытцуазеи?

Арака даамахеит Хамид. Уи атәылакны йкоу ацс-уаа реихарафзак реипш, ацсышәала апхьазара ицәыуа-дафын. Аха ҳнеицхырааны ишьяқәхаргылеит иан лы-шықәсхытра. Уи цшыынфажәижәба шықәса дныр-тысхьан.

— Дызхаану рацәоуп, дызбароуп, — схәеит. — Илыхь-зузеи?

— Данцхәызбаз Мараса хәа лархәон... — иажәа на-мыгзакәа даатгылеит.

— Уажәы? — уаха акгьы анимхәа, сеитанаиазтцааит.

— Уажәы Хьымараса хәа лзырхәоит аихабацәа. Аха Нермин хәа лзызхәогьы йкоуп, ус ашәкәы дануп.

— Мараса, Хьымараса, Нермин, — инеиқәысыц-хьазеит, схәашьа даарччеит иаргьы.

— Хзыцну ари атәылакны даеа жәларык иртәу ахьызқәа ашәкәы итаргалазомызт. Ус икан. Сан аонра дцеижьтеи шықәсқәак тхьан еипш ауп Нермин хәа дан-таргалаз. Мараса — даниз илыхьзыртцаз ацсыуа хьзык ауп.

— Хьымараса?

— Хьымараса зыхкьаз атәы сара саламцәажәааит, — иажәа ааҕахитцәеит. Зтцаарала дсыраапсарц стахымкәа, сәааныскылеит саргьы.

Зны атамзаара нышътатцаны, илымха инадикылеит иаалыркьаны зыбжьы аагаз ицьыбателефон.

— Мачк акара уцсы ушьазар, амфә ҳақәлап, иахзыц-шуп, — сара сахь ҕааитит ацәажәара данаалга.

Ақалақь аилашыра хналсны, шәапыцъапла италаҳаз ашьхарпқәа рахь инашьтыз амѡаду хнанылеит. Акыр хнаскъахъан еипш, сылапш иаатцашәеит ацслаштцла дукәа иргәытцәхәхәа игылаз ахыбра пшзақәа. Амѡа днымѡахытцны уи аѣацхъа имашьына ааникылеит. Хаагәатаны, иласны зѣаазхаз ѡыцъа арцарцәа хаматц уа ашәқәа хзаадыртит, аха ацсшәа хамхәакәа мацк ака-ра инаскъаны инагылеит, рхы хазкны хара хәхь зѣааз-хәхъаз гәыпѡык ахацәа рааира иазыпшуа. Урти хареи ацсшәакәа анааибәххәа ашьтахь, иаахадгылеит уаанза хмашьына ашәқәа хзаазыртыз урт арцарцәа. Зны Хамид иѣацхъа инахырхәаны, инаритаз инапы инагәзит, нас сара сѣацхъа иаагылеит, иаха еихабыз руазәк днахыр-хәаны, инаидызгалаз снапы дагәзырц иенапшьигеит. Аха агәзыха иамразакәа даагәыдыскылеит. Даагәыдыс-кылеит аѡбатәигы.

— Бзиала шәаабейт! — инеицырхәеит аѡыцъагы.

— Арт ацсыуа цкәынцәоуп. Қаѡаарқыт еиуоуп, ари акрыфарта дара ирхатәуп, — ихәеит Хамид, урт сырдыруа.

Ахашәала бзиа, аманшәалара рзеигъашьо, ажәа хаа-қәак нарасхәеит.

Итабуп нахәаны, мацк акара инахырхәаны рус ахь рѣынархеит даргы.

Уинахыс, иахзыпшуа игылаз ахацәа илапш нарыхга-ны еита ѣааитит: — Арт зегы иудыруа роуп сгәахәуеит...

— Руазәк ида, — схәеит сара.

— Уи сара соуп! — ихы насықәикит, итабыр-гны, уажәада исымбацыз, зѡызцәа рыгәта игылаз, пшра-сахъала акырза еиѣкааз ахатца. — С-Бганбоуп, Ерсин сыхъзуп. Уаанза уаныказ хзеиқәымшәеит, харак сыкан... — атамзаара шытеитцарашәа иажәа даалгеит.

— Ари ахатца — хара ара икоу ацсуаа хәпсуара еи-хазхаз азә иоуп, — инытцәкшәа иажәакәа насирхаит. — Аамта хамоуп, аитахәара сахъзап... — инацитцеит.

Убри аамтазы иаахалаѡит еилагылаз рахьынтәи азәы ибжы:

— Ҳамид ааби* ! Асас амла даҳаркит, шәеицны шәғаа-шөхар, ҳнеидтәалап, ҳнеицәажәап... ҳабацәа ишықартқоз иназааигәаны акәзаргы, — абасгы нацитцеит. Ахыб-рақәа рыбжьарала, азиас ахықәахь илашьтыз амардуан ала тқа ҳналбааит. Уафы иблафы иааиратәы еиҫаан ацслаштқла дукәа зықәгылаз ари ацшақәа. Уи иамаз ац-сабаратә пшзара анафсгы, ауафытәыфса инапы адкылан. Сахынапшлак избартан жәйтә ақытауаа рхы иа-дырхәоз аматәахәқәа. Ара иқан: ацәуардын, аеуардын, аға иазаарыгза ажыра ахәтақәа, аеагақәа, ажыгақәа... Досу ирнаалашаз атыцқәа рзалхын, зеггы гьамала ир-хиан. Мацк ақара инаскьагаз тқлак ашыапаны сылапш нақәшәеит хахә шкәакәа кьақьак иқәгылаз ацсынгерии ажьахәеи. Ари закәызеи хәа санразтцаа, исзеитархәеит, ртәылақны ианахыз ажыс ирымаз азәы, ахтәара анықала ихәхәартахоит хәа датцаланы дышдәықәлаз. Иара, атырқәа дгьыл ақынза дзымаазакәа, аамтала иахьынхоз Румелиа дшыпсыз, уантәи арахь ицкәын ишааигаз, аи-хапсыхәқәа рыкатцарафы ақытауаа дышрыцхрауаз...

— Ажыра аус ақны ада рхы иабадырхәоз? — азтцаара нарыстеит. Атак анырзықамтца, ирзеитасхәеит ацснаа имырззакәа имфапырго «Ажыырныхәа» атәы.

— Ҳабацәа уи азы акы рхәақәон, аха ихәзгәнымкы-леит, — ихәеит азәы.

— Ҳара хҳаан ихәмбазеит, — инацитцеит даеазәгы.

Уаха уи азбахә ҳаламцәажәазеит. Зеггы ииасхьоу аамта иатәын. Аха ажәйтәра зеггы шазымгаз удыр-дыруан ақәатца ацсы ахатцо итцаз афнытә цсаатәқәа: акәытқәа, ашәишәиқәа, акәатақәа, ақызқәа. Сылапш иаатдашәеит ақәатца агәтаншәа атқлашьап ду азааигәара итәаны зыцсы зшыоз ашыабста. Уи иаакәшаны игылан згәырғьара хәаак амамыз ахәыцқәа. Иара штәац итәан агәы рахатны, уажәы-уажәы атдыхәа шәыгә ныртцасы-аартцысуа... Ашәарах хәычы еилнакаауазар акәхарын,

* Ааби (тырқә.) – аихабы.

урт ауаатәыоса хәычқәа рыцстазаараҕ гәнаҳарак ақатца-
ра ишахьымзацыз.

— Ари ашыабста зхала иааз акоуп, — ибжбы аагеит
сывара игылаз Брыскьыл Бурхан.

Уи ишихәаз ала, ииасыз азын азы асы рацәа аузаап.
Шыжымтанк, акрыфарта апшәма апсаатәқәа рхәы
ритарцаз дахьааиз, акәыттцара азааигәара ашыабс-
та шгылаз ибеит. Иршәарц итахымкәа, иеыртынчны
даагылеит дазыпшуа, аха иара даагәанатан, зны иоуа
ақәатца иаатдагыежит, аха нас уи ааныжьны, асы иаха-
ны абнарахь еихеит. «Умцан, сара сапсыуоуп, усасра
ансута — сулакьысуам, усыхьчоит» хәа ибжбы ахыгза-
заап апшәма. Аха иара уаха иаанымгылакәа инытцашәа
ицеит. Апшәма даалаган уи аухатәкьа, ашыабста иафап
хәа ззигәахәуаз фатәқәак наганы, акәыттцара азааигәара
инышьтатцаны, днықәланы ионыка дцеит. Ашыжь да-
нааи ашыабста имбазеит, аха ауаа ишьтеитцаз афатәқәа-
гы ыказамызт. Адырәаухагы афатәқәа наганы, уаанза
иахышьтеитцаз инышьтеитцеит. Адырәаены ашыжьгы
уахь деитанеит апшәма. Ускан илапш нақәшәеит, ахәы
ахышьтеитцаз атып акны уи ашыабста штәаз. Исыршәа-
рым хәа даазхәыцны, иеамырбакәа дцарц итаххеит. Аха
иара дгәанатазар акәхап, ирҳаны, иахьтәаз инытцпа-
ны иоуа ақәатца акырынтә инытцагыежит. Атцыхәтәан,
ақәатца аназара ахы шыткәыцәаа иаагыланы, апсаатәқәа
рхәы рытара иналагаз апшәма изыпшуан. Азныказы,
иахыгылаз инахытцны иара иахь ағынанахеит, аха изааи-
гәахара азымгәағьит.

Уинахысгы апшәма дызғыз дағын: афатәқәа нага-
ны иахышьтеитцац ишьтеитцон, иара данцалак ашыабс-
ста неины иафон. Ус инеиуан асы азытра иабзоураны
адгьыл акыр иаатуа иалагаанза. Шыжык азы апшәма
деитанааи, ауаа ишьтеитцаз ахәы ишнышьтеитцаз еипш
ишьтан, ашыабстагы ыкамызт. Акыр ихьааигазаап уи
акамзаара, аха еиликаауан амла иакны ак шамыхьуаз:
абнағьы адгьылқәа хтхьан, иафашаз ыкан. Есшыжы

уахь днeиуан ацшeмa. Ацсаатeкeа рхeы рытара адагьы иускeа рацeан, азынраз ихeаз акрыфарта аартра аамта ааиуан, уи аиeкааразы икататeыз рацeан.

Аамтак ашьтахь акрыфарта ааиртит, акы инацхарц имoахытцуан амoа харакeа ирныз ауаа, иара убас ааигeасигeа инхоз, арака афатe хааны ишыкартцоз гeаз-тахьаз ауаагьы. Азeырoы ирахахьан уи ашьабста азбахe. Уи азы, акрыфарта ишааoналаз еипш итцауан ашьабста иахабарузеи хeа. Аха ашьабста нытцашeкeа ицеижьтeи ахабарк шыкамыз хьааганы инареихeон ацшeма. Ус инеиуан. Аха хeылбьeханк азы, акрыфарта ацшeма илымха иаатасзаап макьана зтакра дахьымзацыз ацсаатeкeа рыбжькeа. Цьара бгахeычык рзымааизааит хeа даахeыцны, дласны амардуан ала тцака дналбааит. Илапш иаахгылеит дзеигeыргьаз асахьа — акeыттцара ацхьа игылан акраамта уи амбара иазхьауаз ашьабста. Уи иаакeшаны, досу рбызшeала уи «иацeажeо» еилагылан: акызкeа, акeыткeа, акeатакeа...

Уинахысгьы исас-шьабста дашьклапшуан ацшeма. Атцыхeтeан агeра игеит — агeы рахатны ари акeатца цхьартас ишалнахыз.

Еихабы-еитцбыла хнеибарцшны хнапкeа аазeзeаны, азиас хeычы ахыкeан игылаз, зыбгьы шкeакeакeа апша иаршeыршeыруаз ацслыштцла ду атцака идырхиахьаз ххeы хнахатeит. Саатк ахы-атцыхeала, гьамала акреицыфаны аишeа хнахытцит. Ацснаа хаишeачаракeа ркны афатe иацу арыжeтe цьбара хамтцагыламызт. Уи калашьагьы амамызт...

Ари атeыла амсылман дин иахзызааны иахьны-кeырго тeылак акeны ишыкоугьы, рыкрыфартакeа ркны зегьынцьара еиуеипшым арыжeтe цьбаракeа рхы иадырхeоит. Изчысхeу ижeуеит, изчысхeым днавсуеит...

Аха ара иказ даeакын. Еидтeалаз хaхьынтeи, Хамиди Ерсини рыда, егьырти сарей хаибадыруеижьтeи акраатцуан, акырынтeгьы ачеицьыка еицахфахьан, арыжeтe цьбарагьы еицаажeхьан.

Арыжәтә җәбара ыкәәдмыргылазеит, Хамид иаҳа-
тыр азы. Уи қарала дара рааста акыр шықәса деихабын.
Иара ихатә изжәуа дреиуазаргы, Аңснәтәи асас дырта-
заргы, ирылаазаз рқазшә еиларгомьзт. Раңсуа леишәа
иахзызааны иныкәыргон җабалаа рыҗкәынцәа.

Ари атагылазаашә саргы исыхәон. Ақытаҳь амәа ҳа-
кәын, уа ауаа калон, арыжәтә җәбара аффы сыхны раңәа-
жәара — иснымаалоз акы акәхон. Вантәи ҳнықәтцымтазы,
еиҗа ақәатҗа снәтҗаңшит. Сыблақәа иаарыхгылеит, ахы
шәткәыңцәаа игыланы иахзыңшуаз, ауаатәыфса рыгәра
згаз уи ашәарах хәычы ңшза. «Ауаа рыгәра угеит... Аха ауаа
зегы еиңшым, уахымхәааит...» — гәаныла сааңәажәеит
уажәы. Анңәа ду даәа зны абрахь амәахытҗра са-
тәеишәозар, сыблақәа җың ирбарҗ стахын, җык-бзык
иазеитамхәарыз аңшзара иалаказ, аха ахыхьчара
зңәуадафыз ари ашәарах хәычы. Җың ҳнанылеит амра-
гыларахь инашьтыз амәаду. Акыр ҳнаскәахьан еиңш,
дааңәажәеит Хамид:

— Ерсин изы ҳаңсуара ирңшзеит хәа акы сналаган...
Уажәы иузеитасхәоит, — ихәеит зны. — Җахьтәаз иаргы
дхалатәан азы хәашьак сымамызт...

Ибзиоу акы акәзар, иара дахьтәаз изимхәарыз
аасгәахәит, аха иаартны акгы сымхәеит. Аамтақәак
рышьтаҳь еилыскааит, җабалаа рыбжәара ауафы иара
ишиаҳауа ирәхәара ңхашьарак акәны ишыңхәаз.

— Шықәсқәак уажәаңхә, ххәынтқарра хадак дха-
ман, уаф бзиақ иакәын, ҳаизыразын. Абри ауаф иңба-
баақәа раңәан хзыңну атәыла ауаажәлар рзы. Аха
ишааиуаз, имәаңгашьақәа ргәамңхәкәа ажәлар гылеит.
Иаргы дуаф дуун, аха ак игымкәа дыкамызт. Җнак, уи
ауаф дтаркит хәа иааҳалафит. Дызтахымыз гәыргәеит,
дызтахыз — хгәы ҳнархьит. Җара, аңсуаа хкынтәи, дыз-
тахымыз ңбоукы ыказаргы, дызтахыз еихан. Ерсингы
уи ауаф иуафара пату ззақәыз дреиуан, апартиягы далан.

— Уара упартия хазызма? — сажәа ныбжәазгәлеит.

— Сара даҕа партиак сатәуп, — ихәеит зны, — иахьа-
ггы уи салоуп... Абри ауаф ду Анкарантәи Стампылка
дыргараны ишыказ азә ила Ерсин иаҳаит. Иазхәаз уара
идыр!.. Даалаган, хәфы-ффы ифызцәак иманы, абри
атыц аҕны дааит, — амфаду днымфахытцны имашыына-
ггы ааникылеит Җамид.

Лапшыла иааимыздеит ҳахьаангылаз атыц. Җарҕа-
рахьала иаартыз ацаҕьақәа ирғашьқыруа инеиуан
азиас, ҳармарала иказ ашьақьарстаҕны, иадкаталоушәа,
абахә ғьара ашьапаҕны игылан иагьхәычымыз, аха
мыщхәггы итбаамыз асура зыдкатцалаз хыбрак.

— Ашыбжьон ааихьан еипш, амрагыларахь ала иаа-
цәыртцит аруаа ркәылзтәы машыынақәа. Рышьтахьза
иааиуан дара иреиуаз зықәтәаз амашыынақәаггы. Акыр
ианырзааигәаха, ачкәынцәа неины, рерыхны амфа
инангылеит. Урт инархысны цашьа змамыз аруаа, икоу
рзеилымкаауа, рныкәара ааныркылеит. Ускан, Ерсин
ифызцәа днарылтцны, иаангылаз аибашьыга машыына
ағапхьа днеины днагылеит. Ус уи ақә аҕны иказ ахышә
аартны иеынтирхәхәеит албаи* ичын змаз асубаи**.

— Шәызустада, ишәтахузеи? — Ерсин ибжыы наи-
қәиргеит уи ауаф акыр иаарцьбараны.

— Шәахьаанахкылаз азы ҳаташәымтцан, цәгьарак
хгәы итазам! — ибжыы наиқәиргеит Ерсинггы.

— Нас, ишәтахузеи? — деитәиазтцааит албаи.

— Иаажәго абаандафы дызустоу аадыруеит, дахьыжә-
гоггы аадыруеит. Аха уи шәара ишәусуп. Иахьа акы даниа-
зарггы, уи ауаф ахәынтқарраз ицабаақәа пату ҳазры-
қәуп. Җара ҳацсыуаауп, ҳқытақәа хыхь икоуп. Днымфахы-
ганы ҳчеицьыка иғамтцакәа дхашьтыр, ҳаихабацәа ҳаз-
гәамтцуеит. Ахәы мазеиуп, дшәыманы шәымфахытц, акы
шәеицнацхап... — ишыказ ихәеит.

* Албаи (тырқә.) – аполковник.

** Асубаи (тырқә.) – афицар.

— Иухәаз ҳацымныкәар, икашәтцозеи? — еитах җааитит албаи, Ерсин иажәа даналга.

— Шәымҗа аахартуеит! Аха ҳчеицъыка мап анацәышәк, хгәы хашәыршыуеит, — деитаацәажәеит атцабал.

Албаи, уаха акгы мхәакәа, ирациа аацәырганы азәы диацәажәо, тҷака дынталеит. Шәымтақәак азәгы җитуамызт. Аха нас, ачын змаз даеазәы даатыцны тҷака дынкацеит.

— Ахәы мазеиуп шәхәеит, исшәырба! — Ерсин иеынеизааигәатәны иажәакәа неизицит.

— Уаала! — ихәеит иаргы, иапхәа днагылангы иҗынеихеит.

Алҗатә ахылтҷуа ауасажы атыгара иаҗын, Ерсин уи аруаҗ диманы акрыфарта ианааҗналаз аамтазы. Аишәа акәац аныкәтцара ада акы агымкәа идырхиахъан.

— Ахәыкатцара шәнапы ианызтцада? — илакта аарцъбараны Ерсин азтцаара наиитеит уи аруаҗ, индәылтцны акрыфарта амзырха ианаакәгыла.

— Хәиҳабыра! — атак кәитеит иаргы.

— Аиҳабыра — Анкара икоуп!..

— Аиҳабыра — арагы иҳамоуп. Хәбацәа хара хзы аиҳабыракәа зегы иреихабуп. Апсуаа хкны ус ауп... — мыцрак рыламызт Ерсин иажәакәа.

— Ишәырхиаз ахәы хамфар икашәтцозеи? — илакта дтацшуа деитаацәажәеит аруаҗ.

— Ачеицъыка пату ақәызтцо ирҗахтцоит, харгы ирыцахҗоит. Аха иззахкыз, — иаажәго абаандаҗи шәареи шәоуп. Мап, иахҗом шәхәозар, шәара ишышәтаху!..

Мацк акара акы дазхәыцуа даагылеит аруаҗ, аха нас, — уаргы иҳацуҗоит, — ихәеит.

— Сара смазеиуп! — уажәы даҗааччеит Ерсин.

Аруаҗгы даацышәырччашәа кәитеит, аха уаха акгы мхәакәа, днахынхәны итыпахь дцеит. Мацк ашътахь, дзыкәтәаз дналбааны дара ахыглаз ах иҗааихеит рацхәа ирацәажәоз албаи. Уи инаицлеит даеа цытҗыкгы.

Зны акрыфарта акәшамыкәша аруаа акәыршаны инаргыланы, абаандаҗи днарыгәтылакны, Ерсингы

дрыманы акрыфартахъ инеит. Инеидтәаланы креицыр-
феит, лафқәакгы неибырхәеит...

— Шәара аллахъ итахны иишаз уаауп! Шәхымфәц-
гашьазггы, шәчеицъыказггы итабуп! — ихәеит абаан-
дафы, ицамтазы азәазәала рнапқәа аарымхуа.

— Уахьымфәхытцыз азы итабуп! Иуфаз ахәычы ҳазы-
разуп. Уара узы ихалшоз уи акәын, иузыҳалалхааит, —
рхәеит дарггы.

— Аллахъ ауаа иашақәа бзиа ибоит, илацш хаа ухибаа-
уам!.. — руазәк иажәақәа неихыгзеит данындәықәла.
Атакс дааччеит абаандафы.

— Итабуп шәчеицъыказы! — ибжы нарықәиргеит
уажәы, зеггы ртыцқәа рахъ инеиаанза зәаанкыланы
игылаз албаиггы.

— Ишәзыҳалалхааит, ҳазыразны икаҳтцеит! — рхәеит
дарггы.

— Сарггы кафкасаа среиуоуп, сзахәуоуп*, — ихы
ныдирдырит уажәы.

— Узахәуазар — уҳашьоуп! — ирахаз иааиггәыргәеит
тцабалаа.

Зеггы рнапқәа нарымхуа, атыхәтәан Ерсин инапы
аанкыланы иажәақәа неизикит:

— Зцаарак сймоуп, чыдала уара уахъ. Икашәтцаз
шәзырқатцеи?

— Ҳацсуара иаҳнарқатцеит. Ҳара, иаажәго ауаф ду
пату ҳазиқәуп... — атак каитцеит Ерсинггы.

— Даеаказггы суазтцауеит. Абри амфала хшаауаз
атәы шцашәаҳаи, ишәазхәада?

— Аллахъ адырра ҳаитеит! — иеатцеимырхеит атцабал. —
Ҳагәра умгозар, иара уиазтцаа... — инацитцеит дааччаны.

— Узахәуатцәкьазар, ари афыза азтцаара ҳаутары-
мызт... — агәынамзара шимаз мзакәа, иажәақәа неиир-
хаит даеазәггы.

— Шәысзымгәамтцын, сматцура ус икоуп... — уажәы
мачк акара дагәааччеит. — Шәыгәағраггы пату сзакәуп.

* Азахәуа – адыг.

Итабуп, сашьцәа! Цсшьара сандалак сасра сышәзаауеит, — ихәеит атцыхәтәаны.

— Уаанзаггы уахзаа, бзиала уаабейт! — инейцырхәеит табалаа рыцкәынцәа.

Хамид ажәабжь ацсы ахатцаны изызырфәуаз изнагара иазказаз азә иакәын. Ибызшәа ишитахыз ирхәмаруан, иихәарц иитахыз маншәаланы ицааиуан. Ейҕейхәоз ажәабжь анымфәпысуаз, иарггы далахәызшәа акара аитахәашьа иеақәиршәон.

— Уи азахәуа итцарыз азә иакәхарын. Шәыгәагъра пату сзақәуп хәа баша имхәазейт. Сыгәра га, сашьа, хзыцну абри атәылакны ацсуа иигәагъуа згәагъуа да-еазы ипшаара мариазам! Анцәа уи хшьа иалеитцейт...

Ари ехәаразамызт, ижәлар рахь имаз агәадурә иаха иатәын.

Анафс ишихәаз ала, урт аруаа Стампылтәи абахтахь иргоз абаандафы, аамтак ашьтахь, иус ианахәапш, дызхатаркыз акны иара ихарак шыкамыз анаапш, ддыриашейт, иматтура фыц ахагыларазггы азин иртеит. Итыцахь даннейггы ихеймырштит, итагылазаашьа иаха иануадафыз аамтазы пату икәызтцаз, ицейпш азггы агәыгра изтаз урт ауаа. Цъара бзиарак рзыкейтцарц итахны, адтца рытаны ауаа рзишьтит. Урт ауаа Ерсини ифызцәеи пшааны иаазышьтызггы изааишьтызггы рархәеит. Аха дара акгы иамыхәазейт: «Чейцдыкак изыкахтцазар, рацәас имбааит, уи хара хабәцәа иахдырбаз, ихәхәтаз акакәын...» — рхәеит. Аха ахәынтқарра ахада ифынтәи адтца змаз урт ауаа инахынхәны цашьа рымамызт. «Шәымфәқәа цхастоуп, азин хәшәтозар, ихарфәыцуейт», — рхәеит атцыхәтәаны. Уи мап ацәырымкит дарггы. Абасала, пхынрак иалагзаны, еизааигәаз ақытақәа ирзеипшыз амфә катцаны ирыртеит.

— Абзиара катцаны азы иатә рхәон хабәцәа, иагъиашан, — уи ахтыс алацәажәара уи ала иаахиркәшейт Хамид.

Даеа жәабака минут рышьтахь амфә днымфәхытцны деитаангылейт.

— Абра мацк акара хшыапы ханхгылап, — ихэеит уажэы.

— Уара ишухэо... — сара ссасын, апшэмацэа ирхэоз ацныкэара суалын. Ашэ аартра сахьзаанза исзаартны даагылахьан уаанзагьы сыматц зухьаз уи арцыс.

Хажьаангылаз атыц иашартан, акыр итбаан, иахы-кэыршан шэапыцъапла италахаз ахэы пшзақэа. Аамта-ла сахьынижьюаз азы атамзаара нышьтатцаны, амфаду ааихтцэаны, хыхьынтэи илашьтыз абахэ ашыапаны иказ ашыакъарстафэы даатгылеит зны. Нас, инапқэа мацк ака-ра ишышьтыхны иемыртцысу даагылеит, нышэынтрак дахагылазшэа. Аха сахьынапшуаз абра азэы анышэ да-моуп схэартэ еипш акгы збомызт, зегьынцъара хаскьын иатцэала ихыбын, цъара-цъара ирылызбаауан ашэтқэа зфаз тцаакэаки, ицэытцыхэхэоз хахэ шкэакэакэаки.

— Абри атыц акны жабацэа азэырфы анышэ иама-доуп, — даацэажэеит ғыц амашьына ханнақэтэа. — Сна-хампхьякэа сзавымсит, сатоумтцан!..

— Рыцсатэ бзиахааит!.. — исыхэтэз насхэеит саргьы, аха исзеилымкаауаз ыкан.

— Саб рыцха, саншьа, даеа фажэафык... Зегьы — хара хауаа... Мышкала!.. — икалаз закэыз сзеитеихэарц стахын, аха иара, иажэакэа нтцэазшэа, ацэажэара даа-кэытцит.

— Рыцхара дук калазар акэхап?.. — хэа снаиазтцааит уажэы.

— Иудырит, — ихэеит, аха уаха акгы нацимтцеит.

— Еибашьрак акны итахазар акэхап...

— Аибашьрафэы итахазтгьы, хьзык алыргарын... Ускан хқыта ахьыказ абракэын. Насоуп ишқытаз ихтцэа-ны Мезитка ианхалаз. Акыр хаикэнархозар, ашьха хаи-кэнархоит хэа иазхэыцит сгэахэуеит. Иахааныз ишыр-хэоз ала, иахьхалазгьы бзиарак иакэымшэазеит. Ацъа-баа рацэа рхыргар акэхеит. Ази, амфеи, амцеи рыгмызт, аха хнытцакыртак змам ахтцэацэа ирыгыз мачызма... Арахь, баапсыла агыгшэыгқэа рацэазаарын, апхастақэа

рыртозаарын. Уртгы ирабашьыр акөхейт... — хэщрак днымтцанарсит, аха лассы иеаамхны инацитцейт. — Ауаатөйөсә ирцөйбналаны агыгшөйгкәә рахь ихтцәаны ицаз рыпстазаара зака ашөартә итагылаз уара уазхөйц!..

Османаа римпериа аилабгара ианалагаз аамтазы акөын. Ақыта амөаду иапнын. Зеиуахк утаху ар анымөасуаз рацәан, ацәбаа ддырбон. Ажөйтә анкаҳауа, аөатә агылара ианаөу аамта — азыблара иаөызоуп, иаөытцашөаз дахөланагалоит. Тынхас ирымадаз. Атөым дахьугалакгы, дтөымуп... Ишьтахька цартак имамкөа, иапхьака ипейцшу изымдыруа данькоу, ипсеикөйрхаразы агыгшөйгкәә рыцынхарагы дазыразхоит. Иахьа — даөа аамтоуп, амөаду азааигөара анхара бзиагөышьоуп. Амөаду иапну рыкраагартә ькоуп, иаҳа рыцсы рылоуп. Аха ҳара ҳтөкөа... Иагьа рыгзаргы, амөа иантөалазом. Ус Анцөа ҳаишеит...

Ҳшеицәажөоз, ацакьа такнаҳакөа рыбжьара иказ аиөхаа тшөара хныбжьалеит.

— Абри атшөара зцөажөо иказтгы — иагьа ҳанаҳөарын... — хзыкөтөаз аныкөашөагы иаагирхеит. — Ҳазну амөаду аныкартцоз абахө цжөаны идыртбааит. Уаанза зынза итшөазаарын. Анкьа Амөакырта ҳөа иашьтан... Атшөара ҳөа иашьтазгы ькан.

— Иашьтаз?

— Ҳара ҳтөкөа! Абцарла еибытаны жөаөык ахацөа антөа, азөггы дзиасзомызт. Ажөйтөан архөракөа рацәан.

— Шөабдуцөагы алхөдаамызт, ус аума?

— Иахьа уи алацөажөарагы цхашьароуп, аха... Ауаа рхөйцкөа ианыршөым, ианырхам, амла ианакуа, арахь раагартәк аныкам...

— Акөыцьмакөа иреипцхоит!

— Иреипшымхар, ртаацөаракөа еилантцөон... Апстаөөа — атуцьарцөа ркараванкөа ирымөан. Ирықөланы идырхөуан. Анцөа ианеикөйршөа, еидараха рқытакөа рахь ихынхөуан. Ианырзамуаз — рыпсцөеи рыхөцөеи ирытцаланы ихалон. Рыпстазаара мацьнан, сашьа...

Ажэытэан, апсуаа ани картдан, ари картдан хэа иа-
лацэажэо иахьаггы икоуп. Икартаз атэы рхэоит,
аха изыхъяз атэы азэггы далацэажэазом. Бзиарак
узыкатдар, зеггы ирзеипшуп. Цэгъарак уақэшэар, уара
ухала иутэуп!

— Ус акэхап...

— Ус ауп! Анкьа, афнанцэа* хтэыла ианақэлаз, абри
атшэарақны табалаа рхацэа рхала мацара хаха-хымш
ирабашьуан, апхаста дуггы ырртеит. Уаха апста аталара
аеанышэара рзымгэагъуа итадыргылеит. Хара хтэқэа
иреиуаз азэырфы рыцстазаара ахтныртцеит. Саб рыцха-
ггы убра дырхэызаап. Аха уи азэггы далацэажэазом. Иала-
цэажэозарггы, зынза иаархэноуп ишырхэо... Ихаиуам
рқны уи азбахэ аацэыругар, иудырхэазом, ашэкэы иабану
хэа иаауэагылоит. Идурбозеи?! Цьарггы ианзам... Ххазы
хара ихамфзеит, даеазэы иахзимфзеит. Уи егыашьтазамыzt.
Изышьтаз: идагъхарггы, иматхарггы, ахеикэырхара акэын.

— Изтагылаз акны рхы иамыцхраазтггы, иахьанза-
ггы шэзымааир қаларын...

— Хааира уакэытц, зынза хаизомыzt!.. Ус шақафы
ииазаазеи, рхылтц-рцылтц ықазамкэа.

Уажэы амфаду ааныжъны азиас ихыз ацха шықаз ахь
имашьына ахырхарта неитеит.

Уи хнықэлаанзаггы, MEZIT хэа снапхьеит сапхьа
иаацэыртыз афыра.

— MEZIT хааима? — снаиазтааит.

— Азиасггы Мезит ахьзуп. Ақытанза макъана акыр наб-
жьоуп, — ихэеит. — Мезит ахалара мариазам! — дагыааччеит.

— Мезит иаанагозеи тырқэшэала?

— Акггы аанагазом, — иаафэхитцэеит азныказ. —
Закхэуа бызшэала ицэажэоит рхэоит.

— Азахэцэа ааигэа инхома?

*Афнанцэа (тырқэ.) – абырзенцэа, аурымцэа.

— Аратцѣкѣа иказам, аха Бурса азааигѣара ркытацѣа ыкоуп. Вилаиетк* хайцатѣуп.

Дара иреиуоу атцара змоу урзызырѣыр, анкѣаза зны ари атѣыла агырак шѣаргы хѣргы хѣбшытрацѣа иртѣылан хѣа уархѣоит. Хѣтушы хѣа иахѣашытоу атыц акны рахцѣа тѣан хѣа агѣра ганы иалацѣажѣоит. Ажѣлар мацѣкѣа ахзыргара рѣазшы иалагѣышыоуп... Аха иахдыр-уазеи, ари адгыыл иагѣаѣы аѣнаххѣеит.

— Атоурых иазѣлымхѣау цѣоук ракѣхап. Хѣтаа рыз-бахѣа ауп излацѣажѣо, — схѣеит.

Имацзаргы, аха урт рѣоурых азы адунеи атцарауаа дукѣа ирѣцѣахѣаз снарылацѣажѣеит. Илымхѣа кыдтцаны дшысзызырѣуаз, иаалырѣкѣаны дагѣааччеит уажѣы:

— Хѣаи, сашѣа, ажѣабжѣ ссир соухѣеит, хѣара хѣтѣылаѣ-ны хѣаказаап!..

— Анкѣазатѣи хѣтѣыла... — даасыриашиеит.

— Сѣтоумтцан, сашѣа, схы сахыхѣмаруеит! Хѣара ара иѣоу хѣдашѣа ахыѣоу хѣаб итѣыла хѣа иаадыруа — Аѣс-ноуп, — мацѣк ацѣажѣара дааѣѣытцны, акы дазхѣыцуа дниуан. — Урт азахѣкѣа тцарауаауп. Ражѣа агѣра ахы-зымгаз цхашѣараны иѣастѣеит. Мезитѣхѣа — рынцѣахѣа иакѣзар, Мезитѣгы иароуп! Азахѣкѣа уи азы ибзиоуп, рѣтаарых иашытоуп, ирыххѣандаз!

— Азахѣкѣеи шѣареи шѣеизааигѣаны шѣынхѣозтгы бзиахон, — наикѣѣыстѣит, иахиѣѣауа сахѣарц стѣахны.

— Хѣагѣеицѣыхарам. Ѣѣаѣѣѣас хѣаибабоит, хѣахѣеиѣѣ-шѣо пату еиѣѣахѣтѣоит. Даргы хѣаргы ѣазшыала хѣаиѣѣ-шѣоит. Хѣлеишѣа, хѣѣабзѣкѣа акыр еиѣшуп, хѣѣѣашараѣѣа еизакуп. Бызшѣала хѣеиѣѣшѣом, аха уи хѣдырхагазам, атырѣѣшѣала хѣаицѣажѣоит. Аиуараѣѣагы хѣабжѣоуп. Рѣтыѣѣѣѣѣа тѣѣас иѣарѣоит, хѣтыѣѣѣѣѣа рахѣоит... Хѣаишѣ-цѣаноуп ишаадыруа.

Уажѣы инаркѣаратѣа-ааркѣаратѣо имашѣына ахага-лара даѣын Хѣамид, ацѣажѣара дааѣѣытцны.

*Авилаиет (тырѣѣ.) — атѣылаѣѣѣѣѣ, аобласт.

— Шәкыта даара ихаракуп... — атынчра ааилазгеит.

— Хара ихабаргәузеи, алынцъаа роуп... Мезит шыамхышәара асы анышытоу, Алынцъа метраки бжаки еихауп. Аа, упшы! — наскъа иказ ашьхарахь сынхьеирцшит. — Иубо, абни ашьха ду ашьапаны икоуп. Рхахьы уаха кыта ыказам.

Амшын акынтәи аҳаракыра ахьынзакоу сзеитеи-хәарц дналагеит, аха еита даамахеит. Анафс, хнеицхырааны «ишьақәхаргылеит»: Алынцъа акыта аҳаракыра зыкъ метра ишазааигәаз, Мезит уи ааста ышшә метра ракара ишеитаз.

— Алынцъааггы табалаа ишәеиуахап...

— Ус ауп, — иааиркыафит.

— Икыта дуума?

— Ианакәзаалак идузамызт, аха уажәы зынза ихәычуп, жәабака таацәара роуп инхаз. Егьырт зеггы еимлысит. Аха рыфонкәа гылоуп. Апхынра уахь ихалоит, цсшьара хәа.

Җамид индыртәаз ахьжу хәа исирбаз апсыжырта нхажьзар аахыс дызлацәажәоз рацәан, аха урт рызбахә уаха далацәажәомызт. Сара урт ртоурых сахарц шыстахыз дазымхәыцуа дыкамызт, аха ус хааиуан. Уажәы, хцәажәаракны еипкыарак аныкала, изгәагьит сгәы зырхытхытуаз уи азтәара еита ацәыргара.

— Уаб рыцқа дахьжу апсыжыртакны алынцъаа иреиуаз азәыр дрылазма? — цәашыак кастцеит.

— Уртқәа здыруа сан лоуп, — ихәеит зны, аха нас инацитцеит: — Сашыа ду Талатгыи иахаану дреиуоуп, — уаамыццакын аанакон ихәашыа. — Сара сызхаану ак акәым, уи азы цкыа исзымдыруа саламцәажәааит...

Җашхалац ахалара хәфын. Ихашытагыланы иаауан, амфа хәицныкәлеижьтеи иагыацъара хәатгылазарггы, аха знык иадамхарггы инхавсны хәпхыака имиасыз, аитбацәа зтаз амашынакәа. Уи гәастазарггы, ицъасымшыазеит. Цабалаа сыртаанзаггы, акырынтә срысасхыан Сақариа инхо апсуаа. Игәастахыан хәуаажәлар рыфнутқа шака инаҳаракны пату рықәыз аихабацәа.

Шака урт ирхатгылоз, шака хатыркэттарыла ирызныкэоз, ражэа ишахымцоз, ргэы иамыршыкэа рыматц аура ишазыманшэалаз. Урткэа сара сзы ифыцыз акы акэмызт — аихабы-аитцбы реизыкэаашьатэ культура. Асасгы дызтатэаз аихабы имашына инавсны рышь-тахь анаирхара акэым, иара усты, уи афыза ахымфэацгара азхэыцраткэагы рхы иатэаршыарымызт...

Акыр ханыфаскэа, амфакэа ахьеихагылаз тыцк акны имашына аныкэашэа инагырханы, имака иавтцаз икыарахэ аатыганы, иаартыз ахышэ инкылакны атцык-атцыкхэа хынтэ интиркэеит. Уи инашьтырххны, хашьтахыкагы иаагеит акыарахэ хысбыжыкэа.

— Асас дшаауа акыта идхардыруеит, — ихэеит уажэы днысфэапшы. — Шэара шэфы ас еипш картцома?

— Ажэытэан икартцон рхэоит, — иаасыркэафэит.

— Ажэытэан ара агацэа шаауа анырбалак акэын иан-хысуаз. Акытауаа агэеанызаара рыртон. Аха уи аамта ажэытэра иагеит. Уажэы асасцэа анхзаауа ххысуеит, мам-заргы тацак данаахго. Гэыргыафэхэашак иахзафызоуп...

Рацэак мыртцыкэа қытак хналагылеит. Рапхэа сыб-лакэа иаарыхгылеит эминарет шкэакэа ажэфан иалаз ацэаама.

— Ари хгэылацэа иркыцоуп, — фэааитит Хамид, сара зтцаарак итара сахьзаанза, — агэырцэкэа роуп, — ина-цитцеит.

— Ацэаама рымоуп...

— Имсылманцэоуп! Хара, ари атэылакны инхо зегы амсылман дин ныкэаагоит. Адинкэа зегы бзиоуп, аныкэгашыа иакэшэо рзы, — гэынамзarak рыцын атцыхэ-тэантэи иажэакэа.

— Ацэаама рызгылоуп, аха италома? — иаартны саа-цэажэеит.

— Мыцхэгы рэадырцалоит! Афны ззышэтахузеи, ацэаама шэымами рхэоит хара хтэкэа, — алаф рылыр-хуеит. Уи афгы ххыеикэымшэо ыкоуп...

— Шэара шэтамлазои?

— Ҳашҷатамло! Аҳәашаёны иағҳажъзом. Аҳа акы ҳахнағаны иаҳцәағхарғы, гәырџас икаҳцазом. Аллаҳ ауаџы ихы-игәакны дыказароуп. Аллаҳ ихәахьяқәа ацстазаарақны рыцныкәара — абри ауп ихадароу сара сзы.

— Ҳахъеипшым ҳәа ажәак уҳәан... — инацитцарц стахын.

— Иуасҳәап! Аҷбаама — ацқара иатәуп, ус ауп ишаа-дыруа.

— Ус ауп, ҳәарада! — итцабыргны иихәаз сақәшаҳатын.

— Дызтало шыцқоу еипш, иарғы ицстазаарақны зегъ рыла дыцқазароуп. Иахъа ианшьа ипҳа, ма иаб иашъа ипҳа аиашъара лызныкәигошәа иеуирбоит, уатцёу уцшыр, ачара уны хатә цхёысс дышьтихуеит. Ҳара уртқәа хёынгараны иаҳзааиуеит. Ашьеилагара иара аллаҳғы иғәақханы сзасхәыцуам. Нас, ауаџы дцо-даауа аҷбаама дтаны, арахъ аллаҳ игәамцхо кәитцо. Ари ацқара иатәума!..

Урт иреиуаны Кавказ икоу ус еипш ашьеилагара кәзшьас ишрымам сизалацәажәеит.

— Ҳаихабацәа ишырхәоз ала, дара рхаан еиларгазо-мызт, ҳара хшыкоу иқан. Иахъағы зегъы еиларгазом. Малк зырҳаз, убарт роуп... Ҳмал тәымк дзалаҳархәри ҳәа хёыцшьак рызцәыртцит. Амал бзиагәышьоуп, аҳа уи ма-цара иашъталаз — иуаџра амцахә арцәоит.

— Шәара уи ақны шёыцқоуп, ус ауп ишыздыруа, — сҳәеит уажәы, зызбахә сымаз: ашьеиламгара акәу, амал акәзу хазы-хазы рыхъызқәа мхәакәа.

— Рыџбағы рықны ҳацқоуп! Амалғы ҳацсы азыцәғъазам, ашьеилагарағы ҳамазам! — дағъааччеит уажәы. — Ҳара, цабалаа, ашьеилагара еицәоудаеа хъымз-гык ықамкәа ҳахәацшуеит. Ҳқытазғаб — диаҳәшьан, тыпҳак леипш ҳлыхәацшзомызт. Иахъағы усоуп, ақытазғаб диаҳәшьоуп! Саалаган, сабхәараа рыцәғъа уасҳәеит... — деитааччаны инацитцеит. — Агәырцқәа

ауаа бзиақәа рылоуп, агәыларагы пату ақәыртцоит, анхарағы ирҕутдааша рацәоуп.

— Рхатәы бызшәа ишҕазыкоу? — абригы еилыс-каарц стахын.

— Уи азы ихацәоуп! Өныбызшәас ирымоу рхатәы бызшәоуп.

Рхатә ыыра здыруагы цытҕык рылоуп.

— Хара хтәкәа?

— Хара ххысхауп уи аҕны... — ишызбоз ихы-иғы ааицсахит.

— Ажәлар цыс ирхоу — рбызшәоуп...

— Уиашам сызхөом, — ихәеит зны. — Аха абызшәа мацара азхазом, агәагыгы аҕахуп! Апсуа даҕа бызшәак ала дцәажәозаргы, игәагы деикәнархоит. Агәагы ашыи еимадоуп, ргәеисыбжә акоуп. Агәагы зегы ирыцкуп!

— Агәырцкәа уаха қыта рымоума? — уажәы уахь снисит, Хамид игәы нзырхаша акы самхәхәар стахымкәа.

— Ирымамкәа! Хвилаиет аҕны жәаа қыта дара иртәуп.

— Шәара шәааста еихауп, — схәеит, исахаз ааҕа-шыаны.

— Еихазам! Шәара шәааста ирацәоуп ухәар, — иаха ииашахоит. Ахыцхәазара — хыцхәазароуп, уи аҕароуп. Ус шакәу апснаа шәаҕара адунеи иазырхахәада!

Уи ақыта хналсаанза еита амашына ааниргы-леит. Уажәы — ахәыцкәа ампыл иахәсуаз дәхәыпшк азааигәара. Иара дынтытцунеипш, саргы сынтытцит. Хашьтахькала дласны амашына даадххылахьан, уаанза-гы акырынтә сыматц зухәаз, Метин зыхьзыз уи ачкәын. Уажәгы сыматц иурц иҕахын, аха сара дахьысмыгзеит.

— Саҕамзааит! — ихәеит, дычча-ччо даатгыланы.

— Мыцхәы сумырқынцыцын! — схәеит саргы саа-хыхәмарны.

Хамид ампыл иасуаз ахәыцкәа дрылацшуа даагы-лахьан, саргы снейны иааигәара снагылеит. Игәастеит, уи ахәыцкәа рахь дыцшуазаргы, аха хәыцрак дтагала-ны дшамаз.

— Абра сзыкәшәз акы узеитасхәоит. Исымхәазаргы җалоит, аха иудырузааит. Сара сархәыцит, уаргы уазсырхәыцыр стахуп, — абас иажәа дналагеит. — Абри ампыласыртаҗы, акыр шыкәса, ацсуа хәычкәеи агәырць хәычкәеи еилагыланы еицыхәмаруан. Уажәы иубо зегы агәырць хәычкәа роуп, ацсыуак дрылазам, — ихәеит, аха иажәа инацымтцакәа хамтакы даатгылеит. — Ахшара рзы ацәажәара хлеишәа иатцанакзом... Убри азы сатаномтцан!..

— Уи акгы амазам, ихәа!

— Хымш раахыс Анкараҗа сыкан. Уи аены, сускәа җатцаны аоныҗа амҗа сыкәын, схалагы сыкан. Ахәы санаахытц снапшызар, абжәаапны аххәа-цыңахәа еилагыланы ампыл еицасуаз ахәычкәа адәаҗы икоуп, аха цәара ак шрыбжәалаз рныцшуа җымтуа еилагылоуп, цбоукгы адәы ааныжыны ацара иаҗуп. Цкәа снапшызар, сан лаба уажәы-уажәы ифышьтыхуа дытцыркәа азәы дишьтоуп. Дзышьтоу сара схәычы иакәзаап! Смашына аанкыланы, сынтытцны саагылеит. Уажәы гәырҗас исымоу лара лоуп. Такәажәык лоуп, дкахар хәа сшәеит. Избоит, дыспҗатцәкәоит хәа дишьтоуп. Иара иелитом, — данизааигәахалак днытцкәаны дыҗуеит. Сара уеизгы сан ишылбо ахәычы сызиацәажәазомызт. Иагәа ххытцуазаргы, ханацәа ахынзакәоу ххәычкәоуп — ус храазеит. Лара саагәатаны, дызҗыз даакәытцны, ахәычы изы дыцәхашхауа зымҗа лҗыналхеит.

— Ари дмыжданы дхазгылеит, унаилабжәа... Атәы-мажәа ихәоит... Хгәылацәеи җареи хәилихуеит... — илхәашаз анылхәа, шыта шәара шәеибаба хәа аанарго, хааизныжыны дцеит.

Иара сара саниба ицәымҗаханы даагылеит. Арахь уааскәа хәа сыбжы аниқәсырга, дааины, ихы тцыркәы-ланы сапхәа даагылеит.

— Уанду думыргәамтцыр җамло гәакрас узынеи? — снаиазтцааит, аха җитуам. — Лаба аахәаны душьтамлар җамло ухы зтаургылеи, икоутцазеи? — сеитанаиазтцааит.

— Агәырцькәа среисит, — ихәеит уажәы.

— Узхареиси?

— Ахэмарра шэафэытц хэа расхэеит. Аха дара...

— Нас, уреисит!.. Аиаша сахэа, алаба уеартцама?

— Алаба зфаз дара роуп!.. Зеггы срысит, рымпылгыы рымысхит.

Ахэычы избац иакэзам! Ампыласырта дара ркытафеоуп иахыыкоу, иара днеины апшэмара икит! Арахь, снарылапшыи, иара ида апсыуа хэычы дрылазам. Икоу сзеилкаауам...

— Дара ахыыказ уааины шэымхэмарын хэа роухэеит. Уиашазам, ипхашьараны икоутцеит... — илабжьара сеыназыскит.

— Сара сапсыуоуп, исыхэтаз кастцеит! — ихгыы ышытьхит уажэы.

— Агэылацэа ргэы анырхара — апсуа леишэа ианаалазом, — сынилабжьеит уажэггы. — Унеины рымпыл накийт, атамзаарагыы шытатца. Укэлацэа роуп... — схэеит.

— Атамзаара шытастазом, ампылгыы рыстазом! Икастаз — ииашаны икастцеит, саб! Уара иумахазаци агэырцькэа Апсны ишақэлаз? — дацраланы феаитит атыхэтэаны.

— Иуазхэада?! — сшанханы снаиастцааит.

— Ателевизион иахэон. Ус еипш ак ыкамкэа ирхэарызма...

— Ампыл убра ишытатца! — схэеит иаарцьбараны, иаргы сажэа фбамтэыкэа инышьтеитцеит.

Уаха акгы иамхэакэа дсыманы афныка сцеит. Уа хэхьнеиз, сан лаба леантцаны ауада агэтаны ателевизион дахэапшуа дгылоуп. «Шэаан, шэаан» хэа алақмархэара дафеуп... Лаба шытыхны данишьтазгыы аибашьра ишалагаз леихэазаап, аха лара илызгэаамкзеит, ус еипш баапсрак дазыпшымызт. Атэымажэа ихэоит ззылхэозгыы уи акэын. Иахдырбоз иаалганы данындэылтцуаз аамтазы, лыбжыы наслырхаит: «Ахэычы баша сизгэамтцуан... Илшоз кайтцеит, игэы доумыршыи...» — лхэеит.

Ҳамид исзеитеиҳаз ари ажәабж җашьахәык иа-
фызан сара сзын. Аамтала иабдуцәа ахьанытцыз Ацсны
азбахә иаҳахьазаргы, аха уи лакә тәылак акәны игә-
нызкылоз, иахьыкатцәкьоугы ззымдыруаз уи ацсуа
хәычы ихымҗацгашьа саршанхеит, агәыцшаара сыз-
цәырнагеит, акырзагы сархәыцит. Азымхәыцшьас исы-
моузеи, ақәра ду змаз Ҳамид иан, айбашьра ианалагаз
актәи амш аены, Ацҳа кәцшь азааигәара, рықалақь ахь
аға днармышьтырц бцъарла иаҗагылаз ацсуа цкәын-
цәа дрыхәапшуа, лара илыхшаз цьоук ракәызшәа акара
рыцстазаара дахзызаауа «шәаан, шәаан» хәа илхәоз луа-
зажәакәа. Хаштшьа рymoума, лматә хәычы изы «Илшоз
каитеит, игәы доумыршьын» хәа илхәаз ажәакәагы.
Ҳажәлар еикәшазаргы, аха гәыла-цсыла еизакуп — абри
акәын уртқәа исархәоз. Аха калашьак амоума, реиҳа
зымчыз маха-маха еифыршаз ажәлар мышкызны рыц-
садгьыл акны реицынхара? Ари атак акатцара мыцхәы
исцәыхьантан...

— Уи ахәычы дызбароуп, — схәеит.

— Аллах иҳәар шәеибабап, аха уажәтәиала дузымбар
калап, — иҳәеит Ҳамид.

Ишихәаз ала, уи ахәычы иара итаххарала аруаа
ахьыраазо школк дтеитцахьан, уахь дыкан.

Издыруада, агәагь бзиа змаз уи ахәычы, арратә за-
наат ахьалихыз машәырла икалаз акы акәымзар...

— Ахәыцқәа ахьыхәмаруа ацсыуак дрылазам ухәеит.
Айбашьра иахкьаноума? — сыниазтцааит.

— Айбашьра ауаа еилнахуеит. Ахәычы дреисзомызт,
айбашьра камлазтгы! Ашьтахь цқьа еилыскааит ика-
лаз. Ахәычы днеины абас реиҳәазаап: «Шәашьцәеи ҳара
хашьцәеи айбашьра рыбжьалеит, шәызфәу шәакәытц,
цхашьароуп» хәа реиҳәазаап. Аха дара ажәа хәын-
гақәак хәаны ихыччо иалагазаап. Дшатәарымбаз аниба,
дрыжәлеит. Сан илхәан еипш, илшоз каитеит.

— Айбашьра нтәахьеит... Шәмааин рхәама?

— Ус акгы рымхәзеит! Шәаи, хәицыхәмарлап рхәзаап, аха хара ххәычқәа иртахымхәзеит. Ргәы хьшәашәхеит... Ақыта акалтан дәхәыпшк акны амбақәа дыргылан, убра ицаны ихәмаруеит иахьагы. Ахәычқәа хәычқәоуп, аха агәы рызтоуп... Адуқәа акы хгәы иалазар, атдәахышәа аадыруеит, авсшьак кәхтәоит. Аха ахәычқәа даеакала икоуп. Хәргы мап хамхәзеит, — даеазны еилеибатдар ааста хазы-хазы ихәмарлааит хәа хазхәыцит.

Азтәарақәа сызцәырыгон Хәмид ицәажәара. Уи иалтшәан анафстәигы:

— Ус иабанзаци? Ара шәеидтәалоуп, анафс шәышцакалои?

— Аамта иахнарбап... Мышкызны акакны еицааибагашт, еиндатланы еицыхәмаруагы иалагашт. Аха ари ампыласырта дара рқытакны иахьыкоу азы, уаанзеипш еилагыланы абра еицыхәмаруа калашьак аиузом. Дара иртаххашт, аха хара ххәычқәа иртаххазом... Зегы зыхкьаз аибашьроуп, сашьа. Уакагы шәеилнахит, аракагы ахьшәашәара хабжьанатцеит. Уаагы араагы — даргы хәргы хзеинаалар зегы иреигьуп аха...

— Ацсныка шәзыхынхәыр — зегы иреигьу абри акәхон, — иаха иаартны саацәажәеит уажәы. Цьоук реипш, сажәақәа имахазшәа каимтәзеит Хәмид. Аха хәыцрак иенатаны дгылан хамтакы, сажәа атак акатцара дахымццакуа.

— Уажәақәа машәырла ишуфьтымкьаз сзеилымкаауа сыказам... Гәыла ишухәазгы еилкаауп, — акыр ибжы тахәаеца даацәажәеит ускан.

— Аха иуасхәари... Аиаша уасхәар, угәы уасыршьуеит. Амц уахәара — схы исзәтәашьазом. Ацсныка хәхынхәра аллах дазыразхома сыздыруам... Хабдуцәа, изыкәдыршәаз акны еикәзырхашаз мфак рзымпшаазакәа, рдацпашә нытцәаны ран-рыцсадгьыл мап ацәыркиит, хәргы хәаанза псадгьылда ханрыжыит. Изталаз агәнахара дара рыпсрала инымтәәзеит, иахьагы иахзышьтымхуа еидара хьантаны хәтәоуп, сашьа. Уажәынахысгы хәтә-

заауеит. Ҳақсадгьыл ахь ахынхөразы аллах агәацхара хайтарцаз, итгегь агәақрақәа ххахгароуп. Ацсадгьыл ахақ — ан лхақ иафьзоуп, мыцхәы ихьантоуп...

Иихәоз ажәақәа шиашоу агәрагатцәкьаны дшыказ ихәашьагьы ианызбаалон, иблақәагьы ирхызбаалон. Урт рықәшахатхашьак сымамызт, аха уи азы сгәаанагара ахәарагьы сзымариамызт. Шьыжьаахыс сызцыз, акыр-загьы сгәы иақәшәоз ари ахатца игәы инанамгашаз акы ахәара стахымызт. Аха изгәагьыр акәхеит, изласзауазала сажәақәа разаны.

— Сара иахьынзаздыруа, цабалаа рыцсадгьыл ир-тахны мап ацәырымкзеит, ихымтцәар ада цсыхәак ры-мамкәа итадыргылеит, — схәеит.

— Итәзыргылада?! — слакта дынтацшит.

— Реиха зымчыз.

— Аурысқәа?

— Аурыс хәынтқар ируаа.

— Урт мацара ракәхару?! —

— Усоуп ишаадыруа...

— Уаф иашак уакәны сузхәыцуеит... — акы ихәарц итахын, аха инамгзакәа иеааникылеит. — Иахааныз адуқәагьы ус акәын ишхархәоз. Икалаз зегьы аурысқәа ирхароуп, хара акгьы ххаразам, хара зегьы хта-ташьқәан!.. Иказ шықалаз, изыхкәаз зегьы рдыруан. Аха аиаша хәхарц ртахзамызт...

— Изышәцәырзозеи?

— Рыцсыерақәа анахдыруа ғыц изызхауаз хәацхьа рыпату лақәыр хәа иацәшәон сгәахәуеит. Ацсныка ххьацшуа халагар хәа ишәозгьы ыкан.

— Цәгьарак шәаниар ртахымызт. Уи аамтазы Ацс-ныка неишьак шыкамыз рдыруан.

— Ихахзызауаны акәзам! Изжуа дрымамкәа икәхар хәа иацәшәон, абас еицш сазхәыцуеит.

— Ауафы иқәра анааилак ус ауп, ацсра иаха дазхәыцуеит... — урт рахь имаз агәынамзара даалыз-гарц стахын.

— Сара саб ианшыа ибзианы сихаануп. Қарала шөышықәса дрейхан, ахтәара аныкалазгыы дхәычзамызт. Аибашьрақәа ибахьан, ахәра шәахстақәа инын. Дызхааныз рацәан, аха шамахамзар далацәажәомызт. «Хата-ташықәа» хәа изышьтаз хә-Маршьанқәа рахьынтәи инханы иказ — рқытауаа инарылтңны ашыахарқәа* рахь нхара хәа ианца, убысканоуп ифы анааиртыз. Еитейхәоз рацәан, аха схақны инхаз акы узеитасхәоит, иуахарц утахызар.

— Хамтақ исзафызалоит! — схәеит саргыы.

Азныказы дысфәцшуа, фымтуа дгылан, аха нас даа-цәажәеит:

— Хәычгыы-дугыы еицырхашьшыы амшын агафәхь илбааганы, ишқытаз шхәа дук иакәдыртәазаап. Ахацәа акыр рбахьан, аха ахәса: амшынгыы рымбацызт, ашхәагыы рымбацызт... Изыниаз рызхымго, ирцеипшу рзымдыруа, рыгәқәа кыдгыланы аилатцәара иалагазаап ахәсацәа. «Хабарго, хабарго» хәа рыбжьқәа рымкьаны дара-дара еизтцауазаарын. Убри аамтазы, пхәыск дахьгылаз ахацәа рахь лыбжьы лыргазаап: «Ахатцейқәа зшыоу азөыр шөынхазар, ағба зтәу апшәма ихазиашәхәа, цьаханымка хайгозаргыы хазыразуп, аха Маршьанки урыски ахьыкоу хымгааит» хәа. Ашхәа иакәтәаз зегыы уи апхәыс илхәаз иадгыланы ағу ааилдыргазаап. Шьта уара уазхәыц, излашәаз азыблара рацәыхьчара зыхәтаз, хайкәдырхап хәа изыкәгәыгуаз, аха ргәыцрақәа башазтәыз урт ры-Маршьанқәа зака ргәы кыддыргылахьаз!

Ахтәара аамтазгыы, уаанзатәи акыр жәашықәса раангыы табалаа ры-Маршьанқәа дара-дара рыбжьара иказ аибарххара баапсқәа акыр итыстцаахьан. Аха уртқәа, табалаа рцынтәарахқәа анафстәи рыцстазаарақны иахьрыхәоз хәа ак шыкамлоз сазхәыцны, рыла-цәажәара стахымхеит.

— Апснаа афыра шөымоуп. Табалаа рылахьыцгьара зыхкьаз хәа ак рымфыцкәа икам... — ихы насыкәикит еиґа.

* Ашыахар (тырқәа) — ақалақь.

— Ирыџхьоу ыкоуп, — схэеит уажэы, — аха цкыа иттцаазам.

— Иттцаазаргы, иттцаамзаргы, хара шыта иахьхэхэо хэа акгы ыказам. Аха итышэтцаар, шэара шөпеипш азы ихэартахоит. Убри апцхэыс илхэаз ажэакэа рџоуп иахьыкоу, тцабалаа хамцахэ зырцэаз азџа ахьтатцэаху ачыкьмацъа аазыртуа ацацха. Аурыс димпериан, иара иус даџын... Иуасхэап, сашъа, аханатэ хтэыла хакэцара дашьтамзаргы каларын. Аха хара хтэкэа рхы изамыхэеит... Инеилатэаны, рыхшыџкэа неилатцаны, рыуаажэларгы даргы излашэаз аамта хьанта рхы ацэыргарц еикэзыр-хаша мџак апшаара иашьталарц ахатыцан, рхы изазы-миааикэа дара-дара анибартцэара иаџын. Абицарала еихеит, ашъа рыбжьалеит, еинаалашъак рзыкамтцеит... Рыуаажэлар уи иацэырыхьчарц ахатыцан, — дара реи-мак иаларгалеит. «Иааилалашьцар, ана ихысуан, ара ихысуан, ахэса рыхэхэабжькэа хлымхакэа тыршьаауан» хэа далацэажэон сашъа ду. Реибарцсракэа тыхэапццэа-рак анаимуза акэхап, шэыкэтц ихэеит, амшын ихитцеит. Иззитаххарыз чан-чаны еибакыз ауаа! Амшын ианхы-лозгы хаз-хазы ихылазаап! Рызбжаџык Дарданел агаџа изхырган, инаганы аџнанцэа ркытакэа ирыладыртэеит. Уа урти дарей нибартцэеит... Уи ашыкэсан азынра баап-сы калазаап. Ирызхымгакэа рџырак агазаап. Акэыбыр-кэагы рус картцеит, инхаз рыбжаџык агеит рхэоит. Аршра хэа акы нарылалан, уигы рхы рзацэымышьчеит. Инхаз ахыцџыцкэа еимлысит, досу рыпцсы еикэхап хэа иахьакэгэыгуаз ахь еихеит. Убарт ирцэынхаз иреиуаны Мугла хэа иахьашьџоу цьоук ыкоуп хэа хэауеит, убри акароуп... Хара ара икоу хабдуцэа рапхьа иахьызхыргаз Румелиантэи арахь иаанагаз ирыхшаз хауп. Аха хамџиа-зеит... Цабал ианыказ ирымаз аибатахымра, ртэыла ишыкэырцазгы, атдыхэтэа нымтцэазеит, арагы баап-сыла иахьныпшит, — инартцауланы даакэыпсчыхаит уажэы, аха еица иажэа анагзара дналагеит. — Атэымцъа-ра анасыц апшаара иакэгэыгыз, алакэ тдыс атдыхэа

акра иашьталаз диеипшхоит. Ажәлар насың рыманы
иахьыкало рыңсадгьыл акны мацароуп, уаха даеацъара!
Аха уи рзеилымкааит ҳабдуцәа... — зны ацәажәара даа-
кәытцит, аха ҳамтак ашьтахь слакта дтацшуа даагыланы
җааиттит уажәы:

— Аиаша сахәа, ацснаа ашьыцра шәылоума? Абри
атак сзыкатца!

— Ауаа зегъы еипшым... — схәеит, уаха инацымтцакәа.

— Ашьыцра, аизгыгра, аихымхәыцра, аеыруазкәа-
ра, аилибамкаара... Абарт аказшьақәа шәызкамыжыц-
зар, иахьатәи шәиааирагъы цеипш дук аиузом. Анцәа
ишәатәеишьаз пату шәзақәымтцар, шәызлақоу зегъы
шәымихуеит. Ҳара ара икацсоугъы ҳеыцәаара уи акә-
хоит... Абаацс, цсыс иаххоу ацснаа! Абаацсы... — ағыз-
ра акырза еипшын, ифнутцакәнтәи игрытцуаз Ҳамид
атцыхәтәантәи иажәақәа. Иареи сареи ҳаицәажәара
иацырхагахарц ртахымкәа, ҳашьтахькала рмашьынақәа
иаартытцны еилагылан иҳацыз аитцабацәа.

— Бурхан! Тургәут! — ибжы нарықәиргеит уажәы. —
Шәара шәғынашәха, ҳаргъы мацк ашьтахь хшәызнеиуеит.

— Бзиоуп, ааби! — атакс җаартит даргъы.

— Арт ҳачкәынцәа ҳацсуара бирақтас иахзызааны
иныкәызго иреиуоуп, — игәы рыздуны даацәажәеит
иҳавсны рғанынарга.

Иихәаз снадгыланы, саргъы ажәа цхақәак нар-
зысхәеит, зда дыкам ззырхәоз урт табалаа рычкәынцәа.

— Цәажәарыла ухы усырхьзаргъы, уи азы сатоутца-
рым. Дәеа ажәабыжк сузалацәажәар стахуп. Дәеазны
исзымхәар калоит...

Сизызырәуа саагылеит, уаанза исзеитеихәахьаз реипш
ажәабжь бзиак шсахауаз азы агәыцра сыманы.

— Ацсны ахьызгъы ахьымзгъы иахьатәи ацснаа
шәхаламацара ишәтәзам. Ҳаргъы, ацстазаара леишәа-
цъбара иаркәалоз цьоукы шҳакәугъы, ҳабдуцәеи ҳанду-
цәеи ргарақәа ахьыкоу уа шакәу аадыруеит. Аибашьра
ишалагаз атәы анраха нахыс, ашьыжь инаркны атцх

иаарымнахаанза, хуаа рнапы акы амкуа, рхы-ргөы
рымахьха иааилатэон, ателевизион иахэаз ажэабжькэа
неимтцакуа. Ахпатэи амшазоуп сгэахэуеит, ацбаама
ханталаны хашьцэа — апснаа дышэхылапшырц азы
аллах ханимтцаныхэаны атцлакэа рытцака хаицэажэо
хаштэаз, хөык апсуа цкэынцэа аахалагылеит. Ихархэеит,
ахөылбычехазы, Тэанаа рресторан акны қытацыпхьаза
иреиуоу аихабацэа шеизырго, уи азы хқытауаа ркын-
тэи хөфы-фөы рнеира шатаху. Иара уаатцөкьа хааи-
лацэажэаны, уахь ицашаз фөык рыхьзкэа рхэеит,
саргыы снарылатцаны. Аизара зызкыз абри ауп хэа
макьана ишахьымдыруазгы, ус бзиақ ишатөым акара
еилахкаауан. Хаитцбацэа, хара ххала хаурышьтхуаз,
пытөык кьарахөла рөааибытаны, амра тамшөацкэа
уахь хнаргеит. Қытацыпхьаза рхатарнакцэа анааизакэа,
хаизара апшьызгаз аихабы дөагыланы, хаззеизыргаз
атэы иааркьафзаны далацэажэеит. Ихөлеихэеит, уи аены
ашьыжь азы, хзыдөахөалоу ашьахар ахыбракны, ауаа
рацэа уахь инапхьаны еизарак шымөапигаз Абеледиа*
аихабы ихатыцуаө. Зызбахө ихэаз уи ауаө иаадыруаз
азө иакөын, иматцурахьы инагара иазкыз алхракэа раан,
хара хаипш иаргыы хьлтцшьтрала кафкасаа дахьреиуаз
хазхөыцны изныкымкэа ацхьираарақэа иахтахьан. Уи
ауаө милатла агөырцькэа** дреиуан.

Аихабы ажэа иитеит ақалақь акны хөынтқарратө
матцурак нькөызгоз, дхөычаахыс иаадыруаз Ченгьиз
зыхьыз апсыуак. Уи ацкөын агөта дынтагыланы, дыз-
лахөыз аизаракны иибаз-иахаз, цьара ак нацымтцакэа,
акгыы нагмырхакэа, иахзеитеихэеит. Далацэажэеит,
аизара еиөызкааз, икөгылангыы ицөажэаз, уаанза зыз-
бахө ихэаз агөырць ихата шиакөыз. Уи ауаө еизигаз ауаа
дырзалацэажэеит, агөырцькэа рыр Апсны ақалақькөеи
ақытақөеи реихарак рнапахьы ишааргахьаз, макьана

*Абеледиа (тырқә.) – ақалақь ахадара.

**Агөырць (тырқә.) – ақыртуа.

ирзымгацгъы мышқәак рышьтахь рнапакны ишаарго. Икалаз аибашьра дақәызбырц ахатыңан, апсуаа рхара-лоуп аибашьра ишалагаз хәа ацәажәара кайтеит. Ауаа агәра диргарц дафын, цәгьарамзар бзиарак зымхәыц-уаз апсуаа, акыршықәса раахыс бнауаак иреиуаны рхы шымфәыргоз, Гәырцьыстан айхабыра урт рахьырхәра азы ар нармышьтыр камло атагылазаашьа рызтаз дара апсуаа рхатақәа шракәу, харак имгакәа, урт рыцәгьоу-рақәа атыхәтәа шыптәахо, иахьанзагьы ирықәнагам-кәа ирымоу автономиагьы шымырхуа...

— Ихаҳаз амца ҳацранаттеит. Ҳара уеизгьы ҳацралара мариоуп! Уи ҳацкәын инафьыс, ирбаз-ираҳаз иала-цәажәеит, уи аизара акны иказ, Ченгьиз ицны иҳазнеиз ахацәа. Уртгьы ҳаздыруаз, иаадыруаз ракәын. Рфәла ихаҳаит, уи ахәынга иажәақәа изымчхакәа, Ченгьиз дфәгыланы дшифәгылаз, акыр ицьбараны дышиқәыз-быз, дипкарцгьы дшалагаз, аха ауаа шрыбжьагылаз. Атыхәтәан: «Уара уеицш икоу аналационалистцәа роуп Апсны иакәлаз» хәа шиқәфитыз... Аха иара апхамшьа, апснаа ирзиҳәаз азымырхакәа, хара ара икоу ҳазгьы ажәахьанта иҳәеит: «Ара иҳаланхо апсуаагьы, иеиу цьоук ракәызтгьы, анкьа астадион ахь инацхьаны ин-дыртәарымызт» хәа фәаитызаап.

Убыскан акәзаап Ченгьиз дыцкәтаны дангылаз. Уи идагьы иара иусмыз дахьалацәажәаз ифәзырхьыз азәырфьы кәлазаап. Атыхәтәан этәарала даныхтарк, аизара шхифаз нарылахәаны, днарылтцны дцазаап.

Аиашазы, ихаҳаз ҳаршанхеит. Уи ауаф ифәынтәи ари афьыза ачархәара ҳазыцшымызт. Ҳара ҳзыцну ари атәылафьы еилых-еилатца йказам. Иатырқәоугьы иатырқәамгьы, ари атәыла ауаатәыфса ҳауп. Ацьумхәуриет* ашьақәгыларәфьы ажәларқәа зегьы ҳахәтаа алоуп. Чыдала, хара кафкасаа ҳабацәа рцәбаа зегьы ирдыруеит. Уи акы узаххәауам!.. Иахьазы, ҳара апсуаа ҳазлоу рыкны ҳаилызкаауа, ҳлеи-

* Ацьумхәуриет (тырқә.) – ареспублика.

шәә, хқабзқәә пату рықәызтқо рацәәфуп. Аха ххатәы кәзшыәқәәк ахныкәәхго азы зыблақәә ашыә рыхтцәылогыы цюоук ыкоуп. Ауаа зегы еипшым, адунеи ус ишоуп...

— Индыртцәаз хәә дызлацәәажәаз, урт зустцәарыз? — еилыскаар стахын.

— Иусырбаз атыц акны анышә иамоу, — уажәгы, уи азы уаха ак нацымтцәкәә уаанза дызлацәәажәоз ахь дниасит. Абас еипш, Апсны икәлаз гәырфә хьантас ишхамаз, хара ара иалацсоу хазгы ифы тызәзәәа ицәәжәара, даеа гәырфәк хзацнатцеит. Ауафы игәырфәкәә анеицылалак, — авулкан еипш дыпкатоит. Абыргцәә хәилазыбуа хәатәеит. Ацкәынцәә, рыбақәә амца рхыланы, икатцатәу хашәхәә, икәзтцаша ара хәкоуп хәә иааххагылеит.

— Дышьтәуп, уаха икатцатәузеи! — иажәәкәә нтиркьеит, усқан абыргцәә ихәиуаз азәы. — Арт рфыз-цәә ажәә хәынгақәә анианахажь, хәцсуара зхәартәузеи, хәцстазаара гьамас иамоузеи, хәзлоу ауаа рыкны патус ихәуазеи!.. — хәә дацраланы ацәәжәара кәитцеит. Ари ауаф сара дсыжәлантәын. Данычкәыназ изныкымкәә атакрақәә ихигахьан, атцыс зхы икәызмыртәоз, азәы игха ианазмыжьуаз ахацәә дреиуан. Иажәра шихьзахьаз-гы, данычкәыназтәи икәзшыәқәә камыжькәә ишицыц ицын. Аха азәы иихәаз мацарала аусзбара хкәзшыәзам. Акраамтә иадхалазаргы, аґагылазаашьә иацшны досу ргәаанагарақәә рхәеит, икәырхит, икәыртцеит, ажәытә-аґәтә ргәаладыршәеит.

Цюоукы дышьтәуп хәә ицәәжәеит, даеа цюоукы — хәынгак акы ихәеит хәә хәцкәынцәә иара имшала итаркуа икәхтцарым, даеакала дахьхархәып хәә икәгылеит, шыа-катәарада хәилгар рґаххеит. Саргы убарт срыдгылеит. Ишьра атахым, атамзаара ишьтахартцап хәә сцәәжәеит, уи ауаф идырны апровокация кәитцоит хәә агәфара шсымаз-гы салацәәажәеит. Атцыхәтәан, агәамтцра хәенатаны Апсны иапырхагахо акы шыкәхамтцара иазсырхәыцит. Уи акны исыдгылаз кәлеит. Аха убри аамтәзы, азәы ибжы нхәлафит:

— Ацснаа рус дара ирызбап, хара хус халацэажэап! Мыцхэы ихэыцыз ишыа изузом, абри узымдыруа укам, Хамид! — атыхэтэан ибжыы имкыаны дагынтытцэаит. Уи ауаф сара сааста ақэра змаз азэ иакэын, арахь, саншь-цэа дреиуан. Иажэақэа сзиғамырхкэа ссааныскылар акөхеит. Уигыы азымрхакэа, даҕа еихабыкгы дахьтэаз, сара сахь иажэақэа рҕааирхеит:

— Иагьяфы ирхэаргы, уара ус еипш ацэажэара ухақмызт, уабгы урт дышрылаз ухаштит ихэеит, аепныхэа ситеит. Аха уигыы сычхар акөхеит, аус азы. Уинахысгы акраамта еидшыланы еилацэажэон, аха ргэаанагарақэа рееифыршахьан, акакны изеицааиуамызт.

Атдыхэтэаны, аханатэгы хайзара апшыызгаз хайхабы дсагыланы, хашьтахькала еилагылаз хайтцбацэа днарылацшыны ҕааитит:

— Шэара ихашэхэозеи? Ацснаагы харгы, иабажэ итэитэыхқэа хакэызшэа ихахцэажэаз ауаф изышэхэыц-уазеи? Иахзухэаз иашоуп хэа ххы иаакэахкуама, ма ие-зыцсеитэыз дақэхаршэома?

— Амаҕ ззыршыуа абз азоуп! — игыы ааитцасны ҕааитит усқан урт рахынтэи азэы. Иааицзыргызызгы цьюук калейт, аха ғымтуа игылаз еихан. Уи аағатаны, хайтцбацэа иреиуаз азэы, аихабацэа рахь ажэа днахэаны, иааркыағны ацэажэара кайтцеит:

— Абри аус уаха иалагзаны атыц ианхзықэымтца, уатцэы ихьшэахоит. Зыхшыф ааста згэыцьбара апызара атара зказшыоу ачкэынцэа ҳамоуп, агэырцьқэа рахь ацэ-гьарақэа рыкатцара реацшыьргоит. Шьякатэарак аныкала, рееишыа змам арыцхарақэа ҳазцэырнагоит. Ус еипш ак қалар ааста, хара ара икоу азэык-фыцьяк хтанакуа-заргы, уатцэынза аус збатәуп. Хажымзг арееира ағар ирызнхмыжып. Рыхэда иқэхажьрым, шөыххьазгеит!

Уи ачкэын иажэақэа акыр хдырхэыцит. Дахьиашаз рацэан... Хайзара аартрагы атыхэтэантэи ажэа змазгы хайхабы иакэын уеизгы. Абыргцэа хажь уаха ажэак мхэакэа, хайтцбацэа днарылацшуа: «Уара, уара, уара»

хәә, иара иҗагы дналатданы, хөык инапы нарықәкуа
рыхызқәә ихәеит.

— Ахьмызг хатдзтдз уи амаҗана уатҗы ашыж
игыло амра имбароуп! — ибжы нарықәиргеит. Уи даал-
ганы, аихабаҗәа дынхалацшы, шәәқәшахатума хәә
җааитит. Уара ишухәо ххәеит харгы.

Уиакәхеит, зыбз ззымыждарахаз уи ауаф иезыпсеи-
тәыз иакәыршәаразы амфа аартын. Ишъра знапы иа-
ныз ақкәынцәагы алашыцара иналаз ицеит. Хара зе-
гы еимлышъа уеизгы ихамамызт, урт еиқәшәаргы,
еиқәымшәаргы, дыррак ҳауаанза ҳапшыр акәын. Атх
агәы ааифнашахъан еипш, чаик хнафыхәо ҳаштәаз,
иаахалагылеит гәыпфок ауаа. Урт зегы, ҳазлахәыз ави-
лаиет акны еицырдыруаз, аматцурақәа ныкәызгоз, пату
зқәахтдоз, ҳазцәыпхашьоз цьоук ракәын. Руазәкгы
ацсыуа тыпқак тацас ифны дыфнагылан, ҳауак иакә-
ны дхапхьазон. Ара ацсуа тыпқацәа ианакәзаалак пату
рықәын, раазашъа азы.

— Раазара азақәап, ацсуа тыпқацәа хатә цхәыс
асултанцәа изыргозгы, — сажәа ныбжъазгалеит.

— Урт ртәы хазуп! Раазаразгы иртәхын, аха ршьац-
қара иаха иацклапшуан. Ирыхшо ахәычқәа, рдинастиа
иацсоу ракәны, ичыдоу уаа назақәаны икаларц ртәхын.
Зыхшара закәхо иазымхәыцуа дарбану... Урт — ацсуаа
зегы аристократцәаны рдыруан. Ус икан... Аха иазууа-
зеи, рымшъа цәгъазшәа икалеит, дара рхаан акәхеит
Османаа рдинастиа ахыбгалара аныкалаз.

Ҳамид дызлацәажәоз атоурых идыруан. Зызбахә
имаз, Османаа рдинастиафы атыхәтәанзатәи аҗадишъах
Уахдеттин ихәсақәа рыпшьфокгы ацсыуа тыпқацәан.
Итабыргны, урт рхаан акәхеит Османтәи аимпериа ан-
хыбгалаз, фышәи бжаки шықәса инареиханы еипқара-
да иааиуаз рдинастиа атыхәтәа аныцтәаз.

Ҳазыхынхәит абыргцәа реизара.

Ҳамид ишихәаз ала, атҳагәтазы ирзааиз урт ауаа
нагақәа абыргцәа инрыдтәаланы ацәажәара картцеит.

Ражәәкәә разаны патула ирыхцәәжәеит, рхъаа шеилыр-каауа атәы рхәеит, ажәа баапсқәа рзызхәаз уи аматцура-уаф ихы иатәеимшышаз ахьатәеишыаз азы икәызбеит. Ирхәеит иара ихатә ишиацәәжәахъаз, иихәаз-ииуз азы баапсyla дахьхәны дшы́каз, ахәарагыы шы́кайтцаз, дара рахь днашьтны, атамзаара ашьтатцаразы атагылазаашъа иртарц.

Иазууазеи, уа хәзааргеит. Хара ара икоу апсуаа кәзшыак хамоуп. Агәамтпра аеатарагыы хзымариоуп, харгәыбзыграгыы мариоуп. Аршәара хнаалазом. Мчыла акакны хәузаагазом...

Аха ауаарашәа пату хәкәтцаны ихәцәәжәаз ихәатәәк-ны анеира хзымариоуп. Апхашъара хәа акы аадыруеит. Уафы имыхьыц хәхьызшәа хеы́кахамтцап, ауаа иахныр-шыалом хәа хәыцшыак хамоуп. Убри афыза хәхьит уи ау-хагыы. Пату хәкәызтцаз ауаа пату рыкәхамтцар, халамыс хәхәәеуа ишалагоз аадыруан. Баапсрак камландаз хәа, имыцәа-имтәа атцхагәтазы хус иахатцгылаз ауаа, акы иапсамшәа ханрызны́кәа, абаапсы хзызхәаз уи амацъа-на иаастагыы хәпату ла́кәуан, ххы хәцәыпхашъо х́калон. Хәаилацәәжәәкәән, еимакык камтцәкәа, уи амацъана хара хәхь иаагара хәкәшахәтхеит.

Аамтәк ашьтахь хәхьы́каз дрыманы иаафналеит. Аха уаанза иахдыруаз ауаф хамхацагыа дабакахыз! Деилахә-ны, уаф дзиҕампшуа амамикәара иҕысны, ацәахаипш дфафаза, азы иалаханы иаалыргаз акәты деипшха д́кьанташза апхзы даганы. Азныказы дынхалапшит, аха халапшқәа изнымкылазар акәхап, зны ихы найкәыжъны даагылеит, аха уигъы азырхәкәа, ишыапқәа натцыркәы-ланы шыамхыла адашъма дныкәгылеит. Уинахыс дыц-цакы-ццакуа, иихәарц иитахыз ажәәкәа рхәара дахьыр-мыгзар хәа дшәозшәа, ихы данызбуа атамзаара шытеи-тцеит, ипстазаара имрымхырц ахәара каитцеит.

— Арахь уаагыл, цхашъара злам! — аҕеөхәа иб-жъы найкәәиргеит ускан хәихабы, иаргыы дөеихан, ихы найкәыжъны даагылеит.

— Зтаарақәак уахтоит, ииашаны ртак коутар, уц-сажә хамтас иуахтоит, — деитацәажәеит ҳаихабы.

— Аиаша шәасхәоит, аллах дшахатуп! — ибжбы ихәламзо даацәажәеит иаргы.

— Ацснаа бнауаак ракәны урыхцәажәеит, уиакара иабоудыруеи? Абри атак ҳаутароуп!

— Зынзаскгы исыздырзом. Тифлисынтәи исзасуан, урт ирхәазалоуп... — ишыказ иеихәеит.

— Ҳара, ара икоу ацсуаа, ҳацәгъарас иудыруазеи?

— Бзиарамзар цәгъарак сыздырзом... — уи азтаарагы атак каитцеит.

— Ҳаргы ҳналакны, анкәа индыртәаз ҳабацәа унарыхзасны цәажәашык каутцеит. Ирхаран ҳәа иудыруазеи?

— Акы здыруаны исымхәазеит... — уажәы, уаанза ишътыххәаз ихы еитәнаикқәыжъны даагылеит.

— Даеа зтаарак, — деитаацәажәеит ҳаихабы. — Уара аматтура уахагылоуп, жәларык ухыпцшуп. Нас, абас еипцш упатудаха уахбартә еипцш ухы зтаургылеи?

— Сыбзамыкәра иснаркатцеит... — ихәеит уажәы.

— Убзамыкәрагы ацуп, аха угәы итоу аздоуп: икоутаз узыркатаз, иухәазгы узырхәаз. Ацсны икоу аибашыра уақәызбарц ахатыцан, уеигәыргәоит. Ара агәырцькәеи ҳареи ҳаигәылацәоуп, патула ҳаигәылараныкәахгоит, аиуарақәа ҳабжәоуп... Уара уаалаган, ҳаилухырц уафуп. Уи азы адтәа узтада, тифлисаа роума?

— Адтәа азәгы исимтәзеит... — ихәеит зны. Аха ҳаихабы иажәа ахы ахьцоз еилкааны, уи азы акы ихәақәарц иенацшыгеит зматцурагы иахзызаауаз уи ауаф.

— Ажәа азәгы иуимтәзеит! — ибжбы наимкәеит ҳаихабы, иаргы ацәажәара даакәытцит. — Аллах азыцәа ацсызфаразы ишеит, агәырць — амцхәаразы ҳәа ҳазлоу ауаа жәапкак рымоуп, иуахәхьоума?

— Исаҳахъеит, — ихәеит, ихгы наикқәижыт.

— Абри уара уеипцш икоу амцхәафцәа рымшалоуп ари ажәапқа ззырхәыцыз. Ууаажәлар зеггы амц аурхәахуа... Аллах уинықәит, арахь амц ухәоит, — иажәа даалганы

мачк дааизыпшит, аха иара уаха акгы анимхэа, иажэа инациттеит: — Даеакгы шэзырхэоит... Мазала ахэажбы зфо хэа ишэышьтоу ауаа ыкоуп. Убри ажэа зыхкыазгы, абри уара уеипш икоу амцкыакэа роуп! Иара дахыгылаз даахэйтцэыхэйтцэит, акы ихэарц шитахыз иныпшуа, аха ахэара изымгэагыт. Уахзаазгаз абарт ауаа рахатыр акынтэи уцсажэ хамтас иуахтоит. Иузныкэымгар, ишуах-таз еипш иумаххуеит. Ускан тифлисаагы ухэазом! Хара хаудыруеит... Сеилукаама?

— Уеилыскааит, — ицынтда дынтацэажэеит уажэы.

— Ацсны икоу ахтыс уамеигэыргъан! Зегы ал-лах инапы иануп, кэнамгала ашыакатэара апшыызгаз дахырхэуеит. Тифлисаа иагъа картаргы, Ацсны рыз-газом! — иажэа шыта даалгеит шаххэоз иеааитцыхны деитаацэажэеит:

— Атцыхэтэан иуасхэо абри ауп. Зцашэкэа Кафкас икоу азэ иахасабала, тэитэыхтас ушыамхкэа арсны ухымцапгашызы, уцхасшыоит! Атэитэых аматцура аха-гыларазы азин имазам. Узашшра ххы иатэахшыазом. Аха зыбжы узтаз ацсуа кытакэа ирыланхо зегы рзы, уара ипсхэоу азэы уифызоуп. Абри удырузааит!

Уинахыс, еилатэаз днахалацшыны: «Ак нацызтцар зтаху зэыр шэыкказар — ажэа шэымоуп» хэа ибжы нахакеиргеит хаихабы, иара ишытахь даеазэы дцагыла-ны, уара иузымхэаз сара исхэоит хэа ацэажэара азэгы ихы ишатэеимшыоз шидыруазгы.

«Иухэаз акны хакоуп» ххэеит харгы. Ихэацыз ач-кэынцэа, иахыианахажызы азы гэынамзаракэак роузар-гы, аихабацэа ирызбаз ахамтцгылашыак рымамызт...

— Уи ала шэеилгеит!

— Аиеи! Иззаиз аус дара ишыртахыз еипш иахь-харееиз азы итабуп хэа наххэааны, ашамтаз еипш дры-маны ицеит.

— Аказы суазтаауеит, схэашыа цшзамзаргы... — схы найкэыскит уажэы. — Иаххэап, уи ауа, урт ауаа уи ауаф дрыманы ишэзымааизтгы, дыршытцэкэозма?

— Ашхам зфытцуа ауафы амат деицэоуп! Ицсы там-
зар, адунеи иаха ицкьахоит, — ихэеит зны, нас ина-
цитцеит. — Ауафытэыфса ипстазаара имхра дызшаз ида
азэггы азин имазам. Аха апстазаара аказшьацьбара амо-
уп, ухы умышьчар, Анцэаггы дызухэазом, — ипсеивгара
ицэыхьантахазшэа ифы мацк акара иаартны ахауа ныл-
бааидеит уажэы.

— Шэыцьбароуп! — схэеит, уаха акгы нацымтцакэа.

— Икалап! Аха ара даеакала иаузом, хара хмачуп.
Абжэаапны хтатоуп, ххы пату ақэахтцоит, ауааггы пату
рықэахтцоит. Аха хатэамбакэа ихацрасыз дахьырхэым-
зар, еицэоу ахь хкылнагоит. Ицахшэахьеит... Апсуа да-
натэоумба, узлоу ркны уатэарымбо акнынза унеигаанза
дуцрытцзом. Аха хара уаанза ихамроузеит, уахыкала хал-
геит. Дызлоу ркны патук икэымкэа дкахтцеит. Уи апсра
аастаггы еицэоуп, сашья!

— Уиашоуп! — схэеит усқан.

— Ара маанакггы ыкан, убриггы науасхэап, — деи-
таацэажэеит Хамид. — Уи ауа, уи амацьана хара
хахьыказ ахь инагара зыбзоураз, Ченгьиз зыхьзыз уи
апсуа чкэын иакэзаарын. Аха усқан, ус шакэыз хаздыр-
зомызт. Ихаймхэазеит, ииашанггы икайтцеит. Уи иоуп
чыдала пату зқэахтцоз ауаа хазнеиртэ еицш аус еифеыз-
кааз. Ашья катэар итахымызт. Иара дрыцхайшьоны
акэзамызт. Ашья катэар иахылфеиауаз, хара хааста иара
дазхэыцуан. Итанакуаз пытфык калон, аха уи мацара
акэмызт. Акы, уи амацьана тифлисааи иареи рыбзқэа
еивтцаны, хара хазлахэу цъара провокациак халаргаларц
иафуп хэа дазхэыцит. Фбаггы, уи ишьра ааста, дшыб-
заз дирцсырц, акы дацсамкэа длаиркфэырц итахын. Ие-
зыпсеитэыз акэын...

— Иагылшеит! — Уи ачкэын кэышрыла дныкэеит.
Провокациак згэы итаз ыказарггы, шэнеилаланы их-
шэырцеит!

— Ус еицш акы ргэы итазамзарггы, рыхқэа шытыхны
ицэытцаччо хқыта иналс-аалсуа ианалала, хачкэынцэа

ирзычхашамызт. Ари ажэабжь атэы анраха нахыс, даеа мѡак ала иныкэон.

— Ахэычы дахьрылагъежыызгъы иамышхэыцкэа икам.

— Ишпамырхэыц, иархэыцит! Аибашьра анеилга, реинраалара ртаххеит. Адущэа роуп сызфэу. Аха иара имуит, атцарахы дцеит. Уи ахэычы илтцраны икоу макъана ахэара уадафуп, аха... — уаха мхэакэа иеааникылеит.

— Ауафара илтцуеит, убри здыруеит! — схэеит, избыхэ сахаижьтеи сгэы итахэхэа итаз уи ахэычы сгэы издуны. — Афар бзиа шэымоуп. Ауниверситеткэа иртоу рызбахэқэа сархэон...

— Ишцакам! Хзыкэгэыгша ачкэынцэа хамоуп, ирыхъандаз! — зны игэы рыздуны даацэажэеит, аха анафс инацитцеит. — Имачгэышыоуп... Анкьатэи цабалаа рфар абакагэышыоу, азытра хафуп... — уажэы ихы-ифы лашьцарак ныкэлеит. Аха лассы даалтцны ибжы на-сыкэиргеит: — «Цъара хайтоухэап сгэахэын, цэажэарыла ухы сырчит, сатаномтцан! Хамфа хакэлап! Аихабацэа шыта имеизацкэа икам, унарылацшып, унрацэажэап, даргы гэхэа алырхып...»

Лассы Мезит акыта хналагылеит. Аракагы рацхэа сыблакэа иаарыхгылеит хыхь иказ ашыхакэа ирацлабуазшэа тцэфантцэыка ифашьтыз аминарет зхагылаз ацъаама ахыбра. Сахынацшуаз зегъынцъара ацсабара иатцэара иалызбауан, анаарақэа ирфэгтаа ирфагылаз, заштэ хэыцкэа цкъашэкъа иказ акытауаа рыфонкэа, еиуеипшымыз егырт ахыбракэа. Ацъаама афацхэа аиашартакны игылан, акыр шырыхытцуаз зныцшуаз, ажэрахь рхы дырхахъазаргы, аха цша баапсык асыргы макъана ишэартамыз, бгыла еинчыла иказ ацътцлакэа. Уажэы снарылацшит, урт ршьапкэа ирыдкатцалаз акырстақэа ирылхыз атэартақэа ркны инеицэажэа-ааицэажэо итэаз акытауаа. Урт зегы акэра змаз абыргцэа ракэын, инаскъа-ааскъаны гэып-гэыцла еилагылан иаха ифаз ауаа. Сахынацшуаз избартан еихышэшэа-еипхышэшэа уахь анеиразы амфа икэыз даеа пытфокгы. Хэарада, хыцхъазарала ахацэа еихан,

аха икан акасышқәа зхаз ахәсақәеи, акгы рхамкәа зых-
цәкәа зқәыпсаз атыпқацәеи.

— Уа мшыбзиақәа, бзиа шәхәеит! — сыбжы нарықә-
сыргеит, амашына саатытны санаарылагыла.

— Бзиала уабеит, хашья! — насықәҕеит, дызла-
гылаз даарылтны сара сахь зәаазхаз руазәк, инапы на-
сытаны сагьяагәдыдыкеит. Сара сзы еилкаан, уи ауаф
еилагылаз зегы рахынтәи қарала иреихабыз шиакәыз.

Уинахыс, цъара азәы дыбжъамыжкәа, зегы апсшәа
нарасхәеит. Хгәыдеибакыла-хыдеибакылеит, апсуаа зе-
гынцъара ишықартцац. Цъоукы «Хошь гьяальди» хәа
тырқәшәала ирхәон, аха апсышәала «Бзиала уабеит!»
зхәоз иаха еихан.

Апснаа иреиуаз азә иахасабала дара рахь снейра
агәахәара шырнатаз рхы-рҕы ианызбаалон, рыбақәа
ирхызбаалон.

Уинахыс снарыдтәалеит, даргы аасыкәшаны иаа-
тәеит. Қарала еитбацәаз — ейбаххәо иазызырфуа иаа-
хакәшаны иаххагылан.

Исыртоз азтарақәа рацәан, урт зегы зызкыз Апс-
ни апснааи ракәын, саргы ишсылшоз ала интырхәцаа-
ны ртакқатдара саҕын. Аргама ирнызбаалон, Апсны
имфәпысуаз ахақәитратә еибашьракны апсуа жәлар
риааира дара рызгы игәышьтыхганы ишықалаз...

Амра шәапыцъацла италахаз ахәыпшзақәа инархыс-
ны аеатдәахаанза хшеилатәац хаилатәан.

— Асас дахмыраапсап! — ибжы нахалафит абыргцәа
иреиуаз азәы, иагнацитцеит, — амлагы дахаркит...

— Уаха шаанза хтәазаргы, иахцәырацәахом, аха
уатцәы хәагы акыкоуп. Иа аллах, бзиала иахзырша! —
итыц дфәхытны даагылеит, уахь саннеиз зегь рацхья
апсшәа сазхәаз аихабы.

— Уаха сара дсысасуп, дысхышәымбаан, — ибжы
аахалафит усқан, аамтала икамыз, аха иаахалагылахяз
Хамид. Итцабыргны, сихырбаар хәа дшәошәа икан уи
ихәашья. Аха арака хыбаара ыкамызт. Ишгәастаз ала,

хара еицыз уахь ххалаанзагьы, хәанхәахла ақыта иаа-рылафхьан Хамид Ацснытәи асас диманы ақытахь дхалараны дшыказ, ифныка днапхьаны ацсуа тасла пату икәтцаны дирсасырц игәы иштәз.

Уатәынза хәа хнеимлысит, абар шыта акыр саат сзыдтәалаз, Мезит ақыта иеиуаз ауаа нагакәеи сареи. Схы итагьежьюан, шәки бжаки шыкәса уи апхьа Цабал мышкәак иказ, вице-адмирал Серебриаков анафс ақбаад ианитцәз иажәакәа: «Цқба урзааигәаханы ианудыр, табалаа бзиа иумбарц залшазом...» Уи ауаф иифыз мчыла азәгьы имырфзеит, ихатә хәыцра иалтшәаз акы акәын. Аха ицъашьахәыз, уи ауаф, Кавказ ашьхарыуа жәларкәа рымцахә зырцәаз ахәынтқар иарпызацәа дреиуан, гәыблыла зызбахә ифыз табалаагьы налатцаны, ршьа зымпытататаз, рымч мырхакәа ртәылакәа рымхны амшын ихызтцәз дреиуан...

Аха табалаа ирзикыз ажәакәа мыцрак рыламызт, ус шакәыз агәра згахьан саргьы.

Рхьаакәа рацәан сызфынцәажәалоз табалаа рцынтцәарахкәа. Ргәы рыхьны иалацәажәон: афеиаракны аитцарахкәа шрымаз, рыхшара рхатәы бызшәа иацәхьатцүа ианалага, уи азхьатцра рхымфәпгашьатә леишәагьы ианыцшуа ишалагаз. Афәр рфеипш далацәажәо, абас еипш даацәажәеит азәы: «Рацсуа кәзшьақәа рыхчашьа рымамкәа, уи инацәхьатцны, ирымоу еигьу даеа кәзшьақәак рзымпцаауа абжьара ибжьахеит...»

«Даеа аамтәкәак инахгаргьы, хшапсыуоу аанхара уажәынахыс иаха иуадафхоит», — ихәеит даеазәгьы. «Рбызшәа рзымышьчаргьы, рацсуа леишәа дырззом», — иажәакәа рыгәра ганы дцәажәон даеазәгьы. Цьоукы-цьоук еилыркаауан, табалаа афеипш бзиа роурц азы, Ацсныка ахынхәрада даеа мфак шрымамыз. Аха сара игәастеит, уи афыза ацәажәара, еилатәаз абыргцәа акы ахырымхәазаргьы, — фнутцакала ишрыдрымкылаз. Даеазәгьы агәра ганы далацәажәеит, ахацхраара зказ-

шыа иалоу ауафы изы, иарбан тэылазаалак акны насып иманы аеыкатцара шилшо.

Урт зегы Анцэа иишаз уаатэыфсан, досу рхэыцшыа иашыашэалаз агэаанагарақэа рыман.

— Абни ахыбра иахакнахау абирак убоме? — ихы на-сықэкны фэаитит сацхэа итэаз абырг.

— Избоит, — схэеит саргы.

Сахынапшуаз избартан хыбрак иахашэыршэыруаз, амзафееи аетфееи зныз абирак кацшы.

— Сара, зықэра неихыоу азэы шсакэугы, абри аби-рак хычатэны ианыкала, сыцстазаара сазеигтазом! — фэаитит еита.

— Уеилыскаауеит! — схэеит саргы.

Итабыргны деилыскаауан, патугы сзақэын уи ауаф иабдуцаа рыпсадгыл ианықэырца издызкылаз ари атэылахь имаз ахатырқэтара.

Анафс ишсархэаз ала, уи абырг ица, Адсны аибашыра ахы анартцысы зыгекылтэааны уахь инеиз, апсуа бирак иатцагыланы зтоурыхтэ псадгыл ахычаразы еибашыуаз, зыцстазаарагы ахтнызтаз гэыпфок тцабалаа рыцкэын-цаа дышпреиуаз.

Цыашыахэшэоуп ишыкоу ауафытэыфса ицсабара аи-лартэашыа!

Хамид инхарта харак икамызт. Ишырхэаз ала, фба-хца хысымта ракэзан ибжыаз. Уи азы ихазбеит уаанза инагаз амфа шыапыла ханысырц.

Хнеиуан хмыццакзакэа, хнеицэажэа-ааицэажэо. Уи сеынахаршэаланы сахынапшуаз сыблақэа иаарых-гылон Адснытэи Тцабал апсабара акырза еипшыз асахыакэа: ашыха пагы наскыакэа, шэапыцбац пшзала италахаз ахэкэа, уантэи илашытыз анаарақэа, атаха-рақэа, амхурстақэа...

Ашта ханталамтазы игэастеит, афны даафнытцны амзырха иахызеипшыз, хнеира дазыпшуа дшаагылаз зышэага мацмыз, касы шкэакэак зхаз, акыр иауз ацфы-ча зшэыз, лабчашыкгы зарма напы иакыз, сызхааныз

Апснытәи андуцәа акырза иреипшыз пхәыс ахкәажәк. Хәарада, мдыршәа сымамызт, ари ауаф Хамид зызбахә сеихәахьаз иан шлакәыз.

— Сан! Апснытәи асас дыбзаазгоит хәа ажәа быс-тахьан... — ибжьи налыкәиргеит усқан Хамид.

— Аранза дысзааиааит! — лхәеит, саргьы сласны лҕацхәа саагылеит, апсшәа лахәара сөыназкуа.

Лара уи аамтазы, лабагьы камыршәкәа, лнапкәа ҕышьтыхны иаасыкәлыршеит, лыхгьы сьжәоахыр шы-каз инадылтцеит. Хгылан ус хамтакы: лара соулышьтуа-мызт, сара слыдтңны ацара сгәы иатахымызт.

— Бзиала уаабейт, нан! — соулышьтит атыхәтәа-ны, аха мазак рытцаны ирхылбаарц лтахызшәа, азныказ сыблакәа дырхыпшыло даагылеит. — Аллах, Апснытәи апсыуак илакта антацшра сәтәеишьазар, иара иҕынтәи уаха сзыхәарызеи... — деитацәажәеит. — Аллах Апсны имырзааит!.. — дааныхәаныпхьейт уинахысгьы. Иш-сыхәтазеипш саргьы ажәакәак налыкәыстцеит, лгәабзиара сазтаауа.

— Шәара шәгәы бзиазааит, нан хәчкәынцәа... Сара сықәра зықәроу лгәабзиара, хшамкәан хазшаз инапы иануп... — Дшәыманы шәнеи аҕныка, асас дышәмыр-пшын, — уажәы лажәакәа нарзылкит лычкәыни иах-зыпшуа игылаз егырт абыргцәеи. Аха аҕныка хнагара дахымццакуа, акы дазыпшызшәа дгылан апшәма.

Ус, аҕны даадәылтңны хцака ҕапара змаз амардуан ала дналбааны даахалагылеит, акыр ақәра шимаз зны-кәашәа ианыпшуаз, уаанза исымбацыз азәы.

— Бзиала уаабейт, Апснытәи хасас! — дахынлыбааз иеаанкыланы, акыргьы иеаариашаны ибжьи ааиргеит уи ауаф.

Ишьамхы акәадареи, шәақыткьарак иаҕыаз ибжьи еидкылашәа рымамызт. Анафс ишсархәаз ала, ари ауаф, пшьынҕажәи жәаба шықәса инартысхьаз, мезитаа ир-зынханы иказ аихабацәа зегьы қәрала иреихабыз, урт рыбжъара чыдала пату зқәыз еихабык иакәын. Апста-

заара ду данысхъан, дызхааныз рацѣан, ихшыѣ акѣзар, еиласрак амамызт, игѣалаиршѣоз рацѣан. Ус шакѣыз агѣра згеит, уи ауха атцх иаахамнахаанза ханеицѣажѣоз аамтазы.

Ахмат зыхъыз ари аиѣабы, Хамид изы диашъадуун, иара иаби иарей ѣыцъа аишыцѣа ирхылтцыз ракѣын.

— Бзиала шѣаабеит! — лхѣеит, сѣапцъа иаагылаз, зыкѣрабжа интысхъаз цхѣыск, снапгъы аасымылхит.

— Ари хтаца, Хамид ихатѣ ѣыза лоуп, — днысирдырит сывара игылаз азѣы.

Ашьтахъ ишсархѣаз ала, Нежла зыхъыз хѣпшѣма ипцхѣыс, Хамид аѣбатѣи ипцхѣыс лакѣын, дкыртуан, рааигѣа икѣаз акыта деиуан. Рапцхѣатѣи дапцыуан, цѣабалаа ртыпцхѣацѣа дреиуан, Абыгбакѣа дыртыпцхѣан. Ишсархѣаз ала, апсуа леишѣа иахзызааны иныкѣызгоз, уи иалтцшѣа-ны зуаѣышѣара хѣракыз азѣ лакѣын. Аха Анцѣа цсынтцыр дук лимтеит. Лыпцшѣамагъы ларгъы Анцѣа иратѣеишъаз ѣыцъа азгѣбцѣа раазара дахъымзацкѣа иаалызцѣыртцыз акыба чымазара иахкѣаны лыпцстазаара далтцхѣан. Уаха таацѣара ѣыцк апымтцакѣа, иани иарей неицхыраауа ахѣыцкѣа ак рыгмыжъуа ираазеит. Урт ирызхѣаны атаацѣаракѣа ианрылала ашьтахъгъы, дшааиц дааиуан. Аха дазхѣыцуа далагахъан — зыкѣра акыр инеихъаз иан дызбашаз, рѣаацѣаратѣ цстазаара зырѣыцшаз цхѣыс ѣак ихы дадимкылар ада даѣа мѣак шимамыз. Иара усгъы, иан лыкѣра акыр инеихъан, аиарта дылаханы даныкѣала, апцхѣыс напы лѣаххашан. Ихгъы дазхѣыцуан... Аха аѣазкра изыгѣагъуамызт, ипцхѣацѣа ргѣы ирхышѣашѣар иѣахымызт. Ус днеиуан... Аха ѣнак зны, Хымараса даалаганы, лыцкѣын абас еипш ажѣа инылтѣеит: «Уаѣытѣыѣсак имыхъыц ихыызшѣа аѣыкатцара ауаагъы ицъыршъазом. Ипсыз дыпцсгѣышьѣеит, дахзыргылазом. Цхѣыск ихы дадикылааит: ихгъы дазхѣыцааит, саргъы дсызхѣыцааит. Ипцхѣацѣа гѣырѣас икѣаимтцааит, рхатѣы таацѣаракѣа рymoуп...» Иан инылтцаз ажѣа изаазгаз, ирѣахыз азѣы иакѣын. Уи ауаѣ ихѣеит, мышкѣак рапцъа, Хымараса

лмотацәа аоныка инапхьаны, рабгы ларгы ртагылазаашы ахы итарпшны драцәажәаны, уи атаацәара җыц иалалара мап шацәырымкуа азы ажәа шрымылхыз. «Сан ус еипш ианылтахха, илхәаз акны сыкоуп», — ихәеит иаргы.

Тацас илтахыз Нежла лылапш лхызижьтеигы акыр тцуан. Лаб пату зқәыз хатцан, лан ауафы кәзшы бзиа змаз пхәысын, лара лакәзар, лшы лылпхаауа иказ, агәабзиара змаз пхәыс җан. Данпхәызбаз атаацәара дшалалазгы, аха лхатца машәырла ицсра иахкьаны лаб ионахы дхынхәхан, хызы баапсык лхымызт, ауафы кәзшы бзиагы лыман. Лхатца икынтәи аца длыман, атаацәарагы далалахьан, акыр ихараз қалақк акны дынхон. Уигы акратцанакуан Хымараса лзы. Ахшара дзоухьоу апхәыс — даеазәгы длыхшарын... Иаартны даламцәажәозаргы, гәырфас илымоуижьтеи акраатцуан, лхатца игәаратакны, иабацәа рышьтамта еихазхашаз хаттарпыск дахыкьамыз. Нежла дылтацаны даныкала, Анцәа хазшаз игәапхара ла ацагы длыхшарын... Чыдала лхазы дыззылтахызгы ыкан. Ажәреи агәамбзиареи лыхьзаны данышьтаха, пхак дылфызаха анапы лыгмырхакәа дшылбоз азы агәрагара лыман. Уи инаццангы, тацас дыззылтахыз даеакгы ыкан. Нежла даныхәычыз мезитаа рхәыцқәа дахьрыцхәмаруаз иабзоураны, дхәыдамкәа апсышәала дцәажәон. Уи акратцанакуан реицынхараҗы, зхатәы бызшәалада даеа бызшәак ала имцәажәоз Хымараса лзы. Хамид мап ацәимкит иан идылгалаз. Лассы Нежла лаб иахь ауаа нарышьтит шәыуара хтахуп хәа. Апсуаа рыуахара иара усгы еилахауаз Нежла лаб дақәшахатхеит Хамид махәыс икалара. Идыруан ипха мап шацәылымкуаз. Иахәхьан, Хамиди Нежлеи патула алафхәарақәа шрыбжъаз, еигәапхейбашьуеижьтеи акыр шаатцуаз.

Хныфналеит ицқьашәқьа иказ, фныматәала ишаа-нагара гьама бзиала ирхиаз азал. Уажәы иаасгәалашәеит, шықәсқәак рапхьа сзацәажәоз, анкьа Батым инхоз, аха Тьрқәтәылака нхара хәа ииасыз, урыс бызшәала ицәгьамкәа зәхәы зхәоз, Хоца еиуаз лазк исеихәаз ажәақәа:

«Ари атэылакны инхо апсуаа рлеишэакэа цьбароуп, аха руафышэара ҳаракуп. Рыфнқәеи раштақәеи ркны иубо ацқьара даеа цьоук рыкны иубазом, уи алагыи чыдала пату рықәуп...»

Азныказы ҳнейбартэаны мацк акара ҳанааи-цаажэакэа, апшэма Ҳамид ибжыи нахирҳаит:

— Шьта шөагыл, шөыххьазгеит! Аишэахь шөиас, быстак неицышөаф апсуатдасла...

Инеидтэаланы быстак аицыфара акратцанакуан ца-балаа рыбжыара.

Апснаа ҳкынғы ишапу еицш, ҳнапқәа аазөзэаны идырхиахьаз аишэахь ҳынахҳеит. Сара еицыз аиҳа-бацәа рахьынтәи қарала зегыи сышпреитцбыз саазхөиц-ны, мап ацөыскит исыдыргалаз, аишәа аханы игылаз ақәардә акны атәара. Акыр еимаҳкит, аха атцыхәтәан Аҳ-мат Ҷааитит:

— Қарала уҳаитцбызарғыи, Апсны ацәа ухаҳбаалоит, аханы атәара Анцәа икынтәгыи изыхәтоу уара уоуп, — ихәеит, уа сазааргеит.

Аишәачара дахамтәазеит Ҳамид. Апшэма хата иара шиакөызғыи, ачеицдыка зызкыз Апснытәи асас шсакөызғыи, цааимбарк изафызаз иашыа ду Аҳмат дахь-тәаз диақараны ицтәара апсуа леишәа иақәшөомызт, ихгыи изатәашьомызт.

Ҳаишәачара иахатәамызтиҳацыз аитцбацәагыи, азөы-затцөык, Ерсин ида. Уи ауаф, қарала ифызцәа дынреихан, аха уи ицстазааратә хымөапгашыакэа ирылтцшәаны, аиҳабацәа рыдтәалара иеапсеитәхьан.

Егьырт рыпшьөык, анафстәи уадак акны, рықәра зықәраз мезитаа рычкөынцөеи дарей еидтәалан. Ҳаишәа агәта иахьазеицшыз иқәгылан ихыгьежыааз агөыблаа. Уи ианын, зөыгҳара маҶак акара иказ, ацыкөрей шыла иалхыз абыста. Иаакөыршаны иаван, иаҳа пату змаз ҳәа ицхьазаз, ауасашьтәа ихатәраз ажьыхәтақәа.

Даҳхагьежыуа ҳаматц зуаз апшэма, агөыблаа ианыз апылгды, ө-цык змаз ачхып наларцаны иаашьтыхны,

сапхъа икэгылаз ачанах инанитцеит. Уи ашьтахъ, быр-фын рахэыцла ипыркахъаз абыста ахэтакгы сзани-цеит, ахыртэы сызбалгы дааханы иныкэиргылеит, уара иутаху антэал аанарго.

— Измитаа (цабалаа, «измитаа» хэа ирышьтоуп, Из-мити Болуи рыбжьара зкытакэа ыкоу апсуаа) рчеицбыка умфацкэа укам, — даацаажэеит ускан итэаз ихаихабыз. — Урт асас ахыбжа имтартцоит, хара цабалаа асас апылг-ды имтаццоит. Хабацаа иахдырбазоуп... Ишсыхэтэз еипш сфагыланы, сааныхэаныцхъаны, итабуп хэа ажэа ахысхэааит апшэма икаитцаз асасдылара. Уи анафс ауп амсылман дунеи акны ишапу еипш, афатэ рнапы адыр-каанза, ирфо-иржэуа ахыритаз азы, аллах иахь аныхэа-ныцхъара аныкартаз.

Чаншьтахъ еита хааилатэеит. Азал ахь дахзааит апшэ-ма иан Хымарасагы. Зегь нылхатцгыланы, сфацхъа ла-ра илзынкыланы иказ акэардэ татафэ днадыртэеит.

Дтэан лара акраамта, фымтуа, хцаажэаракэа дыр-зызырфуа.

— Хасас чкэын аказы сыниазтаар стахуп, рацаас ис-зимбозар... — лхы шытымхзакэа даацаажэеит цытраам-так ашьтахъ.

— Сышэзызырфэеит! — сласны сфагылеит.

— Утэа, нан, утэа!

— Сгылазааит, — иаха иснаалоит... — схэеит, аха сыл-мыртэар лымуит.

— Апсны ииз азэырфы сырхаануп. Гэырфала имфасит алахыцэгъакэа: «Апсны», «Цабал» шырхэоз, ишыуазыр-уаз рынырцэымфа иазцеит. Цьоукгы рыцсра иахыцца-куан, дара цашъа рымамзаргы, аха рыцсқэа Апсныка ицарашэа гэыграк рыман... — азыказы ацаажэара даа-кэытцны, хамтакы дтэан акы дазхэыцуа. Аха иаалыркъа-ны лыбжы амч натаны фаалтит слакта дтацшуа:

— Иабакоу абри Апсны хэа изышьтоу ацъанат тэыла?

Лтадарареи лықэра адуреи саарызхэыцны, акыр иаармарианы илзеитасхэеит: Тыркэтэылеи Апсни дгьыл-

лагы ишеицэхарам, гылагы ишеизааигэоу, ирыб-
жоу амшын җенакала уахысыр шауа, хайрпланла җ-саатк
рыла Стампылынза ушаау...

Дыштэац дтэан лара сцэажэонатцы, аха сажэа са-
наалга, еита лхы лықэыжь даатэеит, илкыз алабала
ачыгэчыгэхэа адашьма днас-насуа.

— Сара адунеи аназара цъара иканы акэын ишыз-
дыруаз! Хабацэа ус акэын ишырхэоз... — даацэажэеит
уажэы.

— Уахызымназо ус ауп, адунеи аназара икоушэа
убоит... — иажэа ныбжьеигалеит Ахмат.

— Агэырцькэа Ацсны иакэлеит. Аурыс имырхырц
ртахызма? — даеа зтцаарак ахь дниасит лара.

— Ацсуаа ихамырхырц ртахын...

Рацэак имроукэа илзеитасхэеит: Ацсны авто-
номтэ республиканы ишыказ, ажэлар рхатэы еихабыра
шрымаз, атцарайуртақэа шыказ, аибашьра иалагаанза
атыцантэи ақыртқэеи хареи хшеиланхоз, Урыстэылааи
хареи хэынтқаррак акны хаказаара иначыданы даеа
хыпцшрак дара рахь ишхамамыз, хыпцшрак ыказар
иахыказ қартаа ркны шакэыз...

— Аа, аллах, аллах! — илахаз цъашьаны җаалтит
уажэы. — Хтэыла аурыс иахцэигеит хэа акэын хабацэа
ишырхэоз...

— Шэабацэа ирхэоз иашан! Аха анаҗс аамта аеац-
сахит, излаз аимпериа анхыбгала, ацсуаа, егырт
ажэларқэа реипш, ахақэитра рхы иазааргеит... — иказ
шыказ атэы нылзеитасхэеит.

Лара лыдагы, итэаз егырт абыргцэа ирахуаз
цъашьо сажэақэа ирызфлымханы ирзызырфуан.

— Ишэыланхоз агэырцькэа ирхымҗаагашьази? —
даеа зтцааракгы насылтеит.

Ускан илзеитасхэеит, ихаланхоз ақыртқэеи хареи,
қарттэи аихабыра анационалиштэ зәафкы рылартцаан-
за аинычхалара шхамаз, аизыкарақэа шхабжьаз, цэгьа-
рак-бзиарак акны хшааилагылоз...

— Нас, тифлисаа рыр аншәықәла шәгәылацәа шәара ишәыдымгылазеи? — уажәы дынсазтцааит Ахмат.

— Дара ирыдгылеит, — ишыкатцәкьаз сналацәажеит.

— Апхашьара картцеит, — лхәеит зны, аха нас, — ацәа рцәазааит! — хәа нацылтцеит. — Рқьышәқәа ташәхәахәеит рхәеит... Ииашаны икашәтцеит, рыгезыпсартәыз ауп. Аха даеазны ирымгәагыр...

— Шьта ирзыгәагъзом! — иажәа ныбжьеигалеит итәаз рахьынтәи азәы. — Знык алаба анырфа, даеазны агәагыра рзымариахазом...

— Рызқәа рбарахәа, уаха Апсны рбарым! — инацитцеит даеазгъы.

— Урт рус нтәеит... — инарыцихәеит сывара итәазгъы.

— Шәхы шәымжъан, асасгъы дшәымжъан! — лыбжьы иаха амч натаны җаалтит усқан Хьымараса. — Агәыла иабашьра згәагъыз, еснагъ дшәартәазауеит. Рыпсыцәгыра риааит... Апсыцәгыра хәышәтәышья змам чмазароуп! Мчыла иамуазар, даеа мҗак иашьталоит. Урт ахырхәара пхаршьязом, шәыдмыргәыбзыҗааит... — чыдала сара сакәын изызкыз атыхәтәантәи лажәақәа.

Даеа саатк акара ҳаилацәажәо ҳаилатәан.

— Хтаца ду, быххязгеит, аказы ахәара бзыкахтцоит, — иаалыркьаны, чыдала Хьымараса ихы налықәкны даацәажәеит Ахмат. — Осман лымхахтцәа ихаантәи тцабалаа иаххаагаз атаарых бахзалацәажәар, ҳасасгъы иахарын...

— Уи ахәынга дабоугәалашәеи, цьаҳаным итыцуп! — атакс даацәажәеит лара, уи избәхә ахәара шылтахымыз лхәашьягъы ианыцшуа. — Асас игәы иахәаша акы акәызтгъы салацәажәарын, аха...

— Балацәажәа, сан! Ғасас қьафшақә исасра ҳаимтазеит, хтаарых дазәлымхауп: цьара ҳаитеихәап, қьаадк ианитцап, — иналыдицалеит Ғамид. — Ажәа истахьеит. Сан иузеиталхәоит хәа иасхәахьеит... — абасеипшгъы нацитцеит.

— Асас игәы изырхьшаз ажәабжь изеитархәазомызт хара ххаан... — лхәеит уажәы, лхы натырқәаланы ллаб-

чашь ала ачыгэчыгэхэа адашьма днас-насуа. — Ахмет, уара уакара уи атаарых здыруада, — «узлапшыз акэын, сара изысурхэозеи, уара еитоумхэо», — аанагон лхэашья.

Сара сзы еилымкаашьяк ыкамызт, зан лказшьақэа здыруаз Хамид, иара ихэарала уи атоурых айтахэара дшақэшахатымхоз дазхэыцны Ахмат дшазикхъаз. Ускан, сёынапысшыт саргы. Ахэара лзыкастцеит, исзымдыруаз, аха исахарц истахыз уи ажэабжь еиталхэарц.

— Асас дзыхэаз мап ацэкра гэнахароуп, — лхэеит уажэы, аха ацэыргара дахыщцакуамызт. — Ачкэын иахыты-цу ахь днеиааит, — Ахмат лыбжьы неилырхаит уажэы.

Ачкэын хэа дызфэыз, збыргра аамта итагылахъаз Хамид иакэын! Иагъа шықэсырацэа ихытцуазаргы, апсуа леишэатэ хымцапгашья ахьатаху акны лара лзы уи дхэычын.

Ан лгэыхэпыхш псахшьақ шамамыз еипш, псахшьа змам ракэны ирыпхъазоз, ихэычаахыс ирылаазаз, иуаатэыфса назаны иказтцаз апсуа аазаратэ леишэа иатэыз аказшьақэа, урт иреихау даеа уафышэаратэ фазарак ыкам хэа ипхъазаны, адунеи иқэнатцы пыршэак рымамкэа рныкэгара иафыз ажэытэ хэсақэа иреиуаз азэ лакэын Хымараса. Дызлацэажэараны иказ ахтыс, лара лхатцагы далахэын. Ажэабжь айтахэашьяк лымамызт, Хамид иаби лареи рыцстазааратэ хейдкылара, реигэапхеибашьяра атэы даламцэажэакэа. Уи, лычкэын ишиахауаз айтахэара аргама дацэыпхашьон, лаазашья илнаруамызт. Уи еиликаауан лпагы. Уи азоуп, Ахмат ажэак ахэара дахьзаанзагы, дааччаны, итэаз хэхь атамзаара нышьтатцаны, цшьаала ауада дындэылтцны дызцаз.

— Нан, хасас! Исхасырштхъаз акы саларгалеит уажэы, — лхы насықэкны даацэажэеит. — Хара, ара икыдтэалоу, атэым аазара змоу цьюк хауп. Хапсуара аныкэгарафы цъара ак хцэагхаргы, гэыбганк хаутарым. Аха ишаадыруа иагхажьыр, Анцэа дхаргэамтцуеит... Ахмат! — уажэы лхы найкэылкит лабхэында. — Уи аамта мацъа-назы сара сааста уара иудыруа рацэоуп. Уара уналагар, саргы снауцхраап.

Уинахыс, ҫнүткәлә рҗааизганы, сзеитахәара иналагеит Османтәи аимпериа ахыбгалара аамтазы, тҗабалаа рцынтҗарахкәа рыпстазаара аҗны атып змаз ихлымзаахыз атоурых.

— Ажәа ахы мхәакәа атдыхәа узхәом, — уажәы ацәажәара дналагеит, маҗк аҗара ихы найкәыжһны иаатәаз Ахмат. — Сарпысра сантагылаз аамтазы акәын. Зыкһыла хуаа злазыз «Антантааи» хареи хайбашһра еилгеижһтеи шыкәсқәак рыда мтһыцкәанеипш, даеа еибашһра ғыцк ахы артысит... Сажәа ауцәахарғы, аха убри айбашһра анцоз аамтазы, хара — тҗабалаа — хзындыриаз акы сузалацәажәоит. Бабалица Арзаканғы избәхәкәа науасхәап. Ускантәи аамтазы, даара хзыкәгыгуаз, хжәытә хацәа дуқәа хгәалазыршәоз, акыр злаз хатца гьөк иакәгәышһан. Иаб рыцха ипсышһағы, цһашһахәшәа иҗалеит...

...Амш ғыц аира аеазнахһан, аха икәызгаза Мезит ақыта иахатәаз алашыцара ахыатра атахымкәа уи иапынгылан, акраамтағы иоунажһуамызт. Акыр еиндатлеит, ипибашәеит, атыхәтәан ишамуаз анаба, ихыатһны анаскһара иалагеит. Убри инаркһны, иаха-иаха ағыхара иағын амш ғыц. Абар шһта ашарккарахһы инеихһан. Уи гәазтаз, апсабарағы цхһартас измаз апсаатәкәа агәырғыара рҗатаны, рааигәасигәа зегһы рымехакһны икәалычалеиуа ашәахәара иалагахһан. Зегһ рапхһа, уи амш ғыц аира иапылеит, рыхәдакәа неитыхһны инеимхда-ааимхдо ақыта ахы-атдыхәа зехһынцһара иахыфуа зыбжһы зыргаз арбағыкәа. Ускан, урт инрацлабит абнатә псаатәкәа. Иаха рхы агәра ганы рашәахәарақәа нхацдырkit. Ғааихак рымамызт: «ағыкә-ғыкә» рыхга арцынакәа иреиеырбо алафхәара иағын ардәына рбағыкәа — пынтца кәпшыкәа, урт инарымданы реынхтаны рыбжһы хаакәа аацәырыргеит ажәардәынакәа, макһана аацәыртра рзымгәағыуазарғы, аҗармара илатәаны еицлабуа ашәахәара иағын аҗарматһысқәа. Рымч маҗзарғы бжһы хаала еилачырчыруан:

атысгракәа, ачынчакәа, егырт хьзи-жөлеи змамыз, аха апстазаара иалахәыз атцаракәа.

Игәыкатцагаха илымха итахәмаруаз абыжкәа дырзызырәуа ииарта дылаиан, макъана илацәакәа хәазаргъы, аха ацәа иалтхъаз Арзакан. Мачк ашьтахь атцх иалыәуа илымха иаатасит аеышьтыбжкәа. Уи цкәа агәра анига, ахьышәтхәа ииарта днылцаны, дласны аееилахәара дналагеит.

— Икалазеи, цәгырак калама? — лиарта дныкәтәеит иаафыхахъаз ипшәмапхәыс Шьандагъы.

— Иахзааиго сыздыруам, аха еыуафык дахзаауеит, бәааиҕкаа... — лассы иеааилахәаны, ихакны атзы иалаз атцәымг акны икнахаз ишәакь аакныхны, амзырха дныкәгылеит. Аргама агәра игеит, зшьапышьтыбжкәа алашьцара иалыәуа иааәуаз уи аеы иара иаштахь ахы шхаз. Аха макъана ибартамызт.

Амзырха днылсны, ашта иахъазеипшыз агәтаны амахәкәа тәрыпсса игылаз, акыр шыкәсагъы зхытәуаз ахьацатцла ашьапы иенавакны даагылеит, аеыуафгъы шыта агәашә даалагыларц рацәак игым анигәахәуаз аамтазы.

Лассы агәашә даадгылеит аеыуаф. Азныказ бжбык ихыәуамызт аха нас, мыцхәы итымгакәа апшәма ихъз хәаны ибжбы наиргеит. Иаразнак атак каимтцеит, атцла ашьапы ижәфахыр надтцаны дшадгылац иадгылаз Арзакан. Аха агәашә илагылаз даәа зны афьтра дахьымыгзакәа иара ибжбы наиргеит:

— Абзиа згәы итәу азә уакәзар, унеыжәтцны ашта уаатал!

Ахьухәа дынәыжәцеит агагеипш иибоз уи ауаф, иеагәрагъы аанда тцәфан инахарпаны, дадымхалакәа агәашә хәычы аартны ашта дааталеит.

— Жагәа соуп, Арзакан ухаткы! — инимәатәшәа иажәакәа неихәеит, иаха-иаха ааскъара иафыз уи ауаф.

Ишәакь атцла ашьапакны инкыдыргылары дпцыларц ифьинеихеит иаргъы.

— Бзиала уаабейт! — ианаайдгыла инапы ағынаир-
хейт, апсшәакәа нейбырхәейт.

— Аоныка хнейп, — ихәатәыз нейхәейт апшәма.

Цъара рыцхарак камлазтгы, ас еипш ашацкыраз
арахь дшымааиуаз дазхәыцхьан, аха аштә италаз дыз-
зааиз иара ихала ихәаанза, уаазгазеи хәа тцаашьак има-
мызт, апсуара иалеишәамызт. Уи азы аоныка инагаразы
уаха дидымхалакәа дыззааиз ахәаха наийтәейт.

— Уахь снейзом, уххьазгейт! Ашацкыраз сшәыла-
лейт, сатоумтдан, аха мааишья сымамызт. Иееимыз ка-
лейт, Арзакан, ухаткы, айбашья иалагейт.

— Айбашья ухәама?! Хай, Анцәа хазшаз!.. — дахь-
гылаз итыцгы днахытцит, аха уаха мхәакәа, икалаз цкья
иирхәарцаз азара наийтәейт.

— Атцхагәтазы Кафааркытантәи ачкәынцәа хазхалейт
абри ажәабжь риманы. Хымш уажәапхья аурымкәа ай-
башья иалагазаап. Бырзентәылаа роуп сызәу, афанкәа
хәа зышьтоу. Ирахаз иашазар, Измир ақалақ рнапакны
иааргахейт, агафәкәа ркны акырцъара изхытцаап, цынгы-
ла дук рмоузакәа ипылыпылуа атыркәа итәыла иалалазаап.

— Атыцантәи аурымкәа ирхымфәпгашьоу хәа ирхәа-
зеи? — рацхья уи дазтцаайт.

— Меигзарахда ирзызхыргаз ашәакыи ацъапхани
рыдыркылейт, ахәсақәа чеицыкала ирпылейт рхәейт.

— Ишаауаз рдыруан...

— Ирдыруан, хәарада! Мазала изхытцны разыкатара
иафәуижьтәи акраатцуазаарын.

— Ус анакәха, ара ихаланхоггы акы рзымдыруа
икам... — дааипцхьәыцаайт Арзакан.

— Ус ухәартә икоуп, — диқәшахатын. — Мыз-
кы-фымз раахыс абжъаапны еипш антытц-аатытцрақәа
иркәатцхьан, абазар ахьггы инеиуамызт, ркытақәа ркны
итәаны ицшын рхәойт, еицгәартахьан.

— Абцъарггы рыдрымкылакәа икам.

— Уи атәы сызуахәом, Арзакан, ухаткы!

Иаҳаз ажәабжь мыцхәы ихьааны игәникылеит Арзақан, дазхәыцуан, шықәсык апхьа атәыла ауаажәлар злагылаз ашьяартцәыра афыза ҕыц рымзырха ишаалагылаз. Уажәы ацәажәара даакәытцны дгылан. Иара итагылазаашья иман Жагәагы, уаҳа ацәажәара ртахымкәа, рхәыцрақәа рыгерытаны ашта агәта икәгылан рфыцбагы.

— Измир рнапакны иааргазар, жәамш, мчыбжьык рхы-ртыхәала аранза иаазоит, ирғагылаша мчык ыкатцәкьамзар, — еита дналагеит Жагәа.

— Ирғагыло цьоук каларгы иахәазом... Мчыс имоузеи асултан... Чанақ-Калетәи аибашьра акны реихарафык тахейт, инхазгы кәыбаса икоуп, еимлысхейт.

Еитах хамтакы ҕымтуа иаагылеит.

— Аказы суазтцаауейт. Ираҳаз шцарыдыркылей?

— Хачкәынцәа, ишудыруа, ахагацәа ирфызоуп. Адсныка ахынхәразы рымға аадыртызтгы, уи акара гәахәара рнатарымызт. Аибашьрахь хамға анбаашәыр-туа хәа игылоуп.

— Ирыхьандаз!

— Сымға аарты, Арзақан, ухаткы, Ахьаранзагы схалароуп.

Афыцбагы ахынзеицәажәоз акыр иаацәылашеит. Афныка инагара уаҳа иеанымшәакәа, агәашә дыниц-тытцны, иеы днақәтәаны амға днықәлаанза дааизыц-шит, нас даахынхәын, ишәакь ахькыдгылаз иаашьтых-ны, апатрон аатыршәаны иманы афныка иҕынеихейт.

Мсауст ииарта даалтцны, иеикәа наишьатцаны, исахтан еимаа наишьхарцаны, икаба цәацшь ахацкәа еибаркуа иуада даафнытцхьан.

— Макьана узгылазеи, саб? Уҕаашьтоукыр уцсы ааумшьарыз, — дыникәцәажәейт, аха икалаз азбахәахәара даламгакәа, ишәакь ауада акәакьтаҕы иныгҕар-гыланы амца аиҕакра иенацшьигейт.

— Сыцсшәара иазууази... Атцх ашаха амтакәа, даазгазеи ари ауаф? — рыцҳарак шыкалаз игәы азфахьан атаҳмада, иаарласны иаҳарцгы итахын.

— Хгэы иахэашаз акгы хзаимгеит саб. Ажэабжыны ырылазаап айбашыра ыцк ахы артасызшэа. Ииашоу имцу цкыа еилкаам...

Ипа иажэакэа имахэазшэа, инацэакэа ишитахыз аус изамыруа, икаба ахацэакэа реибаркра дшаыц дафын Мсауст. Уи аагэазтаз Арзакан, «сара иузеибасыркуеит» хэа дынидгылеит, аха иара иимтеит.

— Уара ианеибауркыша аамтак калап... Имцзам, Арзакан, итабыргуп. Анцэа хазшаз адырра ситахьан. Цхызла исирбеит...

— Иубазеи, саб? — днаиазтааит уаха аңеимтза.

— Исымбашаз... Сзыхиркьо сыздыруам, сыцсы имгеит... Даеакгы зызбари, сызхаану мацүшэа... — абас дцэажэо, ахэыштаара аваракны игылаз арымз иеныкэкны, мац-мац айбакра иафыз амца дахэацшуа даатэеит, уинахыс иажэа нтэазшэа ус дтэан. Мацк акара днаскьаны, иаб иажэа дазыцшны дгылан аца.

— Мезит ахэы сыкэгыланы Егеитэи амшын сыхцшылахуеит, — ицхыз айтахэара дналагеит Мсауст. — Зны итынчза ишыказ, иаалыркьаны иаадыды-мацэысрахан, агэакьхэа амшын амца нацрасны абылра иалагахт. Ус сшыцшуаз, уи амца кьоукьад цэкэырпа дуззақэаны иаакалахын, рытра иаатыцны, Измир ыказамызшэа илахэланегалан иахытцэеит. Аха уигы азмырхакэа: ашьхара, абнара, ақытақэа зегы ирхытцэаны хара хазтанхо апстагы иааталахит. Иаарцыхьашэалак зегь рыхэлабго, иаха-иаха иааскьо, ауразоуроу хқытақэа зегы хнафеит. Нас амца нфыцэаан, акыр иааикэтэеит азныказ. Аха ласы ацэкэырпа ыцкэа рфеархан, хапста тдыртэааит, ауаа ханагалеит, еибакеибашытуа иалахеит. Сара сахыкэгылаз акынза изымааит, сшыапкэа иаарытцатцэеит акароуп. Схы ларкэны, снацэа нзаашыны изакэыз збарц стаххеит. Изны изымызт, икацшыын, ашьа еипшыын. Имадагьмадашэо, хапсы алахгандаз хэа иафыз хқытауаа, «арахьшэеиха, амарцьякэа, ара ишэартазам» хэа сышрыкэкаауаз, сыбжы саанарцшит. Абри ауп сыцхыз, — хрыжь-

хрыжь зеитаҳәара даҕыз даалганы, уаҳа ҕымтуа акраам-та, иаҳа-иаҳа аибакра иаҕыз амца илацш адхаланы дазыцшуан. Аха цытрак ашытахь даалтцны дааҕызы-гы-зит: — Иаа, хшамкәаны хазшаз, ихалоу пушәаларц хау-шама?! Иаа, хара лахьыцәҕақәа, алажра хлажрахааит, хачкәынцәа шәахыалакым...

— Икалашаз аргам иубеит, саб, — иаб дыникә-цәажәеит Арзакан.

— Уаҳа сымбароуп!.. Уаҳа сымбароуп... — уинахыс, иара ус ажәакгы иҕытцымшәо, акраамта дтәан хыццрак дтанагаланы.

Уи аены амра харак ихалаанза ақыта иналафхьан аибашьра ҕыц ахы шартцысыз.

Еигәныфит табалаа егырт ркытақәа ирыланхоз-гы: аибашьра ҕыц ацстбара ҕыцкәа шырзаанагоз, ир-зынхаз ахацәагы уи иахәлабгарц шалшоз еилызкаауаз хәсагы хацәагы. Иара усгы згәырфақәа идырфахьаз ахәсақәа ргәы тыцсаауа агәарабжьарақәа рахь иаацәыр-цтит, иаарылафыз ажәабжь баацсы неимтцакуа иала-цәажәо, ржәытә хьаақәа ныргәаларшәо.

Аамта мгакәа, абжьаапынгы цьара уск ианалацәажәоз иахьреизартаз, ацъаама аҕацхьа игылаз ацьтцлақәа рым-цан рәааизыргеит Мезит ақыта иеиуаз ахацәа. Атцлақәа ршьапқәа ирыдкатцалаз атәартақәа ркны инатәеит, зыцстазааракны акырза ирхааныз, зықәрагы неихьаз атахмадацәа. Урт ирҕапшуа, рәаахыргьежъааны рацхьа иаагылеит, зықәрабжа инахысхьаз абыргцәа, рнапқәа наргәытцацсаны. Зегь рышытахьза икан аихабацәа ирхәо хахандаз хәа злымхақәа ыртдарны игылаз ачкәынцәа.

— Шьта хнеилацәажәап, шәыххьазгеит... — ибжы ныдирхәит иахьазеипшыз агәта дынтагыланы, ақыта амухтар* Талат, иааишаз ааит анигәахәуаз аамтазы. — Икоу цқьа ихаздыруам, аха иахзааргаз ажәабжь мцык алам сгәахәуеит. Хзыцну асултанцәа аурысцәа ирфь-

*Мухтар (тырқә) – ақыта ахада.

зоуп, айбашьра шыакадэара ргэы пнатдэазом, ус Анцэа ишеит. Аха уажэы излагаз айбашьра дара иапшыргаз акы акэны хзахэапшуам. Харгы, нас арык раанкыла-шыак халшо хаукаху, напсыргэйтцак азна хаказам, хаилыршыаахьеит. Аихабацэа, шэхатцкы сцеит, ара шэыкоуп, — иркыз рлабақэа реынрытаны итэаз атахмадацэа ихы нарықэикит. — Шэалацэажэа, цэара мфакы хақэышэтца, шэхатцкы сцеит... — уаха даламлакэа, иззеи-заз аус атахмадацэа иаарызныжыны, агэтца дынтытцны, иқэра зықэраз цыоук ахыглаз дынрылагылеит. Акраамтца, ацэажэара акэым, иара усты бжык рхымфуа имтцысзо, еихацсы итэан мезитаа рытахмадацэа.

— Уажэа нхацырк, Мсауст, уххызгеит! — хажэа иа-зыпшуп аанарго, ихы найқэикит мезитаа рытахмадацэа зегы қэрала иреихабыз, Сузар зыхызыз атахмада.

— Сара ускэтц... — ибжы тахэае иаагеит иара. — Сыкамшэа ицхызца... сагыкамхааит, — дагыаагызы-гы-зит Бабалица Мсауст.

— Еихабыда еилахмырхап, уххызгеит... — еитца ихы найқэикит Сузар.

Аха иара, Сузар атдыхэтэантэи иажэақэа имахазаз-шэа, гэырфа хыантак шихацахыз иныцшуа, иемыртцы-суа дыштэац дтэан.

— Шэца хэа ахэара сзымгэагыазар, шэымцан хэа-гы хэашыак сымамзар... исурхэозеи, Сузархеит, — иб-жы иаха амч неитеит уажэы. — Сара сеипш тцлахыстак абартқэа дзырхаанхарызеи... сыпсны сапырзаахыан-даз... — игызбыжыгы наймкьеит, дфеиханы афагылара-гы иенапшыгеит, аха илымшеит.

— Иууазеи, Мсауст?... — ибжы найқэиргеит иватэаз даеа тахмадак, аха иахауа дыкамызт.

— Сыказам... Сыказам... — аарла еита ибжы нтикааит.

— Арпарцэа! — ибжы нарықэиргеит Арзакан дахы-гылаз. — Аоныка днажэга!

Фыца ачкэынцэа излагылаз иаарылтцы, Мсауст имаршэа кны, инаицхрааны дфадыргылеит. Уи аамтца-

зы инеимкэйтшэаз ибгызыр лабашьагы аашьтцааны инеииркырц дналагеит урт руазэк, аха иара, мацк акара инацэа канзакеа аармахпсахны иааникыларц акыр иеанишэазаргы, ишитахыз ицымныкэеит. Арахь данааиуаз даазгаз ишьапкеагы изеихыго дыкамызт. «Исымбароуп... Уаха сыблакеа ирымбароуп...» — абас шихэоз, еилагылаз иаадыртыз амца дныбжыганы, ионыка дрыманы рёынархеит итагылаз ачкэынцэа.

Амца иахьынзакеыз акыр ихгахьан, аха итагыланы иашта дынтаргалазар инаркны, аеиикэкра илымшо, имаха-ишьаха тьыс-тьысуа далагеит. Аоны дныонагаланы, ашта ианааталоз иаарцылахьаз итаца Шьанда идлырбаз ацэардгэы акынза днаганы дышьтартцарц иалагеит. Аха иара ашьталара итахымкеа ус иеныкэикит.

— Унышьталаны мацк уцсы ааитак, даду, — ибжынаикэиргеит ачкэынцэа руазэк, аха иара дыштэац дтэан.

— Уныкэиа, даду, уцсы шыа... — днаицхрааны дныкэириарцгы иенацшыгеит егыи ачкэынгы, аха иеиимтеит.

Дтэан ус, ихы шышьтыхны, ицымшь хэбаба шлакеа ирытатцаахыз, акыр ацстазаара зыхбалахьаз иблакеа аартны, уажэы-уажэы дназгаз арцарцэа днырфеацшуа.

Ишихагылац ихагылан, аизарахь анеира иахыццакуаз, аха атахмада ииартакны днышьтамтакеа, иара икны имцаэажэоз итаца даалызныжны ацара зымгэагыуаз арпарцэа.

— Уныкэиа, даду, сара суцхраауеит, — дыргэыбзыгны ишьтатцара иенацшыгеит урт руазэк.

— Хцома шыта?.. — ишышьтихыз ихы-ифы акыр иааи халашеит атахмада, икышэ ччацшыкгы ныкэыххит.

— Уцсы ушьар хтахуп... — дыникэцаэажэит ифызагы. Уи акафимтит Мсауст.

— Шэара шэца... Шэус ахь шэца, — лыбжынытцакны ачкэынцэа днарыкэцаэажэит Шьанда.

Уи акэын даргы ззыцшыз.

— Ҳара ҳдоит, даду, уара унықәиа, — еитах ибжбы
наикәиргеит ачкәынцәа руазәк.

— Ыы... Сымгазакәа шәцома? — иблақәа тырхаха дныр-
җапшит. Шәца хәа аанарго лнапы налкәа-аалкәеит усқан
Шьанда. Даргы, иналеихырхәаны, ашәахь рҗынархеит.

— Сызжәга, уара!... Агәнаҳара кәшәымтқан... — ибжбы
нархьигзеит, урт рцара зтахымыз атаҳмада.

Аизара ахьыказ инеиаанзагы, акаф-акафхәа рлым-
хақәа иаартасхьан агәта дтагыланы ацәажәара иафыз
ахатца ибжбы. Макьана дырбартә акара инамзацзаргы,
аха ибжәала дырдырхьан, уи Арзакан иакәын.

— Уаҳа хымфәпгашьас ихәмоузеи, шәыххьазгеит! —
иажәа анагзара дафын. — Аибашьра иалагахьеит, ҳара
иахтахым ххәар иахзаанкылома! Зегь ахьнеиуа ҳар-
гы хнеироуп, даеа мфак ҳамазам. Зда царта ҳамам,
лахьыцәгьарыла акәзаргы, ҳабацәа рхы здыркылаз
ари адгьыл акәаҳара игәы итакны ага данақәла, ҳара,
хаҳәсақәа ируа быста цхак хнацхауа афны ҳазлатәари,
шәыххьазгеит! Ус еипш ахымфәпгашьа хнаалазом, Ан-
цәагы иахцьишьязом. Ҳара ихәхәтоу ала ныкәашьяк
кахцароуп: ҳалахь ианызар ҳаибганы ҳалтҗеит, иа-
мукәа хтахаргы, Анцәа иусоуп... Иа, Анцәа хьымзды-
ла ҳамфәсуа хкоумтқан! — ажәфәнгы дфәтцапшны иаб
атаҳмада игәағны изымхәаз ажәақәа хәаны, амцапшь
иҗықәланы дызфыз ицәажәара даалгеит Арзакан.

— Арзакан, уажәа уалгеит... Акы суазтцауеит... Ца-
балаа аибашьрахь шәнеироуп хәа азәыр дахзаама? —
җааитит злаба җеантцаны игылаз Хәараа Чаңыл.

— Ус уаф дҳамбацт... — аҗпныхәа шизыпшыз еили-
каахьан.

— Нас, узхьццакуазеи, уххьазгеит? Иахзынхаз ҳақ-
кәынцәа ршья рда иалагылом хәа уархәама?! Анцәа ихьза-
ла цәажәашьяк каутҗеит. Атырқәа идгьыл ахьчара ҳара тца-
балаа хнапы ианитцаны удыруама убри Анцәа хәа узҗу?

— Хшамкәа ҳазшаз уихзасны умцәажәан, Чаңыл,
иухақым! — наикәҗеитит итәаз атаҳмадацәа ра-
хьынтәи азәы.

— Сихзасзом, уххъазгеит, сизгѣамтѣуеит ахшыѣ ахъхаимтѣаз азы. Еибашьрак ааѣалацѣхъаза хара хна-ганы хнаѣарыжъуеит. Чыдала ахатцара шѣылоуп, шѣара шѣыда хзыкѣгѣыѣуа ихамада хѣа ханаадыргѣыбзыѣлак, харгъы акѣу цѣахъшоит. Алу зыѣѣтазыѣцсо аѣыкѣѣреицкѣа харѣызаха, иаха иахъшыроу хѣеналажъны хамѣахѣ хар-цѣоит. Ихъахъшоу хзымхазои, сшѣазѣауеит? — уажѣы зегъы днарылаѣшит.

— Рыдгъыл хѣкѣынхоит, Чачыл, хѣарывамгъылар руама! — абри шѣоузеилымкаауа аанагон азѣы ин-дѣыкѣѣитѣаз иажѣакѣа.

— Адгъыл зшаз Анѣа иоуп, харгъы аѣѣтазаара хѣзѣаз — иара иоуп. Даргъы аамѣтала ари адгъыл аурымкѣа ирымы-рхит рхѣоит, нас харгъы арахъ аара лахъынѣас ихъаузар, хааѣкѣымтѣзакѣа рхѣура хѣтазар аума! Адгъыл дара рымала иртѣызар, дара ирыхъѣаит: знык иадамхаргъы хара хѣ-ламырхѣыкѣа, дара рхала... — дамханагалахъан Чачыл.

— Акы харзаѣсамзар, ихъалархузеи, Чачыл?!

— Рхы хѣдырхѣарѣ акѣымзар, баша ихъаханы хѣаргозма!

— Зашхѣа хѣталаз иашѣа хамхѣар, ихъалшозеи, Чачыл?!

Ражѣакѣа неишъѣтаргъыланы изынарышъѣтуан.

— Иашѣагъы ххѣеит, иажѣагъы хѣахатѣгылеит, ихъѣа-рагъы ххы аѣѣахѣѣеит. Аха иѣабуп хѣа азѣы ихъаихѣама?.. Азѣ дахъзаины, ихъѣѣѣахъаз рзы дхѣадышшылахъоу-ма, дара рѣынѣтѣи ажѣа хаак хѣахъоума иара усгъы, шѣыхъхъазгеит?! Ишѣахъахѣѣажѣо, аибашьраѣа анаил-галак! «Агѣы змоу — ахы зхъагылам» хѣа ихъашъѣоуп.

— Уаналага зегъ хѣа, Чачыл!.. — иажѣа ааѣитѣѣазар-гъы, аха амѣа наиитеит, уажѣы зыбжъы наиѣѣзыргъаз ахатѣа.

— Ѣѣара ѣкѣынак машѣырк наимпыѣѣѣар, аѣсуаа зегъы иахъхароушѣа иѣѣажѣоит. Иѣазѣѣаз рзымдыруа ѣѣара рыѣѣѣарак рзыѣкалар, аѣсуаа роуп иѣазѣѣаз рхѣа-лап. Иахъхаразамзаргъы, хара иахъхароушѣа ажѣабжъѣа гѣарартѣоит, рыбз хѣкѣоуп. Аѣсыуак ус бзиак ѣаитѣар, уи даѣыркѣоуп дара рзы. Бааѣсрак ѣаитѣар — усѣан даѣсы-

уоуп! Исзеилкаауам, шәыххъазгеит, ари атәылакны уаха иашарак ыказами?!

— Азбаара акны ахчат уашьтамлан, Чачыл, иузыпшаауам!.. — ахзасра алыжжуан иаафыз азәы ибжбы.

— Сара схазыхәан акы сашьтазам... Сара сыхчат сыпшаахъеит... — абар иахыыкоу аанарго, илаба иикыз ала имәтәы шыапы акаф-акафхәа днас-насит амца ифықәланы агәта итагылаз Чачыл. — Аха азәыр итабуп хәа сеихәама?! Шәаргы ишәархәазом. Атырқәа иахра хдырбгалаанза икәатцзом!.. Хачкәынцәа хымхацьымшыа иташәмырхан, ма шәнеи рхәаанза хәаанахқылап, абри ауп исхәо.

— Зегь акоуп, хнарымгар рузом... Нас, мчыла хнар-гар, хара хзы иаха ипатуума?! Зегь рышьтахь хазгылар-ри, азәы хиеицәоума?! — еилагылаз рахынтәи азәы иажәакәа рфынаирхеит.

— Хара хзеицәам дарбану?! Ххазыназар, хтәыла нкажыны арахь хәауазма?.. — мыцхәы иргәампхашаз ажәакәа неифытцкьеит ускан Чачыл.

— Агәта утахәцеит!.. — шыта иазырха аанакон, илымха иаатасыз азәы зәааирхаз ажәакәа.

— Уара удагы ахшыф хазташа ауаа хамоуп... — иаагеит даеазә ибжбгы.

— Аиаша зхәо дышәтахзам! Дызтышәцозеи, хыымзгык датцаны жәдыруама?.. — ихы ианишьалахьан ижәлантәык.

Амфаккьара амфа иқәлахьан аизара.

Уаанза, илаба хыгә ахы инапқәа неикәыпцсаны инықәтцаны, ижакьа шлакәа рыла еинтәыла икас ицламхәа нықәкны итәаз Самцал деиханы дфәгылеит. Акыр реаадыртынчит уи даагәазтаз, Чачылгы уаха ак ахәара иеапшыымгакәа, агәта дынтытцны ауаа днарылагылеит.

— Агәамтра хәахамтап, шәыххъазгеит! — еилагылаз илапш рыхго днарылапшит. — Хәихатцгылап! Хәикарауаны хқашәымтцан, иахнаалазом... Ахәашьа дақәымшәазаргы, Чачыл инаигәтасны ацәажәара азә-

ггы азин шэымазам, иара сарггы сналатданы! Ицбабаакэа ыкоуп, ибжа аибашьрафэ иинижьхьеит. Иара игэаанагара ихэеит, уи азы гэыбганк зиахтозеи?! Иззихэазеи хазхэом, ифызцэа реихарафык ивыршьаахьеит, аибашьра иамоу арыцхаракэа дрылацшны ибахьеит. Уи афыза даеазны икамларц, иахзынхаз хачкэынцэа ашьакатэара иацэихьчарц итахуп, шэыххьазгеит! — уажэы, иажэа иазызырфэуаз илацш нархигеит. — Аха аибашьра иалагаз, хара ихазтцааны иаламгазеит, хара иахтахым ххэеит хэа иагьакейтцуам. Агба амызгэйт кны сцом зхэаз хайфызахоит, ус акы иацшьаагарггы. Иахтахы-иахтахым, ари атэыла ханалахэха, уи акалт амца анакы, зымфэ агылашьа хамазам, хэбылуеит. Даеа мфак шхамам еиликааит Мсауст, аха еицэ ашьакатэара шэнеи ахэара изымгэагьит: игэы цсыдахеит, еицэ хачкэынцэа рыцстбара дахаанхар итахым... Сарггы истахым... Абра итэоу, ацсцэаха ихаштыз атцлахэыстакэа азэггы иахтахым... Ашьакатэара харажэит, хэрхеит... Даеа еибашьрак хахаанхар хтахгэышьамызт, аха хара ихазтцаауада? Анцэа иакэын гэыгыртас ихамаз. Аха уи хэпсы штэз ихаштхьеит, — атахмада, уаха ацэажэара илзымышоз ихэцэ ак шнытцагылаз иныцшуа, хамтакы ус дгылан, аха нас, ицсы ааивганы, ихы фышьтыхны, «Бабал-ица Арзакан!» хэа фэаитит, ауаа днарылацшуа.

— Ара сыкоуп, Самцал, ухатцкы! — шыафак акара дызлагылаз даарылтны даагылеит иарггы.

— Уабггы днахадкыланы, игэаггыны хэы иахзамырхэо азы гэыбган хашэымтан... Акыта уртахуп, угэра ргоит. Уеипш зеипшу ааудкыланы, хачкэынцэа кэнагак иакэшэыршэа... Цьаприца Талат! — акыта амухтарггы ибжы найкэиргеит.

— Ара сыкоуп, ухатцкы! — ибжы найргеит иарггы.

— Хачкэынцэа шэнапы иануп... Шэыхы шэмырцхашьан... — еицэ хамтакы ацэажэара даакэйтцны дгылан, аха нас, егырт атахмадацэа ихы нарзикит. — Шэофгыл!.. Дара еизынхажьып...

Сампал иажәа инахатцгыланы, еихеигәо ифагыланы ирзаадыртыз амфа инаныланы рҕынархеит, арахь ианааиуаз ааста зшьямхқәа иаха икәадахахьаз атаҳмадацәа.

— Еихабыда хнышәмыжбын!.. — ибжбы нархьигзеит еилагылаз рахьынтәи, рцашья згәамцхаз азәы.

— Шәаргы шәхәыцқәам, дад... — инымфатәшәа иажәақәа неихәеит, урт рышьтахь игыланы, злаба зеантцаны инеиуаз даеа таҳмадак. Апсра бзиа зыцсоузеи хәагы нацитцеит.

Уинахыс, азәгы ацәажәара иеаламгалазакәа, Арзакан иажәа иазыцшны иаагылеит.

— Сашьцәа, шәыххьазгеит! — иеаариашаны, ихгы ышьтыхны днарылацшны ибжбы нарықәиргеит. — Аиҳаб кәыш Сампал ихәан еицш, хара азәгы даҳмазтааеит. Ашьякатәара азәгы иаҳтахзагәышьям, аха аибашьяра шцо хара иахусзам хәа зымфа агылара халшазом, ххы иатәашьяны ус еицш кәхтцаргы ихалдыршазом. Тыхәацтәарак зқәым еибашьяра ыказам. Икоуп уи ашьтахьтәи ацстазаара, убри хәацсахтәыроуп, хнафс икоу хыхьк рзаахамгароуп. Даеакала хымфәацгашьяк хнаалазом, хәгьеикәнархазом. Ишырхәо еицш, ар Измир изхьтцзар, ирҕагыло кәмлар, даеа мышқәак ирылагзаны Бурса иаадгылоит, адырфәены ара икалоит. Ара иааиаанза хәа ацшыха хәамаз: харпылароуп, ацстаҕы рымфа цәхтәароуп. Мышқәак иахзынқылар, иҳацхраашагы кәлап. Умаалар кәлом хәа азәгы идахцалазом! Изтаххаз хәаццоит. Изтахымхаз ара инхоит, икартцаша ыкоуп: хқытауаа хьчатәуп, абнахь иганы ицхьактәхар аеуит.

— Ашәақь змам ишцакахтцо, ихауама? — дахьгылаз ибжбы наиргеит цкәынак.

— Ашәақь змамгы ара шәаанхоит, икашәтцаша шәоуеит. Аха цытфык хтаххоит. Аибашьяра — еибашьроуп, ихәу кәлашт, атахарагы хзацәацом... — Акгы изарц итахымызт аибашьяра акырынтә иалацшхьаз Арзакан.

— Аихабы, уххызгеит, ҳеанбеизахго? — ари Ыбарма иакэын.

— Иахэи уатэи аамта шэймоуп. Уанзагы ишы-
кахтац, җажэамш ишэызхаша амфаныфақэа шэырма-
зеи, уатэашьтахь ашыжь абра ҳеааизганы амфа ҳақэлоит.

— Аеы змам ихапсыхэоузеи? — чкэынак ибжыи
наиргеит.

— Уртгы ара шэаанхоит, — иааиркыафит.

— Егьырт хкытақэа иахазбаз рахэатэхап... — җааитит
Бадра дахьгылаз, иара инапы ианызар шитахыз иныпшуа.

— Ыбармагы уаргы шэнапы иануп, еиҗышэкаа.
Уатэашьтахь тақа архаҗы рееизыргааит, ашыбжь ааи-
анза.

— Ажэак зхэарц зтаху азэыр шэыказар, ажэа шэы-
моуп!.. — абас ибжыи надирхаит, агэта иаатагылаз,
ақыта аихабы Талат.

Аха азэгы ажэа дамышэеит, ирзеилымкааз ҳаа ак-
гы ыкамызт.

— Арзакан, ухаткы! — уи аамтазы иапхыа даагылеит,
иаб Мсауст ифныка дганы дынзыжыыз ачкэынцэа руазэк.
— Афныка уааласыр стахын...

— Иауазеи?

— Аду иказшыақэа хгэаҗы имааит, — шахатс дкаи-
тарашэа, иааигэара игылаз ифызагы днеиҗапшит.

— Снеиуеит, — ихэеит иаргы.

Лассы рыеқэа инарықэтэаны, мезитаа избаны ишы-
тырхыз азы адырра рыртарц, ааигэасигэа иказ табалаа
ркытақэа рахь амфа иқэлеит Бадреи ифыза Ыбармеи.

Уанза еилашуаз ашта тацэын уажэы. Арзакан иусқэа
данаарылго ҳаа дизыпшын ақыта аихабы. Ашыапхгыла-
ра зцэыгадафыз Чачыл, атэарта акны днеины, иметэы
шыапы ауразоуроу иааитхны иапхыа иказ ашыац иатэа-
ра инылатцаны, ишытахь иказ атдлашыапы изқэа надта-
ны дтэахьан.

— Мачк хаатэап... — Арзакан ицэажэара данаал-
га ибжыи наикэиргеит изыпшны игылаз Талат, иар-

гъы иѣааихеит. Рѡыѣагъы деицаагѣртеит, иапхъала иѣаз ашьхарѣкъа рахъ дыпшуазу, ажѣѡан датѣапшуазу аилкаара уадаѡны, иѣмырѣысзо инхиааланы итѣаз Чачыл. Наѣ-ааѣ инаиватѣарѣ ишнапшьыргаз аагѣатаны, иеибгаз изшьапык ихы инархѣаны днырхатгылеит иара.

— Утѣа, утѣа! Ваххамытгыларгъы гѣыбганс иуахѣо-зеи, угѣы уахаршьит... — иѣыргѣыбзыгны иажѣакъа неикит Арзакан, ивараѣгъы иѣныѣѣикит.

— Абжъаапны шѣажѣакъа еиѣѣшѣѡн, аха иахъа... маѣк аѣара шѣеивнагеит, — игѣы изырхъшаз ак иам-хахѣар итахымкъа, хѣашъак иѣнаѣѣиршѣеит Талатгъы.

Аѡыѣагъы ирхѣаз ажѣакъа иара изкъзамызшѣа, еиѣа ихы атѣла инадтѣаны, уанза дшыпшыѣ дыпшуа даатѣеит, амѣа дахатѣазшѣа аѣара зхы-зѣы ѣапшьыз Чачыл.

— Хара тѣабалаа хажѣа анеиѣѣшѣахъѡу знызатѣѣык ауп сгѣахѣеит... — иажѣа намыгзакѣа аѣѣажѣара дааѣѣытѣит зны, аха нас инаѣитѣеит. — Хабдуѣѣа рхѣыштаараѣѣа нырѣѣѣаны, рѣашѣѣа нытѣжѣѣаны ахтѣѣара амѣа ишыѣѣлашаз анырызбоз, — убыскан ражѣакъа еиѣѣшѣеит...

— Ирыхъгѣышьѣеит... — иааирмариѣеит Талат.

— Алажра рлажрахааит! — уажѣы ибжъы амѣа наѣаны дааѣѣажѣеит, ибѣа атѣлашьап инадганы диашангъы даатѣеит. — Даргъы азыблара рѣахѣладырбгеит, харгъы ѣсадгъылда адунеи хѣѣѣдырхѣеит. Ххазы акы хѣѣсамкъа, хзыпну иахъырѣаху рхы хѣдырхѣѡ, хабжъы ѡтганы хзымѣѣажѣѡ, нтѣѣарамзар бзиарак хѣеипѣшзамкъа... Адъанганкъа хѣрѡызаха адунеи хѣѣѣхѣеит...

— Уртѣѣѣѣа хрыдумкылан, Чачыл!.. — дыниѣѣѣѣѣѣеит Талат.

— Хазларѣеигъузеи, Талат?! Иахшѣымзар, иаххамзар, хазкъѣынхо атѣыла хара иахтѣѡуп хзымхѣѡзар, хааргѣамѣхар хѣхѣтѣѡу хѣхырѣар хѣа хшѣѡзар, агъычра, аѣѣылара хѣѣазар...

— Аѣѣылара Тѣабал ианахызгъы иртѣахъан хѣбаѣѣа, хатѣараны ирыпхъазѡн... Арагъы нас рхы иадмырхѣар

камлеит, ус карымтцазтгы, амла хаганы хаиазаахьазаарын, — иихэашаз иман Талат.

Уаха мхэакэа, изқэа еита атцла инадтцаны, акы дазхыцуа даатэеит уажэы Чачыл.

— Акы суазтцауеит, Чачыл, — иеналеигалеит уанза реицэажэара иазызырфуа итэаз Арзақан. — Иахьа ушцэажэаз еипш, аибашьра хеалахгаларым, хеаахьахқыр еигьуп, иагьханахоит хэа ухэыцтэкьома? Аиаша сахэа!

— Мамоу, Арзақан! Ёхьакшьас ихэамоузеи... Изуцэыззари, мацк акара схы баны сықан, сгэы итцхоз самхахэеит, исымхэаргы калон аха...

— Уашанамгааит, ижэны ақыта реизарахь ушцааиуаз!.. — уажэы иааирцьбареит Арзақан.

— Апхашьара каутцеит... — Талатгы инациргызит. — Хатахмадацэа иутырдыраазтгы, унахалцаны укарцарын, иуқэнагозгы уи акэын... Хабдуцэа лахьыцэгьакэа хтэаны ианаанага, ртагылазаашьа иапшны, иахьанахыс шэымсылманцэоуп хэа анрархэа, уаха ишамуаз иазхэыцны ибзиоуп рхэеит, ирыдыркылеит. Иахьанзагы аныкэгашьа цкьа ирзымтцазаргы: ацьяама италоит, анамаз ркуеит, аллах игэра ргоит, ихарамуп хэа афь ржэуам...

— Нас, азыжэрагы иакэытцааит... — инымэатэшэа иажэакэа неиёытцкьеит Чачыл, аха уака даангылар итахымхеит. — Иумжэыр калом хэа азэыр идьысцалахьоума!.. Афь жжэуазар, дара иабарпырхагоу?! Аа, шэрыхэапш хгэылацэа аурымкэа: афгы ржэуеит, аракагы мап ацэыркуам...

— Ушиашам, ухацагы иузымдыруа укам, хурцэажэоит хэа уафуп. Уаалаганы, узахэакэа нак ихтэаны икажь, ууалыр итоу афгы иньытцганы икатэа. Уарпшазом, сашьа... — Арзақан ацэажэара дафын.

Дахьтэаз иеынхтцаны дагьяаччеит Чачыл, ицэажэаргы инацитцеит:

— Азахэакэа саб еитеихаз роуп, сышцарылакьысуа!.. Уаб ипашэ ытцжэа хэа соухэарц утахума?! — деитааччеит. — Сацэхара уаакэытцны, ахэылбыгехан усызнеир

мачк а́кара хааидтэалап. Хмачырқәак неицаажэып, ҳаб-
дуцэа ус ќартцалон рхэеит, рыпсадгьыл ианахыз.

— Аллах искэиблааит!.. Исоухэо закэызеи, Чачыл,
зынза уеилагама?! Уи афыза даеазэы иоумхэан! — иаарт-
ны иацэҳарахь диасхьан Арзакан.

— Иахьантэарак Анцэа избәхэ ухэон, уажэы афы
азбахэ анцэыртц, аллах дугэалашэеит, измааноузеи, Ар-
закан?! — атакс дынихзасит.

— Угэы иахьыргы, узакэу сымхэар ауам. Уара
угьаауруп, Чачыл. Агьааур цкьа!.. — Арзакан ицсахгы
еибакхьан.

— Абра аиаша ухэеит, сгьаауруп! Сабдуцэа реицш,
саргы сгьаауруп. Сгэылацэа цытфыкгы гьаауруп... —
деитааччеит Чачыл.

— Ари ауаф дхалахэмаруеит! — дшацралашаз дац-
ралан Арзакан, ахьухэа дагьыфагылеит. — Анцэа иныс,
ахаан иухамыштүа угэы шынсырхо... — иааирцьбареит
уажэы.

— Иагьа сзухэаргы, сгэы иахьзом, Арзакан. Уаргы
саргы жэлак еицаххымзаргы, хаишыцэоуп, хаигэы-
лацэоуп, амца еимыздо хауп. Акысгы, иудыруеит, уара
улоуп иахьанзагы сыцсы штоу. Ускан анибартцэара са-
лумгазтгы, иахьа сабаказаауаз! Анышэ сафахьзаарын...

— Уфгы зжэуадаз, ус аума?! — ишыра ааихцаны
алаф ахь иниаигеит Арзакан.

— Ус акэхоит, сашьа!.. — мачк а́кара ацэажэара даа-
кэытцит Чачыл, аха нас деитаналагеит. — Шөфыцьагы
сызлашөыхэо, хаицэажэара ҳабжэара инхааит, — дныр-
җацшы деитааччеит.

— Уцъашьахэуп... Итабыргытцәкьаны уцъашьа-
хэуп! — даагылеит Талатгы.

— Ҳазегы хаипшы ҳағоу хаибааит!.. Цъашьахэык
дшөылазаргы даашөычҳап, сабажэгари!.. —
ицэажэашьагы ааипсахит уажэы.

— Ххы еилоугеит... Анцэа иныс... — иеааикқикхьан
Арзакан. — Саб иказшьақәа ргэампхэит дназгаз ацкэын-

цәа... Ҳаибабойт... — иажәа аахыркәшаны, днарылтңны
ифныҕа инагаз амҕа днанылеит.

Иашта дынталаанзагы иғәеитахъан ицшәма-
пцхәыс Шьанда дыццакы-ццакуа амзырха акәшамы-
кәша аилыргарақәа дшырғыз. Агәашә хәычы алыкә
аартны ашта дынталаны ианаауижь, уи иаахылтцыз
акыдыкшалара абжыы ллымҳақәа иаартасны данын-
хьацш, даагәалтеит.

— Уабақоу, ушьатрамхеит?.. — агәтынчымыра шлымаз
лныцшуан.

— Дееизами?

— Аееирахъ дабақоу... Акалашәақәа дқалеит, измаа-
ноу сыздыруам... — лыгәтынчымыра лыззомызт. — «Зыма,
Зыма» хәа ажәак ихәойт. Азы итаххазар сгәахәын, идыз-
галан, аха идимкылеит...

— Зыма бхәама?! — иаацьеишьеит.

— Сара сакәым, уара! Иара иоуп изхәо...

— Еилыскааит Арынцха, еилыскааит... Бласны
беааилыргала, — ихы налықәикит.

— Ус зухәазеи?.. — агәтынчымыра мыцхәы даамәха-
накхъан ацхәыс.

— Иғәхәара ааит сгәахәуеит... — ауафы ицсымтазы
дахьиз-дахьаазаз игәалашәойт хәа иахәхъан.

Ицшәмапцхәыс уаха иелыдмырхалакәа, иаартыз
афны ашә днылсны иаб дахьықаз ахь дныфналеит.

Дназгаз ацкәынцәа дахьнықәдыртәаз ацәартағәы
дықәтәан атахмада: ихы иқәжыын, инапы канзақәа
ишьамхқәа ирықәкын, бжык хәа ихылтцуамызт.

— Ушцақоу, саб? — ибжыы наикәиргеит, илакта
дынтацшырц итахны, иеынеизааигәатәны.

Аха изцаара атак имахаит аца, дымтцыззо дыштәац
дтәан атахмада, ицъымшь хәбабақәа ирытатцәахыз иб-
лақәа рцыцқәа уажәы-уажәы мацзак ақара иаатцыстцыз-
уазаргы, иблақәа хәан.

— Унаицхрааны днықәуриар... Ацкәынцәа рәаныр-
шәан, аха иеримтеит, сара сызиламкысит, — лыбжыы

нытцакны лхатца илымха атацэажэара дафын, уи дишьта-
ланы иаафналахъаз Шьанда.

Акыр игэшэымышэ нахэаны дыкэириарц иенап-
шыгеит, аха иеирманшэаломызт, дхаха-чахо, имч
хэычы еизыркэкэаны иеирххон Мсауст. Атдыхэтэан,
ускэатц, наф уеынастха хэа дагыынаикэымчит.

— Абас еипш дшыкоу уаргы цашъас иумоузеи... —
лыбжы нытцакны, аха иахартэ еипш даацэажэеит, иаб
итагылазаашъа аибашърахъ ицара хнарцарашэа агэыгра
зызцэыртцхъаз Шьанда.

Ипшэмапцхэыс днылфэпшит иара. Лхэашъа змаа-
наз еиликаахъан, аха ажэакгы лыкэимтцеит. Уажэы
илимха иаатасит «Зыма, Зыма...» хэа иаалыркъаны иаб
иааифытцшэаз ажэакэа.

— Зыма абакоу, хара хабакоу, саб, иабаугэалашэеи?... —
илакта дтацшуа иацхъа днатэеит. Хамтакы ус дтэан, аха
атахмада уаха акгы анимхэа, дфагыланы, ашэ днылсны
амзырха дныкэгылеит.

— Зыма хэа иихэо змаануу сзеилымкааит, — еилыл-
каарц лтахын апцхэыс.

— Дахъиз ақыта иахъын, баргы ибмахац, саргы
исымбац... — игэыхытхытра иныцшуан. — Ақэра ду
ниттит... Анцэа ус ишеит адунеи, — ипшэмапцхэыс лгэы
иртынчрашэа даацэажэеит Арзакан уажэы.

Аха лара хъаацэгъас илымаз даеакын, уи азтцарахъ
еита дниасит:

— Акы ааихъыр... уара указамкэа...

— Ида хъаа хмоуааит!.. — лыблакэа дырхыцшы-
ло даацэажэеит иара. — Ари иқэра абжагы ныртцама
хачкэынцэа... Ақыта ыкоуп, цсыжрамзар ирбахъоузеи... —
азныказ фымтуа даагылеит, аха нас иажэа инацитцеит. —
Хара хцара хырпашъа амазам, Арынцха, даеакала иау-
зом... Анцэа ихазкаиршэазоуп, ихадхамкылар ихамчу-
зеи... Бгэы беабмыршыын, Анцэа уаха разкык хаймтакэа
хакоума... — гэыграк лзынижъырц итахын.

Илымха иаатасит иаб дахьыказ ауада акынтөи шытыбжьқак. Дқахаит хәа даазхәыцны, дытрысны уахь ифеинеихеит. Уанза дзыкәтәаз ацәартағәы дналбаан, адашма дныкәгылахьан атахмада, аныкәара итахны ишыапкәа еихигарц аихара дафын, аха ицныкәомызт.

— Уеаанкыл, саб, укахауеит!

Мачк акара ихы ышытыхны, иташәалаз иблакәа тааза ица днеиҕацшит Мсауст.

— Хамцазои?.. — аарла ибжы нтикааит.

— Хабацои, саб, аоны хакоуп, — ихы итеигаларц дафын. — Уцарц абоутаху?

— Апсныка хамцазои? — иаха иажәа цқьан уажәы.

Дзырдышаз акы наисызшәа днеилууааит Арзакан. Ари афыза азтаара дазыцшымызт.

— Исоухәо закәызеи, саб?! Закә еидароузеи сыз-цоуцо, спүшәарц утахума? — изгәамтазакәа ибжыгы наимкәеит аца, иахьынтәиааз изымдыруа гәамтпракгы ааизцәыртцит, аха иеааникылеит. — Апсныка хзыштыуа-да хара анасыпдакәа... Апсны халхәдаазтәыз узымдыруа укоума?!

— Иухъзеи, уара, уеилагама?! — ауада даафнаххны, лыбжы налымкәеит Шьанда. — Уаб ушцайтцакьо!..

— Исмыхъра хәа икоузеи, атәымцъара иаазаз... — уаха лара лахь дыцшуамызт. — Хара хааизныжъ, — ина-цитцеит, ларгы дындәылтцит.

Ихьыз ихы изанамыжбуа, гәжәажәарак днамәхана-накит. Зны деилшаауан, нас тааршәык наигралазшәа акара даахышәашәахан, илахьгы апхзы алыфруа аҕаа-нахеит. Ихы ахыгара изымдыруа дуазыруан Арзакан — абас агәамтпра иенатаны, ахааназ ибжы ытганы дызма-цәажәацыз шәышықәса ирзааигәаз иаб атахмада мчыда дизымшатакәа дахьикәтцәкьаз. Ихы дацәыпхашьон...

Уажәы итагылазаашьа мачк акара иеаамхны, инап-кәа иаб иааикәыршаны дааигәыдихәхәалеит. Ахаан ихы иадимбалацыз рыцхашьарак ааизцәыртцит, игәгы мы-

цхэы иаапшқаханы, илағырзқәагы ихәцә ифытцагылеит, аха ипсы ааивганы раанкылара илиршеит.

— Сатоумтқан, саб, угәы уасыршыт... Уара умала иу-харазшәа... Хдоит мышкызны, Анцәа ихәар...

Ипа иихәаз ажәақәа зегы рахынтәи, иара иитахыз гәникилахьан атаҳмада:

— Нас, Цабалқа сугома, сычкәын?! — ахәычы игәыгра акырза еипшын атаҳмада ихәашьа. Еита иауразоуроу мцак неихкәеит Арзакан. Имаршәа кны, дфышьтыхны ацәартағәакны днышьтеитцеит, ихы фышьтыхны ахчгы натцеитцеит.

— Хамцазои, уара?.. — ибжы тхааза еита иажәақәа ичкәын инеизикит, иблақәагы тырхаха днеифацшит.

— Уара уахь упсы угашт, саб, уцъанатгы убри ауп. Хара хауп... Зыпсадгьыл акны имиз Анцәа ацсадгьыл иитазом, — атдыхәтәантәи иажәақәа иаб иаҳарц итахымкәа зымәа ацәажәара дафын. — Хара ҳацсра ара икалоит, ҳацсгы ара иаанхоит, даәа мәак ҳамазам... Ихәтәашәшәаз атәыла ҳахьчалоит, ҳағатдахәхаанза, абри ауп ҳара ҳлахьынтәа...

Зхала зажәа уазқәа рхәара иафыз лыпшәма дшанханы дгыланы дизыпшуан, лааира изгәамтазақәа аҳмачыр азна азы лыманы иааихьаз Шьанда.

— Зык ижәыр итахызар... — лажәақәа аалырццакит дшаагәеитаз анылба.

Ажәак ахымхәаакәа тынч аҳмачыр аалымихит иара. Бара бца аанарго ллакта дынтацшит, ларгы уаҳа ажәак мхәакәа, иитаххаз еилкааны дындәылтцит. Изнапык ихәдацәал шыказ инатцданы, мацк акара дфықәыртәаны, аҳмачыр иқышә инадикылеит, «Зык унахәа, саб», — ихәеит, аха иара иқышәқәа ааиртырц итахымызт. Акыр идицалеит уинахысгы, аха азы итахымхеит атаҳмада.

— Хыртцәызәак узаазгап... — ихәеит усқан аца, аха уигы шитахымыз ирдыруа, мацк акара, истахым аанарго, ихы неикьа-аайкәеит.

— Угэы иатаху акрыказар ихэа, саб, иузаазгоит, —
дыниқәцәажеит еита.

Уажэы, уанза ааста, иаха зыпсы зхалахъаз иблақәа
ааитцыхны ица дниҕацшит атахмада, иқышәқәагы
мачзак акара ччацшык нарықәыххит.

— Ихэа, саб, ихэа!.. — акы дшахәоз агәра игахъан.

— Афы сҕахуп... фырцъанк афы, — уажэы иажәақәа
зынза еилган.

Азныказы даадыршанхеит ахааназ иаб иҕынтәи
дыззыпшымыз уи иажәақәа. Изымбатәбарахеит, ҕа-
кыаҕас акәзаргы, аха ихы идыруа даакалеиҕьтәи
ацбаама иаҕцаауаз, ақыф змоу арыжәтә ажәра акәым,
иара усгы азбахә зҕытцазмышәоз, изжәуагы «агыаа-
урқәа» хәа ирышътаз, мезитаа зҕыпшуаз, дара ргәа-
нала, амсылманра иара иакара иныкәызго уаҕ дхамам
хәа ирдыруаз иаб, уажэы иаалыркыаны дзыхәаз. Ари
ахаангы дзызпышымыз ак акәын. Машәырла иҕытц-
кыазар хәа даазхәыцит азныказ. Иаб дзықәиаз ацәрдаҕы
иенықәкны, иеынхырнааны, иаха изахауаз хәа иидыруаз
иарма лымха шыказ ихы назааигәатәны, дмыццакзакәа
иажәақәа нтырхәацаауа рхәара дналагеит Арзакан.

— Саб, уаасзырыфы!.. Иухәаз тцабыргны иухәа-
ма? Афы утахыткәьюума? Уцсы иатаххама афы? —
атцыхәтәантәи ажәа чыдала днақәыгәҕеит.

— Иузыпшаауазар... — иблақәа тырхаха дниҕац-
шит. — Даеаказы сухәом... фырцъанк... сабацәа... — уаха
изымхәеит.

Иаб иҕхәара шааигәахаз агәра игахъан, ацсра иа-
ҕу иажәа шынагзатәугы идыруан. Ацсны ахәтак,
Тцал изызхаз, ахтәара аныказ ҕынҕажәа шықәса
инартыхъаз, амсылманрагы ақырсиан дингы инеи-
караны ирхатгылоз иуаажәлар ирылаазаз, мшацы иа-
заарыгза ржәйтә ныхәақәа мҕацызгоз иреиуаз иаб,
ицсадгыл ағы даныказ ишижәлоз идыруан, ихата
ихәонгы иахахъан. Аха икәра абжеихарак амсылман
дин ныкәигон...

— Исыцшаауеит, саб, ура ианутахха... — абас ажәа наитаны днеихытцит.

Иагыараан апсреи абзареи дрыбжагылахан акыр аибашьрақәа зхызгахьаз Арзакан, аха иугәам-хәуа уцылааит хәа азәы дишәихьазшәа, уажәы имаз атагылазаашьа афыза дтагылап хәа, итцабыргытцәкьаны, ахааназ дазыпшымызт. Ахацахәа иааигәалашәаны ихы иаатагыежыт, саатқәак уи апхьа Чачыл ифыжә-рашыцыларазы икаитцаз илабжьарақәа, иара Чачыл иажәақәа... Итцабыргны, апсра иаха дазыразхарын, иахьатәи реицәажәара анафс, иашта дынталаны афы стахуп хәа иахәара. Иара дымнеикәа, цьара азәы инашьтышыагы имазамызт, иаб дзыхәаз, дызлоу ауаа ркны иаргамахар итахымызт... Еибашьрак аныкьамыз абжъаапны акәызтгы, иеы днакәтәаны дышьтхысаа, иагьа ихаразаргы, Бурсанза днеирын, шака итахыз ааигарын. Уи қалақь дуун: афы ртиуан, изжәуаз аурымқәа рацәафын. Аха дызтагылаз аамта акны уи афыза аиқырцаара алшартә икамызт. Бурса ацара-аара аамта рацәа атахын, акысгы, аибашьра иалагаз ырыхәтақәа уахь инеихьазар ауан, арахь аибашьрахь инеипхьаз ахацәа еизганы амфа икәигалар акәын. Уртқәа рыдагы, иаб ипцсымтазы (уи ауаа дышхымтцауаз агәра игахьан) дзыхәаз, ипшаазаргы, аха ипсы изахьымгзар, иара ихата ипсы ахьынзатоу игәы итцхо ахьаацәгьа изыннажьрын. Ахатца дызкәымшәо акгы шыкьамыз акырынтә ипи-шәахьан апстазаарафь акыр ацьабаақәа зхызгахьаз Арзакан. Уажәы уигы даазхәыцны, ихатцкыс дааиаины избеит Чачыл иахь анеира.

Ицәтәыму азә иакәзамызт Чачыл, аифызара, аибазара ыбжъан, еиқәлацәан. Уртқәа инарчыданы, иаха еизааигәазтәыз ыкан: бжышықәса рацхьа имфа-цысуаз Балкантәи аибашьра еицалахәын, зарма шыапы абзырбзанхы ихнатәаз Чачыл, дшыбаанза амца далганы дызгаз, ипсы еиқәзырхаз иара иакәын. Уи азы чыдала Арзакан пату икәитцон иаргы.

Чачыл иказшыа чыдакэа рдыруан дызлаз икытауаа. Апстазаарафы зегынцара ишыкоу еипш: цюуки дыртаын, цюуки ргэафы дааиуамызт, аха иара ихата игеапхон ипстазаашыа. Дызгэампхоз хэа иказ цюуки дук дахгэапхом шизырхэозгы, дыргэапхон, аха ирызгэатазомызт. Агэра ганы ирдыруан, зны-зынла иаа-тыркыакэа цэгызаргы, дышуафиашаз, азэы изы баапсрак ихы ишатэеимшыоз, фыстаарак ихы алагалара шыказшыамыз. Акырынтэгы деицгэартахьан, цара азэ бзиарак данакэшэа, иакэшэаз иаастагы уи ибзиара иара дшеигэыргэоз. Абарткэа ирызхэыцны, иргэампхо цара ак иамхахэаргы, дыршатон, ичханы инаивсуан.

Мезит акыта иаланхоз зегы дызлареипшымыз даеа чыдаракгы далакан Чачыл, зынарцэымфа иазцахыз иаб иеипш, иаргы есышыкэса афы теитэон. Иаштафы изгылан иара диаанзагы иаб еитеихахыз амжэатцлакэа хца. Ауасырхэахэа изышытаз азахэа рыкэын, шамахамзар аеафрагы бзианы иаарышытуан. Иаб иакэын уи азахэа Апснынтэи иаазгазгы. Ахтэара анрыкэшэаз шыкэсык апхэа, мышкызны ипыларц еитеихахыз руак аатцхны, апашэ акы накэыршаны, амфа икэигалеит. Румелиа изхыганы, Дунаи апшахэафы анхартэ тыц анырзалырх, иара итцакыз адгыл афы еитеихаит, иакып хэа рацэак дшақэымгэыгуазгы. Аха апашэ акит, акатакэа аунажыт. Жэашыкэса аатцуанеипш излашэаз аибашыра ыыц иахкыаны еита ахтэара анрыкэшэа, Цабалнтэи инеигаз азахэа ахтэыркэа аахтэаны акы инылахэаны Тыркэтэылака игеит, аапынра анааи, ыыц анхара нап ахэаиркыз инаганы итеитцеит. Зцашэ аузыжыыз ааицтаганы еитеихаит, амжэа хэыцкэагы рааигэара ирываихаит, уинахысгы дахзызааны дырхылацшуан, Апсны ацэа ахибаауан. Аеафра аанашытуа ианалага, афы ататэара далагеит, патула ицызжэуазгы мацфымызт, урт зегы Цабал ииз-иаазаз, ртэыла ианахыз иныкэыргоз аишэачара иазкыз, акультура аныкэагыша здыруаз ракэын, инеидтэаланы иахыыржэуа азы ирыкэызбоз

азэггы дыкамызт. Аха аамта аееитанакхъан, ауааггы рёырыпсаххъан, ичкэын Чачыл ихаан, ржэйтэ дин рхарштны, ирыдыргалаз, изыпныз атёыла ауаажэлар реихараѿзак иныкэыргоз адин аныкэгара иалагахъан. Мыцхэы реадрымцалозарггы, аллахггы дынцёоуп, еееик иакэымзтггы ари акара ауаа имтцаныхэарызма рхэон, иахьынзарзыкатцоз акара иматц руан. Ирыдыркылаз адин ыыц реадцаланы аматц аура иашьтазггы ауаа рылан, аихараѿзак ианцслак цъанатка анеира зеапсазтёырц зтахыз, зыкэра неихъаз аихабацёа. Урт ргэы акамбарц, рахатыр азы ирыцназгозггы цытфок ыкан.

Ихала днатёаны ажэра кэзшьас имазамызт Чачыл. Ус еипш акатцара апсуара ианымаало, ипцхашьароу ак акёны дахэапшуан, азэы димбозарггы, — ихы дацёыпцхашьон. Афыжэра апатуеикётцара иазкны идыруан, ус шакёу иаб ифэынтёи иахахъан. Иахэшьеихаб акъаф амоуп хэа илымжёуазарггы, лашья пату икэызтцоз, изкэйтцоз икёлацёа, игёылацёа иреиуаз зны-зынла рыфны иатаарц аускёа еиёлырцаауан: абыста цха рзылуан, кэыдыршь-шьыкггы ыыц илырмазеиуан, иртёны илымаз чыркёак, хэылк аацёырылгон. Нац агёахэара лнатон, урти лашьей неидтёаланы еицёажёо, имыццакзакёа лнапала икалтцаз ачеицдыка пату ақётцаны ианеицырфоз, ианеицыржёуаз. Пшрала дафцамызт Чачыл иахэшьеихаб, аха агёата бзиа лыман, лцёажэара хаан, аёагёыбзыгра лыман, ақыта дыртахын, ларггы дара рахь агёыбылра лылан, еилых-еилатца камтцакёа, зеггы лзеипшны пату рыкёылтцон, уахьшьа дукэыхшоуп хэа лфытцакын, лцёажёашья хаан ахёса рёггы.

Азёы-фыцья рашта иааталар, дыпцхамшьакёа арахь шёааи лхэартё еипш, фатёыла леанааикёлыршёа-лак, быста цхак шёзызуит, шёааидтёалап хэа Чачыл лхы наикёылкуан. Иара иитахызггы уи акёын: илаба наитцарсуа агёашё дынтытцны, агёарабжъара дныбжъаланы, ааидтёалара иаиршьцылахъаз игёылацёа ргёашё днылагыланы ибжы нарыкэиргон. «Нац лбыста ташейт,

дышэзыпшуп», — ихэон, даргы неикэфэты-ааикэфэтыны, реаизганы, Нач лбыста хара хамшала итафартэ еипш пхашьарак кахамтааит хэа рыхэсақэа иахьрахауаз маанала иаацэажэаны, реааидкыланы уахь реынархон.

Арзакан ашта дынтыттуан еипш, ашыжь аахысгы аеипсхарчны иказ ажэон ахаеахэа ақэа ноунажыт. Дахьнеишаз днеиаанза дшыбаазарыз дбаазахьан. Чачыл иашта дынталаны, ихьз хэаны ибжы наиргеит. Азны-каз имахаит, мыцхэы абжы цэгьан ҕааихак амазам-кэа аоны ахыб иасуаз ақэа. Амзырха акынза днеины, еита ибжы наиргеит. Ашэ аартны иаадэылтцыз Чачыл илапш наикэшэеит иапхьа игылаз Арзакан, ихы инаркны ишыапакынзагы лапшыла даамидеит. Абжыап-ны иидыруаз, еснаг зэыриашаны еилыхха иказ, уажэы иереицны, деикэыбааза иапхьа дгьлан.

— Убаазеит, уанацалбеит, арахь уааи, амцагы еикэуп...

— Уахь снеизом, — иаапитцэеит иара.

— Уеааурбап...

— Мамоу, Чачыл, уск азы сузааит...

— Акы уаниеит?..

— Саниеит!.. Ахаан саниап хэа сыкамызт, аха...

— Сахьухэо акрыказар... — рцэажэара аоны иказ Нач илмахарц, иаартыз ашэгы дааханы иныдитцеит.

— Уара удагы исыхэо хэа уаф дыказам... — деитаа-цэажэеит, аха дыззааиз изымхэакэа даамахеит.

— Ихэа, уанацалымбеит, икалазеи?.. — ишиказшыаз еипш, игэамтра наиласит.

— Агэамтра уеоумтан... Афы стахуп, Чачыл! — игэагыт.

Иахаз иаихиэара изымдыруа, диҕапшуа дгьлан Чачыл. Зны лафны ихэома хэа даахэыцит, аха ихэашыла уи алаф ишацэыхараз ибон.

— Исымоуп, Арзакан, иустоит...

Рылапшқэа неикэшэеит афыцагы.

— Иззутахузеи хэа утцаазом... — ихэеит Арзакан.

— Уи уара иуусуп, — иааҕахитцэеит ацшэма.

— Мацк ауп истаху, фырцанк, ҕ-фырцанк.

— Афназы иутахума?

Ус ауп аанарго ихы аайкьеит уажэы.

— Уца, сара иузназгоит...

— Уааласы!..

Чачыл иашта дынтытдны ионыка амфа днықәлеит Арзакан.

Рацәак мыртдыкәа, игәашә днылагыланы, ихъз хәаны җитит Чачыл, уи иааира иазыцшыны злымхақәа кыдыз иаргыы агәашә ақынза дааины, инидигалаз афы зтаз акәмаан ааимихит.

— Арахъ уааи хәагы уасхәом... Сзыниаз мышкызны иуасхәара сыкоуп... Итабуп, Чачыл! — шыта уара уца аанагон.

Чачыл илаба наитцарсуа днықәланы дцеит, иаргыы уи изааигаз иманы аоныка дныфналеит.

— Бара бусқәа катцала... — ихы налықәикит лабхәа дизычапшыо игылаз Шьанда, ажәакгыы мхәазакәа дын-дәылцит ларгыы.

Ампaxyшыы зкәыршаз, аишәачараан аязы рхы иадырхәоз, хәба-фба тәыца зкуаз, ахәагыы змаз абәатә кәмаан азна афы тан. Иакәыршаз ампaxyшыы цыра инықәтцаны, ауацыак ақны иқәгылаз ахмачыр аакәхны, итаз азы нкакыаны афы нтеитәеит.

— Саб! Узыхәаз узаазгеит... — ибжыы наикәиргеит, иара дшааихъаз гәатаны изыцшуаз Мсауст.

— Ғамәак... ғамәак... — абас ибжыы нтикааит. — Соықәыртәа, — инацитцеит.

Днаицхрааны иаб днықәиртәеит, афы зтеитәахъаз ахмачыргыы иқышә инықәикит. Аха уи азимырхеит атахмада, имч зегъ еизыркәкәаны, иаргъа напы ҫышытыхны ахмачыр ааникылеит. Уажәы-уашытан инеиматәаны дтәууарашәа, иқышә канзақәа тыстцысуа, илацәақәа хәаны хамтакты дтәан, нас иеаамхны, иблақәагыы аахтны, имч ааизганы аныхәара иенацшыигеит:

— Иаа, Анцәа... хәпсуара умырзын... хәцкәынцәа урхылапш... Ацсныка амфа рыта... Цыанат сашытам... Ацсныка сыцсы га, — уаха имхәеит, ихәарцгыы даламгеит.

Инапы псыда качқачо иикыз ахмачыр икышә ина-
дикылеит, ипагы дницхрааит. Дазышабаны итаз афы
зегы нылбааидеит атахмада. Днаицхрааны еита днаир-
иеит ипа, ихчнызгы ихы инатцеитцеит.

— Ух, гәышә... — даакәыпсычхаит Мсауст, иижәыз
агәахәара шинатаз аргама иныпшуа, мачзак акара
ихы-иғгы ааихалашеит.

Уинахыс иблақәа таа, акы дашьтазшәа атуан ахь
дыпшуа диан.

— Зақәа! — ицкәын илымха иаатасит уажәы иаб
ибжы, дласны днихагылеит иаргы. — Мышкымзар
мышкы... Апсныка амфа шәитоит... Анцәа. Зыма... Саба-
цәа рхәыштаара... Шәхы шәыхьча... — уаха мхәакәа еита
илацәакәа неикәипсеит.

Зақәа — Арзакан ихәычыхьыз акәын. Ус дишьтан
иаб. Аха Мсауст уи ифьтцеимыршәеижьтеи, абар, шыта
акыр жәашықәсақәа туан.

Лацәааихышь камтазакәа иаб дчапшьо дидтәалан
Арзакан. Дтынчмызт зыблақәа хәаны иапхәа ишьтаз
атахмада. Уажәы-уажәы дааиташәаны, дынтығзааны,
«Цабал, Цабал, Цабал» хәа ахәара дналагон. Уи да-
акәытцит шихәоз, «Зыма, Зыма, Зыма» хәа деитаналагон.

Ус дниуан атх агәы ааифнашаанза. Уинахыс, уаха
ибжы хәа мырго, илацәакәа хәаны дышьтан. Дын-
дәылтны амзырха днықәгылеит Арзакан, атх лашьца
далпшуа. Пытраамтак аатцуан еипш, илымха иаатасит
цәара акы наилалазшәа интығзааз иаб ибжы, дласын-
гы ауадахь ифәинеихеит.

Дмахпсахуа дгыларц дафын акырза зымч капсахыз
Мсауст.

— Уабаци, саб? Иутаху крыкоума? — днихаххит
ипа, днышьтеиттарц итахны.

— Зақәа! — еита ихәычыхьыз неихәеит. — Уара...
Апсныка хамцазои? — иблақәа тырхаха ипа диғапшуан.

— Апсныка хназышьтуада, саб, хназышьтуада?.. Хаи,
уаргы саргы... — мцак наихкәеит, ифнутка деилырхуа
гәыпшааракгы даамеханакит.

— Ҳагәнаҳа... ҳагәнаҳа рзымгаait... — абарт ажәақәа ихәеит атаҳмада, ихггы ахчы инылаҳаит.

Уинахыс ажәакгы имхәеит, ихәартәггы дзыҕамлеит. Ацсеизгара далагахьан, дызнысыз ацстазаара цьбара иархахьаз, Бабалица Мсауст.

Амра агылара маҷк акара шагыз ацсеизгараггы даа-кәйтцит. Илацәақәа неиқәыцсаны, даарееины, «Уцсы тынчзаait, уаапсарақәа ҳазбзиарахаait...» ҳәа иажәақәа нахәаны, рацәак ибжыы тымгакәа даақыызқызит, иагъа ақәра нитцзарггы, заб ицсра згәы ғәнакааз Арзақан.

Лассы ақыта иналафит, амзырха днықәгыланы, артәаа-артәаахәа аҳәхәара иналагаз, лабхәа дшыпсыз ала шәацъхәара зуаз Мсауст итаца Шьанда лыбжыы.

Ртәыла ианахыз, жәйтәнәтә аахыс рабацәа апсы данроулак, ҫаха-хаха дығәатцаны дырцъабон, ахпатәи ма апшьбатәи амш аены, рхы-ргәы далхны, иахьыртыпцыз ацсыжыртакәа ркны анышә дамардон. Аха иахьяанагаз ари атәылакны даҕеакала иқан: ауха ма ашьыжъ зыпстазаара иалтцыз, ашьыбжьон амра нхышәтаанза анышә дамардон. Ашьыбжышьтахь ицсыз, — адырҫаены имҫа дықәыртцон. Ус кәзшьас ирыман жәйтәнәтә аахыс ари атәыла иқәынхоз ауаа, рдин ишранахәоз ртцасқәа мҫапыргон.

Уи акыр рҕадыршьцылахьан тцабалаа, аиҳаразақ, зыпсадгыл хата ззымдыруаз, ари атәылакны ииз, иаазаз. Аха чыдаракгы ықан — дара иреиуаз ицсы анихытцыз аамта иампцшзакәа, уахык аҫны датцадырпхьон, уи ашьтахь анышә дамардон.

Дара рказшьала, Мсауст уахык аҫны дығәатцаны, адырҫаены анышә дамардар акәын. Аха уатцәазы аибашьрахь амҫа иқәлараны иказ иаб ицсыжразы еилаирхар итахымхеит. Атагылазаашьа неидхәыцланы, аихабацәаггы дынразтцаны, иара иизбаз иазааганы, уи аены амра нхышәтаанза иаб анышә иамадара избеит. Абжьяацны ацсы данроулак ишыкартцалоз, егырт ақытакәа рахь ашәацъхәацәа рдәықәтцараггы мап ацәикит, аҕеидкылара иағуп, ҳарпырхагахарым ихәеит.

Уигы иамарымкит. Ихъшәаны акәзаргы, ирахашан, адышшыларазы ианаилак калон, уи азы аамта Анцәа иратәеишъар.

Ақыта зегы еизаны, амра нхышәтаанза, аибашъра акны итахахъаз ипацәа ыцъа рыцсыбафкәа ахъамаз рывара днаганы анышә дамардеит Бабалица Мсауст.

— Иара иишаз — иара дигоит, аллахъ рахмет иитааит! — дихацхъаны иус даалгеит, уи азы ргәылара иказ ақыта афьнтәи иаарыцхъаз ахәацъа.

— Мсаустгы изкәатыц Цабал изыкамлеит... — даа-кәыпцсныччаланы даацәажәеит тахмадак.

— Анышә нышәуп... — деитаацәажәеит ахәацъа.

— Ицсы уахъ ицахъеит... — ибжы тымгакәа иажәакәа неихәеит Арзакан, аштахъгы ифьнеихеит.

Амра акыр ифхалахъан еипш, цакә арха акны рееи-зыргахъан ааигәасигәа ашьхарцкәа ркны ишьтаз апсуа қытақәа иреиуаз ахацәа. Аха макъана имааицызт, акыр инаскъагаз, Ескыишъахир азааигәарахъ зкытақәа шытаз. Урт апста итысыр акәын, атысрагы мариамызт...

Еизахъаз хыцхъазарала ышшәфык мацк инарыцын, иааираны иказгы, уаа шәфык ракара ыказар рыхәтан. Абас, агәыцъбара змаз, аибашърақәа ркны апышәа зыр-хахъаз, рцъапханы рацәамзаргы, аха абцъар иазрыц-хамыз цабалаа рхацәа, иаауаз ар ду кәыбаса рыкәтцара рылымшаргы, ирныцшыртә еипш аахакәа рытара рылшарын. Иарбанзаалак лахъеикәтцарак рымамызт, ахатцара ада даеак ыкам хәа ахәыцшъа змаз урт ахацәа.

Ашъыбжъон ааианзагы, еизахъаз иаарылагылеит уаа шәфык ракара зхыцхъазара ыказ Ескыишъехиртәи ақытақәа иреиуаз ахацәагы.

Аихабацәа рхы неилакны цыза хадас ихъз рхәеит Бабалица Арзакан: зегъ рааста арцызара акны апышәа змаз, ажәлар ркны захатыр чыдала иказ. Амцахарақәа рцызацәа усгы аханатә иалырххъан. Уинахыс зегы неыжәланы рымфа иныкәлеит.

Дара ркытақәагы этцазкуаз ақалақъ Инагиоль иан-налалаз нахыс еицгәартахъан, җакъаҗас азәык-ыцъак

рылапш инытдамшэозар, абжъяацны еипш ауаа шыҕа-
мыз, еснагь урт ахьеилагьежьюаз ахэаахэтратэ дэҕыанқэа
зегьы рышэқэа ытҕашьыхаа ишаркыз. Уафьтэыџса ры-
лапш дытдамшэеит, акыр ианынаскыагы. Излапшуаз
цъашьахэыс ишьтырхит, уажэада, абас уаапсырала итацэ-
ны ари ақалақь зымбацыз тџабалаа.

— Рымцахэ ыцэааит, арт зегьы бналаны ицама?! —
џааитит апызацэа иреиуаз Мамсыр.

— Иахысхэаара сыздыруам... — иажэа налентцеит
даеазэгьы.

— Шэара ара шэаапшы, акаимакам* дахьтэоу акынза
хнеиуеит, — хэа даацэажэеит Арзакан, нас зегьы днары-
лапшны Бадреи Цьармеи ибжыы нарықэиргеит, ааигэа
иҕаз даргыы, рхада иажэа инахымпакэа, рыеқэа рышь-
хэақэа надырбаны инаишьталеит.

Ақалақь амџа тшэақэа инарыбжыыс-аарыбжыысуа
ишнеиуаз, рыбақэа иаарыхгылеит изызцоз ахыбрагыы.

— Анахь шэыпшы! — иеы агэра аџакуа, итацэыз
инапгыы наирххеит Бадра.

— Иубазеи? — џааитит Арзакангыы.

— Ахыбра ақ шэахэапш! Рбирақ лбааргахьеит!

Иибаз иахиҕэаара изымдыруа, иеагэра дааханы зны
даатгылеит Арзакан.

— Хнеип усгыы, зэыр дыказар аабап, — ихэеит.

Ахыбра ааигэасигэагыы уафьтэыџса дыҕамызт.
Амзырхақны ианнеи инеыжэцаны, рыеқэа ааныжыны
амардуан инаџалеит.

Абжъяацны аус ицызуаз гэыпџык ауаа ааикэырша-
ны итып акны дықан акаимакам.

— Ақалақь уаџ дахзам, иҕалазеи, акаимакам?! —
наикџеитит Арзакан.

— Аибашьра ишалагаз умаҕазаци?! — иажэақэа
меыҕза иаатиркьеит, аргама агэамтра иамеханакхъаз
иара. — Зегьы бналеит...

* Акаимакам (тырқә.) – араион ахада

— Акаимакам! Ҳтёыла аға дақәлеит, уара ара утёоуп. Иабакоу ууаа? Абцъар изатцоумаргылазеи? — акыр иааир-цъбарейт Арзақан уажэы.

— Ауаа зегъы бналеит хәа уасхәахьеит, — иажәа мейгкәа нейфьткьеит еита.

— Нас, уара ара узтёоузеи?! Анкба зны ацашьа има-тцурагы ныкёугахьан, акаимакам. Еидкыл ауаа! Иуманы унеи аибашьрахь! Атыркәа дгъыл ашәартара итагылоуп.

— Иабакоу ухыбра иахакнаҳаз абирак? — уажэы хаха азтцаара наииҗеит Бадра.

Азныказы иихәарыз иҗамшәо иапхьа игылаз дры-хәапшуан Осман, аха нас ихы иркьиарашәа даацәажәеит:

— Ападишьах хипсахит... Мазала дыкәтцны дцеит. Уа-ха иказам, еилабгеит, апсы ахьтцит, интцәеит Османлы... — османаа рбирак шыта изахтахузеи аанарго, ацәажәара дафын.

Асултан итёыла ныжьны икәтцра азы ирахаз ажәабжь рцёымгханы иааитцанаргәгәеит рыхыкгы, аха уи ак-ггы ахырымхәааит.

Асултан дара рзы чыдала бзиақ каимтцацзарггы, цба-лаа ргёы издуун. Агәра ргартә еипш ирахахьан уи апсуаа дышрымаҳьыз, ихәсақәа цшьфык шапсыуа тыпцацәаз.

Цабыргны, ргёы еихьнашьуан цшьфык апсуа тыпца-цәа пхәысс азёы иахьимаз, аха еилыркаауан уи дыш-султаныз, уи азы даеа уи акара имазарггы шауаз.

— Осман-лымхәхтцәа! — атцыхәтәан ибжы наикәир-геит Арзақан. — Иаарласны ақалакьуааи ақытауааи ааидкыланы аибашьрахь ианноумга, афбатәи улымха-ггы уцәызуеит, ажәа устоит!

Уи ақәғимтзеит иара. Ибжы ихәлашәазшәа ажәак иефьтымшәо, иблақәа тытцны ицарашәа ашьа рыхтцә-ланы, илымха ахтцәара игәалазыршәаз нылбааидарыз-шәа дрыхәапшуан. Еиликаахьан урт шапсыуааз, адунеи акны зегь реиха иитахымыз ишреиуаз.

— Арахь иааг абирак! — акәардә акны еикәырҗеи икәыз абирак гәеитахьан Цьарма.

Уи иажәәқәа имаҳазазшәа, дышгылац дгылан Осман.

Ихала ишиимтоз даазхәыцны, Ыарма дааласны ақәардә днықәсны, амзаға асахьа зныз атырқәа бирақ ахьықәыз иаақәхны, пату ақәтцаны инареы-аарены иаа-никылеит.

— Ари атырқәа бирақуп! — шәара ацсуаа ишәзалоу-зеи аанарго ибжьы нытцаны ғааитит, игьало икәныз иахәа амҳастагы аанкыланы Осман.

— Убри акара ухатцазар, абри атырқәа бирақ аашьтхны ҳақхьа унагыл! — ибжьы наикәиргеит усқан Бадра.

Уаҳа реынмырхакәа, ианааиуаз еипш еихабы-еитцбыла игәеибатаны, инеишьтагыланы индәылтцит рыхоыкгы.

Дзызхәыцшаз иман акаимакам Осман. Ма иуаа ааизганы, бцарла еибытаны аибашьра ахьцоз инеигар акәын, мамзар, изынханы иказ илимҳа ахтәаразы ажәа изтаз ражәа рзынамыгзартә еипш рызныкәашьак илиршар акәын. Ахпатәи амға иара изы иказамызт. Ацсуаа рказшьақәа чыдала издыруаз дреиуан иара. Урт иахьанза адунеи иахьықәыз хьаацәгьас имазижьтәи акыршықәса туан.

Изхаицәымгыз иара иеипш издыруаз мац-оымызт. Жәабака шықәса уи ацхьа, «Атырқәа ғақәа раамта» хәа изышьтаз аамтазы, апашьа ичыни иматцуреи змаз Осман-пашьа, асултан икаитцаз адтцала, Османлы ахадара ирғагылеит хәа ирпхьазаз җба-хца қыта ир иманы днарықәлан, иишьыз ишьит, икнахатәыз хәа иипхьазоз кнеихаит, зыцсы нхаз зегьы иткәеит. Усқан, Осман-пашьа инапатцака иказ иреиуаз цьоукы адтца ритеит, аткәацәа инарылацшны, зегь рааста ипшзоу пхәызбак дизааргарц. Идтца нарыгзеит иматцуарқәа: еидырцалахьаз аткәацәа инрылацшны далырхит рыбафьы иааиз тыпцха қәыпшк. Ицсы лылахеит, Анцәа игәацханы иишаз, ацшзара иакны иагоз уи ацхәызба. Акыр диргәыбзыгит, атцх

ицеифылшарц лыдигалеит, аха инапағы дизаагомызт, иара ишихәаз еипш, «аңашья дузза» ицшъталара дақәшахатмызт... Абга дафызыха, дынлымтдасцыпхьаза акафыхәа дицхауан. Уаха илымухатейт, лхы илза-тәамшьашаз здигалаз уи атыпха.

Аха атыхәтәан, лымч имырхейт. Зны ашья лфыхны дипкеит, нас ишитахыз ихы даирхәейт. Ашамтазы, изхара данлылатхаць, иматцуарқәа дынритан, илытцагыланы дахынтәааргаз дыргеит, иара игәалаканы дтахәхәа ацәа иенеитеит.

Ари ахтыс, изырччашаз ажәабжь бзиаа акәны, аңашья ируаа инарылафит. Икалаз илымха акынза иназеит, ар ирылаз, Маан зыжәлаз апсуа афицар қәыпшк. Амцапшь иеәтәаны дизнеит, изхара дыцәаны адәахы иаа-дәылтхьаз Осман-пашья.

— Асултан дузза иматц зуа аңашья иуәтәамызт имчыдоу пхәызбак абас еипш лызныкәара. Ухы ишцәтәоушьеи?! — ихәейт днеейагыланы, уи атыпха кафкасаа дахьрейуаз чыдала игәы иалырсны.

— Уара уоума исәтәоуи исәтәами сзыртцо, нақ унаскья! — агьефхәа днаитцакьейт иара.

— Ахатцара узыкамтцейт, аңашья! Ашхырцәагытра унапы тушьит... Уи атыпха кафкасаа дхаиуан, ахымзг хатцоутцейт. Ухы иәтәоумшьараны иәтәоушьаз азы уқәнага уоуроуп, — дхьатцырц игәы итамызт згәы цьбараз афицар.

— Схатцара цушәарц утаххазар, иусырбап, апсыуа тыпхак дысзааугар! — ихамьждаразы иажәақәа неифытциркьейт Осман-пашья.

— Уара узыхәан хык арзра сцәыхьантоуп, аңашья! — абас иажәақәа нахәаны, еилагылаз афицарцәа зегьы ишырбоз, камчыла дааисуа алажәеипш дипкеит, атыхәтәан, икама аатцааны аңашья иереицьны дахышьтаз днееихахын, илымхақәа руак нөйтәейт.

Афицарцәа еилагьежыт, рпашья абас изныкәаз дырхәынчарц иалагеит, аха иара иеримтеит. Даргьы рфьза

иакэын, реааныркылеит атдыхэтэаны. Иара игэиенны, изнапык ала акама шикыз зегы днарылтцын, ааигэа иказ, аруаа рыкрыфара ашытахь афатэ цэынхақэа еилыртытуа ирылаз алақэа днырзааигэахан, уахь дышнеиуаз аагэатаны иаатгыланы ихэацшуа иаагылаз лаграк иикыз ақашья илымха ыршэны инамтцаиршэит, иаргы уи иазыпшызшэа, адгыл акны инкашэаанза инамтцасны, акыпцхэа инахэлабгеит. Ари зегы збартаз афицарцэа иреиуаз ыцэа-хык ақашья илымха зфаз уи ала ытцыркэа инашыталеит, аха иара, инкэаратца-аакэаратцо, уаха аерымтакэа аанда инахыцан, инытцашэа ицеит.

Зашьяк змамыз ари ахтыс мышқэак рыла Стампыл иказ аруаа рафицарцэа инарылафит: цёуку рччагас рхы иадырхэон, цёуку асултан дузза ицашья илымха ахтэара цэгёурак акэны ирыдыркылеит. Иаартны ирымхэозаргы, аха дара-дара рыбжьара, ачкэын диа-шоуп, ақашья ус еипш акыашья ихы иатэеимшыандаз хэа иалацаажэозгы цёуок калеит.

Злымха атыц амжыжыкра иамеханакыз ақашья, цьаранза днеиуа дыкамызт азы, ынык акны ар икэыршаны аамтала иехеиекит. Аха иара ихатыцан гэыцфык афицарцэа асултан икны инеины, цэымгыс ишытырхыз ацсуа афицар изашшит. Аха, аус ишымгэыгуаз ала ахыр-хартэ аиут: аамтак ашытахь, асултан идтала, Осман ицашьяра имхны ар далицеит. Ус шакэызгы, зынза дыцхастейтэырц итахымкэа, акаимакам иматцура итаны Инагиолька днаишытит. А-Маан икаитцаз азы ацшыара ирымтазаргы, иламкысит. Атэыла амрагыларахь даеа цашьяк ирхэтахь иматцура анагзаразы дрышытит. Ацхыраара илтеит ускантэи асултан Абдул-Хамид ихэсақэа иреиуаз — Маанпха Бехицье.

Икалаз ари ахтыс иазфлымхаз табалаа ажэабжны ирахэхан, ақашья илымха зфаз уи алагра, ақытауаа ахы шыышыа, ажэахаала агэы катцо, ахаамыхаақэа азнаго ишырчахуаз, иаргы, ақашья афбатэи илымхагы хтэа-

ны иамтцауршәыргыы ихәынгашыаны иамфартә акынза ишпагыахаз.

Итцабыргны, баацсыла икәышыз лахшак акәзаарын иара: ақытаҕы иказ егырт алақәа зегыы рааста, ауаа рҕы пату шамаз еилнакаауан, уи азы егырт алақәа атәамбо ахы шыткәыцәаа цагыа-цагыа иныкәозаарын, ақыта агәарабжыара ианаабжыалоз. Уи шааиуаз аагәатаны, ақытауаа апашыа илымха зфаз аауеит хәа ианаацәажәалак, азныказ иаатгыланы, ахы ышытыхны инарыхәацшуазаарын, нас атгыхәа ааршәшәаны, имыц-цакзакәа амфохә ағынанахозаарын...

Ари ала ахымфатгыаа изынхаз илымха акынза из-назгаз кәлеит. Уинахыс мцаны ахыаацәгыа игрәлеит Осман-лымхатцәа, игәы цнажәозаарын, илымха зфаз уи ала, иахьанза ахы шытыхны ақыта иахьалаз, ауаа рыкны пату ахыамаз. Уи азы даалаганы, цюуки назкны, игычны изааргартә еипш икаитцеит. Инапағы ианыкала, иафахьаз илымха ағыхра илымшазаргыы, ишытцәатцәауаз инкнаханы, апсы штаз ацәа ахихзаап.

Абас, убри алеипш дизныкәарын илымха ҕызтцәаз апсуа чкәынгыы, аха уи шыта дизыцшаап хәа гәыграк имамызт. Аха икан зыкны ишыа иушаз егырт апсуаа, акыггыы, иахыиказ харамызт.

Иаалыркыаны ихы-иғы аалашеит уажәы. Ашыазагәаза зхылахьаз, акырза итасакааз иблақәагыы аакәеицеит, итыц даахытцны ауадағы дагыаалафәит. Хшыф дук шизааиз акара еилыркаауан икәшамыкәша иказ иуаа, изакәыз еилыркаарц азы уажәы-уашытан ак ихәап хәа рлымха кыдтцаны изыцшуан. Иара макыана акгыы ихәомызт, аха нас ҕааитит:

— Ажандармцәа аашытыхны, ақытақәа шәынрылаланы, абцар зкыша ахацәа зегыы еизыжәга, иаарласзаны! Еизыжәгароуп абнахь ицаз ақалакыуаа иреиуоу ахацәагыы! Шәааласы! — дагынарытцәхәеит атгыхәтәаны, даргыы ытыцеибаркыаны, ирыдитцаз адтца анагзаразы еишытагыланы амардуан инылбааит.

Акаимакам — Османтәи аимпериаҫы инхоз ажәйтә аурымцәа дреиуан. Аха дызлареипшымыз ыкан. Урт, жәйтәнатәахыс иныкәыргац ақырсиан дин ныкәыргон, иара, данычкәыназ инаркны идин цсахны амсылманра идикылахьан. Иара иеилкаарала, ас еипш ахымҫацгашьа дахьынхоз атәылакны имҫақәа изаанартуан, ауаҫрахь дкылнагон. Дагькылнагахьан, аиашаз, аллах ицхыраарала ацашьа ичыни уи иақәнагаз иматтура ныкәигартә ақынза дхлахьан. Итцегьы дхаларгы каларын, уи атыцха лцәа анциеыз амшазы уи апсуа афицар цьбара диқәымшәазтгы.

Осман-лымҳахтцәа, милатла дшатыркәамыз акыр ихарштны дыказаргы, аҳаҷахәа иааигәалашәеит, аурымқәа рыр амшын изхытцны аибашьра ишалагаз аниахаз инаркны. Уинахыс агәтынчымра дамҫахакны даман, ихы шымҫапигарыз издыруамызт, иашьцәа аурымқәа рахь диасрызу, дуаҫызтәыз атыркәцәа дшыртәу даанхырызу. Аха аибашьра ианналагаз инаркны, атыцантәи аурымцәа амтҫахалаҫцәа ирцыланы ишрыдгылаз ажәабжьны ианиаха инаркны, иааигәасигәа иказ атыркәцәа иахьраҳауаз, ани аби нмыжьуа рзагьра даҫын. Макьана дкылпшуан, иеынкылан дыкан, ганк иеамтәкәа...

Акаимакам дзыҫназ ахыбра амардуан ианналбаа даатгылеит Арзакан, иҫызцәаггы днарыхәапшит. Даргы, ргәалаказаара шыбзиаз аргама ирныпшуа, игылан рхада изыпшуа.

— Арцарцәа! — иҫацаза ибжьы надирҳаит уажәы. — Анцәа ҳазшаз иаҳпыхьаиршәеит! Ишьтышәх абирак! — атыхәтәантәи ҫ-ажәак иаҳа днарыкәыцәгәеит. Али-пси рыбжьара, икәныз аҳәачаца атра итазамызшәа иаатицааит ускан Цьарма. Бадреи иареи неицхырааны, реадмырхалакәа, абирак иамаз абырфын шашәақәа рыла аҳәа амҳаста иҫахыкны инадҫархәалеит, егы аҫацәггы апынтца шыказ инадырakit.

— Уара ишьтых! — ихәеит Цьарма, ашьтыхра ада ус амамкәа ианаадырмазеи, иагьынаидигалеит.

— Уара иаха иукыртоуп, ишьтых уааласны! — абас нахэаны, шытахыла днаскыаны ифыза дизыпшуа даагы-леит Бадра.

Иаргъа мафала ахэа амхаста нтарсны иаанкыла-ны, иахьынзаизауаз иеынеитдыхны, абирак зыдфахэа-лаз иахэа ышьтихит Цъарма. Уи аамта иазыпшызшэа, акырза аеааргэгэеит, иара усгыи амфа иныкэлазар инаркны ирфахэмаруа асра иафыз апша. Уажэы-уажэы днышьтыпрааны ажэфан дазцарашэа, аха ахахэ далхызшэа иемыртцысуа дгылан Цъарма. Мыцхэы инаа-лон ишэыз икэымжэеикэатцэа, изара ткэыцэаа, ахазыртакэа рыла ифычаз игэышпы ихэамц инапызаны. Иара усгыи апшзара иакны иагоз ихифы цкыа иаха иарпшзон, изамфахэа злафычаз, мыцхэы иззымхацыз ижакэеи ипатакэеи. Апша иаршэыршэыруаз, амзафа шкэакэа асахыа зныз абирак цэапшь иацлабуазшэа, иатцаеырбо иацшэыршэыруан ихтарца афацэкэагы.

Инапкэа рыла изара нтарсны иаанкыланы, ыымтзакэа дгыланы уи дизыпшуан, зхызфы лашарак ыкэыз Арзакан. «Анцэа игэацханы иишаз!..» — абас гэаныла даацэажэеит, Цъарма ицшра-исахыа, игылашыа агэахэара инатаны.

Икыта еиуаз, зхэычраахыс иидыруаз урт афыцбагы игэакны атыц пха ааныркылеижытеи акрааттуан. Рызхашыа, ргылашыа, цыршэак амамкэа рыпцстазаратэ хымфапгашыа, дара-дара рыбжыара патуеикэтарыла реизыказаашыа, реилкыара, зегь рыла рапсуара иахзызаауа аныкэгара реахыакэдыршэоз азы. Иара идагыи, урт еицгэазтахыаз рацэафын. Аха Арзакан, абас еипш илапш наидырхаланы уи арпыс дихэапшуа дкамлацызт уажэада. «Анцэа амашэыр уацэихычааит!..» — абас еита днаикэныхэеит гэаныла, аха иаартны акгыи имхэеит. Уажэы илапш неизикит, ихифы ихалашо, ифыза игэы издуны изыпшуаз, ишыапцынтца дныкэгылар итахызшэа акара зэынеитдыхны игылаз; ишэыз акэымжэ цэапшь мыцхэы

изнаалоз, Ыбарма иаастагыы зыжэоахыркэа акыр итбааз, зыхтарпейкэатцэа нытдыркыаны изхаз Бадра.

«Азэ иатцкыс азэ деигъуп! Анцэа антцыра ду шэатэеи-шьяаит!» — абас гэаныла деитаацэажэеит, урт арпарцэа рахь имаз агэадура итцегыы иаазханы.

— Османаа рбирак шэафа иануп. Хьзы алажэгааит, арпарцэа! — афацахэа ибжыы нарыкэиргеит еита.

— Еицалахгааит! — инеицырхэеит даргыы.

Шьта иззыпшу хэа акгыы шыкамыз, амфа ишыкэлатэыз даазхэыцны, итып даахытцны ааигэа иказ Арзакан иеы днадыххыланы, афы ианкны иапхэа инаиргылеит Бадра. Иаргэа напала иеагэра аанкыланы, иарма напы ашыкыл инакэыргэгэаны, еитцбык ишикэнагаз патула аихабы иматц уны дынеыжэитцеит. Уи данаалга, аихабы ирпшра шикэнагамыз даазхэыцны, ашэарах дафызаха дласны, иара иеы ахыгылаз ахь ифынеихеит. Изыркатцаз иаргыы изымдыруа, уи аамтазы акаимакам дахьтэалоз ауада ахышэахь афацшразы гэацхарак ааиоуит, дагыоацшит инымоатэшэа. Иблакэа даарыхгылеит ахышэа аартны илагылаз акаимакам. Иблакэа ашьазагэаза рхыланы, рытра иаатытцны рфаархарашэа икылцаны, инеыжэлахьаз, збиракгыы шэыршэыруа изхагылаз Ыбарма дизыпшуан.

— Улапш уцьам иануп, ахэынга... — ихы наицккны ибжыы нтицеит, цабалаа зегь реипш алапш баапцы амчи амышьтацэгъареи апцстазааракны атып шамаз агэра згоз Бадра.

Уажэы, Ыбарма иахь апшра даакэытцны, итцака игыланы изыпшуаз Бадра ихы неизикит акаимакам.

— Аидара хьанта шэатцалеит апсуаа... Ишэзышьтымхуа аидара... — ибжыы нтицеит.

— Хара гэырфас хкоумтцан! Угэы цумжэан, иузеицэоуп, — дынихзасуа иажэакэа ндэыкэитцеит иаргыы.

— Нак уикэатц, Бадра, Анцэа дицэымгуп, уиламцэажэан, изууазеи... — дыникэтцэкэеит Арзакан.

— Шәара, азы иаанагаз шәоума хара атыркәцәа хби-
раҥ хамызхуа, анымхахымтәақәа... Шәара шәоума Ос-
манлы ахьчара зылшо!..

Абарт иажәақәа нахәаны, амзаатә изаазшәа ибжы
нытцаны, ччарашәа акы ааизцәырцит, акраамтагы
иеизнымкыло уи дафын.

— Уеыжәла, Бадра, уеыжәла! — агәамтра зныцшуаз
ибжы нтицеит Арзакан.

Дласны иеы днадыххыланы, дфаданы дынеыжәлеит
Бадра, ахырхарта нарбаны, агәрагы неитеит.

Аха ацъашәтә! Абжәацны ишықанатца ахы
шәткәыцәа афынанахарц ахатыпан, ишъхынцсылазшәа
аемиртысуа итдагылан. Ускан ишъхәақәа наирбеит, аха
иара шгылац игылан. Шәымтак ашътахъ ихъыдышышны
акаҳара ишналагазгы гәеитеит.

Али-пси рыбжәара ахухәа икәадыр днахыцаны, иеы
ахы иеыназааигәатәны, изнапык ахәда иаакәыршаны,
егы инапала ахы ашышыра дналагеит.

— Умшәан, Цабал (иеы ус ахъзитцахъан), ара
сыкоуп... Умшәан, сфыза, уеыргәгәа... Уара ухатцоуп,
уеалухроуп... — абас дуазыруа ацәажәара дафын Бадра,
атдыхәтәан, иқышәқәа надкыланы иеы азамфә шыказ
акырынтә днагәзит. Мачк ашътахъ иаагәеитеит, уи
алабжышқәа аахыкәкәаланы азамфә ишынахышыз.
Аеы тәыуоит хәа рхәо иаҳахъан аихабацәа рфынтәи,
аха уажәада имбацызт. Ахы-ахәда ааигәыдыхәхәаланы,
ашышыра, агәыдкылара, агәшәахәара дафын уи-
нахысгы. Ашәапыкәгылара шацәыуадафыз арга-
ма ибартан, аха дызфыз анафс дызлацхраашаз
акы идыруа дыкамызт. Иаалыркъаны иғызығызуа
агәынқра иналагеит иара. Рацәак мыртқыкәа фынтә-
хынтә рақара иаазқәыршәшәеит, атдыхәтәан аим-
сара инацшынагеит: зны апынтә афынтәи афақь на-
хәылкәеит, уи инашътарххны афнутқала иаагрытыз
аблаам нафыттыхәеит. Уинахыс, еитаазқәыршәшәан,
лассы ахгы шәткәыцәаа ифышәтнахит, ашәара иқәланы

амч шаиуз аныцшуа, ашьапқәагы аатқәашеит, ынтә-хынтә рақара акьыркьырбжы ақалақ иналафит.

— Иуххьандаз, Цабал, иуххьандаз! Шьта уалтит, акы уацәымшәан, сфыза! — игәыргъара изнымкыло ақәцаажәара дафын Бадра, апырцәқәа инацәақәа на-рылшыа, иаареиуа.

Уажәоуп иангәеитаз Арзакани Цьармеи ыжәтцны иеи иареи рааигәара ишаагылахъаз. Иагәеитеит даеакгы. Уаанза игоз игыгшәыг бжы аанкыланы, дыгхырччо ахышә дқылагыланы дшырзыцшуаз, ныгак азна азы наикәыр-тәазар ақара апхзы даганы иказ Осман-лымхәхтәа.

— Уара уцънышуп, Лымхәхтәа!.. — ихы наикәк-ны, тыркәшәала иажәақәа наикәипсеит уажәы, зшьара иқәкьарц акгы згымыз Бадра.

— Ари афыза ахәынга адунеи данымзароуп... — амцацш дамеханакхьан Цьармагы. — Аеы хазына илацш иаиркит.

Арпарцәа рацралашъа аагәатаны, реикәыртәара шатахыз даазхәыцны, акыр иаармаананы даацәажәеит Арзакан:

— Алацш атәы сыздыруам аха... аеқәышъ чмаза-ра хәа ак ыкоуп... Аха аеацәнагеит, уаргы уацхрааит, иуххьандаз, Бадра!

Уи аамтазы рлымхәқәа иаартасит еита ччарашәа иналагаз акаймакам ибжы. Аха рацәак иеадмырха-лакәа даатгыланы, итәка игылаз иажәақәа наризкит:

— Шәара ари атәыла шәанаалазом, апсуаа хамаца-гьақәа. Шәыиазауеит, шәдаракәац ыкамкәа. Уи абирак шәыхәазом, азәгы шәыгәра игазом, шәыцсахыоцәоуп... Забацәа ртәыла цсахны азы ихылаз шәоуп шәара... Азә-гы шәыгәра игазом... Абри шцашәзеилымкаауа, ахы-дақәа!.. — абас иажәа шхамқәа неифытырттаны, иаха-гы иеыныхтцаны аччара деитаналагеит.

— Арзакан, ухатцкы, азин хата!.. — мыцхәы игәы итцасуан Цьарма уажәы.

— Хадхалазом, Арзакан ухатцкы! Ицсы танатцы бзиа-рак хзихәыцзом... — дацраланы җааитит Бадрагы.

Ахэыцкэа ирфызаха игъатцэыгъатцэуан, ашыацъбара
злаз арцарцэа.

— Иитахузеи, иаб ипсы днагааганы... — иеизным-
кылакэа, аихабы иѣапхъа зхэара ихэтамыз ажэакэаггы
неиѣыткъеит Цьарма.

Акаимакам ирзихэаз ажэакэа акамеипш игэы иша-
лакацахъазггы, аха инмырпшуа дгылан Арзакан. Идыр-
уан, амцапшь зыгралахъаз арцарцэа азин анрита, хыхь
иохаланы уи дкэакэаса дшышътартцоз.

— Ибирак хархынхэыр — абри ауп иитахытцэкьюу,
иахъамзар уатцэы имцахэ шыцэо аргаме ибоит, — имыр-
уадафкэа иажэакэа неихэеит Арзакан.

— Уара уфыза еихаб дук ахшыф итара шсатэам
сзымдыруа сыкам, ухаткы! Осман дуафы гъангыашуп,
хашътахъка дынхажыр стыхым, — игэы итцхоз неихэеит
ускан Бадраггы.

— Сарггы истахым, арцарцэа! Дуафы гъангыашуп, дыц-
сахфуп. Аха хара хала акы анихъ, хара хакэхойт апсахыф-
цэа. Аимпериа ашэартэ иантагыла, уи фырхатцала изыхъ-
чашаз акаимакам апсуаа дыршыит хэа хзырхэойт. Хара
хапсахфыртэуеит, апсахфытцэкъа дфырхатцартэуеит! Уи-
нахыс, иахъа хазтахушэа иахѣаччоггы реазтцэылхны хам-
цахэ арцэара реапшьаргоит. Зыцсыжэ иацэшэаны збирак
лбаазгаз ауафы кэрышь кылтцэак дапсазам, цсык диоызо-
уп. Ауаа ржыашъа дакэшэарггы, дызшаз дахырхэуеит...

Абас, акыр инароуны, игэаанакгара рхы итагаланы
иахынзареихэоз, уаанза изымѣхакны измаз агэамтцра
акыр инархыпсаахъазарггы, аха ргэы назомызт. Акаи-
макам дара рахъ иихэаз ажэакэа рхы итагъежыуан,
иаргэатеиуан, дахъмырхэыкэа ианажъра иазыразымызт.
Аха рнапкэа ѣахэан, аихабы иажэа ахыпашыак рымамызт.

— Иахэтоу уара иудырп, ухаткы!

— Анцэа хыхымырхэааит... — игэынамзара изымзеит
Цьарма.

Азныказы уи иажэакэа имахазазшэа рыкэфымтуа
дгылан Арзакан, аха хамтакты ашытахъ деитаацэажэеит:

— Зеипш камло ыказам ауаа хәәпсақәа рыла итәу ари адунеи ағы... — уаха иажәа инацымтқакәа, арпарцәа иматц аура иахымыгзакәа, ихала дынеыжәлеит. Еитдам-хакәа рыекәа инарықәтәеит даргы.

Ахы шьткәыцәаа иааитқакәашеит, шәымтқакәак рапхәа апсразы амац згыз, аха зәацәызгаз Бадра иеыз.

Уи аамтазы рлымхакәа иаартасит ғыц ахәхәара иналагаз акаимакам ибжы: «Апсуаа бзиақәа, аллах ду шәитцапш, сыпсы штоу сшәымшыын, сбирак сызшәыр-хынхә, ма хызатцәык шәысзәмеигзан!..»

— Хаузеигзарымызт аха... — инымфәтәшәа ф-ажәак неихәеит Царма.

— Гәырфас дкаумтцан, иезыпсеитәыз ихала ицшаа-уеит, — ихәеит Бадрагы, збирак зхашәыршәыруа инеи-уаз ифыза лапшыла дааимданы, иагынацитцеит. — Уа-машәа иунаалоит!

— Иахнаалатцәкьоз даеа биракын, сфыза гәыраз... — атакс фәаитит Царма уажәы.

— Уигы разкыс ишцақмоури мышкызны... — еснагы еицп агәкаҳара иееитомызт Бадра.

Уинахыс аиқәцәажәарақәа иааркәатцит афыцәагы.

Мыцхәы инхацәеит, цәара ак рмыхъзааит хәа, акыр ргәы тынчымкәа урт раара иазыпшны еилагылаз цабалаа, иаалыркәаны рыба иаахгылеит, архәара иаавтцны, рыекәагы даргы цагәа-цагәы рыхқәа шьткәыцәаа, ргәышпқәа ргыланы иаацәыртцыз, османаа рбирак зхашәыршәыруаз урт ахык. Еилауатыррахеит уинахыс: рыбақәа ирбоз цәашәахәыс икатцаны, рыбажықәа неикәырга-ааикәырго аиқәфьтра иалагеит. Изыкәтәаз рыекәагы рыпшәмацәа ирытқакәашо, рагәрақәа рымпытыржәаарц ртахны ирыхо иалагахан.

Акырза данырзааигәаха иеы агәра нафакны иаанкы-ланы, зегы дрылапшуа даагылеит Арзакан, нас иаргәа напгы шыштыхны иаартыз имафа надирбеит, лассы тынч изымгылоз аекәа ршыапышьтыбжықәа рыда, уаха бжык мгауа иаатынчрахеит.

— Акаймакам зныкэгашья дақәымшәаз абирак ҳара имаҳхит, сашьцәа! — шәақыткьарак иафызаха ибжьи җаца нарылеитцеит Арзакан. — Абирак атдагылара знаало, уи ахьчаразы зыцстазаара иаеиғзо роуп, ус икоуп жәйтәнатә аахыс. Исхәо тдабыргума, сашьцәа?

— Итдабыргуп! Итдабыргуп! — итацәыз ақалакь иналоит, дыдратцас иагаз аибашьцәа рыбжькәа.

— Иахьанахыс, абри абирак ахьымзг ҳара ихахьымзгуп, — рыбжькәа анааикәтәа еита дналагеит. — Иакәнаго хзырееир, ахатдара алахгоит, ихазмырееир... — азынаказ даатгылеит, аха нас инацитцеит. — Ихазмырееир, Шипка ашьхарцкәа рҗы ҳабацәа ирыхьыз ҳахьуеит, җыцгы ахтәара ҳаатагылоит. Абри абирак, — дынхьацшны дагынахәацшит, Цьарма ифышьтыхны иикыз, ацша иаршәыршәыруаз абирак, — Анцәа ихазкаиршәеит! Хьзы алахгарц ихайтазшәа исзааиуеит. Нас ифышьтыхны ҳатдагылап, ҳабдуцәа, ҳабацәа рышьтахь ыкамкәа, рапхьа ирзыцшу рзымдыруа, рымала рҗырзымшыа адунеи ианықәха издызкылаз ари атәыла ахьчаразы! Хьы ҳаеиғзап: ҳацсцәа анышә иахьамадоу, хтаацәарақәа ахьыбзазо, хзыкәаарыхуа адгьыл ахьчаразы! — агәышьтыхгажәа дазказан Арзакан. — Исхәаз шәазыразума, сашьцәа? — днатцәхәхәаны еита днарылацшит.

— Ҳазыразуп! — җыц адрухәа инеицдыргызит зегьы.

— Иа, Анцәа, хьымзг ҳаумырган!.. — уажәы ихы җышьтыхны ажәфан днатцәцшит.

Иара угьы ашьацьбара здакәа иртаҳәмаруаз тдаблаа рхацәа, рҗыза хада иажәакәа ршьа еиланаршхьан, амцацшь рҗықәланы знык аибашьра хналагыланы ихалоу цахшәандаз хәа ргәы рытцасуа иқалахьан. Уажәазы уи азхан. Иус идыруан Арзакан.

Ацадишьах итәыла ныжьны дыкәтцит хәа акаймакам иҗынтәи иаҳаз ажәабжь зынза даламцәажәзеит. Акы, иахьынзаиашаз издыруамызт, җбагьы, уи тдабыргыткәа-

зар, ихыбгалаз аимпериа абирак атдагылара тцак амамызт, дзацхыагылаз ауаа алакѡакра иамеханақыр ауан.

Апшѡма ацѡажѡара дналагазар нахыс итцамгыло итцакѡашоз иеыхѡа, уажѡы, иажѡа данаалга, шыта амѡа сыта аѡѡарашѡа, аѡѡра импытцжѡаауа ахара иалагахъан. Ишьхѡа наирбеит, иаргыы шытхысаа даманы аѡынанахеит. Адгъыл тцырцѡажѡаауа инытцибаркѡеит егырт рыекѡагы. Аиѡхаа тшѡара еилагѡыргѡыруа ибжъысуа азиас иаѡызаха, акыр итшѡаз ақалақъ мѡа бжъыртѡаа ибжъаланы рѡынархеит. Апызацѡа дрышьтагыланы днеиуан апша иаршѡыршѡыруаз абирак ѡахаракны изкыз Цъарма, уи иваракны дыкан Бадра. Иаадѡылтцны асоф аакѡгылара рзымгѡагъызаргыы, рценцъыркѡа рцардакѡа мацк акара инаха-ааханы ицѡытцыпшуа урт ирзыпшуан зыпсы заны зыѡнқѡа ирыѡнатѡаз ақалақъуаа.

Иаѡа-иаѡа анаскъара иаѡыз урт, ашыа зыхтѡалахъаз иблакѡа ирбонатцы ахышѡ дкылагыланы дырзыпшуан акаимакам. Дышгылац дгылан уинахысгыы, аха уажѡы ажѡѡанахъ дыпшуа. Дадырсызшѡа ашѡ азааигѡара иемертцысуа дгыланы уи дизыпшуан Иунус. Ари ауаѡ акаимакам цѡгъарак аныкаитцо изиркѡатцоз хѡынгак иакѡын. Аха башамаша хѡынгак иакѡмызт — апдышѡа змаз хѡынган. Зыматц иуаз ибзиазианы идыруан уи дзакѡыз. Кѡрышь кылтѡак акара патук изиқѡымзаргыы, аха ихы дадкыланы диман, цъара уадаѡрак даниаргыы, иѡытцра днытцакны дихъчон. Дыззитѡахыз идыруан. Идыруан, уи даницѡыз, икѡшамыкѡша ауаа хѡынгақѡа шмацмызгыы, аха иеипш зеипшыз даѡа хѡынгак ипшаара шизымариамхоз.

Иара игѡаанагарала, цсыцқъала зыматц иуаз акаи-макам иказшыақѡа бзианы итцяхъан Иунусгыы. Уажѡы, уи дизыпшуа дахыгылаз еиликаауан апсуааи иареи рыбжъара икалаз ахтыс ус баша ишранимыжъуаз. Ахышѡ даадтцны зтыц акны иаатѡаз акаимакам астал иқѡыз инапқѡа дырзыпшуан.

Дтанагалазаны акы иазхѡыцуаз Осман-лымѡахтѡа иаалыркѡаны инацѡақѡа астал инықѡыкша-нықѡык-

шо иааирхэмарит. Уи аагэазтаз Иунус изы еилкаара дук атахымызт, ипшэма дызтагылаз ауадафра далызгашаз цыара ак шихэыцыз.

— Иунус! — ҫааитит уажэы, дласны дѳагыланы. — Ачарқьаз матэа пшаатэуп!

— Ухазы иутахума? — атакс ҫааитит иара.

— Мап, Иунус, уара узы!

— Сара иазызуазеи, беи-ефенди?!

— Жэафык, жэохэфык ирыдамхаргыы иршэыртцаша иаарласны ипшаа!

— Ари акара аматэа апшаара...

— Атеразцэа ыкоуп, идырзах. Ахыы ианутаху сара иустоит.

— Еилыскааит, беи-ефенди! — дагынаиеихырхэеит.

— Аус ду хапхэа ишьтоуп... Сара издыруеит, уара иудыруеит, аллах идыруеит. Уаха азэггы имахароуп! Еилукаама?

— Еилыскааит, беи-ефенди! Аха... — акы ихэарц дналагеит, аха иеааникылеит.

— Акы ухэарц утахын, — ҫааитит акаимакам.

— Хэык ирдыруа амаза... — еита иажэа намыгзакэа иеааникылеит.

— Сара схы стиуам, аллах хаитиуам... Ахпатэи — уара уоуп!.. Исхэаз еилукаама?

— Еилыскааит, беи-ефенди! — днаиеихырхэаны дласны дындэылтцит Иунус.

Акыр инаскыхэанеипш, еицыз рыбақэа иаарыхгылеит, апста иаатыцны аќьяќыара иаақэлахыаз, иаха-иаха аасќыара иафыз ауаа рацэа. Акыр ианааигэаха игэартэит, урт реихарафзак ахэсеи, ахэыцқэеи, зықэра неихыаз ауааи шракэыз.

— Ахтэацэа роуп... — ражэакэа неиларыцсеит.

— Уаха ирылшарыз, изыхычо камлазар... — ҫааитит, зэағэра иаахахыаз Арзакан.

— Ашэаќь змоу ахацэагыы рылоуп! — уи аагэеи-тахыан Бадра.

— Ахатцеикэа зшыоу зегы хацэазам, ашэакь акэым, абзарбзан рымазаргы. Унарцыланы, азэык-фыцъак аранза иаацхьа.

Ахада идта нагзо, дааласны ршыамхы инанамго а́кынза икараха аaira иа́фыз ахтэацэа днырпылеит, даргы аатгылеит: и́коу рзеилымкаауа, рымфа апхьа игылаз, кабеи кэымжэылеи еилахэаз ахацэа ирылацшуа. Лассы урт иреиуаз фыцъа иманы, Арзакан иацхьа даагылеит.

— Шэабантэиаауа? — ибжы нарыкэиргеит, зытыр-кэшэа акыр ицкъаз Арзакан.

— Бурсантэи хаауеит, беи, — ицсеивгара ицэыуа-дафны даацэажэеит урт ахацэа руазэк, асааранзагы днахырхэаны иажэа инацитцеит. — Арыцхара ду калеит, ар ду хакэлеит: цфа змам, рыцхашьара злам...

— Ирфагылаз азэрыкоума?

— Ирфагылода, беи?! Ажэлар абцъар рымазам, из-мазгы рэырзеит... Ажандармцэа ы́коуп, аха ирылшо-зеи... — ацэажэара иеналеигалеит афбатэи ахатцагы.

— Аанкылашыак рымазам, — игэы имкьахьан актэи ахатца. — Бурса ианазааигэаха: хафны, хмазара зегы ныжыны хшыамхы хэахаргеит. Аишые лхымацэакэа рышьтыхра дзахымзеит, зегы уа инхеит. Хацстазаарафэы ихархаз зегы ақылацэа ирзынхажыт, — инеиматэаны атэыура дналагарцаз мацк акэын игыз уи ауаф. — Схэычы бзиацэа, сыцхацэа пшзацэа, иахьа уатцэы хатца ицашаз, уа исцэынхеит. Истииндаз... Уанза истииндаз, кэрышыкэакгы соурын... Сыхэсацэа... закэ хэса пшзацэоузеи инсыжыыз... Аха иреитцбыз Аишые дрылызгеит, ара дсымоуп. Аха сыцхацэа, иахьа-уатцэы хатца исышьтышаз сыцхацэа... — асааранза ахырхэара деитаналагеит.

— Унапы иаку ашэакь иазууазеи? — агъефхэа наикэфитит апызацэа иреиуаз азэы.

— Иухэашьоузеи, беи? Ахатца ашэакь икызароуп... — агэаарагы иеыназикхьан уи ауаф.

— Ацэа уцэоуп!.. Уцсы уманы уанауаз, уцхацэа ухчандаз, — фааитит да́еазэгы.

— Ападишьах иакөзар, дыбналаны дцеит. Ар ракөзар, рхабар ыкам... Ихапсыхәоузеи хара агәаккәа... — ирыпказ ала дафызаха иеизнымкыло афьжра дафын уи ауаф.

— Иухъзузеи, ахатца? — ҫыц ихы неизикит Арзақан.

— Сафер сыхъзуп, бей! Саб Цьевдет ихъзын, уи иаб ихъзыз сгәалашәазом, ипсхъеит афыцъагы, аллах рахмет ритаит... — еишьтаргыланы иажәакәа рхәара дафын.

— Сафер! Иабауахаи уи афыза ажәабж?

— Ападишьах дшыбналаз атәу?

— Аиеи. Иуазхәада, иабанзатцабыргу?

— Бурсаа зегъы еимыркъа иалацәажәоит, бей!..

— Уара ухата агәра ганы укоума уи дшыбналатцәкәаз? Атак акатцара дахымццакуа зны даатгылеит, аха нас деитаацәажәеит.

— Ауаа ирхәо ауп... Сара арыцха издыргәышьозеи... — иереицъынгы даагылеит уажәы.

— Иузымдыруа узалацәажәозеи, Сафер? Убз тахы-ртцәр утахума... — иеналеигалеит Мамсыр.

— Уйкәатц, — иахаз еитеихәеит. Ахтыс ду ухәансхәан ду ацуп... Ижәлар иаха даныртаху инеилажъны ақәтцра ихы иатәеишьом ападишьах, — уажәы ибжъы акыр инеитцыхны, иажәакәа дынрыкәыгәгәаны даацәажәеит Арзақан.

— Шәара кафкасаа шәреиуоуп, — ҫааитит Сафер ива-ра игылаз, акыр ицкәыназ ауафы, «сымфашьозар» хәа-гы нацитцеит.

— Умфашьазеит, хапсыуаауп... — дыницхрааит азәы.

— Ападишьах иус сара сзалацәажәом, дықәтцит хәа ирхәогъы цабыргны сзасхәыцуам. Урымтәылаа рыр Османлы иакәлеит, абри цабыргуп. Бурса иалалахъеит, сыблала избейт... Атыцантәи аурымкәа амыргәыргъа рхы итоуп: ирпылеит, ирымтцакәашеит, итцәахны ирымаз рабцъаркәа цәырыргеит... Бей-ефенди! Ажандармцәа рыда абцъар зку уаф дыказам, дара уртгы, цкәа еидыз-кылашаз уаф дкамлеит. Мышкызны еидыркылап, аха

уи аамта атахуп. Иахъазы, шәара, Кафкас еиуоу шәыда
цсыхәак хамазам.

— Хара хада изықәгыгуа уә дрымамзар, арт русқәа
кьатоуп, — уажәы ацсышәала даацәажәеит Мамсыр.

— Иухъзузеи, ахатца? — дыниазтцааит Арзакан.

— Махмут сыхъзуп, беи, сыртцаџуп, Бурса сеиуоуп.

— Махмут! Иахъынзаҳалшо ацхаста рахтоит. Аха ар
дук раанкылара имариоу усзам...

— Имариазам, беи-ефенди... Аха ҳайдкылара зылшо
шәара шәоуп. Ажәлар шәыгәра ргоит...

Инеиґацшы-ааиґацшит Махмут ицәажәара ажәак
рафмыршәакәа иазызрџуаз ацызәцәа.

— Иҳәатәу ззымдыруа азә иакәзам... — дирехәозу
дирцџозу аилкаара уадафны иажәа налеитцеит Мамсыр.

— Абжъаацны ус ицәажәондаз, ханыртаху ауп... —
иеналеигалеит даеазәгы.

— Итцабыргны, иҳаҳаз ажәабжък ыкоуп, беи, — Ар-
закан ихы изкны еита ацәажәара дналагеит Махмут. —
кафкасаа ишәеиуоу, Етембеи хәа изышьтоу хатца дук ар
реизгара даџуп, Бандырма азааигәара. Изцарц зтаҳхаз
хқалеит, аха иахзеиґымкааит.

— Убас шакәу тцабыргытцәкьаны иудыруама, Мах-
мут? — икылкаа илакта дынтацшит уажәы.

— Итцабыргуп, беи, аллах иныс! Карацъабеи еиуоу
ачарқъаз цкәынцәа азәырџы уахъ изцахъеит, сџызцәа-
гы рылоуп.

— Уфызцәа цазар, уара узымцеи? — ґааитит Мамсыр.

— Аееизгара ҳахъзаанза ар амџа ааныркылахъан,
абцъаргы хамамызт...

— Иухъандаз, Етембеи! — иаҳаз ажәабжъ агәахәара
шинатаз иныцшуа, акыр иеаадырхаланы ихы ґышьтых-
ны ажәџан ахъ дыцшуа даагылеит Арзакан, зызбахә
иаҳаз уи аедыгъа хатца исахъа налибаарц итаҳызшәа.

Иаалахґыхханы ражәакәа неиларыцсеит, ираҳаз
ажәабжъ агәахәара знатаз егьырт ацызәцәагы, рыхқәа-
гы неидыркылеит:

— Карацъабей ибзазо, сымѡашьозар, абзахцѡа роуп...

— Ус ауп... Ахатцарагы, алеишѡагы рыгзам...

— Бандрма, Балыкъесир, Маниас ахьырхѡо шыар-
да ирацѡоуп хара хтѡкѡа: аубыхцѡа, ашацсыгцѡа, нат-
хѡацѡаа. Урт зегы абцъар ианатцагыла!..

— Икѡылаз рымцахѡ дырцѡоит ухѡарц утахуп... Иу-
хоумырштын уи аганахѡ аурымцѡа шырацѡоу. Хатцара-
гы рыгзам...

— Махмут! Ажѡабжѡ бзиа хзааугеит, итабуп! Хнеи-
закны «ачаркъазцѡа» ззышѡхѡо, хара кафкасаа, Тьркѡ-
тѡыла ада ххы ахькыдахкыло даѡа тѡылак хамазам... Ос-
манлы харгы халахѡуп, азѡгы ихазитѡм, уи ахьчаразы
зыцсы ззымгѡагѡуа уѡ дхалазам.

— Ус шакѡу здыруеит, бей! Хауаажѡлар ирдыруеит,
патугы аѡѡыртѡоит, Чанак-калетѡи айбашьраѡы иаа-
шѡырцшыз ахатцара ду. Айбашьра аѡалархѡра зтаху
сѡызцѡа цытѡык ыѡоуп. Худкыл, бей, ухарцхашьѡм!

Арзакан атак акатцара иѡыназикит, аха ахѡаха им-
такѡа Сафер дныбжѡалеит.

— Шѡара, ихѡкѡлаз шѡрабашьырт шѡѡоит, ус аума?

— Нас, уара хуабашьырт хѡауама! — дагыникѡ-
тѡкѡеит Мамсыр. — Ари аамта зѡѡырттѡу азѡ иакѡзам,
дышѡмырцѡажѡан, — игѡамтцра наиапызахьан.

— Ихѡааит, Мамсыр! Аригы дуѡѡуп, акы даргѡам-
тѡеит.

Идыршѡаз, аха ацара зтахым ала деицшха, ибла
тшѡакѡа шакьшаѡѡо, зны Мамсыр днѡеѡѡицшѡуа, нас
Арзакан иахѡ днацшѡуа дгылан уи ауѡѡ, урт аѡыцѡагы
ацсышѡала реицѡажѡара змааназ изеилымкаѡуа, иши-
гѡампхозгы ихы-иѡы ианыцшѡуа.

— Сара сыздыруа Сафер бзиа хѡа сархѡоит! — уажѡы
чыдала Арзакан ихы наиѡѡикит.

— Акы уацѡымшѡан, Сафер бзиа! Хѡгьрабашьѡеит,
икѡыбасагы иѡѡахтѡоит, — шьта уѡаанкыл аанѡгон Ар-
закан ихѡашьа, аха иара аѡаанкыларѡ дацѡыхаран.

— Аллаҳ дузыразхаит! Аллаҳ духылацшаит, беи! Ацха иафызоуп уажәәқәа, — ҫынтә-хынтәка асааранза дагъаахырхәеит. — Агәагъра шәымоуп, аферым кафкасаа! Сашьаду, Ибраҳим, аллаҳ раҳмет иитааит, цъанатка дцахъеит иара. Уама ихигахъан: Румелиа, Арабстан, зегъынцъара деибашьхъан, амедалиакәагъы иман. Убри ихәо саҳахъан, кафкасаа аибашьракны атыркәцәа иаарывакәыло ахатцара аадырцшуан хәа. «Аибашьра ианналаганахыс рхы рцәызуеит, ахыхъчара закәу рыздырзом, агацәа рышьра ада акы иашьтазам», — ихәалон. Аллаҳ раҳмет иитааит, с-амцъа* бзиа! Даныцсуаз иеимаакәа сара иситеит: «Уара иумаз, салоугәалашәалап», — ихәеит. Рцдаршькәа акыр иатцытцхъан, аха сара саалаган иззахит. Уамашәа иснаалон, агәыла цкәынцәа уи азы исытцашьыц-уан... — дамханагалазаны ацәажәара дафын Сафер, зычхара хыжжыз Мамсыр шыта иазхоуп хәа дынитцәхәәанза.

Мыцхәы ацәажәара зказшьа иалоу ауаа реицш, ашәаргәындара илан Сафер. Уажәы, Мамсыр ас дани-тцәхәхәа икаитцара изымдыруа, зны ихы цдаркәыланы даагылеит, аха нас акыр иеаамхны, ибла тшәакәа рцыцъкәа уажәы-уажәы инеикәыпцо, Мамсыр днеиҫацшит, аха дкылкаа иара иахь ипцшуаз уи илацш изнымкылакәа, ихы цдаркәыланы деитаагылеит.

— Мацъанак иоуп, уиакара аамта икәырттәым, — еилагылаз азәы ибжъы нарылеитцеит.

— Беи-ефенди! — еиҫа дныбжъацалеит Сафер. — Бзиаак шысзухәаз акара еилыскааит, аха тыркәшәала иухәазтгъы иаха еилыскаарын. Хтәыла шәыкәынхоит, арахь иаҳмаҳауа бызшәала... — итегь ихәарц итахын.

— Уажәа разаны уцәажәала!.. — иажәа анагзара дахьымыгзакәа, дагъынайтцакәеит ивара игылаз Махмут.

* Амцъа (тыркә.) – аб иашьа.

— Ҳбызшәала ҳдәажәозар, уи азы уара ҳуазтцаар акәызма?! — дынихзасит азәы.

Иатахымыз ак шиҕытқьаз акара ихаҕы иаины, дласны «сатамзааит, сатамзааит» ҳәа ахырхәара деиҕа-налагейт, аха нас уи даакәытны, иажәакәа чыдала Арзақан инеизикит.

— Бей-ефенди! Исзеилымкаауа акызатдәык ыкоуп, убри сазтцаарц стахуп, азин сышәтар. Атак смаҳакәа сгәы тынчхазом, уинахыс уаха сдәажәазом.

— Иутаху уазтцаа, аха иааркьаҕыны...

— Итабуп, бей, уара ууаф бзиоуп! — даҕьааинеихыр-хәейт. — Шәара, ачаркьазкәа ззаххәо кафкасаа, шәтәыла хәычкәа шәзымыхьчазакәа шәыхтдәаны арахь шәаана-гейт, нас шәылшашьас икоузеи хара хтәыла ду ахьчара?! Гәыграс иҳамоузеи, шәара... — изтцаара дахьырмыгзар ҳәа дшәаны еишәтаргыланы иажәакәа рхәара даҕын Саффер, аха иажәа даалгаанза, рыбжькәа рызнымкылакәа еицәакны инеилаҕызит, ари аҕыза аедныхәа хьанҕа иа-зыпшымыз тцабалаа рпызацәа.

— Ҳаи, уабажә ицсы унагааганы... иҳаеднухәо закәызеи?! — зегь рацхьа ибжьы нтицейт Мамсыр, иахәа амхастаҕы днамтцасит.

— Уеаанкыл, Мамсыр! — артдәаахәа ибжьы нтицейт Арзақан. Аха аеаанкылара ззымариаз азә иакәзамызт уи ахатца. Аедныхәа казтцаз азәы ицсыҕерак ианазмыжьуаз, агәамтцра аеатара зказшьаз, зыхшыф ааста згәыцбара апызара азтоз тцабалаа рхацәа дреиуан. Урткәа ирыхкьа-ны, акырынтә ицстазаара ашәартә итаиргылахьан, ацьа-баа рацәа ихигахьан, изныкымкәа абахтә дтатәахьан, акыршықәса абраҕраҕы ныкәигахьан.

Уажәы, азныказы ишьара дныкәкьаны агәамтцра дшаамтцанарсызгы, Арзақан иажәакәа илымҳа иа-наатас, зны днытцаккеит ихы ицәызрашәа, аха лассы дааиташәан, амца неихкьейт. Иахәа мҕанымтцакәа, ишьтыхны ишааникылахьаз икын. Аха иҕы агәышпы

ргыланы, итрысны Сафер дахьгылаз ахь афынанахахьан. Ицшәма дзыргәамтцыз уи ауаф җыхәтәыла инаисны, ишыапы дыкәнаркьарц шатахыз даазхәыцны, иеы ахыр-хартә аарблакьаны дамыршыкәа инаивигеит, макьана ишьтыхны иикыз иахәагы длаханы инаивеикит.

Иара иеипшын иеыцъбара аказшьагы. Аеазеи-кәымкуа, апшәма иафархха иикыз агәра имнажәарц атахны, уажәы-уажәы ахара иафын. Ишьамхкәа уаха днырымкылакәа, деихәткәыкәлан дахьгылаз днатәеит, ицстазаара ашәартә иштагылаз зхакны иааихьаз Сафер. Уажәы, днатәаанзагы, атра иаатытцны ихапыцкәа зәаарыбжъазкхьаз ибз ашьа алыжжуа ацхара дафын. Уи инатоз ахьаа акәзан макьана ицсахәа штәз злеидыруаз.

— Ас еипш ак халаижьюаны здыруадаз... — ихы иркьиарашәа Мамсыр дыниқәцәажәеит Арзакан, иешааникылахьаз аагәатаны. Азныказы уи иажәакәа имахазазшәа, амамиқәара иҗысны җыцха дыпшуа икәа-дыр дантәалан иара.

— Ахьымзг сатцалахьан... — ибжы тахәае даа-цәажәеит атцыхәтәан. — Исхугеит, иуххьандаз!

— Иара ишьтәыз азә иакәын, аха абас мацбанак изы хнапы злакьашьрыз...

— Дзышьтәузеи, изымдыруаз дазтааит. Ионы ды-коуп, иажәа дақәитуп. Хара хауп, иагьа бзиа кәхтаргы аҗпныхәа хзацәымцо, хашьтахь ыкамкәа, иахдеипшу хзымдыруа... — игәы тахәаеын Мамсыр.

— Аҗпныхәа рыстап хәа имхәазагәышьеит... — иажәа налеитцеит ааигәа иказ Мзалеи, — аха хара зегьы җпныхәаны игәнахкылоит. Хашәа ирыцхахааит, абас еипш аразкы хазтаз.

— Зызбахә умада, Мзалеи? — даалтцны уажәы иажәакәа уи инеизикит, Мамсыр.

— Аурыс, уаха дарбану! — итцаашьа агьаацьеишьеит.

— Хабацәа ртәы зумхәозеи, урт маалықцәазма?!

— Уртгы ирцәагхаз ыказаап аха... — даамахеит.

— Иарбанзаалак акы рцәагымхазеит ххыртцәара зтахыз рыцхраараҕы. Рызбахә соумхәан... — ихаҕы иц-саххьан Мамсыр.

— Цабалаа рхыртцәара аурысқәа ирхараны ауп хаихабацәа шалацәажәоз...

— Мзалеи! Д-Маршьанзаргьы, д-Маршьанымзаргьы, цабалаа ихаиуоу цъара азәы зныкыр ак схароуп ихәо уахахәоума?! — иеизаанкыломызт Мамсыр.

Ихәашьақәа игәампхазаргьы, атакс иеихәашаз ма-зеины ишимазгьы, уаха ажәа имхдара итахымкәа иеаа-никылеит Мзалеи. Акы, уи иказшьақәа идыруан, дшац-ралахьаз ибон. Цбагьы, уи иара иааста деихабын.

— Хабацәа рықәызбара акгьы хнатазом, Мамсыр, уххьазгеит! Иаххәахьеит, еитаххәахьеит... — шыта уеаан-кыл аанагон Арзакан ихәашьа. Иаргьы қарала деитц-бызаргьы, азин иман: еицыз ар хадас ихьз рхәахьан, иахьынзеицу — дреихабын.

— Сажәақәа ухы иалазом... — уаха иаартны акгьы имхәеит Мамсыр.

Аамтала Осман-цашьа илымха зфаз уи ала дафыза-ха, изынханы иказ ипхәысгьы дихарштны, ицсы иманы днытцашәа дцахьан Сафер. Мамсыр иаатицааз ахәаццышә иара ишизикыз агәра анига, ицәыртцыз аиҕыхара иабзоу-раны, иаакалаз аимгеимцара ихы иархәаны, мацк акара ицсы ааины, дышзахәоз иара изы инасыцны ааигәа иказ абнарахь деихеит. Итдыркьаз абыххәа дафызаха амыг еилацахра хыгәха днасны, ицыцкьааны, дынкылырәоны ишьамхы иеаиргеит. Ишьра ртахны цьоукы ишьтазшәа, уажәы-уажәы дынцәыгтаххны дынкахауа, ҕыц доагы-ланы еита деиханы иҕынахо, итыркьа инарцоз алаапк дафызаха, ижәзы иҕытцуа дахьнеиуаз дазхәыцуан икалаз ахтыс. Аха изеилкаауамызт, изымдыруаз идырырц итах-ны иритаз, цәгьарак зламыз изтцәара абри акара рхы-ргәы иалырсны изаргәамтцыз урт апсуаа. Еилкаашьа имамызт, иара цәгьарак злам хәа иипхьазоз дара баапцзак акә-ны иахьыгәныркылаз мзызс иамаз. Ихахьгьы икамызт,

изтаара ахәашьала ғашьак рымамкәә еснағ имжыжы-
кыз урт рыхәрақәә ғыц ахьаацәгьа рызташаз аңыкахыш
шынарғеипсаз. Иабейдыруз Сафер, атыпәнтәи ауаа
«абазақәә» хәа изышьтаз табалаа, хацәгашьак рымамкәә
рыхьымзг ишахәәеуаз.

Ишьра азәгьы дашьтамызт. Дара рзы зегь акакәын,
уи ицсы тазаргьы итамзаргьы. Табыргны, ашхам рғеи-
тәеит, аха еилыркаауан хьаацәгьак рыстандаз хәа идыр-
ны иажәақәә шимхәаз, уи иеипш дара рзы ихәыцуаз ауаа
ари атәылақны ишырацәафыз, урт зегьы рышьра, рыбз-
қәә ртахтәара аңшыаргазаргьы рымч шақәымхоз, иагь-
шатахымыз.

Дызлапшыз мыцхәы ишицәымғахаз иныпшуа, дахь-
гылац дгылан Махмут-артәағьы.

Арзақан уи даагәатаны, ихы инаркны ишьапақынза
лапшыла дааимидеит.

Игылашья ңашьахәын уи ауаа: ижәахырқәә мыц-
хәы ихьыдышышы, инапқәә ракәзар, уажәы-уашьтан
иахьәақыз инамырны инкахарашәа зынза иноужьны,
ихы-иғьы ажәала еитахәашья амамкәә еицакны, иоура-
зоуроу аңхзы даганы.

— Иухъзеи, Махмут, угәы бзиами? — Арзақан из-
гәамтақәә иқьышә ччапшыкгьы нықәыххит.

— Сыпхашьоит... — аарла даацәажәеит иара. — Абни
ауааы хәынга иажәа газәқәә рзы сыпхашьоит, беи.
Дшьызар, аллах иғьынтәи гәнахарак қалазомызт.

— Хара дзахьри, дызшаз дйбааит... — уажәы илапш
накәшәеит Махмут дахьгылаз азааигәара адгьыл ақны
ишьтаз ашәақь.

— Изтәыда уааигәа ишьтоу?

— Сафер... икажьны дцеит!

— Уара иаха иунаалоит, Махмут, ишьтыхны иаанкыл!

Акыр зыцсы ааихьаз Махмут, иахаз игәы иахәаны,
ашәақь аашьтыхны, ионапык рыла игәы инадтцаны даа-
гылеит, ихигәы лашарак нықәыпхеит.

— Ахысшья удыруама?

— Ашәакъ абыржәада исымкзац, беи... Аха ахысшьа стцойт, ирласны истцойт...

— Иутцап... Амшәгы акәашашья адыртцойт... Иабакоу уфызцәа хәа узфыз?! — дахынацшуаз ибартан ахтцәацәа зеггы еимпны ишцахъаз.

Дласны ишьтахъка дынхьацшит Махмут, уажәоуп иангәеитаз азәгы дшыкамыз.

— Ашаитанцәа... Ашәаргәындакәа... — уаха иихәарыз ифьтцамшәо, еита ихы царкәыла даагылеит.

Итагылазаашья даазхәыцны мацк акара дагыаарыцхәишьеит Арзакан, иацхья зееикәыцсаны игылаз, апхашьяра злаз азә шиакәыз зныцшуаз уи ауаф.

— Урымжьар акәын, Махмут... Аха апцстазаарафь ус еипш калалоит, — итагылазаашья даамихырц итахын.

— Сшәыдышәкыл, беи, шәара сшәыцзар стахуп, — дагыаагьатцәыгьатцәит. — Ахысшьагы стцойт, аибашьышьагы...

— Махмут! Хара мап уцәахкуам, арцыс бзиац уоуп. Аха, иаха ихәартоу уск уеацшьоугар стахуп. Абри асанцбақ* акны, абцъар акра зылшаша ахацәа мацфзам: агәы змоу, ахатцара злоу, абцъарггы змоу. Аха еидызкыло дрымазам. Абри уеазкы, Махмут! Иуманы ухазнеи, ацхыраара хтаххоит.

— Беи-ефенди! Итабуп сыгәрагаразы, сеазыскуеит, — ихифы ааихалашеит Махмут-артцафы.

— Хаузыцшуп, Махмут!

— Аллах итаххар, зеггы ишахтаху икалоит...

— Итаххароуп, Махмут, итаххароуп! Итахымхар, ахьымзг хатцалоит...

Итыц днахьтцаанзаггы ибжы тымгакәа дкәындшәындуа дназлагаз иматанеира нагзо, уанза дара знысхъаз амфа даныланы ифьнеихеит Махмут.

— Акаимакам уикәымгәыгын, Махмут, дшаитануп! — ибжы наихьигзеит азәы.

*Санцбақ (тырқә.) – араион.

— Иара икәгәыграгы иацсазам, акгы изырееи-
зом, — җыц ибжы нарылафит Мамсыр. Азәгы шәи-
кәымгәыгын, азәыр хәцхраап хәагы шәымгәыгын, ос-
манаа ииазаахъеит, ицсхъеит...

Ихыыз ихәтагы изымдыруа, ихы ааилагъежыны
днытцккееит Арзакан, Мамсыр иажәакәа илымха ишын-
тасыз. Дынитцәхәхәарц итахны гәазыхәаракгы ааиз-
цәырцит, аха җытцкала иеааизганы, игәамтцра цәы-
рымгакәа ахәәера илиршеит.

— Изизмырееиуазеи, Мамсыр?.. Азәы хикәымгәыгзо,
ус иауама... — агәынамзара ацын Мзалеи ихәашъа.

— Баша ххы хмыргазап... — еиҗа җааитит Мамсыр,
иагънацитцеит, — азәгы ихы ак адитцар итахзам ари
атәылаҗы, зегы аллах изыцшуеит...

— Икәгәыгуеит азы!..

— Нас, харгы хикәгәыглап, ижәдыруеи Ацсныка
хирхынхәыр, — даәазәгы иажәа налцитцеит.

— Азы ахышътрахь ихынхәуеит рхәоит, уаха халахь
ак анзамкәа икоума. Ххынхәуеит, хара ихалымшар, —
хәцкәынцәа...

— Цәара акы агәра хамгар, цстазаашъас ихәмоу-
зеи, уххызгеит!.. Хгәы кахажыр иахнәтозеи?! — игәы
наитцасхъан Хазачгы.

— Ахжәара иахнәтап хәа узыкәгәыгуазеи, Хазач?
Алакә — лакәуп, ацстазаара — ахатәы леишәа амоуп,
мыцхәы иагъыцъбароуп. Ауаа умжъан!

Рыцсы — Ацсны иканы, дара — Тыркәтәыла... Ус цста-
заашъак роузом. Цабалка ахынхәра шәагъазымхәыцын,
ишәхашәыршт... Уи лакәуп, алакә! — атдыхәтәан дагына-
тцәхәхәзеит.

— Хгәы зушътуазеи, уанацъалбеит, хгәыгракәа зхаму-
хуазеи?! Анцәа даахәаны сухәоит, даеакы уалацәажәа, —
ибжы наимкъеит Хазачгы.

— Зызбахә ухәаз Анцәа иоуп хназмышътуагы, —
даагыларц игәы итамызт Мамсыр.

— Ҳзыхиркьо уазтцаандаз, иаргъы уаргъы шәнеид-
тәаланы шәәнеицәажәоз, — уажәы атцәы налитцеит
Ҳазач.

— Сыхзасра уаакөйтны, ухала уаахәыщыр еилукаа-
уеит, уи уацәаашьозар, сара иуасхәоит!..

— Ҳшьамхы умыркәадан, Мамсыр, уххъазгеит, —
ҫыц иеналейгалеит Мзалеигъы.

— Ишәахар шәтахым, аха ҳара ҳразкы збоуп. Даеа
желарык уацс рзыкалара, даеа тәылак ахьчара. Иагъа
бзиа ҳалшаргъы итабуп амазамкәа... Уажәы амфа ҳазну-
гъы иара ахатоуп, хымҳацъымшьа атахара. Ҳацсы ҳаиг-
зарым, аха дук ихалшозеи? Ар ду аауеит, ҳара шакаф
ҳакада?! Диашагәышъан Сафер, баша дсамхашъхъан.

Атцыхәтәантәи уи иажәақәа ихы иналкьейт, уаанза
ихәашьяқәа чҳауа игылаз Арзакан.

— Ҳаи, Мамсырхеит, иухәыцуа зегъы иахъа иумхәар
камло утазыргылазеи?! — мыцхәы ибжъы наимкьейт. —
Ҳцеира ҳара ҳамшала ҫыцныхәак рмоуааит ҳәа мфакы
хануп, уара?!. Ҳамфахуқьарц утахушәоуп уцәажәашъа
шыкоу. Аргама угәы еикарам, итрысит сгәахәуеит...

Арзакан иажәақәа ҳәызба тцарны инаилалазшәа,
Мамсыр акәадыр ашькылқәа иеынрытаны, дласны
иеыфөйтцихит, иаргъа напы ахала иахәа амхаста ина-
зытрысны ифәрбака иааннакылейт, аха интикәыцәаанза
игәамтцра даиааины иаауижьит.

— Иууазеи, Арзакан, сшыбзоу сышьра уеазук-
ма? Усыдызцалазеи, уанацъалбеит, схәыцны субама...
спушәарц утахума?.. — аеиқәкра изымариамызт.

— Аеынкылашьа уеузақәмыршәейт...

— Уи азы угәы трысит ҳәа сахәатәызма? Иахъа суба-
ма?!

— Ара уззымдыруа уаф дыкам. Саргъы ахахә салх-
зам, — атамзаара шьтеитцарашәа иажәақәа неихәейт
Арзакан, уаҳа даламлакәа ишькылқәа иеынрытаны,
иеыфөйтцыхны ирзыцшыз аибашьцәа ихы нарықәкны
ибжъы нарықәиргеит хдәықәышәтца ҳәа. Уаанза рееи-

харцсны игылаз егырт апызацаа рыцскаа ааивыр-
геит, Арзакани Мамсыри рейкэымчра баапсрак ахь
икылымгакаа еилибакааны ишеибакажаз агэра анырга.

Абирак зыркыз иахэа ифахаракны ифышьтихит, аи-
башыцаа рапхьашэа игылаз Цьарма.

— Ахэахи, табалаа рычкэынцаа! Ашэак аацэырыжэ-
га, ахьырцарцаа!

Лассы акалакь иналафит ар рашэеи, ахысбыжькэеи,
дыдратцас игоз аеышьтыбжькэеи.

Рлахьынтца иапыларц инеиуан табалаа ртцеицаа...

Арзакан дназлаз апызацаа аханатэгыи ирзеилымкаа-
уа икамызт, иагэа ахатцара аадырпшыргыи, иаауаз ар ду
шрызнымкылоз. Аха иаахынхэны ацара рхы атэашьа-
шыак рымамызт. Иандэыкэла ага ипылар акэын, дрыз-
нымкылазаргыи, аха ирылшоз ала аахакаак иртарын...

— Абра харцылоит! — абас еипш фааитит Арзакан,
акыр итшэаз апста иахьынталаз.

Рыкекаа иныреыжэтцны, урт рхылапшра знапы иа-
ныз ачкэынцаа инарытаны, ахысразы иманшэалоуп хэа
ирпхьазоз ртыцкэа аанкыланы, ар рпылара реазырхиа-
ны иаатэеит, амра атэшэара рацэак агымкэа. Аха уаан-
за, шэакыткыарак иафызаха инарылафит рпыза хада Ар-
закан ибжыи:

— Шьта шэаазырфы, табалаа ртцеицаа! Мышкы
ииз, уеизгыи, мышкы дыцсуеит! Хьымзгыла апсра, Ан-
цаа хазшаз ихатэеишыарым... Хабдуцаа, псадгылда
ианыкэдырха, рыдгылкэа ирхымбаакэа издызкылаз
атэыла ахьымзг — харгыи ихахьымзгуп! Абри атэы-
ла ада, хазхьыпшыша даеа тэылак хамазам. Ус анакэ-
ха, абри адгыл ада хапскаа зыхтнахтцаша даеа дгылк
хара хзы иказам... Иарбан тэылазаалакгыи ага данакэла,
уи атэыла хьчатэуп! Убри ахьчаразы ишьа дамеигзакэа
иазказтэаз, убри иоуп абри адгыл акны сара сапшэы-
моуп хэа ихы фахаракны изхэар зылшо! Хара аурымкэа
рахьынтэи цэгъарак хаздырзом. Аха хзыпну атэыла иа-
накэла, Анцаа ифынтэи реагылара хуалуп. Уарбанзаалак

уанхысуа аурым думбан, доурысушәа ицхъазаны икыл-
кааны ахымца ижәтца!.. Цабыргны, хрәцәафым, аха ҳара
зегъы — ҳапсыуаауп! Иа, Анцәа ҳазшаз, хымзгык ҳау-
мырган! — ажәфангъы днатцапшит атдыхәтәаны.

Шьардаамтак мтцыккәа ацста итысуаз амфа иа-
ныланы рәаархеит, аидарақәа зкәыз рыеккәа рагәра
ирынкны иаауаз аршьакауаа. Зтыцккәа ылхны иаа-
тәахъаз табалаа еицгәартеит урт рааишьа. Аргама
ирныцшуан, цъара ґагыларак рзыцшуп хәа рхәхъгы
ишыккамыз. Агәәеанызаара рцәызхъан, цынгыла дук
рмоузаккәа иаауаз аурымцәа.

Ахы иаґаркыртә еицш ианааскыа, ишихәтәз еицш
рацхъа дхысит апыза хада Бабалица Арзакан. Уи-
нахыс ахымца рыжәтцара иналагеит. Азныказ иааила-
хеит имацымккәа ацәызккәа зауз аурымккәа. Аха аамтак
ашьтахъ рәааизганы, рымфа зкыз рахъ ахысра инала-
геит даргъы.

Еиґахысуан алашьцара иаарымнахаанза. Иара усгъы
акыр илашьцаз аиґахаа тшәара, икәызгаза алашьцара
анынахатәа нахыс, иааґуа иалагеит цхыраарак змаккәа
ишьтәз, ахәра зауз аурымцәа рыруаа рыгызбыжьккәа...

Насыцны, макъаназ кыс рымамызт табалаа реи-
башьцәа. Уи ауха ус ирхыргеит.

Адырґаены ашамтәз инаркны ажәылараккәа ирыла-
геит амтцахалаґцәа. Аха зтыцккәа маншәаланы итәаз та-
балаа, рааигәара иаамышьтуа ацәызккәа рытаны ихъар-
цон. Хатцарыла рхы аадырцшуан аурым еибашьцәагъы.
Аха ртагылазаашъа еицшымызт зтыц ылхны итәази
иаартны ажәыларахъ ирзаауази.

Акырынтә ажәылараккәа мґапыргеит уи аены. Аха
лытцшәа дук рымамызт, рымфа кны итәаз ахацәа ра-
хъынтәи ахәра зыртәз цытґык калазаргъы, макъана
рымч ыкан.

Еиґа ажәылараккәа ирылагеит ахцатәи амш ашьыжь
инаркны. Аха ижәылацыцхъаза аахақәа рыртон, цхъака
измышьтуаз, кәымжәыла еилахәаз аибашьцәа.

Амш ашыбжышытахъ инеихъан еипш, зынза ахыс-
рақәа иааркәаттит, ажәыларакәагы ааныркылеит. Уажәы
ахысбыжкәа рхатыпан апста итафуан, зыхәра ахьаакәа
ззымтәахуаз амтцахалащәа рыгызбыжкәа. Жәыла-
рәа акгы ыкәмызт даеа сааткгы. Гәып-гәыпла иааид-
тәаланы мацк акы инацхарцгы рыенацшыаргеит.

— Абарт ржәыларакәа ус баша иаанырымкылазеит, —
агәтынчымра изцәыртцхъан аибашьра аказшьақәа здыр-
уаз Бабалица Арзакан. Абзарбзанқәа рхы ианадырхәа,
хамцахә дырцәоит... — ихәеит уажәы. Ивара икәз азәы
инеииркыз амгәалса мацк акара аамхны ифы интеиттарц
иеыназикуан еипш, илымха иаатасит макъана ахауа иа-
лаз абзарбзанхқәа ирхылтцуаз аршәаабыжкәа.

— Акрыфахагы шәырымтеит, шәыгәнаха...
Шәыштал! — артәаахәа дынтытцәааит уажәы.

Адунеи аилабгара иалагазшәа акара абжы баапсқәа
рхылтцуа, апста атапжәара иналагеит абзарбзанқәа иаа-
рышьтуаз аснариадқәа. Ацакьақәа ирфахауазгы, амфа
ианахалозгы, азиас акәарафы инкахауазгы, зеггы адыд
абжыцәгъа еипшха, чхашьак рымамкәа аибашьцәа
рлымхақәа иртагәыргәыруан. Саатк акара ицоз апжәа-
рақәа анааикәтәа, ицсыда, инхада хәа инеилауатырит
зшыапқәа ирыхгылартә еипш икәз.

Дара рзы мыцхәы ибаапсын абзарбзанқәа ааха
ирынатаз алтцшәа. Уаа жәохәфык рыпсқәа рхытцхъан,
ахәра баапсқәа зауз фынтә урт рааста еихан.

Уи аамтазы игәартеит рыгерыпхны апста ишааталаз
ага ируаа. Урт рахъ ахысра тартцеит табалаа реибашь-
цәа. Еидшыланы еибашьуан еижәыланы ирзаауази да-
реи. Азныказы акырза ирцәааизаргы, аха атдыхәтәан
ахьатра рыкәдыршәеит. Аха иаалыркьаны ирахәуа
иалагеит рышьтахьала аафра иалагаз ахысбыжкәа.
Апызацәа иреиуаз рахьынтәи азәы икоу аилкааразы
уахъ иишьтыз ацкәынцәа аныхынхә еитархәеит ир-
баз, ирахаз. Агацәа рыбзарбзанқәа җааихак рымамкәа
апста иантагәыргәыруаз аамтазы, рышьтахька икәз

амѡа ианыланы рыѣшаархаз уаа ҫынѡажѡаҫык ракара
абѣарла еибытаз ауаа. Рапхьаза ирѣагылеит урт гѡазтаз,
аеѣа рхылапшра иазкыз ачкѡынѣа. Акыр еиѣахысит,
аха лассы рымч мырхакѡа ишиашаз апста инталаны та-
балаа реибашьѣа ирабашьуа иалагеит. Рееиѡыршар
акѡеит. Алашьцара иаарымнахаанза ирѣагылан рап-
хьакала ижѡыланы иааиуазгьы, рышьтахькала ахымца
рыжѡызтѡозгьы. Ишылашьцарыз иаалашьцаны ахыс-
раѣа анаикѣтѡа, макьана кьыс змамыз апьзаѣа ааиз-
ганы, Арзакан аѣѡажѡара кѡаитѣит:

— Ишыжѡбо, ѡ-мцак хрыбжьаркит... Хапхьака иѣоу
еилкаауп, аха хашьтахьала иѡалахысуа абаанагеи? Ма
хыхьла иакѡшаны, хашьтахькагьы ииасит. Ма хашьтахька
иѣоу, иахзымдыруа ѣоук роуп... Усгьы, егьысгьы, — ара
уаха аангылашьа хамазам...

Адырѡаены ашамта инаркны, апста итагѡыргѡыруа
апжѡара иналагеит аурымѣа иаарышьтуаз аснариад-
ѣа. Аха табалаа реибашьѣа урт рыла ҫырхагак роуа
иѣамызт...

Уи ауха атѣа агѣтазеипш, еиѣѡшаѡтны апьзаѣа
ирызбаз ала, рыпсѣеи рыхѣѣеи рыѣѣа инарыѣѣа-
ны, ари атып ааныжьны иѡахьан. Апсѣеи ахѡра змази —
досу рѣытаѣа рахь идѡыѣѡыргалеит. Макьана аибашьра
зылшартѣ иѣаз зегьы — ишиашаз Амѡакырта хѡа изышь-
таз аиѡхаа тшѡарахь еихеит. Аѣа иаанкыларазы ари атып
иаха иманшѡалан, абзарбзанѣагьы раѣѡак ишѡартамызт,
атып ус иѣан. Абра даара рѣыршѡеит апста итысны
Анкараѣа аѣара хьѣкѣыс измаз амѣахалаѣа. Мчыбжьык
иназынапшуа ажѡылараѣа ирѣын, абзарбзанѣагьы рхы
иадырхѡеит, апста тырблааит, аха иамышѡеит. Ари аѣара
рыруаа рыпстазаара ахтынѣаны атшѡара рнапакны
иааргаргьы, уинахыс апста атысра ирзаанашаз
ауадаѡраѣа ирызхѡыцзар акѡап даргьы, уаха раамта ари
атып иаѣѡмырзѣа, акыр шытахьла иѣаны, иахыѣшаны
даѡа мѡак ала Анкараѣа идѡыѣѡеит.

Уаа җажәәҗык ирзынацшуаз җабалаа рейбашьҗәә абри атшәара ахьчараан иҗахейт. Еиҗыз зегьы нҗәә-заргы, хьатшьяк рымазамызт. Уи атшәара — ркыҗакәә рахь инагаз амҗакәә аазыртуаз гәашәк ирзаҗызан.

Зыҗсы нханы иҗаз җабалаа иреиуаз ахаҗәә, айбашь-раҗәә Анкара амҗан ахь ианиас, реәаидкыланы Чаркьаз Етем изҗейт, ир ирыланы еибашьуан айбашьра антҗамҗахь инеианза. Ескьишьехир амҗан, иҗалаз ачархәара иахьканы уи ир анатҗаха, җабалаа иреиуаз-гы рыҗныҗакәә ихынхәыр акәхейт. Ахмат сихәейт уи ачархәара шыҗалаз атәы сзеиҗеихәарц, иаргы мап мхәакәә, ишиахьхаз ала сзеиҗахәара дналаҗейт.

— Ажәә ахы мхәакәә, атҗыхәә узхәом... Уи ачархәара зыхьяз хәә издыруа узеитасхәап. Амҗахалаҗәә ирабашьуаз атырқәә ир хьҗьара еиҗшан, хҗык арнапхҗаҗәә ахагылан. Урт руазәк иакәын Чаркьаз Етем. Дькан Исмәт зыхьыз даҗазгьы. Абри Исмәт атааҗәара даламлаҗкәә дькан. Етем иаб иашьа иҗхак дькан. Анҗәә итахны иишаз азә лакәзаарын... Баирам ныхәак азы, Етем иахәшья диманы дахьнеиз, ари Исмәт иҗсы лылахазаап. Хатә пхәысс дитаххейт. Иара ақыиуртқәә дреиуан, аха кафкасаа рҗазшьяқәә еилкааны, лҗааҗәә рахь шәыуара стахуп хәә ауаа наишьтырц иҗаҗшьейҗейт. Ари захаз, иара иааигәара иҗаз захәуак, Етем иҗны днеины, абри ауаҗ уахәшья лыхьз ихәойт, лҗааҗәә рахь ауаа наишьтырц игәы иҗоуп хәә иеихәзаап. Етем иахәшья ақыиурт дауиитахуаз... Даалаганы, иаб иашьа адырра ииҗейт, абри ауаҗ ихьзала азәыр шәызнеиуазар мап рҗәышәкроуп хәә. Ус еиҗш иагыҗкалейт, мап иҗәыркит, апхәызба дирымҗейт...

Аамҗакәәк тьуанеиҗш, арнапхҗаҗәә реизаракаҗы иахьяаикәшәаз, Исмәт иеизнымкылакәә, еилагылаз зегьы ишрахауаз абас еиҗш җааитзаап: «Етем, уахәшья хатә пхәысс дыстаххан, аха мап сҗәыркит. Уара уаҗыр-

хагахеит хәа сазхәыцуеит...» Етем уеизгьы амц ихәазомыт. «Ааи, сара истахымхеит» хәа атак иитәзаап.

— Изутахымхазеи? — ихәазаап иаргьы.

— Шәара шәтацацәа рхы-рҕы тахәхәа, аҕаца рҕатцаны, ихәаены аҕны ишәыртәоит, хара хтыпҕацәа даеа аазашьак рымоуп, ауаа ирылахәуп, пату рықәуп, — ихәазаап Етем.

— Шәтыпҕацәа алацсра шрылашәаазоз атәы здыруазтгьы, шәуара сахәазомыт. Шәлапс шәара дшәымаз... — иҕы тызәзәаа хәынгарыла дцәажәазаап Исмет, уигьы азырхакәа, иахәшьа дылницәхалазаап...

Етем уи зычҕауаз иакәызма, зегьы ишырбоз камчыла дааисуа алажә еицш дипҕазаап... Абри ахтыс аныҕалаз ашьтахь, абас мызқәак аатцуан еицш, аибашьра иаҕенатцы атҕахарак змыхьцыз Етем датҕадырхеит. Есқыишьахир азааигәара ицоз аибашьраҕы амтҕахалацәа кыдцаланы дшыриааиуаз анырба, ир рышьтахьала Исмет ир рыжәитцеит. Ачархәара изыруит, дрыпсахит. Иара итәала, ишьа иуит. Уинахысгьы ицрымтцзеит, итакра иашьтәлеит. Аибашьра антәарахьы инеихьан, идыргылап хәа ргәы итаз ахәынтқарра ҕыц аҕны доусы иааникылашаз аматцурақәа ирызхәыцуа иалагахьан... Абасала, аибашьра ахы анартцысы, рапҕьа урт рҕагылара еиҕызкааз, Етем дзапҕьагылаз кафкасаа шракәызгьы, атыхәтәан уртқәа рхадырштит, атәыла иаҕацәаны ахьыз баапсы рхырцеит. Етем, бзиақ дшақәйдмыршәоз агәра анига, атәыла нижьыр акәхеит... — уажәы, иажәабжьхәара дааҕәытңы ҕымтҕа даатәеит Ахмат, аха нас инацитцеит: — Атәымцъара насып лашак соуп хәа иакәгәыҕыз, алакәтцыс акра иашьтәлаз диеицшхоит, иаҕьа ихы ацбабаа аирбаргьы, аанкылашьак имазам, уажәыуашьтан иааныскылап шиҳәо, иара нытдәшәа ицоит. Ауаҕы насып назак иманы дкаларц ахылшо ицсадгьыл аҕны мацароуп. Атәымцъара — дхархәагоуп...

Аибашьра ахы артцысижьтѐи ѿбеи бжаки шықәса аатцунѐипш, уи аамтазы акыр зычызргѐгѐахъаз Тьркѐ-тѐыла ар, зѐанышѐаны Анкареи Стампыли рымпытѐахалара иашьтаз аурымқѐа ргѐы итаз иахъымыгзақѐа, ааха баапсқѐа рыто, аханатѐ иахъынтѐизхьтцыз амшын ахь рынаскъацара иалагеит.

Абри аамтазы, ѐнак тѐабалаа рқытақѐа инарыла-ѿит, дара-дара рыбжьара еицѐыпѐашъаны зѐитахѐара рцѐѐуадаѿыз хьтыс баапсыйк шықалаз. Хьпѐхъазарала имачѿымыз уаа цѐгъақѐақ, Арнаут-қъаѿ зыхъызыз қытак инақѐланы, аллақ апѐтазаара зитаз уаатѐѿѿсак рхы ишатѐарымшьашаз ала ишрызнықѐаз. Ақытауаа рыѿнқѐақ амца ахьрыцрартѐаз азмырхақѐа, ирѐагылаз ахацѐа рахъынтѐи азѐырѿы ршьит. Аха уи ақынгыи аанымгылақѐа, ахыхъчара злымшакѐа ирпѐхъашѐаз ахѐса иреиуаз азѐырѿы рцѐа цыреит, иршьызгыи қалѐит.

Ргѐы днархьит ари ажѐабжь тѐабалаа. Аха чыдала ргѐы днархьит, ахѐса рцѐаѿѐара зхы иатѐазшьаз уртѐ ацѐгъѿѿцѐа кабеи кѐымжѐылеи еилахѐаз цѿѿук рақѐын хѐа еимырқѐа ауаа ирылаз ажѐабжь. Ус еипш аматѐа зшѐѿызтѿѿз кафкасаа иреиуаз рақѐзан. Абарт хус злам қъашьрак хатѐарымгалааит хѐа гѐѿарас ишьтызхыз азѐырѿы қалѐит. Уи аѿыза ахѐынгара хара — апсѿаа ххы ишатѐахамшьѿ хазлоу зегъы ирдыруѐит, гѐырѿас иқашѐымтѐан хѐа ргѐы тынчны ицѐажѐѿн даѐа цѿѿукгыи.

Абри ахьтыс баапс еимырқѐа ианалацѐажѐѿз аамтазы, ѐнак, ѿыцѐа-хѿык ажандармѐѐа ицны Мезитқѐа дхалѐит, уаанзагыи изныкымқѐа ирызхалахъаз, акаимакам Османбеи иматѿѿы Иунус.

Ари ауаѿ, ақыта аихѐабацѐа днарылагыланы, даара иѐыргѐыбзығны ацѐажѐара қѐаитѐѐит. Иреихѐѐит, уатѐѿы ақалақѐ иатѐѿыз ампыласырѐа ақны еизара дук шымѿадырго, уахъ ишнапѐхѿѿу атѐыла иақѐлаз агацѐа рабашьраѐы ахатѐарақѐа аазырпшыз Мезит еиуаз ахацѐа.

Далацэажэеит, имфацысраны ікоу уи аизара ду ахь
Стампылынтэи иаараны ишыкоу асултан анапынтца
зитаз гэпыцфык ауаа дукэа, уи агэыц хадара шеито Рауф
Орбаи ихата.

Рауф Орбаи хатала дырзымдыруазаргы, аха из-
лахэыз аимпериакны чыдала заацсарақэа ыказ хатца дук
шиакэыз атэы рахахьан. Ирахахьан, Антантаа рабашьра
аан, англазцэа рымшынгбақэа Дарданел абжысыр-
тахь иаамышъткэа, ікэыбаса итатцаны ырыхынхэрафы
иааирпшыз ахатцара ду ахатыр азы «Афырхатца» хэа ахьз
харакы шихыртцахьаз. Уртқэа инарыцны ирахахьан,
уи афырхатца шытрала дара дышреиуаз, дшапсыуаз,
ижэлатцэкэа Ашьхарауа шакэыз.

Ицамтазы даеа ажэакгы рылеихэеит Иунус: «Шэа-
ра аеыбгаказара шэылоуп. Аеырфара аефикаарагы хгэы
итоуп. Шэеалашэырхэыр, сасгы цшэымагы агэахэара
рышэтарын, харгы хшэырпшзарын...»

— Хара хэа узфэу шэарбану? — ахаха дыниазтцаит
ускан Арзакан. — Осман-ацсахфы еификаауазар, хара
Мезитаа уахь ус хамазам...

— Акаимакам Осман-беи иматцура шытеитцахьеит.
Дызит, дахьыкоу азэгы издырзом. Уи изахуазеи... — хэа
иажэа даалгеит ускан, Иунус.

Уи ицыз ауаа иманы данца ашьтахь иааилацэажэеит
мезитаа рбыргцэа. Иахьнарыпцхьаз ахь ацара реимакыр-
тахеит. Уахь ацара иахзапсам, цьара ак хатцаргаларц
иафуп хэа ицэажэеит азэырфы.

Атдыхэтэаны зегы арзырфоны ацэажэара каитцеит,
икытауаа рыбжьара еснагь зажэа амч амаз, рхакара
зыгэра ргоз Бабалица Арзакан.

— Шэааи анырхэа хзымцарызеи, шэыххьазгеит?! Ага
атэыла данақэла ари аганахьала рапцхьа ифеагылаз хара
цабалаа хакэзар, урт иреиуаз шэфыла ртархара халхар-
шазар, апста итахмыжьлазар, хара ихаиуаз уаа шэфык
инырзынапшуа хзыпну атэыла ахьчаразы рыпстазаара
ахтныртцазар. Нас, иарбан ихатцаргалараны ікоу!.. Стам-

пылынтәи асасцәа аауазар, иаазышьтуа асултан ихата иоуп. Уи, апсуаа хшыа иалтдыз азә иоуп, дхәхәшьапоуп. Ихәсақәа ракәзар, зеггы апсыуа тыпцхәцәоуп. Рауф Орбаи Ашьхаруа ихата дахзаауазар, итабуп, сашыцәа, ҳацсуара шәмырпхашьейт хәа ҳаихәарц итахуп. Игәы ҳаздууп, ҳарггы ҳапату еихеихарц итахуп... Нас, ҳара хзы дааны, арахь ҳара ҳаныкамла ишпакалои?.. Ххы хмырпхашьап, шәыххьазгейт!..

Абас еипш ицәажәара ашьтахь, еилагылаз реихарафык иара идгыланы, ҳамцар пхашьарахоит хәа иихәаз ицырхәейт. Аха усқан, ақыта аихабы дғагыланы, Арзақан пату икәтцаны даацәажәаны, пхыз баапсыкгы збейт, уахь ус ҳамазам, ҳацкәынцәа тоумырхан хәа ацәажәара кайтцейт. Уинахысггы акыр еиҗеихейт, аха рцара шәартарак шацмыз азы агәра ганы иказ Арзақан, азәггы уаала хәа иасхәазом, уатцәы ашьыжь еизаз сыманы сцоит хәа дцәажәейт атдыхәтәаны.

— Икоу умаҳацкәа укам... — Цьарма ихы найкәикит Арзақан, адырғаены ашьыжь азы, еизахьаз ақыта ахацәа данаарылагыла.

— Издыруейт, уххьазгейт! — атакс җааитит иарггы.

— Бадра дызбазом?.. — еиҗа найкәҗитит.

— Имаҳацзар акәхап...

— Шәфыцъаггы шәсыцзар стахуп, — ихәейт уажәы. — Шәааи анырхәа ҳамцар, ҳазтаху ҳарзеилкаауам, ҳазтахым — ахәатәы рахтоит...

— Ицатәызар ҳашпамцо, ауааггы ҳнарылапшып!.. — уаҳа акггы мхәакәа ахьухәа иеы днақәтәейт, ишьхәаггы наирбейт.

* * *

...Ашьыжьза ажәқәа хьаны, ныгала лхатца илзааигахьаз ахш разаны, ацарзы нәтаны икәлыргылахьан Мараса, ианааибаклак ашәаза ахьхралгәы итан. Аха уанза аамта мырзкәа, иаха чаншьтахь лбыстауга чуан кеикеиуа изәзәаны, ахы ларханы ишықәлыргылахьазггы, еиҗа җынтә-

хынтə азыцкə нтыршаны, азнагы ныкатданы, ашацкы-раз Бадра еикэйтцахьаз амца инахакналхэит. Акэастцакэа днарыха-аарыханы, иааитцыхны днацхрааит. Еилабзыруа ифархылтцыз амцабзкэа еицлабуазшэа еилашыкыруа рфыфархеит, лассы ахьурзы зтаз ачуан нарыгэтылакуа.

Уинахыс дааласны лхэычы дахьгараз ауадахь лфы-налхеит. Макьана дмаапшыцызт иара, ифахэаз инап хэыцкэа ивапсаны, ицкьашэкьа ирхиаз игара дгаран. Аха икрыфара аамта шааиз иныпшуа, икышэ хэыцкэа кэац-кэацон, иблапыцкэагы уажэы-уажэы иаатцыстцыс-уан. Иан дшынеихагылаз еипш даахэыцымыцын, ибла хэыцкэагы аахитит уажэы. «Уаапшыма, сыпсы, сып-сынтцы, сыпшза хэычы уара!» — игэы кэзтэашаз ажэа хаакэак наизкуа, даапыртланы агара даагархны, азны-каз даалгэыдлэхэхэалан, ихцэы бырфын днагэзит, нас лааигэара иказ акэардэ хэычы дныкэтэаны, лгэыхэпы аартны инеифалкит, иаргы уи дшазыпшыз иныпшуа, дэзыгэхэааны днатэалейт.

Уи аамтазы, ллымха иаатэсит ашыжытэи ахауа иалууаа аафра иалагаз аеышытыбжыкэа. Азныказ уи хырфаа алымтэит, дыштэац дтэан, лхэычы игэы рахат-ны акрифэто.

Иаха-иаха ааигэахара иафын аеышытыбжыкэа. Ахэычы икрыфара дапырхагамхакэа, дыштэац дтэан лара. Мацк ашытахь агэра лгеит, уи аеы дара ргэарабжыа-ра ибжыаланы ишаауаз.

«Дэае рыццхара кэамлазааит», — гэаныла даацэажэейт уажэы, гэыхытхытракгы аалызцэыртцит. Иеадцаланы акрыфара иафыз лысаби дшылкыз, ашышыхэа лтып днахытцит. Аха иагьа амаршэа кны дгылазаргы, ахэычы ифытцакыз иан лгэыхэпы акыка неифытцшэейт. Икышэ хэыцкэа кэацкэацо, иеазтэылхны днаштыалейт ип-шаарц. Ишитахыз еипш иаарласзаны ианипыхамшэа, уанза ихфаз иблакэагы ааиртит, дкьаасуа ибжыгы нтицейт, дэаэзнык исешэаанза схы сахэап ихэарашэа, иеыргэакуа акрыфара деитаналагейт. Лассы, лысаби

дшылкыз ашәхымс дынхытны, ашыжьа иаалыртхаз аматурта ахышә дынкылагыланы, агәарабжьарахь дыцшуа даагылеит.

Ашәапыцап иатәара далцшуа, дцәыркәацәырасуа лылацш даатцашәеит аеыуаф, аха макъана цқъа дылбартә еипш дмааскәацызт. Иааузаалакгы, дыззауазаалакгы, уи дсасын, ицылатәын. Иаартыз ашә ала ашта днықәпшит, аха Бадра лылацш дытцамшәеит.

Шьта цырхагак лымамкәа дылбартә еипш даацәырцит ееекәа цьбарак иакәтәаны иааиуаз уи аеыуаф. Зны, уи ихы-иңы абара дашьтамлазакәа, лылацш цдар назылкит иаргъа напы, аеыуаф икамчы акышъа лбарц лтахны.

«Уф, гәышъа!» — лхәеит гәаныла, уанза илоухъаз лгәыхытхытраггы али-пси рыбжьара иналыхкәеит. Аеыуаф инапы алада ихынырхаланы, акамчы ацтцатцаггы ноужны икымызт, ус анакәха уи дшәацъхәафымызт.

— Цьарма! — лгәы нытгәыргәаны лыбжьггы налымкәеит Мараса, дара рахь иааиуаз лашъеихаб шиакәыз агәра анылга. Аха иаалыркәаны гәтынчымрак аалызцәырцит, илзымбатәбаран лашъеихаб дара рахь ихы азкны иааира. Уи зынзаскгы дазыцшзамызт.

«Цстбарак камлазарггы, цъара рыццхарак кәлеит», — еицә лгәы змыртынчуаз хәыцрақәак даамехаркит. Бадра ашыжь арахә ахкаарахь итәитцарц икеицазар аахыс дмааицизт, арахь лара ахәычы акриқәтцара дафын, — лысаби дшылкыз лашъеихаб ицылара пхашъаран, акрыфара дакәылхыр атәыуара далагон. Макъана изхара имфацызт асаби. Азныказ, икалтцара дакәымшәо дахыгылаз дагъаашакъшакәеит, аха нас, дласны ауада днықәналан, лхәычы акрыфара даакәыхны амышәкәан днылахәаны, хыма-цсыма инапкәеи ишьапкәеи аафәхәаны дынга-ралтәит, ицәымхаггы неифалкит.

Агәашә данаадыхыла, иеы агәра нафакны ахьухәа дынеыжәцаны, ашшаанда иаларсыз атәфанкәа руак иеагәра нахаршәны, агәашә хәыц алыкә аалыршәаны ашта даатәлеит.

Уи аамтазы, ашыабста дафызаха дласны ашэхымс днахыцаны, амзырха дныкөгылеит лара.

Афни агөашәи рыбжьара иахъазеипшыз иааипылеит рөщыагы. Акраамта илымбацыз лашья мыцхәы дыгә-хъаалгон. Уажәы ианааипыла, днаилатцәаны даагәыдыл-кылеит, ҳазыртрала ифычаз игәышпы лхы надцаны, дидшәақьалазшәа дидымтцуа дгылан. Иаргы инапқәа лыжәоахырқәа иаарыкәыршаны, мыцхәы игәы ззы-былуаз иахәшья дигәыдыхәхәала дгылан ҳамтакы, нас лхы днагәзны даауижыт.

Исеихәарызеишь ҳәа лыблақәа тырхаха днеифацшит уажәы.

— Бышцакоу, сахәшья? — лакта дынтацшит.

— Уара ушцакоу? Ҳан лгәабзиара?..

— Зегь ҳаибгоуп, Анцәа имчала. Цыдала гәырфак ҳа-мазам, — ишыказ неихәеит.

Уи лзымхеит Мараса — еитах лашья днеифацшит, илеимхәаз акы ыказар иблақәа ирхылбаарц лтахны. Аха иарбанзаалак гәырфак, ма гәамтцрак рыхны лымбеит: илакта хаан, ихы-иҫы лашан.

Тацак лаҳасабала абри афнатаҫы даанагазар аахыс, зынза фынтә затцәык ракәзан лашья абри аштахь да-нымфохытцхәаз: зны — ланхәа даныцсыз, афынтә раан — уи лыпсхәы аныруаз.

Цьарма дызлаазаз ацсуа қабз дацныкәаны, патула имахә инапхъара дахьымзацызт.

Ицоз аибашья рцырхагамхазтгы, махәра дан-нарпхья нахыс харак имгакәа, ишахәтаз, иабхәараа дрыпхъарын Бадрагы, ауаа адгаланы пату рыкәйтца-рын. Уртқәа рнафс акәын, еитанеиааиуа еибабартә еипш рымфакәа анаатуаз.

Бадреи Марасеи рыпстазаара еилартазар аахыс ах-шарагы дроухъан, дагьхатцарцысын. Цьарма иан Раҳаи-ма днеины лмата дылбахъан, ҳамта хәыцқәакгы изнал-гахъан. Уи азы илпырхагаз ҳәа акгы ыкамызт: дыпцхәы-сын, азин лыман.

Цъарма, ҕыц ииз иахэшьаца хэычы дибарц итахын, ихэыцра далан, аха имахэ днеипхьяанза днешны ахэычы ибара ацсуа леишэа иатцанакуамызт.

Абарткэа зегы днархыцаны, уажэы, ихы иааташэаны, ус мариак азы имахэ иаштахь дшымѳахымтцуаз даазхэыцит Мараса.

Лашьеихаб иказшьақэа бзианы илдыруан. Иабгы дналатцаны, мезитаа реихабацэа ирҕейтаахьаз ацсуа леишэа аныкэгараҕы, агэыр апынтца иакаразаргы, цъара акы сцэагымхандаз хэа иразаны зхымѳацгашья иазнеиуаз акыта рцарцэа дреиуан. Уи аҕы даҕеицгэартахьан: «итэашья-игылашьала иаб икэал дтагылоуп, цъара ак узивбом» изызхэоз рацэаѳын.

Лыгэтынчыфра иаха-иаха азхара иаҕын. Қэра дук шлымамызгы, Мараса дызхааныз ахтысқэа рацэан, абзиа ааста ацэгъара хараза еихан.

Изыцныз атэыла, атдыхэтэантэи жэашықэса инареиханы, иахькылнагаша аилкаара уадаѳны хылагылатцэкья еилан. Еибашьрак аантэеит шырхэо, даҕэа еибашьрак ахы артцысуан. Амамзаареи аикарамрей згэы кыднаргылахьаз ажэлар агэамтца баацс реартахьан, зегынцъара еилаѳынтран. Ари атэыла иқэынхоз ажэларқэа ирыхэтакын мезитаа, уи азы иаакалоз арыцхарақэа зегы даргы ирыцрасуан. Акырынтэ ахтэарақэа ианиахьаз, даҕазны ахтэара ртахымызт, рааигэасигэа иказ акытақэа ирыланхоз тцабалаа рхылтцшьтра еиуаз ацсуаа зегы. Уи камларцазы, рацэак изамышьцылазаргы, аха иахьяанагаз ари атэылаҕы рхы ашьақэырғэҕэара иашьтан, ари атэыла акны иадыркхьаз рцашэ хэычы ытцмырѳаакэа ирыхьарц ртахын.

Цъарма иеы аштахь итамгалазакэа агэашэнтытц ааныжъра змааназ еилылкаауан, — цъара дмышцакуазтгы, аштахь иааигарын. Изыхкьазаалак, лашья абас еицш данырзааи: дынрылатэар, рчеицъыка агыама ибарц лтахын.

— Уеы агәашәнтѣтц иаусхәузеи, арахь иҭагала! —
наикәҕылтѣт.

— Рацәак сзынхазом, — иааиркыәҕит иара.

— Уаахаламтәазакәа ушпацои?

— Даҕазны, сахәшьа! Урткәа хашрыхъзарыз, аамтә
бзиақ Анцәа ихәтәеишьар... — даҕбааччеит уажәы.

— Ус ииашазам, сашъа! — даамхаццакит лара.

— Сааишьаҕы иашазам. Аха хәқәшәашъа хныкәа-
шьоуп, ишпәқахтари... — уаха иаартны акгы имхәеит,
аха инациттеит: — Бадреи сареи мҕоак хамоуп.

Закә мҕоузеи, закә усузеи ишәымоу хәа иазтцаашъак
лымамызт — лара дыпхәысын, ахацәа рус алацәажәара
лыхәтамызт. Ус шакәызгы, закә усузеи ишәымоу хәа
азтцаара наилтарц лтахны лажәакәа лыбз иныкәыххит,
аха леаанылкылеит.

— Зегы бдырырц бтахуп! — даҕбааччеит, иахәшьа
лгәы итхоз азтцаара еилызкаахъаз Цьарма. — Гәырҕас
иҕабтцаша уск хамазам, — лгәы иртынчырц итахын.

Уаха уи азы зтцаарак итара леапшьалымгазеит. Илдыр-
уан, иҕаз атәы ихәашазаргы, зны Бадра иеихәаанза лара
ишлеимхәоз, уи дхатцан, рапхъа изахашаз иара иакәын.

— Сыхъурзы кнасхәхъеит, уажәытцәкәа агәза нтапса-
ны иааиласырбоит, акы шәнацхап, иаҕъа шәыццакуазар-
гы, — дааҕбатцәыҕатцәйт уажәы.

— Иахнаалазом, сахәшьа, — иааиркыәҕит Цьарма.

Иҕоу аилкааразы уи лызхон. Ахацәа, быста пхак ыфа-
ны анеира рхы иахъырзатәамшьоз, ус хъантак иахъала-
цәажәоз акәын.

Цьарма идыруан, иара ихата иеипш, Бадрагы
шьыжъхъа афара дшахъымзацыз. Аха, амла иакыргы, иаарычхар акәхон: азәгы хайбарым хәа инатәаны
быста пхала рымгәакәа ртәны аус иахъалацәажәо ахь
анеира — ипхашъароу ак акәны ипхъазан. Ус еипш зхы
иатәазшьоз цьоукгы каларын, аха урт даҕа уаан... Ме-
зитәа рбыргцәа ишырзырхәалоз еипш, шыала-дала ац-
суара злаз чкәынцәан рҕыцъагы. Даҕеакала ахымҕац-

гашъа рхы ирзатѣашьомызт: дара-дара еицѣпцхашьон, рхы иацѣпцхашьон, уи инеихангы, зегъы збартаз хѣа ирдыруаз, Анцѣа ицѣпцхашьон.

Амахѣкѣа тѣырцсса, ихыгъежъааза, афны амзырха азааигѣара игылаз аратцла ашьапы иадкѣатцалаз атѣартакны иеныцѣикит Цѣарма, ацшѣма иааира дазыцшны.

Афныка инагара леанылымшѣазеит. Акрыфара мап анацѣик нахыс, длырцхашьарц лтахымызт, иимбацыз иахѣшьаца хѣычы дыкан, арахъ изкны хамтак иитартѣ еицш дазыкатцамызт, иара ихѣашьала, ианиашьала рашта италаз лашьейхаб.

Лашъа иѣацхъа лхатца избихѣ ахѣара зыхѣтамыз Мараса, уи ашьыжъа арахѣ ахкаарахъ иманы дышцаз атѣи алымхѣазаргы, лхымѣацгашьала еиликаахъан харак дшыкамыз, уажѣы-уашьтан дшааиуаз.

Аха лара лхатца дизгѣамтцуан, дласны дааирц лтахын, уажѣы-уажѣы афны ашьтахъшѣа иказ агѣашѣ хѣыч ахъ днацшуан.

Уи гѣеитахъан лашъа.

— Гѣырѣас икабымтцан, дааип, дабацари, — лгѣы ааиртынчырц итахын.

Лара уи ацѣфылымтзеит.

Уи аамтазы иаагеит ацѣымха назѣытцшѣаз асаби икѣаасбжбы.

Дахыгылаз мцак налыхъканы лхы-лѣгы иныцѣлеит, иара усгы икалтцарыз лзымдыруа игылаз Мараса. Мыцхѣы дызцѣпцхашьоз лашьейхаб ихала дааныжъны, лысаби иахъ анеира лзыгѣагъуамызт, арахъ лхѣычы иказшьа лтацхъан, иитахыз ааиауаанза атѣыуара дшаѣѣымтцуаз лдыруан.

Азныказ ибжбы мыцхѣы итымгакѣа дшалагазгы, аха иан данимба, иаха-иаха ибжбы иацтѣо иееипсхарчзаны атѣыуара дафын, зымгѣа хѣычы азхара змауцыз асаби. Дкѣанызынуа дгылан уажѣы Мараса. Лашьейхабы иѣацхъа цхашьарак атцазаргы, еилылкаауан уи ихала дааныжъны лысаби иахъ дымнеир камло атагылазаашъа шлымаз. Аха дгылан макъана, амзырха ицѣѣыуаз

уи ибжбы лмаҳазозшәа, уанза дназлагахъаз лажәа нагзо. Лхала днаидтңны цашъа лымамызт, иара ихәтаз ихәар акәын, усқан акәхон лцашъа аныпшзахоз.

— Мараса! Бнеи бхәычы иахь! — ибжбыналықәиргеит, уажәы.

Атагылазаашъа леанылраалар акәхеит. Уаха акгыи мхәакәа, дласны лҕыналхеит лысаби иахь.

Цьарма дахьтәаз илымха итафуан зәыргәаазаны ахәхәара иаҕыз иахәшьапа хәычы ибжбы. «Изуам хәа икәло хатцак иакәхоит!» — абас гәаныла даацәажәеит, ихы-иҕыи иааныпшит гәалаказаарак шиоуз.

Асаби крааиҕатцаны, игара дынгаратцаны, агәарахәа ашра иаҕыз лыхьурзы агәза нтацсаны, иахьынзатахыз акара иааилахәаны, мацк акара дөаханы инкналхаит, акәастҕақәагыи днарыхә-аарыханы апырг шашақәеи иареи ааизынлыжыт. Лусқәа даарылганы амзырха дан-нықәгылоз аамтазы, ашьыжь дызлацаз агәашә хәыч ала ашта дааталахьан Бадра. Уи даагәатаны, итыц дөахытцны днеихатцгылеит Цьарма, өбака шыаҕагыи ныкеитцеит.

Ихы-игәы итамкәа, уажәы иабхәында иашта данаа-қәибаа, ихәарыз иҕамшәо дааиуан амахә.

— Бзиала уаабейт! — ихәтаз ала ибжбы наикәиргеит.

— Бзиала уашта хталалааит! — атак каитцеит Цьармагыи, дахьгылаз итыц дахымтцкәа, иагьнацитцеит: — Уааласны уеааикәыршәа, амөа хамоуп!

— Сеы ааскәадыруейт, — уаха мхәакәа, дласны аетрахьы иҕынеихейт.

Закә усузеи икоу хәа уеизгыи дымтцаазейт. Иарбан усзаалак, аха иабхәында данитахха, дахьытаххаз акны инаивагылара иуалын.

Иашта данаақәибаа нахыс, Бадра еиликаахьан, иабхәында ус мариак азы абас, иаалыркьаны иаштахь дшы-мааиуаз.

Махәи бхәындей анеикәшәа нахыс, Мараса аоны дныөнагьежьны, лыпшәма интытца матәакәа аалыр-мазеихьан.

Аеқәа змаз мезитаа зегь реипш, уахгьы-еынгьы имазеин Бадра иегьы. Агәра наҕакны, акәадыр нақәтцаны, амгәырхақәагьы аархханы, аҕы ианкны аетра иаатигеит. Агәра нақәыршәны, аштәҕы иааныжъны, аоны шықаз ахь дласны иҕынеихеит.

— Ақыта ахацәа аизара иаҕуп, аихабацәа ааиаанза хахьзароуп, — данынаивсуаз аамтазы имахә ибжбы наиирхаит абхәында.

— Хамҕа хароума? — атцара игәагьит Бадра.

— Инагиолька халбаауеит, еизара дук ыкоуп, Стампылынтәи цоук аауеит рхәеит, — дааццакны иқаз неихәеит, Арзакан дшааишьтызгьы нацитцеит.

Уаха акгьы дазымтцазеит амахә. Дласны аоны дныфналан, икабей икәымжәи ааишәитцеит.

— Акы шәнацхар стахын, аха... — лашья икны уи азбахә ала акы ахәара уаха илзымгәагьуазаргьы, лхатца икны акрыфара азбахә аацәырылгеит, уи дақәшахатхап хәа гәыгра дук шлымамызгьы.

— Уи гәырҕас икабымтцан, — иааиркьяҕеит иара.

— Сышәзыпшуп! — иаалыркьяҕеит ларгьы.

— Ахәычы игьымыжъын... — даахьяцшны ҕааитит Бадра, иагьнацитцеит: — Анцәа ихәар, илашьцаанза ххынхәуеит.

Дласны, ишәақы ицәапханы зтаз артмаки аашьтыхны, ашә днылсны амзырха днықәлеит.

— Аоныка уааи хәагьы сызуахәом... — атамзаара шытеитцарашәа иабхәында днейҕацшит.

— Уи гәырҕас икоумтцан, Анцәа хахьигзап, — атак каитцеит иаргьы.

Бадра иеы аштәҕы иахьынаиргылаз игылан, апшәма изыпшны, иаргьы уахь иҕынеихеит дааласны.

Лакҕакрак дамеханакны дшамоу иныпшуа, итып дахымтца дгылан Цьарма. Аха нас, дышиашаз аоны дныфналаны иахәшьаца игара днахагьлеит.

Илацәа хәычқәа хҕаны, ицәацкья ианыпшуаз ицьымшь еикәатцәақәа амзаҕеипш ихыгьежъааза дтахә-

хәа дыцәан, изхара анифа уаха хәаак змамыз асаби. Ихы-иҫы ахәтақәа хәыц-хәыц иблақәа рыхго дихагыланы дихәапшуан изхара дизымбо, нас длақәны ихы днагәзит. Иаргы дахьгараз мацк ақара даахәыщымацит: «Анцәа уихьчааит, сахәшьаца!» — днаикәныхәеит уажәы.

Уинахыс уаха иеидмырхалақәа, уанза иааихиххәаз аибашьыга шәақь икамхартәеипш агара ахаҫы инкы-диргылеит. Даеазныхгы асаби ихы-иҫы блала иааими-деит. Иара дшыцәац дыцәан...

Мараса илзымбатәбаран Цьарма асаби иахь инеира. Мезитаа иреиуаз ахацәа рқазшьа иаламызт, ахатцарпыс шықәсык ихытңны адгьыл ишьапы нықәыргыланы анықәара дналагаанза инеины ибара. Аригы лыгәтын-чымра инацнатцеит.

— Ушәақь ухаштит! — лыбжы наикәлыргеит, ашәақь икымкәа аҫны данаадәылтц.

— Хатцалажәк иакәхоит! — игәы дтахәхәа дтан иахә-шьаца. — Сгәы быздууп, башьа дбыкәыхшоуп! — ихы налыкәикит, дагьааигәыдихәхәалеит. — Азгәы имахааит сахәшьацеи сареи хҫеибабаз! Сшәақь схамыштзеит, сахәшьаца изынсыжыт, хьзы алеигааит!

— Изықаутцазеи, сашьа, измааноузеи? Ашәақь иа-зиуазеи асаби?.. — лыгәтынчымра лзытцәахуамызт Ма-раса.

— Еснагь дхәычызаауама, — дагьааччеит, — ахатца ашәақь имазароуп, сахьшьа!

— Сгәы тынчым, итыцаны ицоит, — лтагылазаашьа лызомызт.

— Гәырҫас икабтцаша хәа акгы ықазам, башьа дбы-кәыхшоуп! — лыгәшәа ихәарц иенапшьеигеит. — Бара еснагь бқәыбчан, уи азы сбықәгәыгуан. Сбықәгәыг-уеит иахьагы, уатцәазгы... — изырхәаз изымдыруа, атыхәтәантәи иажәақәагы неихәеит. Иаргьа напы лыжәахырқәа иаарыкәыршаны, иааргәгәаны еиҫа дааигәыдихәхәалеит, нас иаха иаархааны деитаналықә-

цәажәеит: — Ашьахар акны еизара дук ыкоуп, мезитаа хаказар ртаххеит. Харпарцәа рдъабаакәа рацоуп...

Акыр лгәы ааиртынчызшәа аниба, дынлыдтны ифәынеихеит, ацара зтахымыз иныкәашәа иманы. Аха агәтынчра дацәыхаран Мараса: ҫнутқала дуазыруан, мцак дахагылазшәа акара деилшаауан.

Иеы агәра ианкны, изеидымтүаз иашъеи иахәшьеи дырзыцшуа, аштә агәтаны дгылан Бадра.

— Ушәақь? — ажәазатцәык ихәеит, Цьарма шәақьда дшыказ аагәтаны.

— Ххаттарцыс изынсыжыт, — зны иааиркәәфит, аха нас инацитцеит: — Ашәақь хзеигзари, изкыша Анцәа данхатәеишәа! — аргама игәы алакан.

Бадра уи акгыы ахимхәаазеит, идыруан иабхәын-да шәақьда дышнымхоз. Даеа беиарак иалакамзарггы, аурымқәа рабашәра иабзоураны ашәақь иазрыцхамызт мезитаа. Идыруан Цьармаггы уи ала дышгармыз.

Бадра, махәык иахасабала ишихәтаз еицш, иабхәында иапхьақа дноужьны, иарггы иеы агәра ианкны днаишьталеит. Аха харак дымцакәа даатгылеит Цьарма.

Дхәыҭаахыс ибла ихгылаз, аха иахьада имбацызшәа, арантәи ибзианы ибартаз, шәапыцъацла италахаз ашь-харақәа илацш рыхго дрыхәапшуан уажәы. Цабыргны, дызлацшуаз ацсабара ацшзара, уажәакара игәалаказаа-ра шьтнахуа ихы ианимбаалацызт, уи инамаданы хәы-цракгы дынтанагалахьан.

— Сабду цсаташкәакәа акырынтә ихәо сахахьан, абарт ашьхарпқәа Ацсны, Цабал ацсабара акырза еицшуп хәа, — даацәажәеит уажәы.

— Ххышьтра хазыхынхәра хакоуп мышкызны! — атакс ҭааитит Бадраггы.

Имахә иажәақәа имахазазшәа, дышгылац дгылан абхәында. Аха хамтак ашьтахь, хәычтцас иблақәа тырха-ха Бадра днеиҭацшит, абасггы днаиазтааит:

— Уи уақәгыҭама, ура?

— Уаха разкык хамазамкәә Анцәә хайшама?! Аамтак ааира икоуп... Ххынхәуеит Апсныка!

— Убас еипш аамтак анхзыкамла — ххымзгыла хамфасуеит табалаа. Иара усгыы хабжафык нтдәахьеит, хәхьз злархәаша ак хзыкамтазакәә...

Агәыгҗра ааста агәкаҳара рыцын Цьарма иажәәкәә.

— Ханхацәеит, цхашьарак җахамтцааит, — ибжыгы акыр ифтыганы җааитит уажәы.

Иласны агәашә интытцит рфыцбагы.

Ашькыл ишьапы ахьмырсзакәә абжыас еипш дфаданы, ишихәтаз еипш апхәа дынеыжәлеит абхәында. Уи иеыжәлара дазыцшыны, зәаанкыланы игылаз Бадрагы, али-пси рыбжъара ахьухәа дынеыжәлеит.

— Ахаҳаи, амарцбақәә! — ибжыы җацаза ахауа иналеитцеит Цьарма.

Уинахыс загәрақәә зыртаз рыгеқәә ахтҗкәара иафыха инытцеибаркҗеит, рҗеимаакәә инытцдырцпаз ашьантца бҗанчи анышәи җытхә-җытхә ишьтыцаны ахауа иналалеит.

«Акыр шәыхышазар, сара исыхбааит», — лажәәкәә нарышьталхәеит, агәарабжъара бжыырцәажәауа апкарапкарақәә инеиуаз, иаҳа-иаҳа анаскъара иафыз, лыпс иахылтцыз лысаби инафс апстазаарафы зегь реиха илтахыз, дагьзықәгәыгуаз лашьеихаби лхатцеи дрышьтапшуа.

Макъана ллымхәқәә иртафуан аҗышьтыбжъқәә. Аха атыхәтәан, уаҳа илмаҳауа ахауа иналазны ицеит.

Лхи лареи анааизынха, иаҳа даамҗеханакит агәтынчымра. Азныказ лцәа дынтзызааит, уинахыс лҗылзеиқәымкуа ихьтшьраны иаалызцәыртцит. Лгәы акәзар, итыцаны ицарашәә, иццакы-ццакүа айсра иналагеит.

Дгылан ус цытраамтак, иналхапцз ахәыцра хьантақәә дырзымиааиуа. Уи аамтазы, иаалыркҗаны, итарза ллымхә иаатасит лысаби ибжыы. Мацәысеимкҗарак иафыха лхәыцрақәә нылхытцны дыфны лҗыналхеит.

Бадреи Цьармеи қытак еицеиуан, еикәлацәан, иқәыпшзар аахыс җазшьала еикәшәаны аифызара рыб-

жъан, пату ақэтдангъы иныкэыргон. Рқыта еиуаз рашақэлацэа зегъ реипш даргъы, ихэычаахыс аамта хъанта иалагылан, уи иалаазан, изхааныз абзиа шыказгъы, излапшхъаз рахынтэи ацэгъара иатэыз хара еихан. Аурымқэа рабашъра еицалахэын: ахатцарақэа аадырцшхъан, ажэылареипш ахъатцрагъы иахаанын, апсра абла еицтапшхъан, ахэрақэа роухъан. Ацстазаара цъбара ицнашэахъан афыцъагъы. Патула ирыхэапшуаз рацэафын, рызбахэ бзиа анырхэоз ыкан, ақыта абыргцэа иреиуаз цъоукгъы: «Иуаахаша цъоук роуп» хэа рзырхэахъан. Ари хэшьара дуун, ауафы ирехэара рацэак иазыразымыз абыргцэа рфынтэи. Икан урт реизыказашъа цшза тынч иамырцэозгъы. Мезитаа ргъырак алхэдаазамызт, ацстаа ауаатэыфса ирзихэыцыз, ацэафкы ааста еицэаз аказшъа баапс — ашыцра. Ус еипш иказ еицгэартахъан, «Ацэа зыгроу» хэагъы хыызшьарас ирыртахъан. Атэымцъара инанагазар аахыс итцыргаз акакэны иказамызт иара, — мыщхэы ирылафын ртэыла Цабал ианыхызгъы.

Дафеакала икан фыц игылаз афар. Иаха ихэыцуан, ирыцхаибашьон, еихызыааны еибахъон. Еилыркаахъан абартқэа ианрылакамха — атэымцъара, ацстазаара мацъана ишалазуаз.

Абас еипш зеилкаара ыказ рыгэта игылаз цъоук ракэын Бадреи Цъармеи. Иарбанзаалак цъара шыщрак, хэынгарак, фыстаарак азэы ирыдимбалацызт. Мезитаа рхэашъала, рааишъа бзиан, уи азы, цъара азэы ихахыи икамызт, мышкызны урт, ифырцшыгаз аифызцэа рыбжьара еилибамкаарак калап хэа, хышэашэарак рыбжьалап хэа.

Атцыхэтэантэи жэашықэса раахыс лахъеиқэтцарамзар гэырфыхарак рымамызт мезитаа. Иказ аибашърақэа ргэы кыднаргылахъан, мазарыла итцнаркэкэахъан, рхациэа ргъырак рыпстазаара рымнахъан. Алахъеиқэтцара, атцэгуара, ацсыжра, ацсхэара, абарт ракэзан иахъеи уахеи излагылаз.

Аха абас еипш ишыказгъы, лахфыхрак иазгэышыуаз ақыта еиуаз афар, зны-зынла хэылбычхала иааилатэа-

ны аамта рхыргон: лаф баапсык еибымхәакәа, изыхшаз ишыддырттаз еипш пату еикәтцаны.

Арпарцәеи атыпхәцәеи иреизартан Цьарма иона-тағы. Шамахамзар, урт реикәшәара иеагирхомызт Бадрагы. Акәашара, патула алафхәара, ажәабжхәара уеизгы дызшаз Анцәа бафхатәраны илеитцахьан.

Ишнеи-шнеиуаз, аамта еицызхызгоз еицгәарто иалагеит Бадреи ацшәмапхәызба Марасеи чыдала гәбылрак шрыбжылаз. Излауала рыкәлацәа рҕы иртәахырц иаҕызаргы, рымч ақәымхеит. Цьармагы игәеито далагахьан ифыза икәзшәкәа акыр ишипсахыз, иахәшәагы лылахҕыхра лцәызны, гәыхытхытрак даме-ханакны дшамаз. Ари афыза аҕагылазашә амцапш ицранатҕеит Цьарма, акыр иеирхышәашәеит ифыза иахь. Бадрагы уи гәатаны, уахь анеира дааҕытцны, аоны иеааникылеит. Уи дара рахь имааира гәырфас ишлымаз лныпшуа далагеит Марасагы. Хәылбыхак азы, аҕар анааизакәа, Мараса Бадра икамзаара лгәы лнархьны, лыблакәа тааза рашта агәашә ахь дшыпшуаз лашә даа-кәикит. «Уи бизымпшын, багызымхәыцын» хәа ибжы налықәиргеит. Ари лызхеит лара, Бадреи лареи ргәеи-зыбылра лашәеихаб дшазыразымыз аилкааразы. Уи ауха, лфызцәа рацәак дрылампәазакәа, схы сыхьуеит хәа аҕытцга кәтцаны дцаны дышәталеит. Ахчы лхы ылагәаны, дқьыпшәыпуа атцәыуара даҕын. Уи акәын дызҕыз уинахысгы.

Цьарма аҕынкылар иеизакәмыршәакәа, игәамтра апызара нәтаны, икәла цкәын Тушә ила Бадра ажәакәа изицхәит: «Сара акы саниар, иашәак иеипш иаасывагы-лаша хәа суқәгәыцуан. Сахәшәа — уаргы дуахәшәоуп хәа здыруан, уара уаалаган, улеиеырбоит. Узҕеу уаҕытц, усцәызуа уеыкоумтцан, хәпсуа леишәа уазыхынхә».

Ацхаражәхәаф Цьарма инап ианиттаз наигзеит.

Икәыпшцәазар аахыс фызара ззеибауаз, зымаза еилаз, акырынтә ацсра абла еицтапшхәаз, аха еицхырааны зәацәызгахәаз Цьармеи иареи рыбжәара ацхаражәхәаф

дыбжыатданы, абас еипш аепныхаагы зцыз ажэакэа
изааицхауа мышкызны шэыбжыара икалоит хэа азэы
иеихэаргы ихеитдарымызт. Ифыза абас ихымфадгашыа
изымбатэбаран Бадра.

— Агэырфа уалахтеит, сашыа, иухэаз сахайт. Даеазны
аныкэара ануқэшэо, еигу ала уакэиршэааит Анцэа хаз-
шаз. Сара цэгъарак сгэы итазам, абри идырааит саха-
ра истаху сфыза. Иахэшыеи сареи гэбылрак хабжыалазар,
Анцэа итаххаралоуп ишыкалаз. Сицэызыргы, цэыз
дук иауам, сыда хыаа имоуааит, аха сара дысхыркыаны
иахэшыа лгэы нимырхааит. «Хадсуа леишэа уазыхынхэ»
хэа иажэа иалеитцеит. Абас сызиахэа! Адсуара аныкэ-
гарафы цыара ак сыгхазаргы, ицеимшыааит, адсуара
аныкэгара мариазар, иаргы иныкэигарын, — игэамтра
дзазымиаикэа днацралахыан Бадра.

Тушыа мацк акара иеаанкыланы, амца зхылахыаз
Бадра иблакэа дырхыцшыло дгылан, нас деицаа-
цаажэеит:

— Хабацэа реишыа змам арыцхара хыкартеит,
цсадгыл хамамкэа хнасыцдартэит. Агэамтра рые-
нартан, зегы рыцэдырзит...

— Изхухэаазеи?

— Агэамтра уеоумтан! — иааиркыафит Тушыа.

— Уара уахь гэынамзarak сымазам, унап ианитца
анагзара ууалын. Аха ацхаражэхэаф данхажыейтца
нахыс, иаргы саргы... — иажэа далымгацкэа иеаа-
никылеит.

— Иахыатцэка снеиуеит иара ифы.

Уаха акгы еибымхэакэа инеидытцит афыцагы.

Цхаражэхэафык ишихэтэз еипш, Бадра иажэакэа ак
рыцымтакэа, акгы рыгмыжкэа уи аенытцэка Цыарма
изнеигеит.

— Итабуп, Тушыа, ацабаа уаластцеит! Ари ауаф дыс-
зымдыруазаарын...

— Иажэакэа угэы иаламзеит, еихарак атыхэ-
тэантэикэа. Ус ауми?! Уицхан — дуцхайт. Ас еипш

ахымѡацгашъа шѡнаалазом шѡѡыцъагы, Анцѡа хазшаз иныс! — абас даацѡажѡеит ацхаражѡѡѡ.

Игѡы имахъха дышгылац дгылан Цъарма.

— Шьта сара уаасзызырѡы, — деитаналагеит Тушьа. — Уара уус уара иудырып. Аха, сара сгѡы итцхо науамхѡакѡа сзупырцуам: угѡы иахѡаргы, иамышѡаргы. Ухшыѡ ааста угѡыцъбара ацызара ауѡазшѡа исзааиуеит. Иашала хцѡажѡап! Умахѡхара иацсам азѡ иакѡны дыкоума Бадра?!

— Тушьа, уанацъалымбеит, сѡыза гѡакъа сахѡшьа пхѡысс дызлаистари?! Ауаа исзырхѡозеи? — днацраланы ибжъгы наимкъеит.

— Ак уызыхѡарц зѡаху иѡы узынкылом иара усгы! Иахъа шѡеиѡызцѡоуп, уатцѡы шѡеиуацѡахап, иахагы шѡеизааигѡахап! Уакѡ сакѡны сыказтгы, ари аус азѡ да-лацѡажѡо акынза иназгазѡмызт. Сахѡшьа илызцѡырцыз агѡбылра сахзызааны, пату лыкѡтцаны, лгѡы дамыршьы-кѡа амѡа лзаасыртуан, Анцѡа хазшаз иныс! — ажѡфан-гы днатцпшит.

Тушьа дызызырѡуа, ажѡак иѡытцымшѡо дгылан Цъарма.

— Цъарма! — илакта дѡацшуа деитацѡажѡеит иара. — Мезитаа рарцарцѡа реихараѡык Бадреи уареи шѡеи-ѡызара аныкѡгашъа иаѡыпшуеит, ргѡы думырхъын. Шѡшьыцызгогы цытѡык ыкоуп, агѡахѡара роуа икоум-тан, хѡмаргас ухы румтан. Бадреи уареи шѡеиѡызара аныбга, изызныкѡымгаз иара иакѡхазом, абри удырааит! Зхакара узѡаху уѡыза игѡы дауршьит: длауркѡырц уаѡуп, ахъаа цѡгъа иутеит, ууара ахыѡаххаз азы! Ари азѡгы иуцъишьазом, Цъарма! Аус унапаѡы икоуп, ирѡеи, уашъа дукѡыхшоуп! Ацхыраара уѡаххар: уагъсцѡыпхамшьан, уагъсмеигзан, ара сыкоуп! Даѡакгы. Угѡамтра ацызара ноутан, аихѡабацѡа урмазѡазеит. Ари хѡцсуа леишѡа ианаалазом, ус умышъыр акѡын!.. — иажѡа даалгеит Тушьа, уахагы дызымпшзакѡа, ахъухѡа иѡы днакѡтѡаны инытциркъеит.

Ахы зыкәшәаз абынхәа деипшха, ихы изышьтым-хуа, дадырсызшәа дгылан Цьарма.

Итагылазашьа иан итцылдыраарц итахымызт Бадра. Уи азы, игәы ишитцанамхәозгы, излеизауазала цьара хьаак имазамызшәа ихы лирбарц дафын, иара усгы агәамбзиара иаруашәшәырхьаз, лхьаакәа даеа хьаак рыцитцар итахымызт.

Иан чыдала дрыцхаишьон. Лыпстазаарафы илхылгакәахьаз арыцхаракәа рацәан. Лпеихабы, ифызцәагы иаргы, Чанақ-Кале аибашьрафы анлызцәа рыбзарбзанкәа индыртәахьан, ицсыбафгы лмоузеит. Уаанза Балкантәи аибашьра иалазхьан лашьцәа ыцьа, рпацәа хьык нарыдкыланы. Урт дрылан лабхәында еихабы ипазатцәгы, дрылан лхатцәгы. Абарткәа зегы ирыхьаз ак акәны дазхәыцуан, иан илызцәыртцыз, дызлымгарыз ачымазара баапсы.

Дзыниаз мыцхәза игәнигон Бадра.

Иара игәы иатахыз зынза даеакын. Мараса лтаацәеи иареи цьара еибарххарак рыбжьамлакәа, апсуа тцасла, ишахәтаз еипш патула, ирцшзаны, иабацәа рхәыштәара змырзшала амфәа дыкәлар итахын.

Атагылазашьа ас аеампсахызтгы, Мараса дынлацәажәаны, ифызара дшазыразу ала ажәа лырхәаны, апсуа леишәа дацныкәаны, ишақәнагаз әусеиҫырцаара дашьталарын. Ускан, иара иааста кәрала еитцбыз игәыцхәык, иан дналзынашьтны икәз лирдыррын. Ларгы уи деигәыргәаны, даалаганы, Бадра ииашьара еиуаз еихабацәақәак дрызнейны: — Шәашьа хәычы иаб ихәыштәара имырцәарц акы иеапшьигеит, сшәыхәоит әус шәахатцгыл, шәнапы хануп, ишәырееи, шәхатцкы сцеит! — лхәарын. Уи анафс, анапынтца зауз аихабацәа неилацәажәаны, уаф хатәрак рапхьа днаргыланы Мараса лтаацәа рахь шәыуара хтахуп хәа әуаа нарышьтрын. Аҫхәара анааилак, ргәылацәа иреиуаз уаф нагак, хтаца лаагара унапы ианахтәоит, рацәас иахзумбан хәа хатырла анапынтца наиртарын, иаргы атацаагацәа

разкәа» хәа дзышьтаз афызцәа чкәынцәа иманы дизааины, ихала дафызар мчыбжык изаламыгзарыз, мышкала итаргалеит. Уиижьтеи даеа фынтәкагы дырзааихьан, инейдтәаланы «еаанбзиала» хәа ашыла җа иалхыз быс-такгы еицырфахьан.

Убриаахыс, ишиказшьаз еипш, алаф хәо рашта дтамлацыт. Ари даазхәыцит Хамида, цәалашәаракгы аалызцәыртцит.

— Цьарма дмааижьтеи... Ус кәитцазаломызт, цъара акы имыхьзааит... — лычкәын иахьиахауаз абас даа-цәажәеит.

Азныказы, имаҳазазшәа кәитцеит иара, аха иан лажәакәа тақда рааныжъра шихәтамыз даазхәыцит. Аха амц ахәара ихы изатәашьомызт, иказ аиаша, хәашьа имамызт.

— Ибырхьуазеи... — ажәазатцәык нейфьтцшәеит.

Уинахыс иан илакта дтаирцшырц итахымкәа, акы дашьтоушәа зымфа ифьнейхеит. Аха харак дылмышьтит.

— Арахь уаапшы, сычкәын! — лыбжы наикәырганы даахьалырцшит. — Шәгәы нибархама? — интқааны иблакәа дынрыхцшыларц лтаххеит, аха иара уи иеацәигеит.

— Еимаҳкуазеи... — уаха даламлеит.

Ифьзеи иареи хьшәашәарак шрыбжьалаз акара лгәы азфөит, аха зтәарала дыхталкырц лтахымхеит, лара лкны изымхәашаз ак акәны иказар ауан. Иара ихала цәажәарак ацшыигозар хәа дааипеипшит, аха уигы зыкамлеит, фитуамызт.

— Сычкәын! Сызатцәы! — акыр дааипхьхәыцааны еита лхы наикәылкит Хамида. — Угәы зырхәашьыз акы ушанияз збоит. Аха агәырфа уеомутан, ухатцоуп, иунаа-лазом. Узынияз акны уара уиашазар, уахымццакын, иара ахала аеарееиуеит, Анцәа дущхраауеит. Умаза сара скны иузаамыртуа ак акәны иказар, гәыбганк устәзом. Аха угәы итатцәахны инумыжьын. Амаза ауафы дарфауеит, игәы тнаблаауеит, ицсынтцры аркәафөеит. Изба-

хьоу сызхоит, даеа рыцхарак сзацумшьын. Уаалаганы, зыгера уго азэ дыцшаа, изаарт умаза.

— Ибхэаз ажэа гэныскылеит, — уаха акгы нацимтцеит. Аха Хамида игэалтцеит лыцкэын акыр игэы шааипсахыз, ихы-иёы мацзак акара лашарак шнықкэыпхаз.

— Игэнукылазар, исхэаз катца. Ухы ыышьтых, сыцкэын, ахатца агэкаҳара инаалазом! — лыбжы иахынзалзауаз амч натаны инаикэлыргеит. — Ундэылтц адэахы, хауак уфап, уналапш апсабара, азэы унаиацэажэа...

Иан лажэакэа, атыхэтэантэи лхэашьакэа, игэы пхаррак нтартцеит. Зны аматцурта ааныжыны амзырхыхы днеит, уакагы иеаанымкылакэа ашта днықэлеит.

Хамида уанзагы дызлагахьаз ашылахэра деитаналагеит. Аха илкыз алыхэта лымпытцаманшэалахомызт: лнапкэа тысуан, ишылтахыз еипш илыцныкэомызт.

Иан лажэакэа акыр инартцаулары дрызхэыцуан Бадра. Идыруан, мышкы-фымш ғылымтыргы, иуасхэаз иазузбазеи, умаза азэыр изаауртыма хэа дшааидгылоз, икатцэкёу ааилылкаанза гэтынчрак шылмоуаз. Икаитцара изымдыруа, дынкахэыцуа ашта дықэын.

Цьармеи иареи ирыбжысыз лаҳаны ианыкала, мыцхэы лгэы шылнархьуаз идыруан, аха зашьак шыкамлозгы дазхэыцхьан. Иахьа илмаҳар, уатцэы илахауан, ыыцья-хы ирдыруа, уатцэы изыхэтоугы изыхэтамгы алацэажэо, еимыркё ақыта инахытцэон. Ус еипш ахырхарта аиурц итахымызт.

Ахэылбыхан иёы ааикэадырын, дахьцо иан иламхэакэа ашта дынтытцит. Дышиашаз ақыта акалтаншэа инхоз Тушьа дизнеит.

— Гэырфас ххы уахтагэышьеит... Иаргы саргы иапсоу цёоук хакэзам, хамфахкьеит, ишубо. Аха, сүхэоит, мфабжа хнумыжыын. Унеи сан лкынза, икоу лахэа, изыхэтам азэы иёынтэи илахаанза. Рацэас исзумбан, абриак сзыкатца. Сара усгы лахэашьак сымазам... — ахэара изыкаитцеит.

Иаркыаҕыны акэзаргы, изеитеихэеит иани иареи реицэажэара атэггы.

— Аханатэггы илаххэандаз... Саргы исзымхэыцит... — ихы даанызбит Тушья.

Аҕыза ицхраара, иара уггы бзиарак акатцаразы еснагь ихиаз чкэына еилкыак иакэын иара. Уажэы, Бадра инапы ианитцаз гэхэала идкыланы аус дахатцгыларц итахын.

— Уара ара уаасзыцшы, — ихэеит, иеадмырхалакэа иеы кэадырны данаалга. — Сан лахь унеи, уналацэажэала, лыгэггы ааурҕыхап.

Ахыуҕаа иеы днакэтэаны, ахырхартагы наҕаны инытиркэеит, агэашэ дынткэаны, апкара-апкарахэа агэарабжыара дныбжыалеит. Уеизгы, тынч аныкэара реырзакэыршэазомызт мезитаа рычкэынцэа, цсабарала ирылаз ргэыцбарара иарцыруан, рычекэагы рказшья иадыршыцылахьан.

Цыара ццакырак змамыз Бадра, игэалаказаара хьанта инмырпшуа, Тушья иан ажэабжыкэак налахэо даатэеит. Уи иааира агэхэара знатаз лара, быста цхак изуны ихэы калтэеит, днаидтэалангы кырицылфеит.

Уи аамта иалагзаны Ҳамида лаштанза днеихьан Тушья.

— Хэлыбзиа, хан Ҳамида! — хэа лгэылеанзамкэа ашэхымс дынхытцит.

— Бзиала уаабейт, уан дукэхышахааит! Уан ззысхэо сара сзоуп! — иааира лгэы иахэаны днеицылеит. — Уан дышцакоу, дсымбеижьтеи?

— Хар лымазам, итабуп! — ихэатэыз неихэеит иаргы.

Уинахыс акраамта еицэажэон, аха дыззааиз аус алацэажэара иеизақэмыршэо дгылан, ус баша гэырҕыхагас цэажэара днеизшэа. Ҳамида, иан илыкэлаз азэ лакэын, дзызнейз аус алацэажэара иара иқэра зықэроу изы цхашьарак ацын.

— Бадра дабацарыз... — ашэахыгы лҕыналхеит. — Ахэылбыҕеа ашта дынтытцит, дахыцозгы мхэазакэа.

Сбыста калахьеит, шәаидтәаланы акы шәеицнацхарын, — абас, лхатагы илзымдырзакәа, дыззааиз ацәыр-гаразы агәагыра изташаз ала амфа наилтеит.

— Бадра хара хәы дыкоуп, — ихәеит лажәа да-наалга. — Сан акы дналырцхап, иара ихәы сара исымазааит! — алафгы нацитцеит.

Дахьгылаз дааипххәыцааит Хамида.

— Цъара уск уалацәажәарц утахушәа исзааиуеит... — инткааны илакта дынтацшит.

— Исзырееир... — ажәак ада изымхәеит азныказ.

— Уцхамшъан, нан!

— Бадра сааишьтит...

— Уаатәа, нан, тынч хааицәажәап, уаф дахдырхагам.

— Сгылазааит, иаха исzymариоуп... — еихабык иеацхьа дтәаны аус алацәажәара ихәтамызт.

Еиҭа атамзаара нышьтатцаны, дыззааиз аус ала-цәажәара нхацирkit. Дмыццакзакәа излаизауазала иажәакәа разаны, иказ шыказ нылзеитеихәеит.

Иихәашаз хәаны даалгаанза, цъара ажәак лафмыр-шәо, дицырхагамхакәа дизызырфуан лара.

— Иацутцо крыкоума? — лхы шьтымхзакәа дыниаз-тцааит, иажәа даалгеит анылгәахәуаз аамтазы.

— Исызкашәо крыказар, анагзара сазыхиоуп, — ихәеит иара.

— Аказы суазтцаауеит. Мараса лгәы Бадра ишизцаза-ла уара агәра угома? — днеиеацшит уажәы.

— Ус ауп ишыздыруа...

— Даеказгы суазтцаауеит. Угәы ишпаанаго, иахәшьеи Бадреи ргәеизцара Цъарма изитахымхаз реифызара азы мацароума, мамзар даеа уск ыканы уи еытгас икаитцома?

— Маанак атцаны сзасхәыцуам, хан Хамида. Дахьи-фызоу азы итахымхеит.

Уаха зтцаарак илымтеит. Фымтүа дтәан шәымтак акара, аха нас деитаацәажәеит:

— Аифызара хәаак амамкәа икоума... Иҭабуп, нан! Рыхгы агәырфа артеит, уаргы ацъабаа удырбеит, ага-

зақәа! — лтың даахытдын, дғагыланы иееикәыр-
пшыыхаа лапхьа игылаз Тушьа лхы найкәылкит: — Уар-
ггы агха умоуп, сычкәын. Бадра икны унеианза сара
субандаз!..

— Исзымхәыцит, хан Хамида. Сарггы схы санызбоит
уиазы, — ѡбара рыламызт иажәақәа.

— Шәычкәынра шәапызеит. Шәназызтдааша еиҳа-
бык дшәымазамызшәа...

Ари епныхәан иара изгьы.

Иаҳаз илагзаны, ажәак ахымхәауа дышгылац дгылан.

— Ацҳаражәхәаѡ инап ианыртцаз анагзара иуалуп...
— игәы нхарц лтахымкәа иаахьалыршшеит уажәы. —
Сара сзызгәамтцуа Цьарма иоуп, сычкәын иаастаггы
сикәгәыцуан, имыхьыр акәын. Ацсыуа леишәак ахьыка-
мыз даазазшәа!..

— Хәтабымтдан, хан Хамида! Ихәрееип сгәахәуеит... —
ихәеит Тушьа.

— Ацкәынреи агхеи еицуп, Анцәа адунеи ус ишеит.
Ирееитәуп... Аха уи азәггы гәырѡас ишәыстазом, — иар-
банзаалак хьаак лымазамызшәа, дахьгылаз леаариаша-
ны лхы шыткәыщәаа ацәажәара дафын. — Уи ацҳәызба
сгәы дақәшәоижьтеи акраатцуеит. Итцабыргны, сычкәы-
ни лареи гәбылра чыдак рыбжьатцәкьазар, сара дыстаца-
хароуп! Рабацаггы рыцсы иабап...

Уинахыс уи азбахә ала уаҳа ажәак лымхәазеит. Тушьа
изымбатәбараны длыхәапшуан, данааиз иибаз лакәза-
мызшәа, лхьаақәа зеггы налхытцны, цхәызба еилкьак
дылѡызаха дласза аоны иааѡнагьежьыз, акырза згәа-
лаказаара бзиахаз Хамида.

— Уарггы уаасыцхраа, сычкәын, хнеидтәаланы акреи-
цахфап, — лхәеит.

Мап имкит иарггы, длыцхраауа аматцуртә дааѡна-
гьежьит, атдыхәтәан инеидтәаланы креицырфеит.

Уи ауха ишлыршаз лара лыда азәггы дыршьа има-
мызт. Атдыхәтәантәи аамтақәа рзы, Бадра, зда цсыхәа
ыкамыз цьара уск дахнамгозар, иан лымала дынижьыр

иҗахымкәә, дахыыҗазаалакгы даханы аоныҗа даауан. Уи аухагы аоныҗа днеирц иҗахын, аха изымгәәҗит. Иан мыцхәы дылцәыпхашьон. Уи азы, Тушьа исасра иитеит. Уа дыҗан адырәәены хәылбыханзагы. Агәамб-зиареи агәыхытхытреи ззеицылаз, уаҗа лацәааихышьык лзыҗамтҗазакәә иаалыршеит. Аха, лмыцәара акыр лымч-кәә шканапсазгы, ашьыжь ләынаханы лгәыла пхәыск лыҗкны днеит.

— Аказы сбыхәар стахуп, рацәас исзыбымбан, — лхы налзылжит агәашә аҗынза днапхьаны. — Раҗаима лҗынза бсызцарц сбыхәоит, ицәбааны ибыстоит аха. Сшыҗоу ббоит, аныҗәара сылшатцәҗом.

— Закә цәбааузеи, җамида, бхатцкы! Уи сылымшо сыҗоума! — лхәеит ларгы.

— Дсымбеиҗьтеи, абар, шыта мызкы еихауп. җапшә-мацәа аныҗаз җаиҗәаашьақәә бдыруеит. Урт аныҗам-лагәышьа хгәыбылрагы цазшәә хҗалеит. Сыпхызқәә җееим, сынлацәажәар стахуп...

— Саргы ибыгсыҗыт, җамида, бхатцкы! Қәак леи-аанза җәәфәқәә ааҗадахылап ххәан... — аҗамзаара шытатц даацәажәеит агәылапхәыс.

Аамтә мгәкәә, Цьарма иан Раҗаима лҗынза днеины, җамида лнапы ианылтҗаз аҗәәқәә неиталхәеит агәы-лапхәыс.

— Сыҗамхааит, шыыри! Лара иаалыцхәанза хәә сып-шызшәә, ишпәсыцәлыгхеи. Иахьа-уатцәы шысхәоз... Хусқәагы уаҗа инымтәеит... — лхы данызбо даацәажәеит Раҗаима.

Лнапы тацәза ачымазаф лыҗкны анеира лыхәҗамызт, уи азы хәык армазеира ләыназылжит.

Амра нхышәтуанеипш, илырмазеиз ахәы лыманы ашҗа дынтәлеит Раҗаима. Уи лааира иазыпшыз җамида, акыр леааиллыргахьан, лынтытҗа цәфьҗа уантаны иналшәылтҗахьан, лчуангы азы нтәтәаны ианатаху анкнахаразы имазеины иқәлыргылахьан. Апсыуа

пхэыск ишлыхэтэз еипш, афныка иналпхъаз лысас дыл-
цыларц лтахын.

— Унан, банацъалымбеит, схэы лыманы дыс-
зааиааит хэа бзынасыцхазшэа, иныкабтцазеи... —
абас даацэажэеит, иаагэыдеибакыланы апсшэакэа
анааибырхэа ашьтахь, Рахаима, ахэы зныз, ақафын
шкэакэа зкэыршэыз агэыблаа аишэа ианнықалыргыла.

— Уажэраанзаггы сыбзааирц сыхэтан, ибыгсы-
жыит, Хамида, бхатцкы, сатабымтцан! Сыблафы бааит,
бцаапштэы бзиоуп... — лгэыкатцара лтахны ажэакэан-
дакэакгы налхэеит Рахаима.

Уинахыс патула инеибартэаны, ажэытэ-афатэ акыр
иалацэажэеит, рхацэа цсаташкэакэакэа реиофызара, ры-
патуеиқэтцара ргэаладыршэеит, акыргы инеидашшы-
леит. Излацэажэашаз рыман акырза злахынтца еипшыз
ахэсеибацэа. Ишеицэажэоз ирызгэамтазакэа аамта
акыр инаскьеит. Рахаима ашта агэашэ данааталоз даа-
гэатаны, амца инахакналхаз ачуан итаз ахьурзы, уажэы,
итабарц акгы агымкэа иласкыахьан. Ғыц азы нахатэа-
ны быстак лзылурц лыгенапшыылгеит, аха Рахаима аца-
баа ллырбарц лтахымхеит. Акыр еимаркит.

— Ус анакэха, мацк ашьтахь бара иаабгаз еицахфоит, —
лхэеит Хамида.

Уи ақәґылымтит Рахаима.

— Уажэшьта баасзызырфы! Чыдала бызбарц ззыс-
тахыз уск ыкоуп. Инабасхэоит, бхатцкы сцеит, Рахаима, —
уажэы, дзызналпхъаз аус ахь дниасит.

— Баргы саргы иахцэыпсхьоу рыцсы иамафоуп
аиаша шсабхэара. Быпца маалық Марасеи сычкэыни
гэеизыбылрак рыбжьоуп хэа сзыргэыргъаз ажэабжык сза-
аргеит. Уи азбахэала бара акыр бахахьоума, акыр бдыруа-
ма? — днавала-аавамлакэа, ишиашаз азтцаара налылтеит.

Иаалыркъаны, иааигэазаны иаагаз асаркыал абжыы
иаоызаха, лхы-лгэы еилырхуа Хамида лажэакэа ллымха
интафит Рахаима. Азныказ даагачамкханы, ғыцха дып-
шуа даатэеит.

Азтцаара зтииз уинахыс ажәак лҕытцшәомызт, дахь-тәаз дагьаакәацомызт, атак дазыпшын. Афыцъагы ус итәан хамтакы. Акъарахә назғаркыз диоызаха, илдыруаз лымхәар ада даҕа хымфәапгашыак лымамкәа, дыштәац дтәан Раҳаима. Аха нас ләааизганы ацәажәара дналагеит:

— Быцәзашыас исымоузеи, Ҳамида, бхатқы! Уи азы азәы ак ихәо смаҳаит. Аха сара ирытцыздырааит афыцъагы. Реихәапшышыақәа, ргәеибатарақәа уаанзатәи еипшым. Гәырфәк дшамҕеханакыз лныпшуеит сыпха. Уи азоума, даҕаак азоума, макъана исзеилымкаацт, — цъара акы лцәымзакәа, цсыцқъала илдыруаз налхәеит, мцык ахәара зхы иззатәамшыоз Раҳаима.

— Ибыххьандаз, Раҳаима! Бара еснагь ацқъара былоуп! — аргама лгәы азнархахьан илахаз. — Ҳаргы аамтала ҳапхәызбацәан, агәеизыбылра хамбацкәа ҳаукаху! Марасеи Бадреи еикәнамго икам, еихаҳамбаап гәеизцарак рыбжьаланы ианыкала. Агәнаҳара баргы саргы иахтәышьтразам, иахкәыблаауп! Дысхышәымбаан шәыпхәызба! Саргы сшыкоу ибдыруа ауп... Сыцсы ахынзатоу сыфны дысшәырба, сыцкәын изы сгәы ртынчны сынарцәымфәа сықәлартә исзыкашәтца. Рабацәагы рыцсы иабап... Ххәыцқәа рынасыц иапырхагахаша, шыала-дала еизыкарак уеизгы ихабжьазам. Цабыргны, қытак ҳаицеиуоуп, ҳабацәа рхаан акәызтгы — ирушамызт. Аха Цабал ҳаукаху, ҳара акыдынтцәалақәа... Акыр быхышазар сара исыхәаит, Раҳаима бзиа! Бсыцхраа! Абри аус баргы саргы ихаламысуп! — ажәыларә дшафыц дафын Ҳамида.

— Ҳамида, бхатқы! Шәаргы ҳаргы еибазымдыруа, ма пату еикәызымтцо цьоук ҳаума! Сыпха сналацәажәаны, икатцәкьоу аилкаара ада — сара пхәыск исылшараны икоузеи... Лаб иашыа дыкоуп, лашыеихаб дыкоуп, аиашыара инразтаап... Лан сара сакәзаргы, дызтыпхау дара роуп, — даацәажәеит Раҳаимагы.

Ҳамида лара лааста қәрала деихабын, длақараны ацәажәара лыхәтамызт, аха иагъа ус иказаргы, изла-

цәажәоз лыпсы иахылтдыз лыпқазатцә илызкын, уи азы днаскъаны гылашъа лымамызт. Җбагы, Марасеи Бадреи дара рыхшарақәа шракәызгы, урт рынасың аилатцаразы анацәа ирызбаз мацара азхазомызт, ахацәа ракәын иа-лацәажәаны изызбашаз. Уи бзиазаны ирдыруан афыцъа-гы. Аха аус аитцхаразы дара ирызбашазгы ыкан.

— Аус злоу быпқа лоуп, — деитаналагеит Җамида. — Бсызлацәажәа, даҕазә дынлацәажәаны дшъакәйкыанза.

Җамида атцыхәтәантәи лажәақәа гәеанызаарак ныл-натәит Раҳаима.

— Җамида, бхатқы! Даҕазәы хәа бызҕеу дзакәыда, исзеилымкааит...

— Сычкәын Бадра иаастагы сзыкәгәыгуаз Җарма ичкәынра иапызеит. Агәнаҳара амҕа дыкәлеит, бзиақ шакәым дазымхәыцзакәа...

Азныказы, илыхыз лзеилымкаауа дшанханы, ажәак лзымхәо Җамида дылҕапшуа даатәеит Раҳаима.

— Исзымдыруа ак шыкоу акара сгәы азҕоит, бхатқы сцеит! Ииуазеи Җарма?

Иара усгы лхы азыштны икалаз аилкаара зтахны итәаз Раҳаима даарзырыфны, Җармеи Бадреи ирыб-жъалаз аицәыхъшәашәара атәы, гәамтцрак лыҕенамтакәа, ахы инаркны атцыхәанза, ирыбжъаз ацҳаражәхәаф ила еимырдаз ажәақәа ирзаарыгза, илдыруаз акы мзакәа зе-гы лзеиталхәеит.

— Дсымазамкәа даасымысхааит, абас шцакаитцоз?... — лажәақәа налымкәеит Раҳаима.

— Дбымшәиин, тцасым! — лажәа днапыҕеит. — Макъана ичкәынцәоуп, цъара гхак рмыхкәа!.. Гәыбған дук ибымтан...

— Гәыбған шцаисымто, быххъазгеит! Атцла гәаҕа дтиаазшәа, дназызтцааша еихабык димазамызшәа... Ас еипш ихы ишцатәеишьеи! Закә цхамшьароузеи иах-зиуз... — дацраланы лычкәын дизгәамтцуан Раҳаима.

— Азәы диазтцааны дныкәазаргы сыздыруам... — икатцәкыз цкәа еилылкаар лтахын Җамида.

— Ус акы ыказар саргы издыррын, аха...

Иахэшьеитчыб атаацара алалара иадхэалаз аус азы, иабштра еиуаны иказ еихабык идамхаргы дизымтцаа-закэа, ацхаражэхэаф анапонтца итаны ишштра акэым, иара усгы алацэажэара ихэтамызт Цьарма, ацсуа леи-шэа иатцанакуамызт.

Али-пси рыбжьара урткэа ааидылхэыцлеит, Рахаи-ма, дызлоу акытакны хьзи-цшеи згымыз, уи азы лар-гы лгэы зыздууз лычкэын имаз ахатыр ицэызыр хэа цэшэара-шэазызаракгы аалызцэыртцит. Цабыргны, лгэы лнархыт лычкэын абас еицш ихымцаагашьа. Уи инеихангы лгэы тнарцсауан иашьак иеицш ивагы-лаз ифыза игэы дахьаиршыыз, реифызара иахызааны иныкэызгоз афыцьягы хьшэашэарак ахьрыбжьалаз. Бадра афбатэи лычкэын иакэны длыцхэазон, уахи-ени рыфны дтэан, Цьарма иахьааитаххаз — дивагылан.

— Быххызгеит, Рахаима! — еита лажэа нхацлырkit, лычкэын инасыц абара иазгэакыаз Хамида. — Иаарт-ны бсызлацэажэа Мараса, тацас дшыстаху сызлахэа. Иахьанза сфы аартны ахэара сзымгэагыцзаргы, сычкэын изы дыстахуижьтеи акрааттуеит, изыбцэызза-ри... Мфак хашэта, цэгьахэафцэак рыбжьалаанза.

— Ирхэараны икоузеи? — иналфьткэеит Рахаима.

— Хэатэ рымазам, быххызгеит! Аха хус ианаам-тоу хара ианахэеифымкаа, алацэажэара зыхэтам ажэа рахтоит. Рыгэрас иахгозеи ант — «азфа зыгроу» хэа хьызшьарас изыртаз. Имачума баргы саргы хазхаану? Хачкэынцэа иреипшызма еибадыршьхэу!.. Мышкызны хачкэынцэа абас ацхаражэхэаф ила ажэакэа еимхырдо акынза еицэыхарахап хэа зныкыр бгэы иаанагахэазу?! — иахьыхьуаз еита днакэыгэгэеит.

— Уи ишизныкэатэу сара издыруеит...

— Игэы дабмыршыын, бхаткы сцеит! Иаргы цкэа дазхэыцып сгэахэуеит. Иаа, хшамкэа хазшаз Анцэа ду, акэнага хакэыршэа, ихагу хатоумтдан, амфа бзиа хатэашьа! — лхы фышьтыхны, дааматанеины инацыл-

тсеит, — хзыцныз цсаташкәакәәкәа рыцсы харпхашьо
хҕоумтдан! Уаха исхәарызеи...

— Уаха-уатцәы рыла Алма иҕынза снейуеит, — уанза
дызтаналахъаз лхәыцра леаамхны даацәажәеит
Раҳаима.

— Ибыххъандаз, Раҳаима! — дҕагыланы даҕьаагәы-
дылкылеит, уинахыс лгәалаҕазаара акырза ишыбзиахаз
лныцшуа, лыбжыгъы аацсахны инацылтсеит: — хазгылоу-
зеи, мшәан, бааи, хнейдтәалап!

Излалзауазала дааласны, аишәа икәгылаз агәыблаа
иахаршәыз ирышханы ицкыза иҕаз ақыафын нақәылхит.

— Схы излатәасшьари... — илзаалгаз ахәы лыцеиҕ-
шара дацәыпхашьаны даалакҕакит уажәы.

— Мап сцәыбымкын, Раҳаима, быххъазгеит! Сара
убас истаххеит, — агәыблаа ианыз акәты аиҕыхра дна-
лагеит. — Ибатәасшьом, аха абыста хышәашәа сымоуп...

Саси пшәымеи неидтәаланы акреицыфара пату
аман, жәйтәнәтә аахыс асасдкылаз ҕазшыа бзианы из-
маз мезиҕаа рзы. Аха уажәы, Мараса лан Раҳаима, изла-
цәажәоз аус ашьтахь, Бадра иани лареи инейдтәаланы
рыкреицыфара аҕақы — абжыаацынтәи креицыфарак
ааста хараза еиҳан...

Зхы пату ақәызтцоз ацсыуа хәсақәак ишрыхәтаз
еипш, рацхъа икәыз афатә реадымцалакәа, рыкры-
фашъа разаны, бжа ичаны, ирыхәтаз нейбыхәаны аишәа
инахытцит.

Лысас агәашә дынтганы, дгәйдкыла-хыдкыла
лымҕа днықәылтсеит, лажәагъы налхыылыгзеит:

— Бнапы сануп, Раҳаима, быххъазгеит!

— Сыхабар бсырхауеит, Хамида, бхатцкы! — атак на-
лытаны дналеихырхәеит ларгы.

Агәарабжъара дыбжъаланы анеира даҕын, еидара
хъантак датҕазар аҕара аацсара зныцшуаз Раҳаима. Аха
дыццакыр акәын, лынхарта акыр инаскыган, арахь ам-
ра аҕашәарахь инейхъан.

Шьарда аамтак мтыцкәа, агәашә дааталаанза дынеыжәпаны, иеы агәра ианкны ашта дықәланы иҕааихеит Бадра. Амзырха инықәгылаз иан даагәеитеит, аха димбазазшәа днеиуан.

— Унхацәеит, нан, — лычкәын даагәтаны найкә-фылтит, иагьнацылтцеит, — аңсышәакгы насаумхәеит!.. — лыбжы аргама ианыпшуан лгәалақазаара шыбзиа.

— Бгәасымтеит, сан, сатабымтан! Амра ташәеит, илашыцеит, — ибжы налықәиргеит иаргы.

— Амра уатҕеы еитагылоит, сычкәын, иахәа ишубаз ааста иаха илашаны! — абас лажәакәа неизкны аоныка дныфналеит, илхәаз иатцанакуаз аилкаара лычкәын иааизныжны.

Бадра, азнаказы, ашта агәтаны даатгыланы, иан лажәакәа ихы иаатаиргьежыт. Уинахыс, иоуразоуроу мцапшык неихкәаны, игәы цхаррак нталеит.

Уи аухатцәкәа Раҳаима лыпқа днартәаны, ажәа хаала дааргәыбзығны дынлацәажәаны, лхы-лгәы Бадра ишиз-цахәаз атәы агәра ганы еилылкааит. Дылмыргәыбзыг-заргы, лцәанырра лзарц лгәы итазамызт лара. Даеа мышкы-фымш ирылагзаны лан уи азбахәала цәажәарак аңшыалымгакәа ианыкала, лара лхала сзыниаз абри-гы-абригы ауп, ишпазури, бсыцхрааны моак сықәтца лхәарц лгәы итан. Агәагъра змаз цхәызбан Мараса.

Адырфаены, шыжымтан амра фагылаанза, цъара дцаанза сеихысыгзап хәа збаны, лабхәында Алма иахә амфа днықәлеит Раҳаима. Дызлацәажәараны иказ азы мацк акара дицәыпхашьозаргы, аха азин лыман, лабхәында қәрала лхатца иааста деитбын, иара изы лара дтаца дуун.

Раҳаима агәашә аартны ашта данаатала, игылаз ахәацатла ашыапаны ахахә мақәа ишыапкәа инарыбжакны иеигәышә ахра дафын Алма.

Дызфыз даакәытцны, доатцкәаны, иикыз аигәышә зымфа ашыацрафы инышытатцаны дылпыларц иҕынеи-хеит. Ас еипш ашыыжъза итацаду иаштахь лааира акы

ишазхәаз дшааибаз еипш дазхәыцхьан, аха цәгъарак азы даауазу, лааира бзиарак иатәызу макъана изеилыргомызт.

— Шыжьбзиа, Алма! — иара ихәтаз ихәаанза лыбжы наикәлыргеит Рахаима. Иааизцәыртхьаз агәтынчымра неихытцит Алма, иашта иааталаз «шыжьбзиа» анылхәа нахыс. Лааира цәгъарак иатәызтгы, уи ажәа лхәарымызт...

— Бзиара ббааит, стаца! Бзиала баабеит! — аргам алыдибалон лгәалаказаара шыбзиа. — Афныка хнеип, — ихәеит, дагьындәықәлеит.

Мап лымхәеит ларггы.

Лабхәында днартәаны, дмыццакзакәа дзызнейз аус далацәажәеит. Иара дтәаны дзырыфуан, итаца илхәаша лхәаанза, лцәажәара цъара ажәак ныбжъамгалакәа.

— Цъарма ус еипш сикәгәыгуамызт... — рацхәа абарт ажәакәа неихәеит.

— Алеишәадара ихы иатәеишьеит, — инацлыргызит ларггы.

— Ахәычы блацәажәахьоума? — уажәы ллакта дын-тацшит.

— Слацәажәеит. Лхы атцыс тыцпраауеит!..

Мацк акара ацәажәара даакәытцит ускан Алма, аха нас еита итацаду ихы налыкәикит:

— Барггы базыразуп сгәахәуеит... — лхәашьакәа рыла ус еипш агәаанагара иоухьан.

— Лыцхәызбара аамта дтагылоуп... Лхы ак азылур хәаггы ацәшәара сымоуп...

— Уанза днеиратә еипш уадафрас дзыниазеи? — цкәа еиликаар итахын.

— Цъарма хазына «бизымхәыцын, багъизымцшын» хәа леихәазаап, лгәы цнажәеит.

Еита акы дазхәыцуа мацк акара ҫымтуа дтәан Алма.

— Бызлыцәшәаша хазуп... — гәәанцарак налитәит, аха иажәа уаха иацимтәеит.

— Ус акы анахзылу, хлырцхашьеит, — иихәарц иитахыз еилылкаахьан. — Шәнапы дануп, мфак дықәышәтца. Унарацәажәа аихабацәа. Бадра мап ицәыркып хәа сыкам...

— Зыуара хтахымхаша цьюук ракэны иказам Қаоаа. Халацэажэап...

— Акыр ухьшазар сара исыхьааит, Алма, аамта умган! Цьарма ихымоацгашьакэа убоит, цъара ак рылеибахыр хэа сшэоит, — лгэы хытхытуан Рахаима.

— Уи гэырфас икабымтан, стаца!.. Иара аранза дысзааиааит, рацэас исзимбозар... — лычкэын изы анапынтца налитеит.

Лгэыхытхытреи лгэалаказаареи еилазфауа, дныкэ-ланы лыфныка дцеит Рахаима. Лабхэында икны илыхэ-таз лхэеит, арееиразы амфакэтцара зыхэтэз иара иакэын.

Аоны дахьнеиз лычкэын Цьарма иалхэеит, Алма иара иахь днеирц ажэа шизааицхаз. Иашьаду дыззитах-хаз атэы изымдыруазаргы, ихэтатэы ахыпашьяк имаза-мызт, иеааифекааны, дныкэланы дизцеит.

Ашта дныкэсны, иаартыз ашэ днылсны аматцурта дныфнашылеит. Иблакэа иаарыхгылаз иашья ица даа-гэеитеит, атэы иахатцаны апырғафы иехэартцэиуа ацбыкэреи фе азра иафыз Алма.

— Бзиала уаабеит! — ихэеит, арымз дфохытцны дни-хатгыло.

— Абзиара еицахбааит, сашьаду! — атакс ихэтэз ихэеит иаргы.

— Уаатэа, — ихэеит, иашья ица иара ифеацхьа атэара ихы ишафэеимшьоз шидыруазгы.

— Итабуп, сашьаду, агылаара иаха иснаалоит, — ихэтэз ихэеит иаргы.

Аханатэ дахьынагылаз итыц дахымтцуа дгылан Цьарма, иашьаду Алма иажэа дазыпшны. Акраамта уаха акы имхэазаргы, сзутаххазеи, сзааугазеи хэа зтаашьяк имазамызт, ишьапы даграгылазаргы ичхар акэын. Ал-ма дыццакуамызт, ицбабаала иааирыхыз ицбыкэреи фе амаршэа кны, инартцэи-аартцэиуа, пату ақэтцаны азра дафын. Атцыхэтэан, шыта ишызрыз изит анигэахэуаз, зны иблакэа инарзааигэтэны инархэы-аархэуа цкьа

илацш нахигеит, изнапык ала цъара-цъара иакъыпсаз аццышөкэаггы нақәихит. Макъаназ ицан ацбыкәреи лапкыа. Ихышөашөаанза хәа даацшны, атцәи ишахаз дзыкәтәаз арымз инахырхәхәаны, изхаз атцәи иарей еи-бакапануа иныкәйтцәит, инапкәаггы неихышы-ааихышыуа иааирыцкәейт. Аха дыштәац дтәан макъана, иааигәара ҫымтүа игылаз Цъарма дшааиз ихаштызшәа ажәак икәымтцә, дагыхәамцшуа.

— Акыр соухәарц утахызар иаацәырга! — иаалыркыаны ҫааитит уажәы.

Дахыгылаз даакәанызанейт, ари аҫыза азтәара иа-зыпшымыз Цъарма.

— Сан уашәаду уитахуп лхәан... — уаха иихәарыз иҫамшөейт.

Ацәажәара дахымыццәкуа, амца днатцха-аатцхо дтәан Алма.

— Уахөшыа хәычы мҫак ақәлара ацшыалгеит хәа сахауейт... — азынаказы дналагеит, аха уаха нацымтцәкәа иеааникылейт.

Иашәаду иҫынтәи ари аҫыза ацәажәара калап хәа зынза иазыпшымыз Цъарма, иахаз ажәакәа ртаккәтцашәа дакәымшәо дгылан. Ихәхыгы иҫамызт Марасей Бадрей ирыбжәалаз азбахә изнаргахәейт хәа.

— Иазухәыцуазей? — дейтәацәажәейт, уажәы дней-ҫацшны.

Цъарма шыта еиликаауан Бадрей иарей ирыбжәалаз ахышөашәара иазаарыгза иашәаду зеггы шизнаргахыз, изназгазгы иан Рахәима шлакөыз.

— Сазыразым, — иаартны даацәажәейт, шыта даеакала цәажәашыак ақатцара тцакык шамамыз даазхәыцны.

— Уазыразым!.. Бадра дахыуызоу азоума?

— Уи мачума, сашәаду?!

— Имачуп, — ихәейт Алма.

Уинахыс дмыццәакәа, ицыкәрей лапкыа атцәи иаахыхны, иааҫтәаны, ахы Цъарма инейидигалейт, атцыхәатәи ахәта иара иааидикылейт.

— Ахы сара исыхәтам, — имихырцгыы даламгеит.

— Ишьахәуп, — ихәеит, уанза иашья ица идигалахьаз иара иаaidкыланы, егы абжа неииркит. — Иахәтоу удыруеит...

Цьарма еиликаауан иашьяду атдыхәтәантәи иажәакәа рхы ахьцоз, аха рықәғимтит.

— Қағааи ҳареи жәйтәнәтә аахыс апатуеикәтцара ҳабжъан. Аха еиуарак ҳабжъалартә еипш Анцәа ихәтәеимшьацызт, — еиҫа дмыццакзакәа амца днатцха-аатцхеит. — Аиуара анҳабжъала, амач иазҳарҳауеит, ҳаизааигәара еихаҳҳауеит...

— Ауаа иахзырхәозеи, сашьяду? — иҫынкыло дышцәажәозгыы, ҫнытқала амца игроушәа деилашуан. — Сҫыза иоуп!.. — иахәшьа иҫыза изы цхәысс лыкалара итахытқәамызт.

— Ухы узаиааиуам, — дзызхәыцуаз еиликаахъан. — Уаиааироуп, ухатцазар! Ухатцамзар — атәы сыздыруам.

Иаҳаз игәы инанамгазаргыы, ичҳауа дгылан Цьарма.

— Уахәшьа лразкы ааста ухы уазхәыцуеит, — деиҫа-налагеит Алма. — Ухышьарххо уахъынзагылоу, думаз-таазакәа днытцашәкәа дцар, ишцакаутцари?! Убасқан ауп аеыцныхәа анузыцшу.

— Ус еипш калтдом, Бадрагыы ихы иатәеишьом, — ҫааитит Цьарма, аха иажәакәа рацәак рыгәра шимгоз иныцшуа.

— Икалтдоит, Цьарма! Мараса агәагь цьбара лызтоуп. Уаҳа ишцалури, лхы-лгәы аацынра талахьазар, арахь уара амҫа лумтазар! Уара еихабык уимазтаазакәа рус уеалоугалазар, дызуазтаари, ушеихабуггы?.. — ари ҫыцныхәан.

— Исыгхаз здыруеит, — ихы икәае даацәажәеит. — Аихабацәа шәалазгаларц сҫахымхеит.

— Иутахымхеит! Аха иузырееима? Уахәшьа лгәы дауршьит, уҫыза ахьяацәгьа иутеит, абри ауп иулшаз!

Иашьяду лабала дааисуа дипказар акара ихы-игәы имахьа, иаҳаз ажәакәа илагзаны, уаҳа ҫымтуа дгылан

Цьарма. Алма иемыртцысуа ирымз дшыкэтэац дыкэтэан, ичыдоу цъара ак ибазшэа амца цыргқэа илацшырызкны дрыхэапшуа. Атцыхэтэан еита ацэажэара напшыгеит:

— Ауаа зегы ирхэо хьаас изхаурызеи? Хазтаху абзиа хзырхэоит, ахэапса — дхэапсоуп, ифы узынкылазом, ус Анцэа дишеит. Уфыза уахэшья дигар хьымзгык узаанагар хэа уазхэыцуеит. Уи акэзам ахьымзг зыхьзу! Хабдуцэа, хабацэа азэырфы ртэыла мыхьчазакэа, агэамтцра реатаны ихтэаны рыкэтцра — абри ауп ахааназ ихазмырееи-уа хазтцоу ахьымзг! — игэы тахэаены ацэажэара дафын Алма. — «Цабал — Апсны агэи агэатцэеи» — абас рзырхэон Апсны ианыхыз. Нас, хашцакоу иахья! Иабакоу тцабалаа цагьакэа?! Фажэи жэохэ қыта еиуаны амшын изхылаз рахьынтэи, хэба-фба қыта роуп атэымцъара апстазаара цъбара зхы ацэгара зылшаз. Егьырт зегы нтцэеит. Антэара хэфуп инхазгы, — даатгыланы, ипсы ааивыганы деитаналагеит, — хашуаау ханхарц азы хакэтцит хэа хэашьяк картцоит, хыцфыцк инханы икоу хатахмадацэа. Сзырфапшуам, рыбжы сахаргы стaxым. Зтэылакны изуафымхаз атэымцъара иаха дызуафохшэа!..

Зықэра неихьаз аихабацэа дрызгэамтцны иашьяду абас еипш дцэажэо уажэада идимбалацызт. Ишизцэыртцыз ихатагы изымдыруа, уи иахь рыцхашьярак ааизцэыртцит уажэы, иаб иашья инибаалоз алахьейкэтцара иаргы ихараны дазхэыцуан. Аханатэ ихахы даамгазакэа, икоу абас ауп, икахтцарызеи, сашьяду, хэа димазтцаазакэа, ихала Бадреи Марасеи рус алацэажэара, ацхаражэхэаф аус иаларцэажэара ихы иахьатэеишьяз шиашамыз дазхэыцхьан, уи азы ихы данызбон. Аха ихы иатэеимшьярыз атэеишьяхьан, иашьяду илымха ақынзагы инаргахьан... Акзатцэык изынхаз, уи афыза даеа гхак акатцара аеацэыхьчара акэын.

— Абри амца — Цабал, хабдуцэа рхэыштаарамца иацыркьоуп, — ацэажэара деитаналагеит Алма. — Чуанк азна ахэа ныкатцаны, амца зкыз кэастқақак

уа инылатданы, иааиѣакны, ахтѣацѣа дрыцны амѣа дықәлазаап санду Агрцха Мараса. Убри алоуп, аазаб рыхганы, Румелиа агаѣа изхыргаз тѣабалаа амца злеиқәыртѣаз, ихьтәкны, имлакны икәз хәыҗи-дуи рыфатә злақартѣоз, алаҳәра иаѣыз рыцсы злеиқәдырхаз. Убри инаѣырга-ааѣыргаз рыла акәын жәашықәса уи атәылақны иахьынзабзаоз, рхәыштәарақәа злеиқәыз. Дызлаз ауаа чыдала пату лықәыртѣон атәымцъара амца псеиқәырхага рызназгаз, «хапсеиқәырхафы Ахьы Мараса» хәагы ылышьтазаарын. Лара аршра лыхьны уа дыпсгәышьеит. Итдысыз аибашьра ҕыц иахьканы ахтѣара еитанрықәшәа, ханду икалтдахьаз иаѣыпшны ахәсақәа азәырфы амца хьчаны абранза иааргеит. Убарт рылоуп мезитаа иахьанза рхәыштәаарамцақәа злеиқәу. Уара уаб, сара сашьеихабы, апхәызба Анцәа даниатәеишьа, ханду лыхьз лыхьзеитдеит. Хгәылацәа, хтахыра ргәы иахәаны ылықәныхәеит: «Агрцха Мараса длеипцша, ауаа рзы дхәартаны, дыпсеиқәырхаганы, дхәыштәаарамырзгафны Анцәа хазшаз дкаитцааит» рхәеит, — иажәа аанкыланы, мацк акара иенадырхаланы амца неитцха-ааитцхо агәгәахәа амцабз ахылкьо иныкеитдеит, иажәа анагзарагы дналагеит: — Аби ани апха дзыраазо дәәа таацәарак рхәыштәара лмырзырц азоуп. Қаѣа рхәыштәара амырзра хара хтыпцха ылылшоны ианыкала, уи хгәы аздухароуп. Уаб рыцха ипсы таны дхамазтгы, иагьа игәы азнархарын! — иажәа даалганы, шыта алкаа уара икатца ихәарашәа, иашьа ица днеиѣацшит.

Уажәада имахацыз иаб иашьа иажәабжь даршанханы дгылан Цьарма, ибзиазангы еиликаахьан Алма уажәы инароуны иеитахәара тҕакыс иамаз.

— Ишахәтоу уара иаха иудырп, сашьаду, — ихәеит Цьарма.

— Уахәшьа хәыҗы лыхир убааит! — итып дѣахытцны, дѣагыланы Цьарма илакта дынтапшит. — Хара хус — хара ихазбартоуп. Агәнахара атдалара хнаалазом. Цхәызбаки арпызбаки еигәапцхеибашьазар, Анцәа иизбаз акоюп...

— Еилыскааит, сашьаду! — уаха акгы имхэеит, хэашьагы имамызт.

Мараса лус азы лашьей лаб иашьей абас еикэыша-хатханы акакны ианеицааи нахыс, даеа цынгылак каларц ахэтамызт, иагыкамлеит. Мап хэа акгы рымхэеит, уи злымха акынза инаргаз аешьара еиуаз абыргцаагы гэхэхэрыла ирыдыркылеит. Лассы «шэыуара хтахуп» хэа ауаа нарышьтит Бадра иганахьала. Харак имгакэа аехэара натаны, изтагылаз аамтеи рымч-рылшей ирыцшны чарак еифыркааит. Атацаагацэа, «Радеда» хэаны, ажэфан тхуа, акэкэахэа ихысуа аеыхэа дакэыртэаны Бадра иашта дтаргалеит Ашьхараапца Мараса.

Лычкэыни лтацей раастагы насыц лыманы лхы лбо дыкан Хамида, Мараса лыфны дныфнаргалеижтеи. Агэра лгахьан дызтагылаз агэыргьара Анцэа ду ишихамтаз: лыцстазаарафы илхылгакэахьаз арыцхаракэа зеггы ихафы иааганы, урт рзы дрыцхашьаны чыдала дышлызхьацшыз. Агэыгра лоухьан, агэамбзиара дыхтакны дшамазгы, аха харак имгакэа акыр дшоунажьуаз, лычкэыни лтацей рыла акыр абзабаакэа лапхьака илбараны дшыказ.

Азныказ ус иагыкалеит. Бадрей Марасеи рыцстазаара еилартцар нахыс фба-хца мза аатцуанеипш, лтаца лхала илымхэазаргы, илытдырдырааит асаби лцэа дшалашэаз. Фык-бзык иазеитамхэашаз агэыргьара лнатеит ари ахтыс, уигы Анцэа ихамтаны дазхэыцит. «Аргьарахь хирхынхэит, сычкэын иабацэа рхэыштаара змырзша дхатэеишьоит!» — лхэеит. Иара усгы, Схэыхэпшқа хэа хьызшьарас изылтахьаз, лцэалтэымзаара хьантаны изхызгоз лтаца, иахьынзалылшоз ала длывагьежьюа длыцхраауан, лхата лхьаакэагы акыр иналхытцызшэа лбо дкалахьан. Лычкэын дтаацэарахаанза, «тацак Анцэа дансатэеишьа нахыс, сгэы ртынчны сынырцэымфа сазцоит, Анцэа ифынтэи уаха акы сахэазом» хэа зажэа иалаз, уи данахаанха, дматанеиуа Анцэа дихэо далагахьан, лычкэыни лтацей рыцсы иахылтцыз сабик икьаасбжыы ллымха

иахартә еипш азара литарц, уи аамта ааиаанза лыпсы имгарц. Агәыгра лыман лыматанеирақәа Анцәа игәаҕы инеины, лгәазыхәара лирбап хәа. Аха иара итахымхеит... Даҕа мызқәак аатцуан еипш, лтацагьы уаха дзылмыцхраа-уа, лыхгьы дзамыхәо аиарта днылахеит.

Аонра ҕыц иаланагалаз ацсыуа тацак ишлыхәтаз еипш, дзылытцыз атаацәара илылараазахьаз алеишәа дацныкәаны, илыхәтаз зегьы калтцон Мараса, лан-хәа дзымгыло лиарта данылахагьы. Ачымазаф лы-фатә-лыжәтә рхианы лызнагара, лиарта еснагь ицқьа-шәкьа акатцара, лрыцқьара иазаарыгза, лыпха лакәзар акара цьара ак лыгмыжьуа, ажәа хаала лгәы катцо дыл-хагьежьуан. «Бара Анцәа бсатәеимшьазтгьы, хьымзгы-ла сымфасхьазаарын, акыр быхьраны иказар, сара исы-хьааит, схәыхәпшқа!» — лхәон лассы-лассы, итцабыр-гытцәкьаны зтаца згәы лыздууз Хамида.

— Иаха пхыз ссирк збеит! — шьыжьымтанк абас даа-цәажәеит Хамида, даапшны лиарта дахьылаз.

— Абзиара иатәхааит, сан!.. — уи лхәашьала, илбаз пхыз бзиақ шакәыз агәра лгахьан атаца.

— Бнеины зык сзаага, схәыхәпшқа, — лҕы мызәзәакәа апхыз аитахәара цасым хәа лдыруан.

Дласны, гәыблаа хәычык ала азы лызнаганы, ицқьаза иказ касышк нзаашьны, мацк акара иаарфаны, ланхәа дналыцхрааны лхы-лҕы аалрыцқьеит, лнапқәа-гьы наллырзәзәеит.

— Анцәа ду, ухьышьяргәытца сакәыхшоуп!.. — хәа дналаган, акыр инароуны дааныхәаныцхьеит уанза иныкәтәахьаз Хамида, лнапы мчыдақәа атуан ахь ифар-ханы. Атцыхәтәан: «Иа Анцәа! Цхызла исурбаз лабәаба исырба!» хәа даалгеит.

— Ижәбази, сан?! — иаарласны илахарц лтахын атаца.

— Зылпха-згәапха хаура аргам адырра ситәит! Ишьатамырзгахаша ахатцарцыс дхәтәеишьоит! — лып-хыз штцабыргхоз агәра лгахьан.

Мараса илаҳаз лгәы тгәырғәауа дшаақанатқазгьы, ланхәа лыпхыз азбахәала уаҳа ажәак ахәара лзымгәағьит. Аха дцәажәон гәаныла: «Анцәа ихәааит! Еицхирбааит уи афьыза анасып!»

Лычкәын лгәы издуун Ҳамида. Аргама инылбаалон Марасеи иареи рыпстазаара еилартқазар аахыс, акырза ихы-игәы алақаны дшықаз, атаацәара апцара иднатқоз ахымқапғашьақәа рыґерықәыршәара дшалагахьаз. Агәа-хәара лнатон, уаанза ишықайтқалоз, ифызцәеи иареи, ирытцәеырбоз реыцьбарақәа инрықәтәаны цьара рца-рақәа акыр дырқәатцны, афны иеадкыланы иаандасын-да рееиуа, игәацпыхәаны ахандеира дахьағьыз.

Аамта наскьацыпхьаза лчымазара иаҳа-иаҳа аеа-ргәгәон. Даеа мызқәак рышьтахь, лцәеи лыбафи рыда ак лызнымхеит рхәартә еипш илыгхеит, цьара зык лым-жәуазар, акрыфара дақәытцхьан. Харак дышзымнеиуаз еилыркаахьан, шыжьы, хәылбыґехан иаины дызбоз, ма илыдтцаалоз агәылацәағьы. Уи азы, атцыхәтәантәи амшқәа рзы, рыбжьы рмачны иааицәажәо, аматцуртақны еиқәыз амца иаакәшаны итәаны шаанза дырчапшыон.

Ахьаацәғьа лыман лара, аха излалзауаз ала илыч-хауан, дшазымиааиуаз шылдыруазгьы, лчымазара леа-лымтарц дафьын. Дахьышьтаз лқьышә мчыдақәа тьыс-тьысуа Анцәа диҳәон, уаҳа-уатцәы хәа заамта ааихьаз лтаца лыхшарайура дахаанхарц лтахын. Уи анафс лгәы ртынчны лынарцәымфа дазцарын, дахьнеиуаз илпы-лараны иқаз лхатца цсәташкәакәа ицсы антәз збара дахьымзаз итцәфаншьап змырзшаз ахатцарцыс дышиз азы агәырғәағьхәаша илтарын...

Аха Анцәа илатәеимшьеит, инамзеит лгәахәтәы: Уахык агәылацәеи агәыцхәцәеи еицычапшьо иштәаз, илхагылаз лычкәыни лтацеи лыблақәа таа дышрыхәап-шуаз лхала леааитцылхит.

Лмәта икьаасыбжьы лаҳартә еипш Анцәа илатәеим-шьазаргьы, лыпхыз тьабыргхеит Ҳамида. Ақытауаа, агәыцхәцәа зегьы еизаны, рхы-ргәы далхны, патула

илыхцәажәаны анышә днамардеижьтеи мчыбжьыкгы аатцаанза, ахшара длоуит Мараса. Уи дхатцарпысын!

Иан лыпсра игәы җенакаауазарггы, уинахыс, имшны иднагалаз Марасаггы иарггы рыпстазаара чыдала атцакы аман, Анцәа иратәеишьаз, рхәыштәара анарха азташаз рца ихагьежьюа, еицхырааны иматц аура иафын.

— Ак уасхәарц стахуп, мап сцәумкын, — зны абас җаалтит лара, макъана хъзы змамыз лысаби дылгәы-дыхәхәала дахьгылаз.

— Ихәа, сыбзызырҗеуеит!

— Ххатцарпыс Хамид ихъзахтцап, уазыразызар... хан лахатыр азы!

— Мараса! Анцәа иитахны иишаз азә боуп бара! — иан анышә днамеидазар аахыс ччапшьык зхы-зәы иқәымлацыз Бадра, уажәы ихафы аалашан, дагъааччеит, инапкәа рцаңаны ипхәыси ихәычи иаарыкәыршаны иааигәыдихәхәалеит. — Сышпдазыразым, сазыразуп! Хамид ихъззааит, лыпсггы иабап сан рыцха, — инацитцеит.

Насып ду рыманы рхы рыпхъазон, зыҗиара рапхъатәи ахац алазыршәыз Бадреи Марасеи. Рыпстазаара рапхъака ишьтан: Хамид ифызцәаггы Анцәа иратәеишьарын, рашта тбаафы еицыхәмаруа ахшара рацәа адырбаларын, ианрызхаггы, анкәа рабацәа шыказ еипш ауаа инарылагыло, пату рыманы иааитцагыларын, рхәыштәарамцаггы еснагъ ихәыжжаза еибакызаарын. Абас еипш апстазаара роурц азы агәазыхәара рыман афыцъаггы, агәыцраггы рзацин дара рхы-рыпсы ишатаху еипш Анцәа ирманшәалап хәа. Рфыцъаггы цкьан Анцәа иҗапхъа, ус анакәха: илпха ритарын, илапш хаа рхызаарын. Уажәазы, иматц уа ихагьежьюан рапхъазатәи рыхшара. Итцабыргны, рхы иакәгәырғо икан урт афыцъаггы, иаалыркьаны Цьарма рашта данааталаз аенынза.

Ацъаама аҗапхъа игылаз ацътцлақәа рытцака иааизахъан, Арзақан ишрылеихәахъаз еипш, хатәгәапхарала аныхәахь ацара иакәшахатхаз ақыта еиуаз ахацәа. Макъана аеыжәлара иахьымзацкәа урт инрылагылеит

Џармагы Бадрагы. Иееикэыршэаны уахь днеихьан Тушьагы, ыызцэа ахьцоз иаргы дрыцзар итаһын. Аха иара ишитахыз еипш изыкамлеит. Иунус иахьнеипхьаз ахь ацаразы ианеилацэажэоз, «ацара иахзапсам, ыстаарак хатцаргалоит» хэа ицэажэоз иара иаб иашья Адгэа уажэы дааины ицоз дрылагылан.

— Аранза усзааи! — ибжы наикэиргеит, иашья ица даагэатаны.

— Сузыырфэуеит, сашьаду! — дласны иапхья даагылеит иаргы.

— Сара сцара азхоит, — иааиркьяфит.

— Исахит! — итцегь иааиркьяфит Тушьагы.

Џармеи Бадреи анаарылагыла, игэы хьяауа иреихэеит иаргы дрыцзар шитахыз, аха иашьаду мап шипэикыз. Даргы иртаһымкэа икамьзт рфызагы дрыцзар. Аха аихабы иихэаз ихэахьан...

— Аихабы ианихэа, изхихэаауа идыруеит, — рапхья иажэакэа неизикит Џарма, — макьана ухэычуп. Мачк иузхар, даеазны цъара ханцо ыызара хзууп. Угэы умырпшаан, хаумырпхашьан... — дихлафуа дцэажэон Џарма.

— Уеыргэгэа, Тушьа, ухатцами! — инацитцеит Бадрагы.

— Тушьа! — уажэы ихы наикэикит Џарма. — Ушэакь ауаара хэа иузсытар, афнынза ацара сықэшэазом. Иутаханы икалар, даеакы афны икоуп, иахыikoу сан илдыруеит.

— Хатцарак узалакатцозар иустап! Аха уара ушэакь абакоу?

— Сара сшэакь сахэшьаца хамтас истеит. Ахатца ашэакь имазароуп! — ибжы нытцакны изеитеихэеит Хамид хэычы дшибази уахь инеира шыкалази. — Сшэакь итаразы Анцэа агэапхара ситеит, иагыстеит.

— Иутазааит! Еснагь дхэычызаауама, пшзала, изхашт... Дугымхааит! Зегы дхагымхааит...

— Харак имгакэа сгэы итақэоу ыкоуп, Анцэа сахыгзар, — ихэеит уажэы, имахэ днеипхьарц шитахыз Тушьа ирдыруа.

— Анцәа ахьзара уиҭааит! Аибашьра антцәарахьы иҕоуп, узахьымзари... Сара стәы удьыруеит, сахьутаху ус-меигзан... Хьзы алуҭааит! — уажәы ишәақь ааихыхны, ацьапхангьы нацтаны Цьарма инаирикит.

Ажәфан днатцапшны, дааныхәаныцхьаны, «Хдәы-қәышәтца!» хәа иеыжәланы иааилагылахьаз ахацәа ибжыы нарықәиргеит Бабалица Арзақан, рацхьа дгылангьы иеынеихеит.

— Тушьа! — рацәак ибжыы тымгакәа, уи ихы найқәи-кит Бадра. — Акы сузахәоит, рацәас исзумбан!.. Мараса лхәычи лареи рхала иҕоуп — унырхылапш...

— Урт гәырфәас иҕоумтдан! — атакс ҕааитит иаргьы.

— Сахәшьапа чыдала уааихылапш, — иеынапишьыт урт реицәажәара злымхәа иаатасыз Цьарма. — Хатца еибагак иоуп, ашәақь имоуп, мыцхәы ашәарыцара иеадимцалааит, — абасгьы нацитцеит дааччаны.

Рыбжькәа мыцхәы итымгакәа «Ар рашәа» хәо инеиуан мезитаа рхатарнакцәа. Ақыта ақынтәи инықәтцижьтеи саатк акара аатцуанеипш, азиас хәычы зтысуаз аиохаа тшәара иныбжьысны, ашәа шырхәац ихәо иаха итбааз амфәду ианыланы рәынархеит.

Амра нхышәтаанза ақалақь иналацшуа инеихьан. Аха ишиашаз уи аналалара итахымкәа, ааигәа еилачны еилагылаз атцлақәа рытцәаканза ианыназа, иеы ағәра нафәакны иааникылеит иеицыз реихабы Арзақан.

— Абра мачк акара ҳапсы ааитахкуеит, — днарылапшны ибжыы надирҳаит, аха аеыжәтцра дналагаанза ихьз хәаны, Жагәа ибжыы найқәиргеит.

— Сузызырфәуеит, уххьазгеит! — иварахьшәа даагылеит иаргьы.

— Бадреи Цьармеи уманы ампыласыртахь унеи! Шәнапшаапш, изеу жәбап, — адтца наритеит.

Агәыц зегьы еыжәтцны иааилагылеит, цшыхәра ицаз рыхынхәра иазыпшны.

Атыпантәи ауаа «амаидан» хәа изышьтаз ашта инықәсны, ирацәамзаргьы, аха ана-ара инеицәажәа-

ааицәажәо еилагылаз ауаа, ирдыруаз ишреиуамызггы, «Салам алеиқыиум» хәа рыбжыы нарықәырго, икьақьаза иаартыз агәашә инылсны ампыласырта ашта интәлеит.

Акыр иаалафеит, инацшаапшит, иаарцылоз ауаа рлактақәа иныртацшит... Аха гәрамгартас ишьтырхшаз хәа цъара ак рымбеит. Аштакны ауаа мацфымзарггы, аха мыцхәы иагырацәамызт. Цьоукы, акы иалацәажәо, уажәы-уажәы рыбжьқәа ныхтцаны иааибарччо еилагылан. Цьоукы, агәақьчақьхәа адаулқәа инарысуа игылан, цьоукггы игызыгызуа ашәак еицхәо, иаарыкәшаны игылаз ауаа ргәы картцон. Агәашә иааталозггы, афнутқа инеихьазггы, зеггы, цқьашәқьа еилахәан. Ирдыруазггы цьоук ыкан, уртггы дәыцсшәак наархәеит. Шықәсқәак рацхәа ари ампыласыртахь дааихьан Жагәа. Ускан ишибаз икан уажәггы. Аха ғыцпракггы иблақәа иаарыхгылеит. Ампыласырта абаагәареицш иакәыршаз атзы амраташәаратәи аган ағы еивтцырцхха еивагылан, хыцхәазарала акыр ирацәаз амшьамбақәа. Игылан ус, рцардақәа лашьтны.

— Ижәбазеи? — нарықәеитит Арзакан, урт хынхәны рфызцәа ианаарылагыла.

Ирбаз наиаархәеит дарггы.

— Асасцәа дуқәа ааихьазар ижәбарын?.. — еицәааитит.

— Ус еицш уаф дхамбеит!..

— Нас, хнашәышьт, харантәык хәазшәа хәгханы хнеир цхашьарахоит.

— Хшәақьқәа ирзаауазеи? — азәы ибжыы нарылеитцеит уажәы.

— Ирзахураны икоузеи, ахатца ашәақь ицзароуп! — атақс җааитит даеазәггы.

Уинахыс акыр ражәақәа неиларыцсеит. Цьоукы хшәақьқәа хәцзароуп рхәеит, даҗа цьоукы цхашьарак җахамтцааит хәа ицәажәеит. Акыр иреимақырахеит.

— Шәахыкәаз азәыр абцъар иманы жәбама? — ускан Арзакан Жагәа ихы наикәикит.

— Ус еипш уаф дхамбеит... — инаиатеикит иарггы.

Жагәа иихәаз наицырхәеит Бадраггы Цьармаггы. Зеггы днарылапшны җыц даацәажәеит Арзакан:

— Хара ҳапсыгуауп, иахнымаало җахамтцароуп, шәых-хьазгеит! Ауаа рхы иакәгәырғоит, айбашьра антцәамтазы ныхәак җартар ртаххеит. Асасцәа дукәа ирзыпшуп... Нас, хара, ажандармцәа хреипшха, хшәакькәа ҳазкәынтца аныхәахь анеира ҳарпшзума?! Цәгьарак җахтцахьаны ххы ҳацәшәошәа икамлааит... — абри шәазхәыц аанагон ихәашьа. — Хгәы итам, ххы итам ак ҳатцаргаларггы, хабцъаркәа харақ икам... Хнашәышът, шәыххьазгеит!

Азныказы, ирахаз ажәакәа акггы рхымхәауа еила-гылан, аиҳаб иажәа аҗагылара зказшьа иаламыз мези-таа рхацәа. Аха ус шакәызггы, гәынамзарак шимаз атәы мхәакәа изамывсызггы азә дҗалеит:

— Арзакан, уххьазгеит! Уажәа ацымныкәашьас иҳа-моузеи, аха изуцәыизари, цәалашәара баапсык сар-гәамтцуеит, ариабжьарак сыпхызкәаггы җееим... Ац-хашьара хәа акы аадыруеит. Иара ҳамамкәа ҳзакәуаахо-зеи, аха ҳанақәызхьоу ыкоуп...

Ари ахатца, аханатәггы аара зтахымыз, аха иқыта ахацәа ахьцоз рыцымцара зхы иззатәамшьаз Тушьа иаб иашьа Адгәа иакәын.

— Цьара ак ҳатцаргаларггы, абранза ҳзымааиуа хҗа-ларым... — ихәеит Арзакан ускан.

Уаҳа еимақык җамтцакәа, ршәакькәеи рыеқәеи хөык ачкәынцәа рхылапшразы иаарызныжьны, харақ икамыз ампыласыртахь рҗынархеит ишеицыз. Ирхашәыршәыр-уан, Цьарма ифаҳаракны иикыз, җышықәса рацхьа ака-имакам Османбеи ицәыргаз, уиийжтеи рыблачыц еипш иахзызааны ирыхьчоз, амзаҗеи аетцәеи рсахьакәа зныз османаа римпериа абирак.

Ишырҗазшьаз еипш, еиҳабы-еитцбыла игәеибатаны, зны рхада — Бабалица Арзакан дноужьны, икьақьаза иаар-тыз агәашә инылсны ампыласырта аштә интәлеит. Дара

рхэыцшьала, иаарцылозгьы цьоукы калап хэа игэыгуан. Аха азэгьы дырбомызт...

Ашта атдыхэан, еиларцалазшэа еизтэатэа игылаз, зхы-зёкэа тахэхэаз хэсақэак рыда, уаха уафьтэыфсак дықэырбаауамызт, уаанза Жагэеи ифьзцэеи ирбахьаз ауаа, пшак иаманы ицазшэа инықэыззаа ицахьан.

— Жагэа! — уи ибжьы наикэиргеит Бабалица Арзақан. — Иабакоу зызбахэ ухэаз ауаа?!

Жагэа, азнаказы иихэарыз ифамшэо, уи днечицапшит, аха нас фэаитит:

— Арт акы ргэы итотуп!..

— Хабцарқэа рахь хаихап! — дынрылатэааит уажэы, иара угьы агэтынчымра змаз Адгэа.

Иахьгылаз иааилауатырит, гэрамгарак иаамеха-нахьаз мезитаа.

— Агэашэ ахь шэеиха, агэашэ ахь! — ибжьы нарылафит усқан Арзақан.

Аха иажэа анагзара дахьзаанзагьы иаарылафит ахысбыжькэа, инхьыдышьшыны акахара иналагеит фыцба-хфык дара иреиуаз.

— Хаи, шэаб ицсы шэнагааганы!.. — деитантытэааит мезитаа рхада. — Сгазахеит... Сгазахеит, алажра слажрахэаит!.. Шэабаазгеи, шэыгэнаха сзымгааит... Агэашэ ахь шэеиха, агэашэ ахь!..

Аха рпыза иажэақэа шраҳазгьы, ахьатра иналагаанза, ахы зааханы ишьтаз рфьзцэа ирыцхраауа рхэгьежра иафын. Лассы урт инарытцагыланы агэашэ ахь еихеит, акыргьы иазааигэахеит.

Уи аамтазы «Бзиала шэаабеит, мезитаа!» хэа азэы ибжьы нарылафит.

Ари рқытахь дрызнейны «аныхэахь» иназыпхьаз Иунус ибжьы акэын. Ифьзцэа ицырхрааны ампыласырта аихатэы гэашэ хьанта аиркхьан, уажэы уи адэахьала дгыланы, амзаатэ изаазшэа ибжьы тганы аччара дафын. Иааигэара иқан, уи агэашэ иамаз акылхарақэа

ршәақьқәа нарыбжыакны, мезитаа рылахысра иафыз ажандармцәа иреиуаз ауаа.

Уажәы-уажәы «Ацъныш игәра згеит... Ацъныш игәра згеит... Иа, Анцәа хазшаз, цъаҳанымка сышьты, цъаҳанымка!..» хәа дуазыруа, деикәагъежымыжыуа дгылан икайтцарыз иақәымшәоз Арзакан. Бадра икама аатцааны, абжәас еипш днапаны агәашә днахынхәлеит, Иунус ишьра игәы итакны. Аха, «уи иаха ҳамазам, Бадра!» хәа усқан илымха иаатасит ибзиацаны иидыруаз Цъарма ибжы. Иаргы дызфыз даақәытцны дынкацeit.

— Анахь шәнацшы! — руазәк ибжы нарылафит уи аамтазы.

Уажәы рыблақәа иаарыхгылеит: зытра аадыртыз агыгшәыг млашьқәа иреипшха, амшьамбақәа иаарыфнытцны дара ахықаз ахь еижәыланы зәаазхахьаз ауаа. Иаауан дара, азхыттра еипшха, аанкылашьбак рымамкәа. Шәақьк азәгы идырбаломызт, аха знапы тацәыз уафгы дрыламызт, зегы акака ркын. Урт зегы, анхамфа акны хархәагас ирымаз амыругақәа рақәын: аеагақәа, ажыгақәа, аигәышәқәа, аихақәа, ачаалақәа... Ирылан ажәытә ахәақәа зкыз цъоукы.

Уаа хышәфык иреитцамызт, мезитаа рхацәа рныртцәара рәазкны, рыбжықәа рхацала еилакаауа ааира иафыз.

— Акызатцәык иахзынхаз — хатцатцас адсроуп!.. — ибжы нарылафит, зкама аатцааны иаагылахьаз Арзакан. — Мариала шәыґерышәымтан, ашәақәлацәа!..

— Хазшаз, ари афыза лахьынтцас ианхаита, уигы ҳадахкылоит... — дахьгылаз фәаитит даеазәгы.

— Хара хтәы збоуп, аха хашьтахь икоу ирыпсыхәоузеи... Арт агыгшәыгқәа хқытахь ишымнеиуа гәрагарас ихамоузеи... — ибжы рылафуан Адгәа.

— Бадра! — Арзакан уажәы ихы наикәикит икама амхаста кны иааивагылахьаз уи. — Хаитазхәаша азәы ақытахь дшәышьты! Рхы рыхьчааит...

Дара-дара еипырхагахо, иааивтдаханы азэы данын-каха, ишьтахька иааиуаз уи днeиграцаланы цхьака днeи-уа, акы иннамкыло еиханы аара иафын ашыра баапсы з'еазтахьаз, абжьыцэгьакэа зхылтцуаз урт ауаа.

— Харпылоит, ашэакэлацэа! — шэақыткьарак иафы-заха ибжыы нарылафит ускан Бабалица Арзакан.

Абцъарс ирымазас, уеизгы, ркамакэа ракэын. Рцы-за ибжыы шаарахаз еипш, урт рамхастакэа аанкыланы, ртыпкэа инырхытцны цхьака рфынархеит. Уаанза еиханы аара иафыз дара, уи анырба, рыгэкэа трысзар акэхап, акыр ианырзааигэаха азныказы иадырсызшэа иаатгылеит.

— Хзыхшэыркьозеи, уара, цэгъарас ишэзаузеи? — ибжыы нарыкэиргеит ускан иаатгылаз Арзакан.

— Ханацэа амш рылажэгеит! — ибжыы гэафэа атакс фэааитит урт рапхьа игылаз, имакеахэаранза икьантазза еилыхыз ахатца.

— Хахэсакэа рцэа цышэеит!.. Хдыпхацэа амш рылажэгеит!.. Хафнкэа амца рыцрашэтцеит... — рыбжькэа гон даеа цьюукгы.

— Цьюuky шэдырфашьеит... Хара хапсыуаауп, уи афыза ахэынгара ххы иатэахшьазом!.. Шэеаанышэкыл, хааицэажэап... — акыр иеаартынчны ргэамтцра иали-гарц иенацшыигеит Арзакан. Аха иихэоз захауаз калазаргы, иазхэыцшаз уаф дкамлеит. Мыцхэы агэаг реартахьан, зыблакэа ашыа рыхтэылахьаз, ишьашуаз, ижышуаз урт ауаа.

— Шэара азы иаанагаз шэоума ханацэа амш рылага-ра занахажьуа... — дыхэхэон азэы.

— Шэара шэуаазар, шэтэыла ныжьны азы шэхыла-рызма!.. — ахэхэара дафын даеазэггы.

«Иншэыртцэа! Шэырмеигзан, иншэыртцэа!» хэа игон урт рышьтахька иказ ауаа рыбжькэаггы. Урт реикэкра акыр иеанишэеит Адгэагы, аха иихэоз лытцшэак амамызт, иажэакэа ирызхэыцырц ахатыцан, иркыз амаругакэа фышьтыхны, мезитаа рхацэа инарыжэлеит...

— Уинахыс иказ нибартцэаран... Ахмат хэа бжык
слымха иаатасит уи аамтазы. Ари Цбарма ибжы
акэын, сахгылаз дагьяасыдыххылеит. «Уеиханы
Мезитка уца, чархэара шахзыруз рдырааит... Уахгы
имнеир рузом, ахэгцкэеи ахэсакэеи хьаркааит...»
хэа иажэакэа наихэеит, ампыласыртахь ханнеиуаз
иаххашэыршэыруа иикыз абирак изкыз алаба
иаамхны, иааилархэны инасыркуа. «Уцсы ахтынцара
укэшэозарггы, абри ухьчароуп» ихэеит уажэы.
Ацара стахымкэа саакэанызанеит сахгылаз. «Сажэа
уахымцан, ирласны уца» хэа днасытцахэхэеит иара.
Сара сзы — уи деихабын, апсра абла итацшуан сфызцэа,
сынрылтцны ацара иагья истахымзарггы, иситаз адта
анагзара суалын. Сааласны, скаба ахацакэа аартны,
абирак сыкэа интатцаны, ацара сёыназкны агэашэ
ахь сеихарц сыенацшьазгеит. «Уахынтэи цашьяк
уоузом» хэа насыкэфеитит ускан сацхья иаагылахьяз
Бадра. «Сызкэа урыкэгыл» хэаггы насыкэфеитит. Ибга
аарцыйкэны данаагыла, сарггы сфаданы ижэоахыркэа
сынрыкэгылеит. Ампыласырта иахыкэыршаз абаа-
гэара акыр ихаракын, аха Цбармаггы иарггы рыц-
хыраарала хыхь сфохаланы сныкэгылеит. Уантэи
сыблакэа иаарыхгылеит Анцэа апстазаара азы иишаз
ауаатэыфса агыгшэыгкэа иреипшха рнибартцэара.
Ауаа рацэа ыкан ампыласырта антытггы. Уртггы
снарылсны сыцсы згар акэын. Уи азы, скэымжэы
сшарыргамоз саазхэыцны, сласны иаасшэыхны, иныр-
шэны ахьухэа цакэа сынкацеит, сеиханггы сёынасхеит.
Схы итазыршэаз ура уазхэыц, иаалыркэаны: «Апсуаа
аауеит! Шэхы шэахэа, апсуаа аауеит...» хэа ахэхэара
сналагеит, уажэы-уажэы схьапшкэапшуа сахьнеиуаз.
Лассы иагьяагэастеит, сыбжы захаз ауаа ртыцкэа
инырхытцны аимлысра ишналагаз.

Уадафрак сцымлакэа сыцсы рылызгеит урт ауаа.
Аха снапы ианыртцаз анагзаразы сласны хқыта
акынза сназар акэын. Сычкэынан, сгэамч ыкан,

амѡа санымлакѡа абнара сыгенатаны сдѡықѡларгы, сназарын. Аха сѡы сымазар иаѡа сшыманшѡалахоз саазхѡыцны, урт ахынхажьыз атыц ахь сеиханы сѡынасхеит. Уаѡагы бзиарак шыѡамыз сдырдыруан, хрыжь-хрыжь акѡзаргы, уаантѡи иаѡуаз ашѡақь хысбыжьқѡа. Хѡеқѡеи хшѡақьқѡеи ахынхажьыз снеизар, ирхаз ағѡрақѡа иахьѡахѡаз иамыржѡарц ртахны, аха ирылымшо аилагѡежѡра иаѡын. Аѡац-шѡаразы инхажьыз хѡкѡынцѡа рахьынтѡи ѡыѡѡа тахахьан, Езыгѡ зыхьзыз ахпатѡи, ачамхѡтцла ду ашѡапаны ашѡа итцкѡасо дышьтан, аха уажѡы-уажѡы мацк наскѡа иѡаз ажандармцѡа рылахысра даѡын. Ма уи азѡк деиқѡсырхарашѡа саазхѡыцны, схѡазаны маѡара снеит дахьышьтаз. Ампыласырѡа ѡѡнутцка иѡази, сара снапы ианыртѡази наиасхѡеит сааласны. Уинахыс, далганы игара сѡыназыскит.

Аха иара иуамызт. «Сара — ибзахо сакѡзам, ускѡатц... Унапы ианыртѡаз нагза, ақьѡа хьчатѡуп...» – ихѡеит. Саргы схѡкны иааихьан иеиқѡырхашѡак шыѡамыз. Ихѡрақѡа раѡѡан, ишѡа итцкѡаса аѡара иаѡын. «Уѡа, уѡа» хѡа ибжьы нѡѡикауан уажѡы-уажѡы.

Ахѡаацѡгѡа даргѡаѡуан, аха изынхаз имч зегьы еи-зыркѡѡѡаны, хрыжь-хрыжь акѡзаргы, ажандармцѡа рылахысра даѡын. Ашѡақьқѡа еивтѡрыѡхаа иахьышьтаз атыц аѡынза схѡазаны снеины, руак аасыдкыланы еиѡа иара иахь снаѡшит. Аха уажѡы ахысра даѡѡытцхьан, дыз-ѡаиаз ачамхѡтцла ашѡапаны адгьыл иалыхѡхѡѡоз адац ихы нықѡѡтцаны аѡсеизгара далагахьан. Уажѡы-уажѡы сынрылахысуа, снакѡаратѡа-аакѡаратѡо сеихеит. Ахым-ѡа насыжѡыртѡеит даргы. Аха ишыртахыз еиѡш сыр-заѡѡуамызт. Хызатѡѡык сыжѡѡахыр ажьышѡ иналѡѡа-ны иѡеит, аха уи хѡаас измаѡаз: сшѡапқѡа еибган, схы сахѡартѡ сыѡан. Аха шѡапыла адѡықѡлара сшеиқѡѡамамыр-хоз схѡкны иааихьан, слаѡшықѡѡтцаны сеихсра иаѡыз урт ауаа аѡѡѡа рыман, харак сзымѡаѡѡа исыхьзашан...

Уажәы-уажәы рағәрақәа ирыхо, уҳацхраа рхәа-
рашәа, сара сахь ицшуа ақәыркәырра иафын дара. Азны-
казы сәанысшәеит урт иреиуаз акы снақәтәаны ацара.
Аха лассы еилыскааит, сгәатаны ахысра иналагаз ажан-
дармцәа сшахьырмыгзоз. Уинахыс, еиҭа сырфәахысуа,
уаанзагьы ишыкастдацыз еицш, снакәаратца-аакәаратцо,
тцлашьапык сыгенатаны сеитарылахысуа, сшьамхқәа
сәыдсыргарц салагеит. Изулакгьы, сьжәфәахыр иакәшәаз
ада уаха кьыс сьмамкәа ашыра сәалызгеит лассы.

Ҳаихабацәа «Импсыша ацма аматцә азлеиуеит»
хәа ажәацкак рхәалон. Абра убас икалеит. Иаалыркьаны
слымхәқәа иаартасит еык акьыркьырбжьы. Снапшызар,
ақәатца итцаланы сара сахьыказ ахь ааира иафуп. Иа-
разнак издырит Бабалица Арзакан иееикәа. Ишыкалаз
уара идыр, ахысбыжкәа ргара ианалага, митәык шыка-
лаз адырзар акәхап, ағәра ахькыдфәхәалаз иамнажәеит.
Уажәы сара сахь ицшуа иаагылеит.

Азныказ гәыграк аасоуит, аха лассы сгәыггра неицхь-
беит. Уи афы алеишәа чыда аман, мыцхәы ицагьан.
Иштәыз апшәма ишыхәычыз иаазаны, ибжьаны дан-
нақәтәаз инаркны, иара ида азәдакәнартәазомызт. Иара
изы уи иагьеын, иагьрашьын, иагьфызан, иагьиашьан,
иагьараан амца далнагахьан, ицсы еикәнархахьан. Аха
уажәы сыблақәа ирбоз цьашьахәын. Иахьгылаз иаакәыр-
кәырын, атыц инахытцны сара сахьыказ ахь афәанахеит.
Лассы иаасыдгыланы, ахы заахахьаз сьжәфәахыр шыказ,
фынтә-хынтә ракара азамфә ала аеынсхьнашьит. Сар-
гьы уи атакс ахы аасшьышьит.

Уажәы иаагәастеит ағәра азшьапык иахашәаны
ишыказ. Снахырхәаны, амаршәа кны ашьапы снас-на-
сит, иаргьы, истахыз еилкааны ашьапы анааркәада, фә-
ханы, ағәра аатцганы, ахы инахыганы инақәсыршәеит.
Сласны акәадыр амгәырхәқәа аарыхханы, ашыкыл сшьа-
пы нықәырсны ахьухәа фәацаны снақәтәеит. Азныказ
иаасытқәашеит иара, нас, ҳазыцшузеи ахәарашәа
иакьыркьырит. Уинахыс, ахы шьткәыцәаа, ҳацхьака

иахпылоз атиаакѣа гѣышпыла инарысны ипытѣкаауа, ақатта ааныжыны, Мезитѣа инагаз амѣаду инанылеит. Иагъараан избахъан уи аеыцьбара аѣшъа, аха убасқан еипш ишътхысааны ацашъа уаанза иадсымбалацызт...

Ашѣацъѣара знапы ианыз Ахмат деиханы амѣа данықѣыз аамтазы, уаха ѣынкылашыак иақѣымшѣакѣа ани-бартѣара иаѣын ампыласыртакны еиѣагылаз ауаа. Рѣамақѣа аус дыруа, ақѣыцьмақѣа иреипшха ирѣагылаз ирылагъежъуан, аргама апсра абла итацшуаз мезитаа рхатар-накѣа. Аамтаказы, ирабашъуаз ауаа рыжѣпара иахъаны реилахара рхы иархѣаны, урт иреиуаз азѣырѣы рыпсы иартеит. Аха атдыхѣтѣан, амацѣазеипш иаарыкѣшаны агѣта иантарцала, рѣагылазаашъа мыцхѣы ихъантѣхейт...

Ахмат ирызнеигаз ажѣабжъ баапсы неимтѣакуа ақытауаа аигѣныѣра ианаѣыз аамтазы, ампыласыртакны ауаа рнибартѣара атыхѣтѣахъ инейхъан. Абжъаапны ауаа хѣмарыртас ирымаз, шыац иатѣала ихъяз аштѣа, уажѣы шыазагѣазала ихъан, игѣѣѣкаагаха иқѣыѣуан ахѣра баапсқѣа зауз ауаа рыгызбыжъқѣа. Мыцхѣы еипшын еилашыабкны аилазѣара иаѣыз урт ирылтѣуаз ашыа... Ашыазагѣазафѣы ықѣышѣшѣон ампыласырѣта аштѣа.

— Закѣ фѣы баапсузей!.. — ибжъы аагеит уи аамтазы, игылаз амшыамбақѣа руак аќнытѣи даадѣылтцны, еилараа ишътѣаз апсцѣеи ахѣцѣеи дрылацшуа иаагылаз Осман-лымхѣхтѣа.

— Иунус! — ибжъы нѣицеит уажѣы, агѣашѣ азааигѣара уажѣы-уажѣы дынцѣытѣаччо иаагылашыаз уи даагѣатаны.

— Сузызырѣуейт, бей-ефенди! — дахъгылаз дагъ-ѣышытыцеит иара.

Уинахыс, дахыкѣшаны дымцакѣа, псыбаѣык днахыѣо, даѣа псыбаѣык днақѣпало дласны иѣынейхейт иара иахъ.

— Сузызырѣуейт, бей-ефенди! — дхырхѣаны иапхъа даагылейт уажѣы.

— Иунус, иабакоу абирак? — ихәашьа цьбаран лым-
хактәа.

— Уажәытәкьа исыпшаауеит, бей-ефенди! — деи-
танахырхәеит. Ашәарыцала деицша дматцуаруа, цсы
рхамкәа аштәфы ишьтаз адсцәа днарылалейт.

Кәымжәыла еилахәаз мезитаа рыпсыбафкәа нар-
хәы-аархәуа, рыкәакәа дныртәпшуа акырза ихы ацъабаа
аирбейт, аха дзышьтаз абирак изыпшаауамызт.

Мыцхәы агәамтра дамеханакхьан Иунус. Еили-
каауан, акаимакам Осман иара инапала еиҗикааз ме-
зитаа рныртәара хыкәкы хадас иамаз — уаанза ицәыр-
гахьаз аимпериа абирак архынхәра шакәыз. Идыруан,
антәаразы рацәак згымыз аибашьра шааилгаз еицш,
атәыла иакәлаз ар ирабашьуаз рхадацәа, Осман иеицш
икәз ацсахыфцәа напы шрыларкуаз, збирак ззымыхь-
чаз ицеицшхараны икәз. Дазхәыцуан, уи икәнага
данақәдыршәа, иаргы бзиаарак шизыпшымыз.

Иунус иеицш адтәа зитәз егырт ауаагы, абирак
уаха ианырзымпшаа, Осман ихатә далагейт, ашьагәаза
импытатата, мезитаа рыпсыбафкәа днарыха-аарыхо
зегьы хәыц-хәыц реимдара.

— Иунус! — ахы зықәшәаз амшә дафызыха амзаатә
изааны ибжьы нтицейт Осман, абирак шыкатәкьамыз
агәра анига, иаргы, ирпкәз ала деицша, дласны иацхьа
днагылейт, асааранза днахырхәаны.

— Сузызырфәеит, бей-ефенди!

— Исгәалашәеит!.. — җааитит уажәы. — Аисра ианна-
лагоз, абаагәара дхыжьны азәы дрышьтит. Схатә избеит...
Убри иртеит абирак! Ажандармцәа уманы Мезитка уеи-
ха! Иааутәху кәтәа, аха абирак рцәугароуп!.. Уцсажә
хамтас иустар утахызар... — инацитцейт атыхәтәаны.

— Еилыскааит, бей-ефенди!

— Аха уаанза, зыцсы тоу азәыр рылазар, рлымхәкәа
хтәаны исызнага! — җааитит уажәы.

— Зегьы цьаханымка ицахьейт, бей-ефенди...

— Сеы шәааха! — Иунус атдыхәтәантәи иажәәқәа ак-
ггы рхымхәаакәа ибжы нтицеит лымхәхтәа.

Аҕы ианкны иаңхәа иаадыргылаз иҕы днакәтәаны,
ахәрақәа рымазаргы, аха зыңсы нханы иказ ауаа дна-
рылаңшы, ибжы нтыганы ҕааитит:

— Османлы ахатыр ахьчаразы, уи аҕацәа ра-
башьраҕы хатцарыла итаһаз ҕәырҕас икатцатәым. Урт
зеггы шьехитцәоуп, цьанат аҕәашәқәа кьақьаза ирзаат-
хьейт!.. Шәқытахәсақәа рцәаңера зхы иатәазшыаз аңсуа
лақәа рыңсыбафқәа наганы аҕәамсаеизгартәкны еи-
лашәыжь. Шәара шәлақәа ирфааит!.. Ихәынгарымшьо-
зар... — инацитейт.

Уинахыс, иҕы ишьхәа нарбаны, иаадыртхьаз аҕәашә
дынткәаны, еибашьра дук әкны аиааира згаз арцызафык
ишыкайтцарыз еипш, иаргәа напы ҕышьтыхны, еилақь
игылаз ауаа рацәа днарылсны инхартә ахыказ ахь амҕа
днықәлейт, ихьчафцәаггы наишьтәлейт.

Баша дгыламызт Иунусгы. Ажандармцәа ааидкы-
ланы, Мезитка иманы дцаанза икатцатәыз ыкан, цсы
рхамкәа ампыласырта аштакны ишьтаз мезитаа рың-
сыбафқәа аарылганы, инаганы аҕәамсаеизгартәхь
ишьтатцатәын. Уи азы ибжы амч нәтаны днарылахәхәейт,
анибартцәара иаңәынхаз Арнаут-кьәф еиуаз ахацәа:

— Османбей иихәаз шәмахазей? Аңсуаа рыңсыбафқәа
аарылганы, инаганы аҕәамсаеизгартәҕы ишьтатцатәуп.
Шәааласы! — днарытцәхәхәейт атдыхәтәаны.

Аха иажәәқәа заһаз азәггы дкамлейт, ираҳазаргы,
ҕеырха картцейт. Урт зеггы рус ыкан. Цьоукы итаһаз
рыуаа рыңсыбафқәа реилыргара иаҕын, даҕа цьоукгы
ахәрақәа зауз ирхагьежьюан. Даҕа цьоукгы баша игыла-
мызт, итаһаз ауаа рынырцәымҕа бзиахарц азы, ирхагы-
ланы рхапхьара иаҕын.

Уинахысгы акыр ибжы рықәиргейт, аха иажәа иа-
хатцгылашаз уаф дкамлейт. Уаха ианизаму, аҕәашә дны-
лагыланы, адәахы игылаз ауаа ахәара рзыкайтцейт, Ос-
манбей икайтцаз адтә анагзаразы аңхыраара картцарц.

Аха азәы идамхаргыы даарылтцны сыцхыраафуп имхәеит. Акырза дрызгәамтцит: зны — дыхәхәеит, зны — дмақарит, зны — иеыргызмалны рыргәыбзыгра иеазикит...

Аха дара гылан ртыц иахымтцау, рыбақәа тцархәны иара иахь ицшуа, иара усгыы цъара ажәак рфьтымшәо. Уаха ихәатәакны ианизаамга, ажандармцәа дрышь-таларц избеит. Урт иара иуаа рақәын, ашьа иаиршь-цылахьан, еилақәакәаз ацсыбафқәа реитагара хәын-гаршьомызт. Аха агәамсаеизгарта ахьыказ акыр инаскьаган, уи азы ауардынқәа ртахын. Рыцшаашья ыкан, аха аамта рацәа ақәырзтәын. Иара дыццакуан, мезитаа дрықәланы абирақ рымихыр акәын. Икалаз раханы, ақыта еигәныфны ашьоуразы абцъар иатцагылар ауан, уигы дазхәыцуан. Ахшыфқәадара иман Иунус, аха злеишәацъбара идыруаз ацсуаа абцъарла еиқәных ақалақь ианалала, анышә дытцазаргыы дыцшааны им-цахә шдырцәоз изеилымкаауа ақынза икәадамызт.

Ацсцәа наганы Османбеи иахьихәаз реилажъра иа-наалга инаркны, ажандармцәа реизгара нап аиркит. Аха ари аус ағгы ауадафракәа изцәыртцит. Езыгәи уи ифызцәеи дарей реифахысраан итахаз ажандармцәа ртаацәарақәа рахь изманы ицаз ишыхынхәрыз рхаштит, цъоукгы рхы иацәшәозар акәхарын, ашәқәа рхаркны рыфнқәа рфь итәахьан. Реизгара знапы ианитцаз уаха ианымааза, дығкьаса дрышьталеит ихатаггы.

Ахмат уи аены ажәабжъ баацсы иманы Мезитка амфа данықәыз аамтазы, Тушьа, итахәхәа ицәаз Хамид хәычы хауацқьак ифарц итахны, аштакны игылаз атцла атцака ашәшьырафь дигәытцәхәхәа дтәан. Мараса уи аамтазы афны дыфнагьежъуа ахәыкатцара дафын. Акгы инамыцхазакәа ашьыжъза амфа иқәлаз лхатцей лашьей, ахәылбыгьахаз ххынхәуеит хәа шырхәахьазгыы, аха уаанза инымхакәа итцегь заа ихынхәрашәа гәыграк лыман, иа-нааиуа рхәы мазеины иказарц лтахын.

Иаалырқьаны аеышьтыбжъқәа илымха иаатасит Тушьа дахьтәз. Лассы илацш инытцашәеит, иакәтәаз

аеыуаф даманы ақыта мѡа ианыланы иаауаз аеы. Ишьтхысаа аашьала идырхъан уи Бабалица Арзакан иеыцъбара шакэыз. Илапш аартдарны дазыпшуа даагы-леит уажэы, сѡашьазар калап хэа даахэыцны. Аха ѡашьарак шимыхъыз агэра игеит, уи акыр ианааигэаха. Еиханы иаауаз уи аеыцъбара, ииашатцѡкьаны «Хьацшъ» хэа хъзыс измаз, Арзакан иеы акэын. Иақэтэаз аеыуаф дидырратэ еипш макъана дааигэамызт, аха мѡашьарада агэра игахъан, уи аеыуаф аеы апшѡма шиакэмыз. Иб-лақэа ирбоз аацъеишьеит... Ақытауаа зегъ реипш иаргъы идыруан, ақыта иаалалаз уи аеы, апшѡма ида даеазэы ақэтэашьак шимамыз...

«Баапсрак калейт» хэа игэы даатахэыцит уажэы. Агэтынчымра дымтцанарсхъан, цѡалашѡара баапсыкгъы иоухъан. Излеизауаз ала инмырпшуа, иикыз асаби дгаралтцарц иан дынлытаны, азныказ ақыта агэтахъы дыцшуа амзырха днықэгылеит. Дахынапшуаз ибартан уи аеыуаф дышиашаз ацъаама аѡацхъа игылаз ацътцлақэа рытцака итэаз абыргцѡа дшынрыдыхъылаз, даргъы ртыцкѡа инырхытцны ишааидеизалаз, шѡымтақэак рышьтахъ, уаха деыжэымтцзакэа урт ааныжъны, ишѡақъ ажѡфан ахъ иѡарханы, атцыкъ-атцыкъхэа дхысуа ақыта дышналараз. Тушьа, уи ауаѡ иаашьагъы ицашьагъы иархѡоз акы акэын – уи дшѡацъхѡафын. Ихысрақэа иархѡоз иаха еицѡан, ақытауаа рыпсѡазаара ашѡарта итазыргылоз аамтак рзыпшын...

— Унымхацѡан, Тушьа! — ашта дынтытцуан еипш лыбжъы неихъылыгзеит, гэтынчымрак иаамеханахъыз, Мараса. Аха иара иѡынтѡи атак хэа акгъы лмаѡаит, дыццакы-ццакуа дниуан, лажѡақэа имаѡазазшѡа. «Иа, Ан-цѡа хазшаз, иахгѡамхѡуа ак хпумгалан» хэа дааматанейт уажэы. Уинахыс, уаанза анакѡеипш иналхаѡахъыз агэтынчымра уаха инылхымтцуа илхатѡан. Аамтак ашьтахъ агѡашѡ днылсны ашта дааталейт Тушьа. Дшаалбаз еипш, дааласны амзырха днықэгылеит ларгъы. Ажѡак ихѡаанзагъы, иааишьала агэра лгахъан баапсрак шыкалар.

— Исоухәозеи, Тушьа? — лыгәтынчымра лзымзо лыбжыи найкәлыргеит.

Аха иара лызтцаара атак акатцара дахыццакуамызт.

— Икоу сахәа, Тушьа! — деитанаикәцәажәеит.

— Ибасхәарызеи, икоу цкәа иансзымдыруа... — ихәеит уажәы.

— Иузымдыруа сазтцаазом, иудыруа сцәумзан! — уажәы илакта дынтапшит, атцабырг иблакәа ирхылбаарц лтахызшәа. — Иабанзоутцәахуеи, Тушьа? Иихәазеи уи аеыуаф, дызхысуази?..

— Бзиарак ыкам, Мараса... — иажәакәа неифытц-кәеит, аха инамыгзакәа иеааникылеит. — Атшәара аанкылатәуп рхәеит, — уи мацара азирхеит.

Уаха зтцаарала ихтакра лтахымкәа, уажәы Цьар-ма ашьыжь данцоз ишыкайтцаз еипш, ашьхарпкәа рахь дыцшуа даагылеит. Дгылан ус акраамта: дышьхынцсы-лазшәа, лыблапыцкәатцәкәа мтыцзо...

— Ахәычы даайдкыл! — Тушьа ибжыи ллымха инта-сит уажәы. Аха лара атак ажәа ахәара дахыццакуамызт.

— Мыцхәы ишәартахар, ахәсеи ахәычкәеи абнарахь ицар акәхоит. Шәаргыи шәзымцари... — иизбахьаз акны дазааигарц итахын.

— Хлахьынцта хәцәыбналаны хәбацари!.. — җаалтит лара.

— Ахәычы дыхьчатәуп... — Шәрыцца!.. Бадра данаа-хынхәлак шәипшаап...

— Тушьа! — җаалтит уажәы. — Ухы ужьарц утахызар, ижьала, аха сара сжьара уеапшьоумган! — лхәеит зны, иа-гынацылцеит. — Анцәа ихәтәеишьаз — адкылара хуалуп.

Лажәакәа ртакс акгыи имхәазеит иара. Уаха зтцаара илымтазеит ларгыи.

— Ахәычы дааидыскылоит, — уаасзыпшы аанарго даацәажәеит уажәы. — Сан лкынза хәицнеип...

Мыцхәы ләадмырхалакәа ахәычы дынгархны, ицәаматәакәа дынрылахәаны, ифатә хәычкәагыи найд-кыланы, дындәылтцны амзырхаҗыи илызцшны игылаз

Тушья днеилыркиит. Уи аамтазы, иара, митэык шыка-
лаз идырызшэа, итэыуарабжыи ишта инықэсит. Лара
еита аоны дныфналаны, амца исахыкны икналхэхаз
ахьурзы зтаз ачуан аакныхны, итаз нкакыаны, ахы лар-
ханы атың акны иныкалтеит, ахэыштаара акэастғақа-
ггы днарыха-аарыхеит. Уинахыс, ашыжы Ыбарма
иахэшыаца хамтас изынижыхыз ашэакы акы инылахэа-
ны ылыманы дындэылтцит.

— Ибку закэызеи? — дналазтааит, ахэычы дигэы-
тцахэха илзыпшны игылаз Тушья.

— Хамид ишэакыоуп, — атак наилтеит.

Уаха акгы еибымхэакэа ашта интытцит рфыцаггы.
Ажэак еикэыртцомызт амфа иахыанызгы. Аха лабраа
ахыинхоз акыр ианазааигэаха даатгыланы, Тушья иб-
лакэа дырхыпшыло даацэажэеит Мараса:

— Исоумхэо мазак удыруеит. Исахэ, Тушья, срыц-
хаумшын, — днафалкит. — Уара ула исахэаит...

— Ибасхэари... Ампыласырта иантала, рышьтахыка
агэашэ адыркиит рхэеит... — инагзаны ахэара изым-
гэагыт, ларггы уаха уи азы зтаарак ылымтазеит.

Лабраа ргэашэ акнынза ианнеи, — «Сааугеит, ита-
буп!» хэа даацэажэеит, дхынхэыр шилшо ирдыруа. Иар-
ггы даацтакны, дышиашаз ақыта еиуаз ахацэа аееизга-
ра иахыафыз атың ахы ифынеихеит.

— Ибаашыоузеи, Мараса? — ашта акны днылпылеит
лан Рахаима, иаалыркыаны, лхэычы длыманы уахы лнеи-
ра аацашыаны.

— Сааит! — атакс ажэа затэык налхэеит.

— Акыр калама? — агэтынчымра дамтцанарсхын ан.

— Ыбармараа ахыцаз удафрак ианиеит рхэеит, иза-
кэу цкыа исыздыруам, — лхэеит уажэы. — Удафрамзар
иахбахыоузеи!.. — абас еипшггы нацылтцеит.

Ахмат дышиашаз Ахыара ақытахы амфа дықэлахын.
Иара иусыз, ашэартара шыказ азы адырра рытара акэын.
Уинахыс, дара рычкэынцэа рыла егырт ақытақэа
рахы ирыцхарын. Ус кызшыас ирыман ари атэылакны

ианагеижьтеи. Мезитаа рхацәа реизгаразы иара ихыс-
рақәа азхан. Аха дара уи азымрахкәа, рабдуцәа Цабал
ианахызгы, ауаа рыпстазаара шәартарак иантагылоз
реизгарағы рхы иадырхәоз, ихтәаны ианцоз иныр-
мыжыыз аббатә быкь абжыгы наддырхәит.

Ахацәа, аамта мырзкәа, бцъарла реааибытаны
реааизыргон еипш, җырххыла даарылагылеит җыуафк.
Деыжәымтдыкәа дышиашаз ахацәа ахыгылаз дынры-
лагылеит. Ари ауаф ирзымдыруаз азә иакәмызт, цабалаа
рқытақәа зеггы рааста ақалақь иазааигәаз Қафәа-
рқыт деиуан, апсйуала аазара бзиа змаз хәа ирдыруаз
чкәынак иакәын. Ари, Мақьсут, Бадра ииашыара деиуан,
абицаралагы дизааигәан, аиҗцаарақәа рыбжыан, акы-
рынтәгы Бадра ифнәтахы днеихыан.

Шәацхәафык ишихәтаз еипш, деыжәымтдыкәа, дыз-
рызнеиз атәы ихәарц иенацшыгеит, иибаз аиҗахәарагы
зцәыуадафыз Мақьсут. Аха акы ахәара дахымызаккәа,
еилагылаз абыргцәа рахынтәи азәы ибжыы ааиргеит:

— Уеыжәтц, дад, ашәацхәаф дахзаахьеит, иацутцә
акрыказар инахаухәап... – Аиҗабы ииҗаз азин ихы
инархәаны, ахыухәа дынеыжәданы дынрылагылеит иар-
гы. Ажәа анирҗа аиҗахәара дналагеит, дахыыказ ақалақь
ақны иибазы иаҳазы акы бжыамыжкәа.

Наскышәа игылаз Мараса, уи дынеыжәтцаанза-
гы даагәалтахыан, дылдыруазар аахыс уафыказшыа-
ла лгәы иакәшәоз, лыпшәма иааста шықәсқәак рыла
еихабыз, уи азы зыкны җылымтыцыз уи ауаф. Дшаалбаз
еипш гәыхытхытрак даамтцанарсны, азыказы илыз-
гәамткәа цхыака шыаҗақәак ныкалтцеит днеипыларц.
Аха леаанылкылеит, уажәы уи даазыгәтылазкхыаз аиҗа-
бацәа рахь неишыа лымамкәа, арахь, иааигаз ажәабжы
ларгы илахарц лҗахны, фнытцакала дуазыруа, лҗып
дахымтцуа даагылеит. Бзиарак шыкамыз шлахахыазгы,
гәырцынтцәк иақаразаргы, аха гәыҗрак лыман, уанза
Ахмат иааигахыаз ажәабжы змыртцабыргуаз ак лаҳап хәа.
Аха агәыҗра гәыҗран, иказ атцабырг зынза даеакын...

Икатѣкъаз цкъа еилымкаазакѣа, Мезитѣа дымнеизеит Маѣсѣут. Амш ашьыбжьонахь инеихъан еипш, иидыруаз мезитаа рхаѣа рыѣѣа рытѣакѣашо, иара иѣыта инавсны аѣалаѣъ ахь рхы рханы ишѣоз ибахъан.

Ашьыбжьышьѣахьшѣа уахьынтѣи ахысбыжьѣа ааѣуа ианалага, гѣтынчымрак ааизѣѣыртѣны, иѣы днаѣѣтѣаны аѣалаѣъ ахь ахырхарѣа неитеит.

Ампыласырѣа ахьыѣаз аѣалаѣъ ахьналагоз акѣын. Уи ааигѣара даннеи, ахаха аѣалаѣъ алалара иѣахымкѣа, зны аѣѣатѣа днытѣалеит. Харак дымнеикѣан илаѣш нарыѣѣшѣеит, макъана рѣыѣ аѣны иѣаз, заѣѣраѣа кыдѣѣахѣалаз мезитаа рыѣѣа. Лассы днырхагылеит, ирылтѣыз ашьа илажьыз аѣѣынѣѣа. Урт рыхѣыкѣы иидыруаз мезитаа рыѣѣынѣѣа раѣын. Акыр днырхагѣежѣит дуазыруа, аха лассы агѣра игеит ѣсы зѣаз азѣгы дышрыламыз. Мѣашъарада агѣра игеит ашьыжь иибаз ауаа бааѣсрак ишаѣѣшѣаз. Аха иибахъаз азмырхаѣа, иѣаз цкъа еиликаарѣ иѣахны аѣѣатѣа днытѣытѣны иѣынеихеит. Дахьынаѣшуаз ибартѣан, ауаа раѣѣа ыѣамзаргы, аха азѣырѣы гѣыѣ-гѣыѣла ишеилагылаз, ѣѣоукѣы уардынла еидараѣѣак рыманы аѣара ишаѣыз. Уи аамѣазы даагѣеитеит, еилагылаз ѣѣоукы даарылѣны иара иахь зѣаазѣаз азѣы. Акыр данизааигѣаха дидырит. Аѣалаѣъ еиуаз, Мустаѣа зыхъыз, уи ауаѣ быргѣи иара иаби аиѣызара рыбжьѣан, акырынтѣа рыѣны дѣѣахъан, дгылахъан.

— Арахь умааин, Маѣсѣут! Иззѣтахузеи, ухынѣѣы!.. — ѣѣааитѣит уи, акыр данизааигѣаха.

— Иѣалазеи, Мустаѣа-ааби? — днаиазѣѣаит иаргы даатгыланы.

— Индыртѣеит... Агѣнахара ду ѣартѣеит... Ауаа бзиѣѣа ндыртѣеит... ѣѣахъаным ѣыѣс ироуааит аѣаимаѣам Османбеигы Иунусгы... — иѣеизеиѣѣымѣуа атѣысра даѣын Мустаѣа. — Арзаѣан-беи, егьырт мезиѣаа... Заѣѣуаа хазынаѣѣз!.. — илыѣрызѣѣагы изамѣа инахьшит Мустаѣа.

— Изыхдыркъазеи, цэгъарас икартазеи? — акы ахъара шицэгуадафызгы, дыниазтааит иахаз иаршан-хяхъаз Мақьсут.

— Издыруази!.. Иацауха Арнаут-къеф иакъланы абаацсрақәа кавтаз, рыхъасақәа рцәа пызэыз мезитаа роуп хәа ажәабжъны ирылоуп.

— Мустафа-ааби, уаргы агәра угама абри табыргуп хәа?

— Сара агәра сымгазит!.. Сара сеипш ирзырхәаз хазымтаз рацәафуп. Иаацәажәалак «ацсуаа уи афыза ахын-гара рхы иатәаршыбазомызт» рхәоит. Фыстаарак шыкалаз еилыркаауеит, аха изакәытқәкыоу азэгы издырзом...

— Уардынла инарго зустацәада? — деитаиавтааит.

— Мезитаа рхацәа рыцсыбафқәа... Агәамсамеиз-гартәфы еиларыжъырц адта ритеит ашаитан-акаима-кам. Аа, аллах, аллах!..

— Ирабашъуаз абакоу? — цқъа ититтаарц итахын Мақьсут.

— Урт зегы ампыласыртакны еилажъуп. Инибар-тцәеит... Ирацәафны итахеит. Даара ирацәафны!.. Уртгы гәнахахеит... Ара фыстаарак ыкоуп... Еичдырчеит... Еи-бадыршьит... Аах, агъаур Осман!.. Аах, уара ашаитан!..

— Мезитаа рыцсцәа збарц стахуп, — ихәеит уажы Мақьсут.

— Изутахузеи... Азә дудыруа иказам, цэгъацсышыа рыртеит... Рыцсы анырхытгы, рысра иафын... Уца нак! Уаб ифыза соуп, исхәо катца!.. Акысгы, иушәу аматәала ушапсууоу рдыруеит... Ауаа шны икоуп... Мезитка унеи-ны икалаз узрахәар, иаха еигъуп. Дыкамижътеи итцуази! Уажы даакылсны ауаа еибаиршьит. Уца, адырра рыт. Ари дшаитануп, имхәыцуа иказам, ргәыреанызааит, рхы рыхъчааит...

— Нас, уаха азэгы днымхазакәа ишцакалеи?.. — деитанатцааит Мақьсут.

— Зегы-зегы... Зегы ршьит, азэгы днымхазеит. Уца, уца... Иунус ажандармцәа реизгара дафуп. Мезит

дакәларц итахуп. Уца, икоу рахәа!.. — илагрыз изынкы-
ломызт абырг Мустафа.

Иагьцсымкәа иагьбзамкәа, рнапкәа ныргәйтцапса-
ны ишьханцсылазшәа игылан хәсаггы хацәаггы, Мақь-
сут иажәабжь хьантә даалгаанза. Уинахыс, ртыцкәа
инырхытцны рёынархеит згәыгракәа нёыцәаахьаз
ахәсақәа. Иахьынзеилагылаз, ргәырәа рееипсхарчны
ирычхауазар, уажәы гәыц-гәыцла еиманы, алыпсаа
дзауз раштәкәа рахь иахьнеиуаз ирхылтцуаз абыжькәа,
цәаныррак змам хәа ипхьазоу агыгшәыгкәаггы рыгәкәа
дырцшаарын. Дара рзы иёыцмызт агәырәа. Антытцәаа-
ра, ауазхәара, алақмар, амыткәма, алагырз, Анцәа апста-
заара ритазар инаркны излагылаз акәын. Аха урт рышь-
цылара рзымариамызт мезитаа рыхәсақәа...

Ахацәа ртәы хазын. Агәы рызтамкәа икамызт урт-
ггы, аха иагьа рыгәкәа тьызблаашаз арыцхара ианиарггы,
гәыпшаарак реамтакәа ргәырәа ахыгара рыхәтан, уи
рыднатон ианхәычкәаз инаркны раазашьа. Уажәы изыз-
хәыцуаз акы затцёык акәын: атшәара аанкыланы ртаа-
цәарақәа рыхьчара, цәгьацсышьа зыртаз рхацәа рыцсы-
бақкәа ааганы анышә рамадара. Ёыла иказ рышьхәақәа
надырбаны инытцдыркёеит, шыапыла иказггы еиханы
урт инарышьталеит. Аха урт ирыцымцаз ахацәаггы ыкан.
Аихабацәа дтцаны ирыртахьан, атшәара аанкылара рымч
ақөымхакәа ажандармцәа ақыта ралаларазы шәартарак
аныкала, ахәсеи ахәычкәеи абнарахь рхьакразы.

Мезитаа данаарылагылаз аамтазы, Меқьсут илацш
дытцашәахьан, лнапкәа налгәйтцапсаны мацк наскьашәа
игылаз, Мараса. Ирызнейгаз, зейтахәараггы ицәыуа-
дафыз ажәабжь даалгахьан еипш еита иаагәеитеит,
ақытахәсақәа реихарафык шеимлысхьазггы, аха лара
лтыц дахымтзакәа дышгылаз.

Лхы итамкәа, лгәы итамкәа иаалыркьаны зашьазатцәи
лхатә ыizei зыпдырхаз итаца дналыдгыланы дынлы-
дышшыларц, лгәы нызкылашаз ажәа кәандақәакггы на-
леихәарц итахын, лыдгылара иагьа ицәыуадафзарггы...

Уажэы иаагэеитеит, лтыц днахытцны иара иахь лығешаал-
хаз лара. Дылпыларц, дласны иёынеихеит иаргыы.

— Мараса! — ихэеит ианааипыла. — Быгэнаха рызга-
рым... — уаха иихэарыз иёамшэеит. — Сгэы итоу ахэашыа-
гы сзакэшэом, сатабымтцан!.. — еита даамахеит.

— Аус хамоуп! — атакс даацэажэеит лара. — Җызара
сзуурц стахуп, мап сцэумкуазар... — инацылтцеит, иб-
лақәа дырхыцшыло.

— Мап шпабцёыскуеи, стаца, иахыабтаху сыб-
фызоуп, акакны бысмеигзан!.. — дласны иажэақәа неи-
штаргыланы даацэажэеит иара.

— Итабуп! — уажэы лызнапык налырххеит. — Абни
ахэы ашыапаны ацэажэ гылоуп, убра уаасзыпшы! — уаха
ажэак нацымтцакәа, дласны дынидтцны лёыналхеит.

Дахыз, дахыааз лаб ионатахыы инагаз амөа да-
хынзанысуаз ллымхакәа иртафуаз — игёгықаагаз
хэхэаран, уазхэаран, лақмархэаран. Иаафуан ақыта
ахы-атдыхәа зегынцэарантәи. Анцәа ианишоз ирыци-
шазшәа, агёырөа еснагь ирыцын мезитаа. Рхы-рыхша-
ра, рашыцәа, рхацәа рзы рцәа иаларыгзахыз рацәан,
аха ргёы итамкәа, рхы итамкәа уи аены изықәдыршәаз
афызатцәкәа уи аенынза иақёымшәацыт. Рыгәкәа ғна-
каауан, аныхәа ыкоуп хәа инапхыаны, изыхдырқыз
рзымдыруа, цөгьапсышыа зыртаз ақыта ртеицәа рыпсы
ахырыхыхыз азмырхакәа, рыпсыбафқәа наганы агәам-
самеизгартакны иахькарыжыыз.

Лаб иаштахь азёырфы неихьан. Рлабақәа реын-
рытаны инкахёыцуа ашта иқәгылан хёфы-фөы ракара
зықәра неихыз ахацәа. Аоны, игёытшыаагаха еилатцәа-
уаз ахәса рыла итёын, уи иазымкыз илагырзышо амзы-
рхаёы еилагылан.

Ашта дшынталаз аагәатаны, дласны лара лахь иёы-
неихахьан, уаанза агәашә азааигәара ихы наикёыжыны
игылаз Тушыа.

— Ара узыкеи? — лажэақәа неизылкит, лёацхыа
данаагыла.

— Бааира сазыпшын, — ибжбы тахәәе атак налитеит иара, аха дылҭампшзакәа.

Уажәы лылапш нарықәшәеит изамфа инахышыз илағрызкәа.

— Ахатда агәыпшқара инаалазом, — лыбжбы мыцхәы иналымкҕеит азнаказы, аха аеынкылашыа леаа-қәыршәаны деитаацәажәеит: — Атдәыуаха ҳамазам, уи ҳахьзоит...

— Шәақыда сынхеит, — ихәеит уажәы.

— Ушәақы абақоу? — азтцаара наилтәеит.

Аха иара атак ақатцара дахымыгзакәа, еита ҕаалтит: «Цьарма иутәеит».

— Даеа шәақыкғы афны икоуп... — ихәеит уажәы.

— Ара уаасзыпшы! — дласны днеипыртцит.

Илағрызшыо амзырхағы еилагылаз ахәса иреиуаз цьюкы, лара дшырбаз еипш, инылпыларц рғынархеит. Аха лара уи гәалымтазасшәа днарафсны, ахәса рыла итәыз афнахыы лғыналхеит. Уртгы дынрылсны, лысаби дахынлыжыыз ауадахь дааццакит.

Апстазаара хәа ак шықаз еиликаауа дкалаанза, ҕенак ала заби заншыазатцәи зыцәдырзыз, урт рғыңагы изғыгәхәауа бзиа ирбоз Хамид хәычы даалгәы-дыхәхәаланы, еиликаауа дықамзаргы, аха ажәақәак наиалхәарц лтахын. Аха илмазеит. Ахәса рыхәхәарақәа ирыхкәаны асаби гәыткәарак дақәымшәааит хәа збаны, иара иақараз асаби дызмаз ақыта ахафазара инхоз пцәыск лахь дыргахьан...

Уаха лғынмырхакәа, ашәақықәа акы инылахәаны илыманы дындәылтцит, лассгы аштә интытцит Тушыагы ларгы. Цьарма ашыжь иахәшыаца хәычы изынижхьхаз ашәақы лара иаалыдылкылан егы, «Хьзы алу-гааит!» хәа иара инеилыркит.

— Уара атшәарахь уцазом! — наикәғылттит уажәы.

— Сшәыхьзоит хәа расхәахьеит... — ифызцәа ажәа ритахьан.

— Ичыдоу уск ыкоуп, усыцзар стахуп, — лхәеит. — Сфызара мап ацәумкуазар... — абас еипшггы нацылтцеит.

— Ус шпабхәои?!. Бара схы аныбхызбаа, сфызара зхәыртоузеи... — дагынацралеит лхәашьазы.

— Нас, уаала, ауафы дахзыцшуп! — иацхьа днагыла-ны лфыналхеит, иарггы ҫымтүа дналышьталеит.

Закә усузеи хәа уеизггы дымтцазеит. Иахәшьа гәакьак леипш игәы ззыбылуаз Мараса, иан илхым-шазарггы, аха хатәыиашьцәак ракәызшәәкара гәыла-цсыла дыззыказ Цьармеи Бадреи — руазәк изы — диахәшьан, егы — дихатәфызан. Ус анакәха, иара изы лара: дагыиахәшьан, дагытацан. Дыззылтахыз аус, ус мариак шакәмыз уеизггы еиликаауан, дызкәызра акы акәзарггы, лакфакрада адкылара ҫнутқала дазыхиан. Иабацәа рказшьакәа иман. Иара ихәыцшьала, апсреи абзарей акыр еипшын, аарцә еипш нарцәггы апстазаара шыказ ала агәра ганы дыкан. Иара изы ихадараз, аарцә аума, ма нырцә аума дахьыказаалакггы, дзыниалак акны дышуафыз аанхара акәын. Инахараны ахәыцрафь акыр дкәадазарггы, аха агәыцьбара изтан, гәамтцрак аныкала дзыцныкәозггы, ихшыф ааста, иара иакәын. Ицәафа ус еипш икан, уи табалаа дреиуан. Аха апстазаара азнеишьа акны табалаа иреиуаз зеггы неибанеипшны икамызт, зеггы ззеипшыз ауааггы рылан. Аха Тушьа даеа уафын, зацсуара бирактас иахзызаауа аныкәгара иашьтаз апсыуа арпысын. Хәарада, ианицәагхозггы ыкан, аха уи атәы хазын...

Ацьажә атқака ицшны игылаз Мақьсут, урт рааира аагәатаны данаарцыла, рфыцьаггы аарзырфны лажәакәа нырзылкит:

— Хзызцо аус, ус мариак акәзам, хапстазаара ахтынтцара хақәшәарггы калоит, — абри жәдыруаз аанарго рлактакәа дныртацшит уажәы. — Лакфакрак шәымазар, шәсыцымныкәан! Уи азы иарбанзаалак гәынхарак соузом, шәара шәахь исымоу агәыбылраггы сыцсахзом, — ртаккәа дырзыцшны даагылеит.

— Сара сан лыда исзыгәырҗаша азәгы дсымазам... —
рапхә даацәажәеит Мақьсут, — ибхәо акны сыкоуп, стаца.

— Саргы ус ауп, ибдыруеит... — җааитит Тушьагы.
Җамтакы җымтуа дгылан Мараса, аха нас деитаацәажәеит:

— Хуаа хьчатәуп! — уаха акгы нацымтцакәа
рлактақәа дыртапшуа даагылеит.

— Атшәара аанкыларә изахьзар, ақытахь ина-
рышьтзом... — рапхә даацәажәеит Мақьсут.

— Егьырт хқытақәагы хазнеишт. Урт аахашьт-
зом... — инацитдеит Тушьагы.

— Рыцсы айқәырхара мацара азхазом, рыпату
хьчатәуп! — җаалтит уажәы, ишырбоз акыр днацрала-
ны. — Ххацәа, атәыла ахьчараҗы иаадырпшыз ахатца-
ра иампшзакәа, ламысдарыла ирызныкәеит. Ахьымзт
хдыргеит! Ианхадхала, уажәынахыс ара пстазаарак
хаузом: ари ақытаҗыгы, ари атәылаҗыгы. Хьымзгыла
апстазаара хазныкәгазом, хәхәеуеит...

— Мараса! — азынаказы, акы ихәарц иенацшьеигеит
Мақьсут, аха дахьылмыгзеит.

— Ххы хәхәароуп, Мақьсут! Иахзыпцәоу аамта
мачуп! Ххы ианхзамышхәа, хәпсцәагы хзаагазом, алақәа
нарыцрасуа агәамсам илажьзауеит... Рыффы тдысыр-
гы — ихартазом!.. Хқытагы хзыхьчазом... Ара икоу
азымхар, Бурсатәи ажанدارмцәа ааргоит... Иахзынханы
икоу зегы рееизыргаргы, раанкыларә рылшазом. Хуаа
мачуп, реихараҗзак аибашьрахь икоуп, ижәдыруеит...

Амцапшь ләатәаны, дацраланы ацәажәара иаҗыз
Мараса, ажәак налыкәтцара рцәыуадафны игылан
Тушьеи Мақьсути. Аха ргәы нарытцасны мцак нарыцра-
лахьан даргы. Рфыцагы еилыркаауан, икататәыз азы
акы збаны ишлымаз. Аха макьана ирыздыруамызт: дара
зызхәыцуаз акәзу, ма даеакызу.

— Икататәу акы базымхәыцуа быкам. Ихәбхәар —
хааилазыбрын... — ихы налыкәикит Тушьа.

— Ажандармцәа рхала икәтцны ицартә икататәуп! —
лхәеит уажәы.

— Рхала?! — иаҳаз шаацъеишъаз изымзеит Мақъ-
сут. — Рхала ицазом!

— Уи җалашъак амазам!.. — инацитцеит Тушъагъы.

— Иамоуп, Тушъа! — лыбжьгъы амч налтеит уа-
жъы. — Уртгъы Анцәа иишаз уаатәыџсоуп, апсра абла
атапшра ртахзам. Ацәгъара иазыкыз даныҕамла,
абгассақәа иреипшха рыцсы рыманы еимпугеит. Аус
ахыҕоу, Осман-лымҳахтцәа иҕноуп. Уи агъааур ицсы
тамзароуп! — лажәа даалганы днырҕацшит.

— Бара Анцәа чыдала иишаз азә боуп, сҕаца! — ҕааи-
тит Мақъсут, Мараса лхәыцшъагъы лыгәагърагъы изым-
батәбараны.

— Иунусгъы ицсы тамзароуп!.. — чыдала уи игәаг
иман Тушъа.

— Инхарта здыруеит, ашъахар акалтан иҕоуп, ааигәа-
ра ашәапыцъапгъы рацәоуп... — дацралахъан Мақъсут.

— Уи ҳара иҳарееиугеит... Мақъсутгъы саргъы ҳаз-
хоит! Ибзиатцәҕаны ибызбеит! Иара даныҕамла, зе-
гъы бара ишыбхәаз иҕалоит... Ицсыз рыцсы ҳазтатом,
аха... — дамханагаланы ацәажәара даҕын Тушъа. — Ғара
иаҳзымхәыцыз бара ибхәыцит, аблатшаша (ус еипш
длыпхъон уи дхәыҕызар аахыс) бара сахъшъа, Мараса!..

— Нас ҳаибарәхәалап... Хдәықшәтцә! — лыбжьы на-
рықәлыргеит уажъы, ацарагъы ләыназылцит.

— Сҕаца, быххъазгеит! — дахъгылаз ҕааитит Мақъсут,
ларгъы даазырџит. — Ашъоура зусу ахацәа ҳауп! Тушъеи
сарей уи ҳарееиугеит, ҳара ҳазхоит. Бара ибусу — Ғамид
хәычы иаазароуп...

Уи инаиатазкыз Тушъагъы, даара ахы дтарпш-
ны илеихәеит, лара лцара шатахымыз. Иҕалаз анаџс,
лара илыхәтаз, Бадра ишьтамта амырзра шакәыз, убри
цкәа дазхәыцны дара ахъцоз дрыцымцакәа, аангылара
шлыхәтаз.

Аха уи лхахъы иаалгарцгъы лгәы иҕамызт лара.

— Бадра иаштаҕы ауаа меизацкәа иҕам. Бара
быказамкәа, ус ииашахом... Ари дабаҕоу рхәо... — ма уи
ала дааникыларц иеанишәеит Мақъсут.

— Аамта хмырзып! — җаалтит лара атакс. — Мыцхэы ихэыцыз ишья изымуит рхэоит. Ишэмахацкэа шэыкам. Уи уаха шэаламцэажэан! Сара шэысцэымшэан, Анцэа дсыцуп! — лхэеит атцыхэтэаны.

Илкыз ашэакь ларма жэахыр иныхшыны, амфа-хэаста даныланы лёыналхеит. Днеиуан лышьтахька дхьампцшзакэа, днаскьяцыпхьаза лныкэашэа иаха-иаха иаццо.

Дара ртыц акны ишгылац игылан, дахьнеиуаз ил-зыцшуа. Рёыцагыы мёашьбарада агэра ргахьан, уи ае-нынза ирдыруаз лакэзамызшэа сааткэак рыла зцэафақэа зыцсахыз Мараса, уаха ак лахэара ишацсамыз. Еилыр-каауан икалаз ахтыс баапсы иахкьаны зыгецэырызгаз лгэагыцбара дшымтцанарсхьаз, лгэы италкыз ашьюура налыгзаанза уи ацэцашьяк шлымамыз. Уи дыпхэысын, аха ахатца гэыцбара лызтан.

— Ацсыуак апцхэыс дицны шьюура дцо смахацт... — рапхьа дацэажэеит Мақьсут.

— Саргыы исмахацт! — инаиатеикит Тушья.

— Лара дхэхьчару, хьызцо аус кахтцару хзымдыруа... — деитаацэажэеит Мақьсут.

— Иагья лаххэаргы, дахзырхынхэзом...

— Издыруеит! Дахзымхьчакэа акы анлыхь, ауаа... — иажэа намыгзакэа даангылеит Мақьсут.

— Ауаа уркэатц, ханацэагы хартцэуарым! — ихэеит зны Тушья, иагнацитцеит. — Ианамуза, хара хакэхааит.

— Анцэа дсыцуп лхэеит, ус акэхааит...

«Анцэа иашарак илазар, хацсадгьыл ханахырцоз дхацхраарын...» хэа иабду иажэакэа ааигэалашэеит Тушья уажэы, аха иаартны ахэара итахымхеит.

— Анцэа харгыы дхацуп, иубалап! Хашьты, Мақь-сут! — җааитит уажэы.

Ишихэтэз еипш, иара иааста мацк еихабыз Мақьсут дноужьны, иаргы днаишьталеит.

Дара-дара игэагыны ирзеибымхэозаргы, аха рёы-цъегы изызхэыцуаз ыкан. Анцэа иишаз ауафьтэыфса

‘еыпных‘аак зцым апстазаара анимоу, еихау насып ыкам х‘а ах‘еыцшыа змаз урт а‘еыц‘аггы, уаж‘еы изтагылаз дара рзы ишх‘антараз еилыркаауан. Рык‘ера зык‘ероу зегь реипш, дарггы апстазаара ртахын, аха ахыншыалара змаз мезитаа рхац‘еа зегь реипш хымызгыла адунеи ац‘еаара ааста, апсра бзиа апх‘а идьргылон. А‘еыпных‘аа зцыз апстазаара, Мараса илх‘еан еипш, мезитаа рказшыак‘еа ирнаалазомызт. Излиааз ауаа рх‘еыцшыала, Анц‘еа апстазаара зитаз ауа‘еы, дызлоу ауаа рзы дх‘еартаны, ‘еыпных‘аак изташаз хымызгык датц‘амк‘еа дрылагылазар ак‘еын. Уи злахынтц‘амхаз, дызлоу ркны дуа‘еыбжан.

Мараса дшазх‘еыцыз еипш, мезитаа рхац‘еа рныртц‘еара еи‘еызкааз ирык‘еагаз иак‘еырш‘еаны, уи ала ркытауаа ажандармц‘еа ирц‘еырыхчарт‘е еипш ианзык‘ала, рыпсц‘еаггы ркытахь инаганы аныш‘е иамардарын. Анц‘еа имчала уи а‘еыза анрылша, ишых‘еыкызггы хызы алыргарын, излиааз ауаа рыбжыара рыпату азх‘арын. Ускан, Мараса афьирпх‘еызба х‘еа лзырх‘еарын, дарггы апх‘еыс дрыцны ашьюуразы иахыцаз азы ‘еыпных‘аак аз‘еы ириташамызт. Ауа‘еышра шыкартц‘аз ат‘еы иаргамаханы ианык‘ала, ускан лара дамырбак‘еа дара рхахы иргарын. Атакра рык‘еш‘еарггы, ахатц‘аразы атакра, хымызгык рызташаз акы ак‘еамызт. Рынасып иалазар, мышкызны ихынх‘еарын. Ускан ркытауаа ааизаны, ц‘еык рызшыны ‘ец‘ык‘ала ирцыларын. Изыхнымх‘еазарггы, тц‘абалаа зеггы рхы-рг‘еакны и‘еырпшыгаз фырхац‘еак рак‘ены рыхыыз нхарын...

Аха изызцоз аус рык‘еым‘еиак‘еа ларггы данрыц‘еатаха, рыпстазаара зеипшрахашаз азх‘еыцратц‘еак‘аггы рзы-рг‘еаг‘уамызт.

Рац‘еак мыртцк‘еа инлыхызеит, дынрыдтциж‘еи уаха дх‘ампшзак‘еа ацара иа‘еыз лара. Уинахыс еишытагыланы р‘еынархеит.

Атш‘еара акыр ианазааиг‘еаха, ирах‘ауа иалагеит уахынт‘еи иаа‘еуаз ахысбыжык‘еа.

— Анцәа ицъшьоуп!... — даатгыланы җааитит, атшәара аанкыларазы идәықәлахъаз рқытауаа ажанدارмцәа неи-аанза аанкыларә изахъымзар хәа ацәшәара змаз Мақьсут.

— Иахъзеит, ирыхъандаз! — инаиатеикит Тушьагы. Аха Мараса уи зынза ақәҗылымтзеит... Уинахыс инанылеит, атыцантәи ауаа «Абгақәа рымҗахәаста» хәа хъыс изыртахъаз, цьоукы-цьоукгы «Абрагъцәа рымҗа» хәагы ззырхәоз абахәқәа ирыҗганы инашьтыз, зхы иа-цәшәоз цьоук ракәымзар абжъаапны ауаа рхы иадмырхәоз амҗахәаста. Уи анысра шырzymариамхоз идьруан, уаанза уи ианысхъаз Мақьсут. Аха иагъа ацәбаа днарбаргы, ианысыр акәын. Аус ахьрымаз ахь анеира-зы даҗа мҗак ыҗамызт, аиҗахысра ахы ахьартцысхъаз атшәара итысны уеизгы цашьак рымамызт.

Амра атәшәара иазааигәахахъан, аха ацсабара макъана илашан. Уи тәшәаанза иаха ишәартаз, абахә иаҗгаз амҗа аҗысра ианахъза, анаҗс иаха ирzymариа-хон, игылараны иҗаз амзагы рхы иадырхәарын.

Иагъа ацәбаа рбазаргы, аха машәырк рмыхкәа атцх агәы ааиҗнашон еицш Мақьсут иқыта азааигәаранза иназеит. Икәызгаза алашьцара ахатәан Қаҗаарқыт. Ауаа реиланхартак шыҗаз изырдыруз, уи иахачцоз амза иаб-зоураны ирбоз аҗнқәа рцәаарақәеи, ахусухәа ашра ина-лагаз алашбыжьқәеи ракәзан.

— Аҗнынза хнеип, мацк быцсы ааитабкып... — ихәеит Мақьсут, изнысыз амҗа хъантә Мараса акыр дшараац-сахъаз даазхәыцны.

— Сара смаацсазеит! — атакс җаалтит лара.

Тушьагы итахымхеит ақыта алалара. Атцх акыр иш-неихъазгы, аха иҗалаз ахтыс атәы захахъаз, уи агәтын-чымра зызцәырнагаз ақытауаа ргәы рахатны ишыцәа-мыз еиликаауан, цъара азәы ибарц итахымызт.

Уаха ирымеимкит Мақьсутгы. Ақыта инахыкәша-ны инагаз амҗахәаста ианыланы рҗынархеит. Ақалақь акыр ианазааигәаха: «Абра мацк хәцсы ааитахъуеит!» хәа ибжы надирхәит. Мап рымхәеит даргы, рыбҗақәа

атла шыапкәа инарыдтцаны җымтүа инатәеит. Итәан ус акраамта, ажәакгы еикәымтцо досу рхәыцпракәа рҗын-рытаны. Аамта рыман, ашара макъана акыр агын, ақа-лакьгы шыта иааигәан.

— Хзышытоу ауафы-гыгшәыг кәзшыак имоуп, — цытраамтак ашытахь атынчра ааилеигеит, ибга ахьадыз иаадхны иаацәажәаз Мақьсут. — Есышыжь ионы асоф акны акахуа ижәуеит.

— Ионы абагылоу? — днаиазтцааит Тушыа.

— Ашыахар акалтан. Иаакәыршаны шәапыцәац-роуп. Хәфы-ффы ракара ахьчаоцәеи аматцуоцәеи имоуп, — иажәакәа ирыцхуазшәа, дмыццакзакәа дцәажәон Мақьсут.

— Асоф акны иаәакра удаафымхароуп... — еита иажәа ныбжьеигалт Тушыа.

— Ауафы ишыра агәагыра мариазам... — деитаа-цәажәеит Мақьсут мацк ашытахь.

Атдыхәтәантәи иажәакәа зызкыз лара лакәын. Иаартны имхәазаргы, ибзыгәагырыма аанагон ихәашыа.

— Изгәагыуеит! — лхәеит лара, иагынацылтеит. — Урт уаазам!.. Адунеи икәымзар, апстазаара иаха ицкьахоит.

— Иунус атшәарахь дыкоуп... — ихәеит уажәы Мақь-сут. — Анцәа хирманшәалар, уигы хихьзап...

— Изхаку сара соуп! — лгәы налытцасны дагыфагы-леит азныказ лара.

— Бтәа, стаца, быцсы шыа, аамта хамоуп... — дааир-гәыбзыгит уажәы.

Ларгы уаха ажәак мхәакәа, атла лыбга надтцаны деитанатәеит. Амш җыц аира иакәныхәозшәа, есшамта-зы ишыкартцацыз икәалычалеиуа ашәахәаракәа инры-лагахьан атцаракәа. Аха лара урткәа лахазомызт...

Онуткала деилырхуа уажәы ллымхакәа иртаоуан, иацы ашыжь ицамтазы Цьарма илеихәаз ажәакәа: «Бара еснагь бкәыбчан, уи азы сбыкәгәыцуан. Сбыкәгәыцуеит иахьагы, уатцәазгы...» Дазхәыцуан ишәакь лхәычи лареи ирызныжьны ицара, дазхәыцны

икеитцаз акы акэын хэа. Агэра лгахьан, лара илзикыз атдыхэтэантэи иажэакэа ус машэыршэа ишимхэаз, дышзымхынхэуаз азы цэалашэара баапсык шиоухьаз, цэара акы анихь, ишыа тахар шитахымыз. Лашьазатцэи иеипш Бадрагы дизхэыцуан. Уажэы ллымха итафуан «Ахэычы бааихылапш» хэа атдыхэтэантэи уи иажэакэа. Бадра изы лгэы нызкылоз ыкан. Ихата назаза хэа дымфасзаргы, ма ишытамырзгаз ипа дыкан. Цьарма дабицазатцэын, атаацэара алалара дахьымзацызт. Иара ипсра иаб итцэфаншыап атцаара аанагон. Иаартны уи азы ажэак лфэтылмыршэацзаргы, Тушыагы Мақьсутгы дрызхэыцуан. Лара лхы аастагы, уажэы зыпстазаара дазхэыцуаз дара ракэын.

— Рапхэатэи ахысра бара ибтэуп! — уажэы ллымха иаатасит Мақьсут иажэакэа.

— Сеилукааит, — ажэа затцэык ада лымхэеит Мараса.

— Афбатэи атаххазом!.. — иаагеит Тушыа ибжыгы. — Уара утэы схэом... Сара саастагы дхысуеит, — инацитцеит.

Мыцрак рыламызт Тушыа иажэакэа, Мараса ахысра дазказатцэкэан, Цьарма илиртцахьан.

Ашарккара иналагон еипш, ашэарах иафазоз абжъаскэа иреипшха, ртыпцкэа ылхны иаатэахьан ашыоуцэа рыхфыкгы. Ишшарыз ианааша рыбақкэа иаарыхгылеит, дара ахьтэаз аганахьала асоф змаз акаймакам ифны. Иахьтэаз атып маншэалан. Уантэи рнаргэытцакэа ирнызшэа акара ирбартан, афны апшэма кахуак днафыхэо есышыжъ амра ашэахэакэа икэыпцо дахьаатэалоз атып.

Итэан дара атцлакэа рытцака рыпсы заны, ажэакгы рыхэлымшэо. Аха аамта ацара иафын. Ашэахэарақэа иркэатцхьан, ашамтазы инаркны еилачырчыруаз абнатэпсаатэкэа. Амра акэзар игылахьан, акырггы ифхалахьан. Аха изхафуаз афны акэшамыкэша, иара усгы псы зхаз азэ дахзамызшэа итынчран, итацэын асофгы. Аханатэгы ирыцыз ргэыхытхытра уажэы агэтынчымрахь аиасра иалагахьан. Чыдала уи дамеханакхьан, изеишэа-

рыцоз уи ауаф ифны дшыказ азы агәра ганы, ицыз ауаа уахь иназгаз Мақьсут. Игәы тдырфаауан ихы иташәоз ахәыцрақәа. Зегь реиҳа дзыцәшәоз, уи ауафы хәынга еиҕеикааз анибартцәара шианармыжыуаз дазхәыцны, ифнахы дымнеикәа иаҳа дахьахьчашаз цъара дцазар ауан. Мамзаргы ифны дыканы, аха ихы дацәшәаны иеыфнеикзар, дахьыказ ахь анеира рықәшәон. Ускан русқәа иаҳа иуадафхон. Тушьеи иарей қәыларә иандәықәла, Марасагы дрыцымнеир лушамызт, акысгы, рапхәатәи ахысраларә ишылтәу азы ажәа литахьан...

Аха иаалырқьаны ихәыцрақәа неихытцит, афни асофи еимаздоз ашә шаатыз илацш ианаатцашәа. Уи гәамташыак рымамызт, иаашаркказар инаркны уахь апшра иаҕыз ифызцәагы. Уажәы илымха иаатасит, Марасагы Тушьагы иркыз ашәақьқәа раахыршаларә иаархылтцыз абыжықәа. Ишәақь аахыршаланы иеааирмазеит иаргы.

Ашә днылсны асоф аҕны игылаз аишәа хыргьежыаахь иеынеихеит, акахуа зтаз афырцъани азы зтаз акәмаани зкыз хатца шәпажәпак. Уи аамтазы, Марасей иарей рылацшқәа неикәшәеит, мацкгы ихы неикъеит, изеишәарыцоз уи ауаф шиакәмыз лырдыруа.

Иикыз аишәа аҕны инықәыргылань, дмыццакзакәа дызлааиз ашә ахь иеынеихеит уи ауаф. Шәымтақәак аатцаанза даацәыртцит хылца зхамыз, фныматәала еилахәаз даеазы, дмыццакзакәа акахуа зықәгылаз аишәахьгы иеынеихеит.

Мақьсут мфашыарыда дидырит, ари ауаф акаимакам Осман-лымхатцәа ихатә иакәын. Дласны дналҕацшит атцла зызқәа надтцаны, ахысра дазыхианы иаагылахьаз, аха уажәы иара иахь ицшуаз Мараса. «Иара иоуп» хәа ибжы налықәиргеит уажәы.

Иарбанзаалак гәеанызаарак шимамыз иныцшуа, дмыццакзакәа аишәа днахагылан, изнапык ала акахуа зтаз афырцъан аақәхны ифышьтихит, днаҕыхәарц итахны. Аха ҕамфазатцәык ажәагы дахьылмызгеит, ицсы-

рта иарбаны интлыркъаз ахызатѣ ивымсит. Дахьгылаз даабалыбатаны асоф амаакыра днахахаит азныказ, аха уи дазнымкылакѣа дынхыбкыны, абахѣ иалкъаз абнахѣа деипшха, деизкъа тѣаа адгыл дныкѣахаит Осман-лымхакхтѣа.

— Ахѣажѣ еипш длабышьтѣит, стаца-фырпѣхѣыс! — дахьгылаз ѣааитѣит Мақьсут. «Итабуп, Анцѣа!» — лхѣеит лара гѣаныла, лшѣақь апынтѣа тѣаа иноужьуа.

— Ибыххъандаз, Мараса! Иахъанахыс «Хъымараса» хѣа бзырхѣалоит, ашѣаггы баныртѣоит! Хызатѣѣк ала мезѣтаа хшѣа тазмырхаз Ахы Мараса — афырпѣхѣыс!... — мыцхѣы агѣыргъара дамѣханаххъан Тушьа. Лара дгылан дшанхазшѣа, дырѣапшуа, аха иаалыркъаны, акы налытѣасызшѣа дласны, днарыдкъаны лѣыналхѣит. Харак дымѣацкѣа даатгыланы, лгѣы ааилахынхѣны аихара дналагеит...

— Бымшѣан, стаца, ус адыруѣит... Лассы ибыхгоит... — рапхъазакѣны ауаѣы дызшьыз агѣыхынхѣара шизѣѣыртѣуаз атѣы иахъахъан Мақьсут.

Ишихѣаз еипш, мацк ашьтахъ дааунажыт. Аха уинахыс тѣѣуараны иаалызѣѣыртѣит: «Цѣарма... Бадра...» хѣа дкъызкызуан, аѣынкылашьа дзақѣымшѣо, зычхара зда цартѣа амамыз акны инѣихъаз Мараса.

— Шьта бѣаанкыл... Атѣѣуара хъхъзоит... — уаанза лара лхатѣ иалхѣахъаз ажѣақѣа лгѣаларшѣо, лыгѣшѣа ахѣара даѣын Тушьа.

Аха лара дуазыруа агѣжѣажѣара дшаѣыц даѣын.

Арѣарѣѣа ахынапшѣуаз ирбартѣан, хѣы-цшьѣы ракара ажандармѣѣа, аѣѣыкѣбар акны цсы ихамкѣа икажыыз Осман-лымхакхтѣа, ипсы тартѣарѣ рѣахызшѣа, ихагѣежъра ишаѣыз, уи аамтазы иааѣѣыртѣыз даѣазѣггы «агѣыз-чызхѣа» ишѣақь дкылымпшзакѣа ажѣѣан ахъ ахысра дышналагаз. Игѣы наитѣасны, ишѣақь ааихыртѣѣрааны, урт инарықѣкны ахысра иѣнапшьѣеигѣит Тушьа.

— Икоумтѣан! Урт зѣггы хъзныртѣѣом... — инытѣакшѣа, аха амч наѣаны ибжы наикѣиргеит Мақьсут, иарггы

аихаб иихәаз иамамкыкәа ишәақь длахеит. Аха ажандарм ихысра цхыраагзахеит дара рзы. Ахысбыжыкәа шаалахаз еипш, дцәырханы пхызк даалтцызшәа, даагылеит Мараса. «Хьымзгык уатцазам, сыцшқа, уаби уаншьеи ршьа ууит...» лыбжы тымгакәа абарт лажәакәа налхәеит.

— Хшәышьты! — ашьабста деипшха лхы ышьткәы-цәаа ҕаалтит уажәы, уаанза ацсыгера лыгенатаны иҕыазкны атцәыуара иаҕыз, зынза лара лакәзамызшәа.

Уинахыс иаарласны ахынхәра реыназыркит. Уахь ианнеиуаз ааста акырза ирзымариан ацара, рымға каххаа иднарбон ирхалашоз амра ашәахәакәа.

Дара ирзымдыруаз ахтысқәа мҕапысуан атшәарақны. Иацтәи амш антцәамтахь инеихьан еипш, зеизгара дахьз азандармцәа иманы уахь инеихьаз Иунус, иара ипсы ишатахыз еипш изыкамлеит. Пынгылак имоукәа атшәара дныбжысны, Мезит дналаланы, ргәыреанзамкәа ақытауаа днарылагъежны, ргәы тқьаны, иааилацаланы дзышьтаз абирақ рымихрашәа игәы иаанагон уахь амға данықәлоз. Ихахьгы икамызт, ампыласыртакны икалаз анафс, мезитаа ҕагыларак ргәагып хәа. Ижандармцәа рапхьа дгыланы, дзықәтәаз аҕы аҕәра наҕамкзакәа дышиашаз атшәара дныбжәалеит. Аха ицызгы иаргы уи азбжарак акнынза инеианза, изныз амға нақ-аақ иказ абахәкәа рҕынтәи ахымца нарыжәыртцеит.

— Ахысрақәа аанышәкыл, ахыдақәа!.. Шәара шәзы цәгыарак хгәы итазам! — аамтак ашьтахь, ипсы заны дызватәаз ахахә ихы навтырхәхәаны аҕтра дналагеит Иунус. — Османлы абирақ шәара шәкны икоуп. Арахь ихашәтар, ақыта халалазом...

— Абирақ аныхәахь иноупхьаз ирымоуп, урт уразтаа... — ҕааитит Цьапар, абирақ Ахмат ишааигахьаз шидыруазгы.

Атакс, амзаатә изаазшәа, иҕыныхтцаны акырқырхәа иччабжә аагеит Иунус, аха нас иажәакәагы ндәықәйтцеит:

— Урт зегы цьаханымка ицахьеит! Шәаргы уахь ацара шәтахымзар, исышәт абирақ!..

Уи ашьтахь акраамта ғыртуамызт, ирахаз иааитца-нарғәғаз мезитаа.

— Иухәаз ҕабыргума, Иунус, зегьытәкьа ҕахама? — атшәара интафит мезитаа иреиуаз азәы ибжьы. Итак ма-зеин иаргы:

— Икарцахьаз ацәгьара иакәдырзит. Арнаут-қефәа ршьа руит... Абирак арахь исышәтар, шөыпсцәа ргара азин шәоуртә еипш икастдоит. Сшөыцхраауеит, шәара шәапсамзаргы...

Еицыз зегьы шындыртәаз атәы Мақьсут ила ишрахыхьазгы, мезитаа гәыграк рыман, азәык-фьцьак ирыдамхаргы, апсра иацәцаз калап хәа. Аха Иунус иажәәкәа рнафс, ргәыгракәа зегьы нарымпытцапш-шеит. Рхы неидкыланы иааилацәәжәеит, Цьапар дназлаз атшәара зкыз рахьынтәи иаха ақәра змаз. Уинахыс зегь зызхөыцуаз акызатцөык акөын, агәамсаеизгартағы еилажьыз мезитаа ртәеицәа рыпсыбафкәа ақытахь ига-ны анышә рамадара...

Ишылашьцарыз иаалашьцахьан еипш еита ахауа иналафит Цьапар ибжьы:

— Иунус!

— Исахауеит, иацсоу акыр узхәозар... — атакс иаафуан уи ибжьы.

— Абирак хара хөы икоуп! Иуахтоит, аха уи азы хара иахтахугьы ыкоуп. Уааи, хәикәшәаны хәицәәжәап!..

Азныказы Цьапар иажәәкәа ртак каимтцазеит иара. Аха шәымтақәак рышьтахь ҕааитит:

— Аикәшәара сақәшахатзам! Шәара шәацәәжәара сара сзы илакөыроуп... Шәааласны абирак сышәымтар, зегь шәынсыртәоит, абиракгы мчыла ишәымысхуеит!..

— Уара ацина уакөым, хныртәара аурымқәагы ирылымшеит! Уааи, ухатцазар!.. — атакс ҕааитит усқан Цьапар. — Уара ушәаргәындоуп, Иунус, ахәса рыткы ушөызар иаха иунаалоит!.. — абасеипшгы нациттеит.

— Уатцөы ашьыжьынза апстазаара шәымоуп! Бур-сантәи ацхыраацәа сзаауеит... Цлацыпхьаза шөкәалкәало шөыкнасхауеит!.. — инхтаны аччара деитаналагеит иара.

— Ауаарашәә суацәажәеит, аха иузеилымкааит. Аа, иумаз! — ибжы ахынтәаиуаз инарбаны ишәақь нтир-
кьеит Цьацар.

Уинахыс уаанза ааста акыр ижәпаны рылахысра
иналагейт тьабалаа. Атак картцон дарггы. Атцх иалагза-
ны ахәыцразы аамта змаз Иунус, ашамтазеипш ихақны
инеихьан, ицсы зығәхәараз уи абирақ, иагьа иеишәар-
ггы, аха мчыла рымхшыак шимамыз...

— Исхәо шәахауама, ацсуаа бзиақәа? — ашамтаз-
еипш атшәара интафит ифьтбжы. — Уаха ашыа кахтәа-
рым, иташәырхаз азхоуп! Аикәшәара сақәшахатуп, хаи-
цаажәап...

— Иаха ианудаагалаз уакәшахатхазтгы, итахазггы
тахазомызт... — атакс фитуан Цьацарггы.

Уинахыс акраамта еикәфьртуан рфыцбаггы.
Атцыхәтәан еикәшахатны ирызбейт: абцьарк рцәа иа-
дымкәа, иахьырзеипшыз атыц ақны иказ ахахә ду азааи-
гәарафь еикәшәарц.

Амра ашәахәа хаақәа атшәара интацхон еипш,
иахьейбырхәахьаз атыц ахь ифьнеихейт Иунус. Акыр уи
даназааигәаха, ахахә ду даавтцны, уи иааира дазыцшны
амфа даангылейт Цьацарггы, еилархәны иикыз абирақ
уи ибартә еипш мацк ифьшьтыхны.

— Абирақ арахь исыт! — дымеыгза җааитит Иунус,
шыафәқәак рыбжьаны ианааифагыла.

— Мчыла ишәымысхуейт ухәахьан. Исымх ухатца-
зар! — атакс даацәажәеит мезиттәи.

— Абирақ сумтар, шәыцсцәа шәыстазом! — даггы-
ныхшәаахьан Иунус.

— Уара амацьана изхаутари, хара ххала иахгоит! —
атакс абарт әжәқәа илымха иаатасит.

Дахьгылаз даабалыбатейт, маанала мезитаа ршыац-
хәа дшафәдыршәыз зхахьы инеихьаз, афстаацәа рааста-
ггы афстаара иазказоу хәа ауаа ирдыруаз Иунус. Акы
ихәарц иенацшыгейт уажәы, аха изымхәакәа ибз ифь
интабылгьейт. Ускан изқәа иавтаз акьарахә ахь инапы

ндәықәйтцеит, аха дахьырмыгзеит, абгақәа иреипшха абнара иаалцаны, инаихацаны, дааилыршьны али-пси рыбжьара аиатцәара иналаз ицаз мезиҭаа рычкәынцәа. Уи аамҭа иалагзаны, Ыаацаргы днацаны ахахә иенавакны, уаанза уахь инеигахьаз ашәақь аашьтцааны ажан-дармцәа рылахысра дналагеит.

Иаҭаапкзаны ахысра ҭартцеит ажандармцәа. Урт ирытцамхо ахысра иаҭын мезиҭаагы назлаз, атҭх иа-лыршаны ацхыраараз уахь инеихьаз ҭабалаа рыфқытак иреиуаз ахацәагы.

Хрыжь-хрыжь акәзаргы, аха аиҭахысра ишаҭын иаҭын амра акырза иҭхалаанза. Рҭыцқәа ирхымтцуа итәан рыҭганкгы. Жәылара хәа акгы ыҭамызт. Ажандармцәа ирзыгәагьуамызт, ҭабалаа — уи рус акны иааиуамызт... Иунус уи аамҭазы инапкәеи ишьапкәеи ааҭахәаны, ҭык днакәтцаны Мезиҭка ддәықәыргалахьан.

Аамҭақәак рышьтахь, атшәара зкыз иреиуаз цыоу-кы иаагәартеит, ажандармцәа ахьтәаз ағанахьала ҭыуа-ҭык дышьтхысаа урт рахь анеира дшаҭыз. Акыр да-нырзааигәаха, иҭы агәра наҭакны иаанкыланы, аха дҭыжымтцзакәа ибжы нытганы ҭба-хҭа ажәа ракара нахәаны, днахынхәны, иҭы ишьхәа нарбаны, дызлааз амҭала днықәланы дцеит.

Уи ауаҭ иихәаз ажәақәа дара ирахартә еипш изыҭам-леит, акыр днаскьаган. Аха иаалыркьаны иааираггы, ицашьагы иазнархәыцит атшәара ахьчаҭцәа. Лассы иаагәартеит, ахысрақәа иааркәатцны, уаанза атцлақәеи ахахәқәеи рыҭыывакны итәаз ажандармцәа абнара иаалтцны азәазәала, ҭыцъа-ҭыцъала ихьатцны ацара ишналагаз. Җынтә-хынтә ракара ихысит, урт аагәазтаз ҭабалаа иреиуаз.

— Шәымхысын! Ацбапханы шәеичаха!.. — ибжы надирхаит усқан Ыаацар.

«Иахьымдыруа хтыск калеит...» хәа иааилацәажәеит, ажандармцәа зеггы анца ашьтахь, уаанза иахьтәаз рҭыцқәа инырхьтцны амҭакны иааилагылаз атшәара

ахьчаџџа. Рхакъгы икамызт, руаа рныртџара еиџыз-
кааз ауаџы хэынга иезыпсеитџыз даџџдыршџахџеит хџа.

«Арт алаџа мариала иџацрытџом, џыстаарак хзы-
рхџыцуеит. Икалаз закџу еилаџкаанза атшџара хаз-
ныџъзом» хџа рылеихџеит Ыаџар. Иџџара зыџџараз ме-
зитџа зегъ реипш, иаргы иџазшџа иалан асултџанџџа
рмаџурауаа рахъ аџџымыџреи агџрамгареи.

...Ашьоуразы ианџоз излаџаз амџахџџаста ианыланы
инеиуан, изызџаз рус наџзаны ихынхџуаз рыхџыкгы.
џаџаарџыт ахџџанза инеихџан еипш игџартеит, аџыџа
иатџганы инашьџыз амџаду ианыланы, еиханы аџалаџ
аганахџала аџара иаџыз, џыла иџаз аџандармџџа. Уажџы
иаатгылеит, урт рџара иазыпшуа.

— Бара ибызџоуроуп, Ахы Мараса! — дызлапшуаз
игџы иахџаны џааитит Тушьа.

Аџџа џџандаџџак налзикит Маџьсутгы. Аха лара
аџандармџџа ихџатны рџара лџы акыр ишарџџандџ-
гы, агџыназара даџџыхаран. Маџьана аџсабара дыџџын
Иунус, агџамсамеизгарџакны еилаџын мезитџа рџеи-
џџа рыпсыбаџџџа.

— Атшџара ала хџоит! — џаалтит уажџы.

Азныџаз лажџџџа рыџџџимтџеит Меџьсут. Иаџаз
игџамџџаџџа, џымџџа дгылан Тушьагы. Рџыџџагы
зызхџыцуаз акы акџын. Аџандармџџа зегы ыџџџны
имџазар ауан, уртџи дарџеи реиџџаџара дара рзы ашџартџа-
ра аџын. џбагы, атшџара зыхџџоз маџьана уа ишыџаз
иазхџыцуан, урт зегы дара рџџџџа шракџызгы, ауаџы
дышьны ишыхынхџуаз рдырыџ рџахымызт. Ауаа зегы
еипшымызт, азџы-џыџа ирыдамхаргы, рыбзџџа рыз-
нымкылар ауан, ианаргамаха ирзыпшыз рдыруан. Акыр
аилаџарахъ инеихџазаргы, аха маџьана иџан аимџериа-
гы, уи аматџ зуаз ауаагы.

— Ханаауаз хазлааз амџала хџар еиџуп, акыр аџџа-
баа хнарбаргы, — дааџџажџеит Маџьсут.

— Амџа аџсахра џасым рџџоит... — инаџитџеит
Тушьагы.

Зны рфыцъагы рлактақа дныртацшыны ҫаалтит лара:

— Досу имҫа иара илихроуп, иҫаитцазгы дахьымхәроуп! — абас еипш нахәаны, днарыдтңны амҫаду ахь акылсра лхы азкны лҫыналхеит, даргы налышьталеит, иагъа лархәаргы, аха дшырзаанымкылоз иаазхәыцны.

Ақыта инавсны тҫаа инашьтыз амҫаду инаныланы атшәарахь рхы рханы рҫынархеит ишеицыз. Амҫан уаха азәгы дырцымлазакәа, аамтак ашьтахь инарылагылеит, атшәара аҫны еилазбо игылаз тҫабалаа иреиуаз ахацәа.

— Арахь шәабаҫ?! — нарыкәҫтит, рапхьа иаарпылаз, мезитаа иреиуаз азәы.

— Хацсцәа ахьеилажьыз хәкан, — дааласны атакс ҫааитит Маҫсут. Уи иихәаз иенамариашаны даацәажәеит Тушьагы. Зегъы ражәакәа неиларыпсеит уажәы. Аха ҫымтұа дгылан Мараса.

— Апхәыс дшәыманы шәымцар акәын... — иажәакәа Тушьа инеизикит игылаз еихабык.

— Лара илтаххеит... Мап хзымкит... — ахара здыз ицәажәара иман Тушьа.

— Нас, ижәбазеи? — иҫынапишьит даәазәгы.

— Ихаҫоу иибашаз, — иааиркьаҫит Маҫсут.

— Ажандармцәа рцашьа акала иҫалеит... — Маҫсут ихы наиқәкны даацәажәеит иаарыдгылаз Цьапар. — Жәабжьк ыҫазар ишәахарын?..

Уи атакс ҫааитит Маҫсут. Иаарыдизалаз ирылеихәеит, ақалақь аҫны иидыуаз азә дышиқәшәаз, уи иҫала ишиахаз, акаимакам Осман-лымхәхтцәа, еилкаам цьоукы иҫны аҫны инеины, иааигәыдтңаны дшыршьыз.

Ирахаз цьашьаны иааилауатырит игылаз зегъы, ражәакәагы неиларыпсеит. «Цьаханым итыцзааит» ихәеит азәы, уи инаицдыргызит егыртгъы.

— Дыршьит, аха дызшьыда? — ахаха Маҫсут дыниазтцааит даәазәгы, ус еипш шпәаитцоз, ишьра зыхәтаз хара хәкәын ихәарашәа.

— Издыруазеи! Дызтахымыз рацәафын... — иааир-мариет Мақьсүт.

Урт ажәақәа ихәонатцы, иткааны иблақәа дыр-хыцшыло дгылан Ыапар. Мацк хнаскыап ихәеит иажәа данаалга, еиҳабык иаҳасабала имаз азин ихы инархәаны, имахәар аанкыланы.

— Ихәухәаз иашатцәкьоума? — еиҫа иблақәа днырхыцшылеит. — Иҫабыргума?

— Иҫабыргуп!

— Ухата иубама? — цқәа агәра игарц итахын.

— Избаз исеихәеит, ицсы тазам!..

— Ишәыххьандаз! — ихәеит уажәы. — Харгыы Анцәа хирманшәалеит. Иунус ахәаҫса даххәынҫеит! — игәала-ҫазаара шыбзиахаз аргама иныцшуан Ыапар.

— Ишәыххьандаз! — ихы-иҫы ааихалашеит Мақьсүтгы.

— Шәара шәус ҫашәтҫеит, ақытахь шәца! Хәпсцәа раагара хара иахзыншәыжь, — ихәеит Ыапар, уинахыс игылаз днарылаҫшны ибжыы ҫаца нарықәиргеит: «Аеқәа шәаарых, амҫа хамоуп!»

ҫыла иҫаз рҫааизганы ақалақь ахь инагаз амҫаду инанылеит, шыапыла иҫазгыы урт ирышьталаны рҫынархеит. Хамтак аҫара урт ирышьтаҫшуа иаагылеит Марасеи, Тушьеи, Мақьсүти.

— Апсцәа раагаразы ашьаҳарахь инеиз саргыы срылан, — Аҳмәт чыдала ихы насықәикит уажәы. — Уаа шәоык раҫара хайцын. Зеггы хәпсҫыуан, абцъарла хайбытан, агәыцъбара уеизгыы ихәзтан... Ашьаҳар акыр ханазааигәаха, шыапыла иаауаз хәарзыцшит.

Уртгыы анааҳахьза, зеггы хәарзырҫоны Ыапар ажәа ихәеит: «Ашьаҳар халалоит... Хара иахусу хәпсцәа аашьтыхны ақытахь рҫароуп. Иахьатәиала, даҫа уск хамазам, шәыххьазгеит! Настәи нас ихәзбап... Зеггы хгәышны хәкоуп, аха аҫыҫажашьа хәқәшәроуп, хашуаау хәанхарц хтахызар...Хара змамыз ауаа рнибартцәара

еиҕызказ уи аҕыныш ханиеипшха, ҳаҗсуарагы ҕамас
иаиуазеи... Ҳара җамшала азэи игэи имыхроуп, ихгы
имыхроуп, ажэа хэахэакгы имахароуп. Сгэи иаанагом
абцарла иахдылап хэа. Аха ари адунеи акны ахэаҗсақэа
рацэафуп... Зеипш камло ыказам... Ххыаа рзеилымкаакэа
бааҗсрак анаҗшьярга, уи атэи хазуп, ххы җазрымтҗак-
уам...» Ҳаихабы, хаарзырфны, ххы итагаланы ихаихэаз
зхиҗаауаз ыкан. Гэамтҗра дук ханақэшэа, ахэицшья
ххаштны хҕэицбара апызара атара җазшыас ишҗамаз
идыруан, аихаразак дзыцэшэозгы сара сықэра зықэраз
арҗарцэа җакэын. Даҕиашан!.. Хаарпхашьяны лабҗья-
рак җаимтҗазтгы, хҕэи шны җакан, ихахэтамыз җам-
хақатҗон. Ҳақкэынцэан, аҗсреи абзареи җара хзыхэан
еипшын, ари адунеи анафс даеа дунеикгы ыкоуп хэа
ххы итаргалахьян...

Еицыз зеггы җаилымшэакэа ашьяхар җналалеит.
Аха җахынапшуаз, лак инастры азэ дыкамкэа итацэын.
Агэамсаеизгарта ахыҗказ ауаадырхуаз. Азныказ,
җахыцара хзымдыруа җааилахеит. Ус, җааигэара игылаз
ацьяама даадэылтцны, җара җахыҗказ ах иеааихеит уаф
быргк. Аха мфабжанза дааихьян еипш, ихыз уара идыр,
даатгыланы җара җахы ахырхэара дналагеит.

— Ҳаҗсцэа абашытоу? — уи ауаф ибжы наикэиргеит
Цьяҗар.

— Шэаала, сара ишэсырбоит, — ихэеит иаргы, уаан-
за имаз ашэара маҗк иеаалганы.

Ҳахынеишаз хнеизар, җаблақэа иаарыхгылеит, амфэа
җахынзакэыз абри афызэа халапшып хэа җазқэымгэыгуаз.
Уаа фажэафык рақара ахацэа, җаҗсцэа ршыа рымпытҗата-
та, иахыеилажызынтэи азэазэала иаарылганы, наскышэа
иҗказ ашьяцракны, изларзауазала иаарееины рышытатцара
ишафыз хнырхагылеит. Уи анахба җаргы, җагэқэа пхаррак
нырталан, патула җанрацэажэо, изфыз акны хрыцхраа-
уа җанрывагылеит. Шьярдаамтҗак мтцықкэаны уахы инеит
ахэацьяцэагы ржааизганы, амсылман дин ишатҗанакуаз
ала җаҗсцэа ирхапхэеит. Уиггы хҕэи канатцеит...

Абра хазқәымгәыгуаз даеакгы калеит. Ацсәа реи-
лыргара иағыз азәы, «ари ауаф ицсы тоуп» хәа ибжы
аахаһаит. Хәихабацәа иреиуаз ыцәа-хәык неихагыла-
ны даагәартазар, ихы идыруа дыкамзаргы, аха апхапсы
шилаз агәра ргеит. Ари — Жагәа рыцәа иакәын. Ахәра
баапсқәа иман, еилажызы рытцака дыштан. Уара иушыа
Анцәа дишыуам хәа, ицсы рызтымхит. Даеа мызқәак
ицсы тагәышһан. Ихы шидыруаз, дышцәажәоз инар-
цәымәа дазцеит, псаташкәакәа.

Амра атәшәара акыр шагыз, иахзааргаз ауардынқәа
хапсцәа нарыкәтцаны, икартаз ахатгыларазгы ихәхәтаз
ажәакәа нарахәаны, Мезитка амәа хәкәлеит, — уажәы
ацәажәара даакәытцны атуан ахь дыпшуа даатәеит Ахмат,
аха хамтак ашһахь инацитцеит. — Иахьейпш усқангы икан,
аллах имәа икәызы ауафра ду злаз, агәатцәа бзиа зызтаз
атыркәцәа иреиуаз ахацәа. Цәгьаршәык иахасабала
ирдыруаз акаимакам ишыра згәы иахәаз рацәафын.
Ицсы таны дыкәзтгы, хапсцәа ахьейлажызы ахь азәгы
анеира изыгәагьрымызт, ишақәирзуаз рдыруан. Аха
дхарббала дышкарыжызы агәра анырга, рыуафра аадыр-
пшит... Иацы избаз иахьа иансгәаламшәо ыкоуп. Аха
усқан сызлапшызы, иахьа икалазшәоуп... Ус ауп нас,
чыдала игәы кылызтцәаз ауп, иагьа аамта тдыргы
ауафы ихы акны инхауа, — азныказы иажәа даалгазшәа
даатәеит, аха рацәак мыртцкәа еитә җааитит:

— Иунус ахәынга имәасшыагы нузеитасхәап...

— Уи атәы имахаргы, хасас цкәын игәы иахьрым, —
лажәа ныбжәалгәлеит Мараса, ишеилыскааз ала, исзеи-
теихәарц лтахымкәа.

— Иахааит, стәца! Атәымаазара иахнатаз аказшыақәа
ртәгы иахааит... — мацк акарагы днацрәлеит Ахмат.

Уаха акгы лымхәеит уи аагәазтаз ларгы.

— Атшәаракны Иунус маанала иткәара хәпсуа леи-
шәа уамак ианаало икамызт. Аха усқан хәихабацәа зыз-
хәыцуаз — изжуа дрымамкәа итынхадаха еилажызы хуаа
рыпсыбафкәа ракәын. Акы ааста даеак еицәоуп рхәоит,

иаха ирыхьымзгыз арееира иашьталеит. Иунус ахэынга дызхэынчаз руазэк икны дтцэахны дхаман. Цэгьацсышья зыртаз хуаа рыпсыбафкэа анышэ ианеицамахдоз аены, ақытауаа хэсеи хацэеи зегьы реипш, зыкны дтцэахыз атаацэарагы уа икан. Ахэылбыхеан ажэабжьны иаахлафит, апшэмацэа рыкамзаара ихы иархэаны, деикэцах дышфэахэазгы, аха иецыртланы дшыбналаз ацэгьауфы Иунус. Ақыта зегьы еигэныфит: «Хара иаххароуп, аханатэгьы ипсы ихыхтэын» зхэаз азэырфы калейт. Еилауатырит ақытауаа зегьы. Аихабацэа, хара ацкэынцэа хааизганы дтцаны ихартеит, уи ауаф анышэ дытцалазаргы, аха дыпшааны дырзаахгарц. Дыззыртахыз рдыруан хара ихэыцуаз хайхабацэа. Ампыласыртакны икалаз анибартцэара атцэаразы, ахэынтқар иматцурауаа аустцэаракэа ирылагарын. Мезитаа рхацэа харак рымазамкэа ишындыртцэаз азы шахатра зурц зылшоз иара иакэын...

Ладеи фадей зегьы хэыц-хэыц еимаадеит, амфакэа хкит, уахынла ынла хахафейт, ашьахар ахь дцазар ххэан, уахыгы цюукы хашьтит, аха хцэабаа лытцшэак амамызт. Дахзымпшааит хэа хэфныкакэа рахь уеизгы неишья хамамызт. Хэынкыдтцо хишьтеижьтеи мышқэак аатцуан еипш ақыта иаалафит Иунус дшыпшаахаз. Рыпсцэа ртцэуаразы шыжьы хэылбыхеи апсыжыртахь инеиуаз ахэсакэа руазэк ллымха иаатафзаап азэы игызбыжькэа. Ахэсакэа реыназкны иааимдазар, апсыжырта аганахьшэа иказ тахарак акны, абыгькэа змаз атцла махэкэа дрытцатцэахны азэы дтажьын. Уи захаз ахацэа ааигэныфны уахь инеизар, даурзымдырхуаз, Иунус ихата иакэын! Имарканейкэа ишьан акэымзар, иандшаалыхшаз дейлыхын, инапкэа, ишьапкэа шахала ифэахэан. Иоуразоуроу, ихы инаркны ишьыргэйтцэа ркынза, ашышкымсқэеи ахэачамачакэеи икэын... Сара данызбоз макьана ипсахэа тан, аха апсеизгара далагахьан. Абас еипш гэакрыла дымфасит, цэгьацсышья иртеит зхысхэаазгы уи ауп. Ари адунеи акны ицэырымтцуа мазак ыказам. Аамтақэак рышьтахь, ари амазагы

аргамахеит. Ҳқытауаа рыбжьара «зхы азы тыршоу» ҳәа изышьтаз, мыцхәы аласра цәафас измаз ҳқыта чкәынцәа ракәзаарын икәзтаз! Арахь, ҳеынкыдта ицшааразы ханишьтаз, дарггы уа ихацын. Еихабык имазтаазакәа дара рхала ирызбаз ала иныкәеит, рхы рымацызараны. Ҳара ҳказшьа ианымаалоз ала цәгьацсышьа иртеит. Кәцбалк азна ацха ицәеижьы инахьыгзаны, ихарпггы уи акәцбал интшьны, ифы аартны интагәаны ашышкамс-кәеи ахәачамачақәеи дырзынрыжыт... Азәггы дрыц-хаимшьазеит уи ахәынга, аха ишьышьа ҳаихабацәа ргәы инанамгазеит. Икәзтаз ачкәынцәа ирызгәамтцит, «хацсуара дырпхашьеит» рхәеит... Ускәнтәи аамтазы, ауафы ишьра даеакала иахәапшуан. Икәнагамкәа ауафы ицстазаара имызхыз, аихабацәа неилатәаны иус рызбон. Аха ашьра икәнаганы дыкәзарггы, Анцәа иишаз — Анцәа дибап, икәнагоуггы иара дақәиршәап рхәон, ицстазаара имыrxзомызт. Аха ақыта далырцон, ицсы танатцы уахь дзымнеиуа иус рызбон... Иунус цәгьацсышьа изтаз ачкәынцәа уи рзымдыруа икамызт. Аха аихабацәа рнапакны даныкала, дшырымшьуаз рдыруан...

Ускәнтәи аамтазы иаххагылаз аихабацәа шамахам-зар Апсны ииз ракәын. «Ҳашьтахь ыкам, ҳапхьа ыкам, змызгәыт хжәаз ашхәа ҳаипшхеит, ҳахатыр лазыркәуа цъара акы кәхамтцааит» ҳәа иаххагылан. «Ҳацсуа ле-ишәеи Анцәа ихайтаз абызшәеи хмырзроуп. Акыр ҳаикәнархозар, убарт ҳаикәдырхоит», — рхәон. Дара рыцсы ахьынзатаз ус ҳааиуан. Аха дара аныкамла, изу-цәыззари, ҳарггы даеакала ҳкалеит. Аамта аеанацсахуа, ауаа рказшьаггы ацсахуеит. Анцәа адунеи ус ишеит...

Аки-аки еишьтагыланы икалаз ахтыс баапсқәа рзы адырра анирта, иуаа иманы уахь днеит Бурсатәи аваали* ихата. Уаанза зыцсы заны рыфнқәа ирыфнатәаз ақалақьуаа уи аматцурауаф ду дшааз анраха, ршәарақәа акыр иныхьтны амаидан акны аееизгара иалагеит.

*Аваали (тырқә.) – агубернатор.

Уахь дрызнейт иаргы, зны ицыз аустцаафца адцақаа нарытаны. Акыр днарацаажейт, икалаз ахтыс азы азцаарақаа ритеит, ргәанагарақаа иахарц итахны. Уи рхы иархәаны, «азы иаанагаз» хәа изышътаз ацсуаа рзашшра реацшьяргеит, акаимакам Осман-беи ицсы антаз иус хәынгақаа рымфацгарақаа ирылахәыз ауаа иреиуаз азәырфы. «Икалаз анибартцәара зыхкьаз ацсуаа роуп. Дара роуп Арнаут-кьеф ақыта иақәланы ахәса рцаацера еиғызкааз. Урт ахьырхәтәуп, ихыртәаны атәыла иалцатәуп, ма хытцакыртәк рымамкәа рқытәқәа былтәуп» хәа ашыра реатаны ицәажәаз азәырфы калейт. Изқәылаз ақытауаа ркынтәи ираҳахьан, урт ацәгьоуцәа кафкасмаәала ишеилахәаз, ус анакәха урт шапсыуааз... Атцыхәтәан акыр реааикәыркит, аваали рашшрақәа шиахазгы, аха акы ахихәаарц шитахымыз агәра анырга. Ускан, имшәакәа ацәажәара иналагеит даеа цьюuky: «Ацсуаа руафышәара аадыруейт. Акыр аказшьа цьбара рылоуп, аха уи афыза ахәынгара зхы иатәазшьо иреиуазам. Архәра рхы иатәаршьяргы, аха ахәса рцаацера рхы иатәаршьазом, дара-дара еицәыцхашьаны уи афыза кәрцомызт...» хәа ицәажәейт. Уртгы ацыхәтәанза дырзызырфит иара. Аха иахаз акгы ахимхәаазейт.

Убри аамтазы еилагылаз ауаа рацәа инарылсны, уи ифацхьа иаагылейт, уаанза акаимакам Осман-беи ионы аимдаразы уахь инаишътхьаз аустцаара знапы ианитцахьаз ыцья иара иуаа.

— Бей-ефенди! — уажәы иацхьа даагыланы ґааитит урт руазәк. Хәхьеймдоз абарт аабейт! — ицызгы иаргы неицхырааны, зегы ирбартә еипш ифышътырхит акәымжәи, акабей, ахтырцей.

— Уаха ыкоума? — азцаара наритеит иара.

— Икоуп, даеа уаа ґажәафык иршәыртцаша, — ирбаз наиархәейт афыцьягы.

Азныказы ираҳази ирбази иаршанханы инеилағызит еилагылаз ақалақьуаа, аха лассы рыбжьқәа аанкылааны, аваали иажәа иазыцшны иаагылейт.

— Мези́таа гəнахəрыла итадырхейт, аллах рахмет ритаит! — зегы ирахартə еипш җааитит иара. — Осман-бей дрымшы́заргы акнахара изыпшы́н... Мези́таа ры́кны ус шəымазам. Ажандармцəа зегы еидцаланы абахтахь ишəышы́ты! — адыхəтəан чыдала адтца наиитеит ицыз аруаа реихабы.

— Мези́таа Иунус дыткəаны дыргеит!.. — уи аамтазы ибжы нарылафит згəынамзара ззымтцəахыз азəы.

— Иунус изы ашаха тцəыуоит... — уи атакс абарт иажəкəа нахəаны, днарылтцны иҗынеихейт, икəлаз анибартцəара еиҗызкааз акаимакам ихатə шиакəыз мфашьарада агəра згахьаз аваали.

Атахмада Ахмат аргама иныпшуан, дызнысхьаз апстазаара цьбара иацыз ахтыс хьантакəа ргəаларшəара шицəыхьантаз, дагышараапсаз.

— Абри акара ажəа уанасыршы́ы, зызбахə уасхəоз «Хьапшь» хəа хзышы́таз, Бабалица Арзакан цсаташ-кəакəа иҗы амфасшьа шы́кəлазгы науасхəап, — җыц иажəа нхациркит уажəы.

— Аҗы ауафы ишьа алоуп рхəоит, – сажəа ныбжьаз-галеит саргы, иагьа даапсахьазаргы, аха уи аҗы азбахə ихəарц шыстахыз ирдыруа.

— Ирхəоит, ииашангы ирхəоит! Аҗы бзиа җауп зхəо азəырфы раастагы агəеилгара амоуп, аиашазы. Зызбахə салацəажəо, ара «Апынтырхəа» хəа хзышы́тоу арап җыжəлакəа иреиуан. Аилкаара бзиан... Убыскан, сара ахырхартə асымтазаргы, иара ахала Мези́тка сышнанагоз агəра згоит. Митəык шы́кəлаз еилнакааит. Изцəажəомызт, аха санаба, усыкəтəа ахəарашəа иааины исыдгылеит, сагьакəнартəеит. Цьашьахəшəа ахы мфаднагеит уи ашьтахьгы. Җапсцəа җаманы ақытахь хнеиаанза, сыматц ауан. Аха уинахыс, саргы сналатцаны, уаҗа азəгы дакəнамыртəазеит. Адсы ахьынзатəз, зынгы цхынгы адəы икəын. Җара хқыта ныжыны җахтцəаны арахь ханиасуазгы ихацмаазеит, уа

иангылеит. Атдыхэтэан, ажэра иахкьаны амчкэа капсо ианалага, архақэа рахь ацарақэа иааркэатцны, хжэытэ қыта акэшамыкэша ихэуан. Ёнак зны, ёыла амфаду ианыз мезитаа ихайуаз хацэак шниасуаз, хацсцэа анышэ иахьамаз инархапхьарц ртахны уахь ианымфохытц, ацъашьахэ рбеит. Ацсыжырта акалтан цсы ахазамкэа ишьтан иахьагьы зызбахэ халацэажэо Бабалица Арзакан иеы. Ари ажэабжэ анхаха Мезит иеиуаз ахацэа азэырфы хеааизганы, еихацэакэакгьы хацны уахь халбааит. Урт ишхархэаз еипш икахтцеит. Иара ахьышьтаз аваракны анышэ аажны, уаф бзиақ дхалцсааны анышэ дахтозар акара патула анышэ иамахдеит... Аеы ауафы иеипш агэы азтазам, ахэыцрагьы алшазом зхэо рацэафуп. Аха сара уи ус шакэым агэра згартэ еипш акырынтэ саниахьеит. Умбои Хьацшь ахы шымфопнагаз! Хқыта зегьы уантэи хактэаны хашцазгьы, иара ахьиз-иахьаазаз атыц ныжьны цьаргьы имцазеит. Ацшэма ипсы тамзаргьы, аха ипсыбаф ахьамадаз иаангылеит, дамцсахзеит! Ажэра анахьзагьы, дахьжыз аваракны инеины апсра иапылеит, – уажэы шэымтак акара ацэажэара даакэытцны даатэеит Ахмат, аха нас еи́та нацитцеит. Ицъасшьо рацэоуп хабдуцэа санрызхэыцуа... Хапсуазаргьы абра хапсааит рзымхэазеит. Харгьы хрыцхарымшьазеит, хиаанзагьы цсадгьылда адунеи хшықэхоз изазымхэыцзеит... — еи́та мацк акара ицэажэара аанкыланы, акы дазхэыцуа даатэеит. – Хзыпну атэыла — тэыла бзиоуп, – иажэа анагзара деитаналагеит. Хазлоу ажэларгьы ауаа заманақэа роуп. Урткэа рзы акы хахашшаауа хаказам. Аха хапстазаара гэырфа мазак атдоуп, хара хада даеазэы изеилымкаауа. Еилкаашьасгьы иамоузеи, ианымиац рзы!.. Агэырфакэа зегьы аамтак-аамтак рымоуп, аха ахатэы цсадгьыл иацу агэырфа, уи азхьаара, иагьа аамта царгьы, ыщэаашьак амазам. Ауафы данычкэыноу урткэа рацэак дрызхэыцзом. Аха икэра акыр ианнеилак...

— Зегьы шыарда зымчу Хазшаз инапы иануп!.. — ғаалтит Мараса. — Хасас чкэын дхараапсеит, ипсы ихаршыап...

Итцабыргны, атцх агэы аафнашахьан, ахааназы уаха амра мгыларашәа, Мезит ақыта алашыцара ахатәан. Уажәы даацәыртцит, хара хахьынзеицәажәоз уаанза ихацыз ачкәынцәеи иареи даеа уадак аҥны итәаз Хамид.

— Мацк удыраапсазаргы, иурцәажәзааит... Варгы цьара хайтоухәап, — ихәеит уажәы, асасааирта уада сныфнагаланы, ицқашәқьа ирхиаз сышьталарта насырбо. Сышьталеит. Аха апсшьаха сымто схы итагьежьюан Ахмати Марасеи исзеитархәаз уи ажәабжь лахьеикәтцага. Адырфәены шыжкымтаназы уахь ихазнеит издыруаз мезитаа рыцкәынцәа. Хамиди дарей апшәмара сзуны сымфәпыргеит. Уаанза сахьымнеицыз рқытақәа рахь снаганы рынхашья-рынтышыақәа сдырбеит. Аха-цәеи ахәсеи иреиуаз азәырфы срыґецәажәартә еипш атагылазаашья сыртеит. Сзыниалакгы: бызшәалагы, хымфәпгашьяалагы, чеицьыкалагы — рацсуара акырза иацәыхарахеит схәартә еипш ҕазшья чыдак рыдсымбалеит, сгәы сзырхьыз акызатцәык ада. Аґари сареи хшеикәшәазгы, бызшәала хаибамкит. Атырцьман ила аицәажәара ртахымхеит, ипхаршьеит... Иахьагы сыблақәа ирыхгылоуп урт: цсабарала ипшзаза, Апснйтәи ирызнейз асас зтаарақәак итара ртахны, аха ирзымгәаґуа, изгәаґыз цьюкы ҕалазаргы, иртахыз цқьа рґы ирзамырхәо...

Атцла цсыс иахоу адац-пашәқәа роуп. Аха урт ґыпсаауа ианалага, даеа аамтақәак абыґьқәа ґаларгы, ашәыр аґалашьяк аиуама... Ажәлар жәларны иҕазтцә, цсыс ирхоу, ишдыру еипш, рхатәы бызшәоуп. Уи ахьчара злымшазгы, хәарада, иуаатәыфсоуп, аха даеа ҕбак ита-лаз уаауп.

Рыпсадгьыл ианахыз аамтазы «Цабал — Апсны агәи агәатцәеи» хәа ззырхәоз рышьхатәыла дара рыла ианта-цәы нахыс, рхәыштаарақәагы нґыцәааит. Ихтәеит табалаа цаґақәа, изладыршәыз атоурыхтә зыблара ацәцашьяк изақәымшәакәа, еиқәзырхаша иакзатцәы-кыз амфә рзымпцшаазакәа. Аха маҕьаназ иґоуп, уи атоу-

рыхтə зыблара иацəынхаз рыцсы иацшəмахаз атəыла ду иалацсоу, иахьанзагы цыашьахəшəа змилаттə хəфəра ахьчара зылшаз, урт рхылтцшьтра еиуоу ацынтəарахкəа. Аха пєипцшс ирымоузеи уажəынахыс? Сгəы хьоухьоууа срызхəыцуєит: «Анацьалбеит, абарт ауаа атцыхəтəантəи тцабалаа роума» хəа. Аха сара схьаа гəырџас иамоума, рыцхашьарак злам ацстазаара кəзшьацьбара...

Диашан Тцабалаа цкьа урзааигəаны ианудыр, бзиа иумбарц залшазом хəа зхəаз уи Ахəынтқар ирпцызəџ! Иара идагы имацџымызт, фырхатцарыла зтəылақəа зыхьчоз ашьхарыуа жəларқəа ишрабашьуазгы, аха изыпцсаз ала ажəа бзиақəа рхызхəааз Ахəынтқар иматцу-рауаа. Аха еилкаашьас иамоузеи, рхыпхьазарақəа рааста зуаџышəара харакыз урт ажəларқəа рцєипцш иахызыааны иргəйтцəхəхəа ирыхьчарц ахатыцан, рхақəитра-зы рықəцара изахыршьаауаз. Еилкаашьак амоума, урт ажəларқəа руаџышəаратə харакыра иатцаз амазақəа тцдааны, дара рхатақəа анаџстəи рхылтцшьтрақəа раа-зараџы рхы иадырхəарц ахатыцан, зкьышықəсала ра-бацəа рабдуцəа ахьыбзазоз ртəылақəа ргəы рхыршəаны ашьамџа ианымлар камло изтадыргылаз.

Диашан Мараса, зегы знапы иану, хшамкəан хəзшаз Анцəа иоуп. Аха издыруада, урт анишоз ауаџра шрыци-шарыз ихаштцар, ма ауаџымхара лахьынтцас иритазар...

Акəа, 2023 ш.

АЧАМҘА ДУ АМҘАН

Ароман

Шөапыцбапла италахау ашьхарцқеи, Мармара хәа изышьтоу амшын хыпхьазара рацәала иамоу азыбжьахалақәа руаки рыбжьара икоуп Кәымла хәа изышьтоу тыц ссирк. Зехьынцъара амшын зхыкәыршоу ари атәылақны, зегьы иреигъу апсшьарта тыпқәа иреи-уамзаргьы, аха атдыхәтәантәи аамтақәа рзы алшара бзиа зауз ауаа, ари атыц еилаҳаны рәаладырхәуеит. Убарт дреиуоуп сөыза бзиа Иауызгьы, ифьзаки иареи еилахәны идьргылеит аамтақәак анроуа ақалақ иналтңны рыпсы ахьыршьаша, ма сасык даньрзауа пату иқәыртцарц дахьнаргаша цсшьарта хыбрак. Амзаға еипшха ихыгъежьаау агаға иаахыкәыршаны еивагҕаа инашьтуп, зеихагылара мыцхәым, иатцәарала италахау ахыбра шкәакәақәа.

Җааицәажәо, кахуакгьы неицыжәуа хәхьаатәалоз асоф ақынтәи иаатуан, акыр наскьа агба рацәа шыз-хгылазгьы, аха уафы иаацәеишьартә еипш икеикеиуа ицқьаз амшын.

Аамта баирамшьтахь акәын. Ари атәылақны ишацү еипш, ачгара ианытытцыз ашьтахь, жәамшқа ауаа апсшьара рыман. Агаға илафәиуаз мацфьымызт. Урт рыпсшьара иапырхагахарц ртахымызшәа, рыбжьы мгазо еишьтагыланы иаауан, зны агаға иаалыхәхәоз амар-малташь хәхәқәа инырфәшькьырны, нас ишәахцсараха апслымзра инылаба ицоз амшын ацәкәырца хәыцқәа.

— Агафәхь хналбаап, — ибжьы нхәкәиргеит Иауыз, акыр ханаатәа, — хшьапгьы неитцәххып.

— Җапшәма уара уоуп... — дагьааччеит Синан.

Ари апсуагьы, фажәа шықәса раахыс издыруаз, сыздыруаз, табалаа рхылтцшьтра еиуаз азә иакәын, дуаф хатәран, занаатла дархитекторын. Зегь раастагьы дызласгәапхоз: ауафы дизааигәан, илаааз апс-

уара деичаханы иныкәйгон, иҗәәжәара иунатоз ра-
цәан, далаеырбаны дызлацәажәоз апсуа бызшәа
иамоу ахаарабзаара зырганы зхы иазырхәоз азә
иакәын. Урт инарыцтангы, ажәабжь лыпшаахкәа
идыруан, реитахәашьа дазказан, иажәабжь кьаҗкәа
«рфырхацәагы» — дызлыиааз табалаа иреиуаз
ракәын. Иауызгьы иаргьы, дара ишырхәаз ала,
ианкәыпшкәаз инаркны, цъара уашәшәырак змамыз
аифызара цкба рыбжьан, иахызызангы иныкәйргон.
Иауыз кәзшьала – даҗа уафын: иаха дтынчын, иажәа
кьаҗын, аезыргара ицәтәымын, аха адунеи аҗы иара
иоыза уафыцкык дыкам изухәартә еипш апстазааратә
хымҗапгашьа иман. Афыцъагы алаф рылибахуан,
Синан уи акны ажәылара иаха инубаалон, аха Иауызгьы
иҗәтаирхомызт, ауаа кәышкәа зегь реипш ачхара иман,
атцыхәтәан, ажәак-җажәак рыла «ахысшьа» идыруан,
агәтагы итаиршәуан. Синан дахьынхоз, иусгы ахыкәз
Кәымлантәи акыр инахаран. Уахь сышнеиз атәы Иауыз
икынтәи ианиаха, ихатәоыза Семрагы даашьтыхны
дахзааит. Саргы схатәоыза дсыцын. Семреи лареи
уанзагы еибадырхьан, агәбылра рыбжьалахьан,
уи анафсгы, акыр инаскьагазаргы, аха жьрацәарак
шырбжьазгы тыртцаахьан, уигы чыдала еиднакылон.

Иауыз иашьа, соыза бзиа Билиант Апсны дыкоуп,
абар шыта жәашыкәса инареихауп ипсадгыл ахь назаза
хәа дхынхәижьтәи. Хәгәтыха еилоуп, кәралагы акыр
хаизааигәоуп, «афстаа дшәыбжьымсааит» хәа алаф
злырхуа аифызара хабжьоуп.

Ари Билиант, Тьркәтәылака ацара сгәы иштәз
аниасхәа, табалаа урмысасыкәа ухынхәыр, сузыразым
хәа җааитит.

— Программак сымоуп, сзахашәалар, — атак
наистеит саргы.

— Табалаа чыдала иузыкоуп, ргәы иаумыршыын, —
деитаацәажәеит, саргы сыццакуан, чаик наицъжәны
сус ахь сҗеит.

Саатк акара аатцуанеипш, аусуракны сыштәаз стелефон абжы геит, ианаасырты слымха иаатафит Иауыз ибжы.

— Арахь уахзаауеит хәа хабарк хауит, — ихәеит, мацк акара ханааицәажәакәа.

— Билиант иакәхап сыцәгъа зхәаз!

— Уи цәгъахәаразам! Иудыруа хәкәлацәа абра саанда итәоуп, иагъа деилахазаргъы ихы ххимбааит, мышқәак исасра хәитәаит хәа узынарыцхауеит. Стампыл уанааиуазы хабарк хаутар, хаупыланы уаахгоит, — ихәеит атцыхәтәаны.

— Сдылара атахзам, сара сшәызнеиуеит, — схәеит саргъы.

Җажәа шықәса раахыс издыруа, сыздыруа, тәабалаа рхылтцшытра еиуоу сықәлацәеи сареи хәнеибадырыз инаркны гәбылрак хабжәалеит. Зацсуара еичаханы иныкәызго, фбарак злам, згәы аарту, зыуаажәлар рахь агәбылра змоу цюуку ракәны избеит аханатәгъы. Рацхьазакәны урт рахь снеит, аамта җыц иабзоураны. Ргәырғъара хәаак амамызт, Ацснытәи ацсыуак дахьрыз-неиз, рқытәкәа днарылс-аарылсны иахьибаз, дара реипш, иаргъы ацсышәала дахьцәажәоз. Иахьагъы исгәалашәоит, усқан быргк икынтәи исахаз ажәакәа: «Ацсны ацсыуак дазынханы хазхәыцзомызт. Аха Аллаҳ имчала шәызбахә бзиақәа хәхауеит, хәгәгъы канатдоит. Аха гәынамзарак хамоуп хара тәабалаа. Стампыли Диузцәеи рыбжәара икоу ацсуаа шәысасра нарытаны, Ацсныка шәхын-хәуеит, хара ара игәаханы икоу хәхь шәааизом». Уи абырг диашан, усқантәи аамтазы Тырқәтәылака инеиуаз ацснаа, иара ишихәаз еипш, еихаразак ахьынхо набаны ихынхәуан, дара уртгъы рацәафымызт. Изыхкьоз ыкан, тәабалаа ахьынхо урт рахьынтәи акыр ныбжәоуп.

Рацхьаза Ацснытәи ацсыуак иакәны иртааз сара сакәхеит, ус икалеит. Уи азы, рацхьа иаадырыз, Ацсны ахабар хзырдырыз ура уоуп рхәоит иахьагъы.

Стампылка сзызнеиз ауаа набаны, сзызнеиз аусқәагъы нырәеины, исыцыз схатәфызагъы саргъы автобус хнақәтәаны, цшы-саатк ирылагзаны Бурсанза хнеит. Уака

— Шәышықәса уажәапхьанза, абри агаҭакны бизансаа ирцәынханы иҕаз аурымцәа рқытақәа ыҕан. Убарт иҕартцаз аоуп.

— Дара иртәыз адыргақәа аныртцеит, аха амзаҭа асахьа заныртцарыз?.. — цқьа еилыскаарц стахын.

— Изтадыргылаз реадрыбжьаларц ртахын, — уаҭа ишцаҕартцарыз аанарго ибжьы наҭақәиргеит, дҭаз-гәамтазакәа иааҭадгылахьаз Иауыз.

— Аха ирзынамыгзеит! — инапқәа неихьшы-ааихь-шыа ирыцқьо ҭааитит Синан.

— Ирыхъеи? — уи схы наикәыскит.

— Уи Иауыз ихәап, — дагьаачцеит, — иаҭа игәбылра рыдуп! — абастгы нацитцеит.

— Уарггы угәбылра рыдуп, аха иузгәатазом... — Синан иахь иажәақәа наиршәит Иауыз, нас ихы нсықәикит. — Урт рызбахә аҕны иарггы сарггы хзеикәшәазом. Уи иазууазеи. Бизансаа римпериа зтәыз — арумқәа хәа ирышьтоуп.

— Ҳара аурымқәа ххәоит... — сажәа ныбжьазгалеит.

— Ус акәхап. Иахьатәиқәа афонанцәа хәа хрышьтоуп, шәара абырзенцәа шәхәоит. Жәытәггы ҭатәггы агрекцәа хәа адунеи иадыруа роуп. Абас, шәышықәсака уажәапхьа, Актәи Адунеитә еибашьра ашьтахь, Фнанистан инхо агрекцәа рыр Измир изхьтцны Тьркәтәыла иажәлеит, иргарц ртахны. Хышықәса абра иҕан, аха атцыхәтәан иқәырцеит. Убри ашьтахь, османаа ихдырбгалаз бизансаа римпериа иацәынханы абра инхоз арумцәа, чычартахәыс иаашьтырхын, шәашьцәа ххәаданы ианыҕаз шәрыдгылан хәа ҭытгас иааҕатцаны, ар нарыжәтцаны иқәырцеит, амшын изхьртцеит.

— Ирыдгылан, Иауыз, ирыдгылан, уара ихоутцар утахым аха! — дьччаччо наикәҭитит Синан.

— Рашьцәа рақәын... Атырқәа урт рус аҕны диа-шазам. Римпериа хырбгаланы ирымиххьан, уи азмыр-хазакәа, инханы иҕазггы ықәицеит. Абри аҭацшыа амзаҭа асахьа заныртцазеи зугәахәуа, ацстазаара ртахын. Аха ирадымразеит. Иаххәап, аурыс даалaҕаны, ҭара

хабдуцәа хыртәаны амшын иахьхитаз азмырхакәа, ҕытҕак аакатданы, Ацсны иазынханы иҕоу хашыцәаҕы ртәыла иқәицар, диашоуп узхәарызма?..

— Иахьатәи аурыс уи ихы иатәеишьязом, — иажәакәа рыгәра ганы ҕааитит Синан.

— Аханатәҕы иқәицаз ықәицеит, аха инхаз еи-қәирхеит, дырхылацшит. Атырқәа уи афыза изы-камтәзеит.

— Атырқәа уидызцалазеи, Иауыз, шыта уикәатцырауеи! — уажәы ибжыы нытҕаны даҕбааччеит Синан.

— Сиҕәамтыр изызуп зугәахәуазеи! Хара хҕынҕы диашазам, аурыси иареи узеидкылазом. Ацснаа рфыра, рацхьара ыҕоуп, рхатәы бызшәала иахьацхьаша рымоуп. Хара ихәмоузеи? Ихәитәзеи арахь дхәханы хаазгаз атырқәа? Исоухәарауеи!

— Ишцаумта, Иауыз! Атырқәа дунеи уалаирхәызар, уахьатырқәоу иубаргәузеи хәа уеихәазар, уи мацума! Узизгәааша — даеакуп. Хара ара иҕоу ацсуаа зегьы хааизганы, арумцәа реипш амшын ханхтданы, уаха арахь шәсымбароуп хәа Ацсныка хәхымышьтыз, абри азоуп узизгәааша.

— Аа, абра аҕышажәа ухәеит! Сануҕәамтца — акаҕны укылызгеит! — алафхәарахь дниасит Иауызгьы.

— Мачк аҕара угәы иахәарыз сызхәазар, сарҕы агәахәара снаҕоит! — даахәмарит Синан, абасҕы наци-тцеит. — Аха сара сахьыҕоу арумцәа хаумышшаалан, уатдасырхоит!

— Сара схашшаара зыртахузеи, европатәи ажә-ларқәа зегьы ркультура ашьата зчацаз ажәлар! — абас даацәажәеит Иауыз.

— Ианхиртәоз — убриҕы дзазымхәыцит атырқәа, ус ауми! — еита Иауыз дынтәылихит Синан дахьгылаз.

— Ихшыф азымхеит. Асултан Уахдеттин акультура закәу абейдыруз!

— Уахдеттин ус еипш уихымцәажәан, ацсуаа дхә-махьын.

— Дҳамахэйтдэъязма? — сызтцаара ныбжьазгалеит.
— Дызмахэыз рацэафын, — иажэакэа наиршэит Иауыз.
— Пшьоык апсуа хэсақэа иман рхэоит, ида рхам-
шэалааит, — ґааитит Синан.

— Имтцарсны иауигахуаз, инаганы иртеит!

— Изтэзгы ртынхацэа ракэхап, — сажэа наластцеит саргы.

— Асултан дузза махэыс дрымазар зтахымхарыдаз!

Ҷанааибарччақэа ґыц ацэажэара дналагеит Иауыз.

— Синан арумқэа дзырзыразым акы ыкоуп, убри уасхэап, — ихы насықэикит. — Хыхь сызлацэажэоз аибашьра иабдугьы далахэын, тцабалаа реибашьцэа дыр-
хагылан, апхаста дугьы ыртеит, ипцхарсны амшын изхыртцаанзагы ирыцрымтцеит. Аха иабду, абзарбзан хы акэырчахак ишьапы инақэшэаны ианхнатцэа, уаха цхьақа дзымцазеит, хьыз дук изалымгазеит. Убри азы дрызгэамтцуеит.

— Сабду дааиаанза умнеиааит! Ишьапы имырхзар-
гы, ипсы нрыжыт, ақэра дугьы нитцит. Аха уара уабду итэы зумхэозеи?! — даахэмарт Синангы.

— Уи аибашьракны апсуаа шақаџ тахада? — сажэа ныбжьазгалеит.

— Итамхакэа! Ҷара хқыта еиуаны итахаз хынџа-
жэафык иреихан, — даацэажэеит Синан. — Измиттэи апсуаагы мацфымкэа итахагэышьеит. Иауыз иабду, цсаташкэакэа, арцыс бзиазақ иакэзаарын. Атаацэара далалеижьтеи мызқэак ракэзан итцуаз. Иашьейтцыбгы иаргы, џны ґыцк аргылаа ишаґыыз, ауаа рызџеи-
ны аибашьра ишалагаз анырхэа, реихақэа нкаршэны, ршэақьқэа аашьтырхзаап. Ашэақь змаз ақыта цкэынцэа инарылакны иргеит, аџыцьягы зыхнымхэзеит.

— Иргеит ххэоит, аха рхала ицеит ххэар иаха ииа-
шахоит, — даацэажэеит Иауызгы. — Измир изхытцит, ирґагылашаз асултан ар ыказам, уи азы, Черқьез Етем кафкасуаа рыла ар еиґикаауеит анырхэа, ивагылаа

руалны иахэацшит. Черкъез Етем ҳара дҳаиуан, дзахэуан, дубыхын.

— Уабду Богаз-қеф азааигэара дтахеит, — Иауыз ихы наикэикит, — аха иашьа дахьтаҳаз атэы сыздырзом, — илафхэарақэа дырқэатқьан Синан.

— Иашьа — Мезит ацстаёоуп. Еилкьаз азэ иакэ-заарын, акыр дрылагьежыт рхэоит. Атцыхэтэан, ицацха ашэакъ ацса алартцазаап, ицсы штэз ақытахь дхаргалазаап, иан дуазыруа дшихатэаз ицсы ихытцаап.

Аамта ахэылбыехарахь инеихьан. Макьана зшэа-хэақэа ацсабара иқэпхоз амра амшын акатц акынза имлазацзаргы, акыр иазааигэахахьан. Ҳазыцшны хгылаз ахэсақэа анлылбаа, зегь ҳаицны ҳнеицэажэа-ааицэажэо, ауаа рацэа зныз агаёа хнықэлеит, акыргы хёыраацсаны ҳлаёеит.

— Цъара ҳаатэап, — ғааитит Иауыз, Синангы саргы ихы наҳақэкны, — стацацэагы маапсақэа икам, рыцсы дхаршьап, — абастгы нацитцеит.

Мап ацэахамкит, ҳацшэма иажэа ҳнахатцгыланы, зны ҳааилагылеит.

— Ҳаатэарц абашэтаху? — ихэеит уажэы, аха изтцаара зызкытқьаз иҳацыз ахэсақэа ракэын.

— Шэара иахьышэхэо, — атак ныкалтцеит Семра.

— Мап ацэышэымкуазар, абни ачамхатцла ду атцака ҳнатэап, — сажэа наластцеит.

— Ишышэтаху! — иаҳа даалахёыхханы иажэа неихэеит Иауыз, иагьнацитцеит, — саргы бзиа избо тыцуп!

— «Ачамҳа атцака қьафуртоуп!» — абас ашэакгы ыкоуп, — ғааитит Синангы.

Уаанзагы бла хаала акырынтэ сахэацшхьан, ага-ёакны иакызатцёыкны ихыгьежьбааза игылаз ари атцла цшза. Уафы илацш адымхалартэ икамызт уи ачамҳа: тцла назак иакараз цакатэи амахэ дукэа тэарцсса, акэ-шамыкэша зегьы амехакын, гыларыла, наскьа еиваг-ғаа игылаз аонқэа иоархыхэхэон, ауафы имаёа акыр

— Атцла злацшзоу амахэкэа рылоуп, — абастгы җааитит, итацэыз ичаитцэа ныкэыргыланы. — Агэыцэ мацара анаанха пшзарас иалоузеи, иоаоаза! — дагыаччеит.

— Хзыпну атэылагы убас ауп. Атыркэа ихала данаанха, уара иухэанеипш, доаоаза даакэхоит, — ихэеит Иауыз.

— Агэыцэ — атыркэа, амахэкэа — атэыла иаланхо егырт ажэларкэа! Ус аума? — сажэа наластцеит. — Нас, апсуаа рымахэ арбану? — инацыстцеит.

— Апсуаа зегы ирнаало сыздыруам, аха тцабалаа җамахэ алсхит. Аа, уцшы, абни алашара атцака иамоу! — акыр днысзааигэаханы, инапы ышытыхны уи инакэикит Синан, амахэ дукэа рыбжыара иамаз, аха иахапаз ашэшыыра иахкыаны иззымхаз, акыр ихоаа-җоаангы иказ амахэ.

— Атцла аилыхра азэы иеазикыр, иамырффаны икаижыеит, — снахыхэмарит.

— Изамирффарызеи, иара ахала иҗоаауеит, — җааитит Иауызгы. — Ачамхатцлагы кэрак амоуп, аҗхэара анааилак инытцоаа ицоит, иагы идузаргы, — абастгы нацитцеит.

— Иаразнак иоаозом, зны амахэкэа җоаауа иалагоит, акакала, — рцэажэара сыеналазгалеит саргы. — Атцла апсеивгара азто амахэкэа роуп, урт анҗоаа — ахызаарахы ахы хойт. Рацхыа иҗоаауагы амахэ мацкэа роуп.

— Иахызааргы, цыара втциакэак аунашытышт, — иагы умхэан, адацкэа амоуп, — җааитит Синан.

— Автциаа гылашт, аха уи җара иахзалоузеи? — итатын даҗыхо дахытэаз иажэакэа неихэеит, излагэастаз ала, лахыекэтцарак аазныцшыз Иауыз.

Уи атцла азбахэ уаха азэгы даламцэажэо, иара усгы, ажэак ахэара азэгы итахымкэа хтэан хамтакты.

— Хгэы шэмышытын, — җеымтра ааилалгеит ахацэа хаицэажэара иазызырфоуа итэаз Семра.

— Хгэы хашыты-иахмышыты, икоу ыкоуп, — деицаа-цэажэеит Иауыз. — Җабдуцэа Цабалынтэи ианхдыртцэоз, хэычгы-дугы, жэохэ нызкыык ирзынапшуа икан җэа далацэажэоит хашыа. Идыруеит азы ихэоит. Иахыа закао хакада? — Синан ихы наиқэикит.

— Уигы аадыруама, хазпхъазахбада, — ихәеит зны, нас инацитцеит. — Иналтц-аалтцны икоу зеггы хааидуц-хъазалар, ѿба, ѿбеи бжаки нызкь ухәар калоит.

— Х-нызкьѿыкгы ракәзааит! Хабанзәнеип зышә-гәахәуа. Ахала иѿаауеит зхысхәазгы уи ауп. Хабдуцәа арахь ианыкәнагала, ртәыла рыцәдырззаргы, аха Цабал жәлары адунеи ианымзаарц азы, рхы иалдмыршаз хәа икоузеи. Рцашә адыркызшәа рбеит азныказы: кыта-кытала рыгешаны итәеит, излоу ирыламзырц, рацсуа леишәа иахзызаауа аныкәгара иаѿын, иахьанза хаазгаз-гы убри ауп. Аха иазууазеи, хцашә зыгәгәамхеит, апслымзра акны еитархаз ашәыр иаѿызахеит, итцѿаа ацара иаѿуп. Апсыуала хаазартас ихамаз хқытакәа ра-кәын. Аха уртгы тацәит, зеггы ақалакькәа рахь илбааит. Хара иубоггы ус ауп, — ахьаацәгьа шимаз инызбаалон Иауыз.

— Иауыз ааби! — лхы наиқәылкит Семра. — Уажәакәа тцабыргым сызхәом, аха сара акы нацыстцоит, азин сутозар.

— Анцәа иѿынтәи азин бымоуп! — ихәхәаша акыр бызхәозар аанарго, Иауыз ихәаанзагы ицшәмапхәыс налыкәѿитит Синан.

— Итцабыргны, хара хмачуп. Аха хазлоу ауаа, хара апсуаа, Аллах игәы-ицсы иатахны апстазаара зитаз жәларык хакәны рдыруеит. Мал дук халакамзаргы, уаѿышәала ихапызго даеа жәларык ыказам. Уи азы чыдала пату хакәуп. Хлеишәакәа, хқьабзкәа, хара-хара хапатуеикәтцашьа хѿызтцаарц иаѿу рацәаѿуп, аха рымч азхазом, агәынкылара изакәшәазом, — мацзак акара агәыхытхытра шлымаз лныпшуа дцәажәон Семра.

— Иахәыртцааз мацзам, стаца. Аха урт дара иртәны, дара рхы иалараазаз культураны ауп ишалацәажәо! — дналыкәцәажәеит Иауыз.

— Ирхәалааит, аха хара ихамдыруеи, хазшаз Аллах имдыруеи, хара хажәлар рказшьа ссиркәа хара ихайуам ауаа ишрылахаазаз, руаѿытәѿсатә ѿазара хара хала ишбеиахаз! — лажәакәа рыгәра ганы дцәажәон Семра.

— Уи азы итабуп хәа азәы иҳаихәахьоума, иҳархәа-рангы икоума! — ипшәма дналықәцәажәеит Синан.

— Ацсныка анеира ада акы шәеикәнархазом, — лажәа налалтҗеит уаанза хәицәажәара ләаламырхәзакәа иахзызырфәа итәаз схатәфызә.

— Биашоуп, сҗаца! — налықәҗитит Синан. — Харгы иаадыргәышьоит, аха атырқәа идгьыл мхылдызк иахзафызәхеит. Ацсныка ацашьа хзақәымшәо, арахь атырқәарагы хзамышыцыло, хшацсыуааугы аанхашьак хамамкәа хабжьәхеит. Ауафы дахьиз-дахьаазаз, иуа-итахыра, иқәлацәа днарылтҗны, иус-ихәыс нкажьны дыхтҗәаны ацара мариак акәзам. Атәым дгьыл акны ииз, иаазаз ауафы, иагьа дхабыхацаргы, итәымаазара ацәцара изымариазам, дарфашьоит, азеибафара иалахаз дифызахоит, инапы, ишьапы имнахуеит. Шәарт, хашьцәа Ацснаа, хгәы шәыладууп, хабдуцәа идырцәаз ахәштәара җыц еикәышәтҗеит, ахәынтқарра шәчапҗеит, адунеи ду шәеалашәырхәит, хәхьыз тьжәгеит, шәыххьазгааит! Ацсны рбарцаз ицаны иаауа цьоукы-цьоукы, ани агуп, ари агуп хәа цәажәашьак картҗоит. Ацсны изныкымкәа снейхьеит, ахы-атцыхәа зегьы сакәшаны избеит. Ацсны акгы агзам, иагу акы ыказаргы, хара ара икоу ацсуаа убра хнейны икаҳтҗашаз, аха икаҳамтҗаз — абри ауп иагу! Абас еипш расхәоит даргы. Хзамыцхраауазаргы, аха Ацсны азы азәы хәынгарак аниҗытҗкьо, хизгәамтҗуеит, ари атәылакны инхо ацсуаа ишырказшьоу еипш, дмыццакзакәа, иажәакәа ирыпхуазшәа, ацәажәара даҗын злафхәарақәа иркәатҗхьаз Синан.

— Ацсныка анеиразы хәыцрақәак шәымамкәа шәыкам, аха ишәзыгәагьуам, шәхьышьарххоит, арахь, шәгәы азыбылуеит, — рцәажәара сыҗеналазгәлеит.

— Аа, сашьа, абра зынза уиашоуп! — лгәы аатгәырҗәаны, лыбжыгы налымкьеит Семра, дзыкәтәаз ақәардәгы дфахытҗит азыказы. — Арт анцәажәо ауафы игәы рышьтҗуеит. Шәара шәеипш Ацснытәи цьоукы анаауа, абжьаацнытәи рказшьа рыцсахуеит, рызхара

шәрызбазом! Азәгы данымаауа — ихагахоит. «Адснаа хархаштма, изымаауазеи?!» — рхәоит, игәамтцует. «Дара заарызеи, шәара шәымцо», — схәоит саргыи, срызгәамтцует. Хзымцарызеи Адсныка!

— Бара избо, беазыкатцаны быкоуп! — дынлыхлафит Синан. — Бара банца сара ара исусхәузеи! — абастгыи нацитцует.

Уинахысгыи акраамта хтәан, хажәакәа неимхда-аимхдо, лафкәак неибыхәо, ажәабжкәак хнарылацәажәо, зны-зынлаггыи хатцака, уажәи-уажәи ахьарч хәа зыбжыи гоз амшын ацәкәырца хәычкәа харзызырцуа.

— Жәаха Инагиоль ханыказ, ажәйтә ажәабжкәак уахарц утахны акәра змоу ауаа урәынцәажәалон, — ихы насыкәкны даацәажәеит Иауыз. — Жәйтә иказ хаихабацәа иубаз иахьатәикәа ирапыргон, адсуара ззаххәо иаха иаманшәаланы иныкәыргон, урт ирәахцааз алоуп иахьанза ихааишьоуггыи. Адсуара — цтазааратә хымцапгашьоуп, ус еипш еилыскааует. Саргыи жәйтә ажәабыжк сгәалашәеит, иузеитасхәаргыи стахуп, ухы усмырхьуазар.

— Сеигәыргъаны сазызырцуеит! — наикәфьстит.

— Бзиак акәзар, харгыи ихахап, — җааитит Синан, — аха уеадумырхалацәан!

— Иаачха, Синан, иузымдыруа акы унартцап! — днаихыхәмарит иаргыи, нас сара ихы насыкәикит. — Иааркьаҗыи иузеитасхәап, адуцәа рәынтәи ишсахаз еипш, ақьаад ахь ииаугарц утаххар, арцшзашьа уеақәуршәап, — дзыкәтәаз акәардә ибга надцаны, ихгыи акыр ишышьтыхны даатәеит.

— Азын мшы ахәларахь инеихьан еипш, Бурса авилаиет иатцанакуаз қалақь хәычык акны иказ ачаижәыртақәа руак ашә аартны дныцналеит, қарала збыргра аамта итагылаз адсыуа хатцак, — иеааизганы иажәабжк дналагеит Иауыз. — Ашәхымс дшынхьтцыз еипш, ишьтахька ашә ньдцаны даагылеит. Зны, иарманап ала ихылца ааихыхны иаанкыланы, иаргъа

ихцэышла иналшь-аалшьуа иаарееины, апстхэа хызшэа а́кара еилаханто ионаз ататынлэа дналцшуа итэаз ауаа илацш нырхигеит. Дара ртэала рыцсы ршьон урт ауаа: цьюуку ачаи ржэуан, цьюуку ататын иахон, даеа цьюуку урт афбагы еиларыгзон, уи инаццангы, изэу ада акы рымбо, ацара ықэтданы «акөмар»^{*} асра иафын.

Иаафналара ачаинахафы ида азэггы игеимтэзеит. Иара уиггы инымфатэшэа днаихэацшит а́кароуп, авырвын дафызаха дықэгьежэауа итэаз рыматц аура дафын.

Дахьяатгылахяз итыц дахымтцзакэа, ибга акыр иаариашаны, мацкгы ихы фышьтыхны, итэаз ауаа фыц днарылацшны, «Салам алеикэум!» хэа нарықөфитит. Иқэра иатцанамкуа а́кара амч аман уи иаатиркяз ибжы. Дышгылац дгылан, атак дазыцшны.

Дахьынхоз ақыта акны акөызтгы, абас даафналаны апсшэа анреихэанахыс — зеггы неихатцгыланы атак наиртарын, уааи, ара уаахадтэал хэа днапхьаны, иаха пату змоу хэа ирыцхязоз атыц низалхны хатырла дындыртэарын, ушцакоу, убзиоума хэа инаиазцаарын, лассы чаикгы иапхэа инықөдыргыларын. Аха аратэи ауаа — қалақьуан, даеа қазшьан, даеа аазашьан ирымаз.

Ибжы шрахазгы, ашө азааигэара итэаз азэык-фыцбак рыда, ипсшэахэара азэггы атак қаимтэзеит, дара уртгы инымфатэшэоуп рхэашьа шыказ.

Иоуразоуроу мцак неихкьан, гөамтцракгы ааиз-цэырнагеит. Ажэацьбарақэак нареихэарц гөацхарак ааиоузаргы, иеааникылеит. «Шэаб ипсы шэна-гааганы... ауафра анбашэылтцау» хэа гөаныла днара-цэхаит, уи азирхеит.

— Апсыуа у́коума? — уажэы фөаитит апсышэала.

Убри аамтазы илацш даатцашөеит, наскы, азал акөакытакны игылаз астал днахытцны иара иахь зөаазхаз, зықэра мыцхэымыз азөы.

^{*} Акөмар – хөмарроуп.

— Уацсыуоуп сгәәхәуеит, — хәтала иидыруаз азәы иакәмызт, аха деилыхха иааишьала дшацсыуаз агәра игахьан.

— Сацсыуоуп! Сахьутаху ыказар, — данизааигәаха, аха-ха дниҕамгылакәа, мацк аганахьшәа даагылеит. — Уаатәа, аихабы, чаик наужәып, мацкгы уеааурпхап, — игәеи-тахьан, азынра иакәнамгартә еипш имарианы еилахәаз уи абырг, инимырцшырц дшаҕызгы, акыр ахьта дакны дшыказ.

Итацәыз астал иадгылаз акәардә дааханы дтәарц инаидигалеит. Мап имхәеит иарггы. Акәардә аарман-шәаланы иенықәкны, иахьынзаизауаз ибга аариашаны, ихггы ҕышьтыхны днатәеит, ихылцаггы иарма шьамхы инықәикит.

— Ухылпа акнахартахь иназгап, — имихырц итахны иеынеизааигәеитәит, аха иара, имихыр хәа дшәазшәа, инапггы нақәикит.

— Сааигәара иказааит, иареи сареи акыршықәса айыызара хабжәоуп, — дагьаалафит уажәы. — Рацәак сынхазом, — инацитҕеит.

— Ишутаху, — ихәеит иарггы, нас инапы мацк иышьтыхны, ачаинахаф инаиирбеит.

— Сынтәатәи азынра апхәыс баацс илҕызахеит, — ҕыц ацәажәара дналагеит абырг, зны ишыткәацра итцаа-уеит, зны амра хәагәыбзыҕуа иаацәыртцуеит. Иахьак ашьа аҕытцуеит, ацша уқәнаргылом.

Уи аамтазы ачаинахаф дыццакы-ццакуа, ҕ-тҕыцак ачаи ааганы иапхьа инықәиргылеит.

— Ак нақ ига! — инытцакны ибжы наикәиргеит Бас-ри, иарггы иаразнак иаақәпааны иманы иҕынеихеит.

— Изиургазеи, еицахажәрын! — ахатца илакта дынтацшит абырг.

— Изыжәхьеит, исыгзам, — ихы-иҕгы лашарак нықә-ланы, дагьаапшырччеит. «Спишәарц итахума?» — гәанылаггы даацәажәеит.

— Кахуазар, атэы хазын, ачаи ақбаф амазам. Уаа-сыдтәалар сгәы иахәоит, — ҫбарак атцамызт абырг ицәажәашья.

— Исықәнагам касымтцааит, уара уеихабуп, — ихәтаз неихәеит иаргы.

— Ара хазбо ацсыуак дыказам, хааидтәалар цхашья-ра дук аиуам сгәэхәуеит, — уажәы иаха инаидицалеит.

— Хазшаз ибоит! — мацк акара дагыааччеит атакс.

— Уара избо, хапсуа леишәа мацкыашьяцкыа ины-кәызго азә уоуп! — дынидтәалар итахытцәкьан, аха идтәалара мап ахьяцәикыз — иара изы ипатукәтцаран, уи агәахәара инатон.

— Ус еипш хәхырыгзеит, — ихәеит иаргы.

— Хапсуара Анцәа иумырзын! — игәы цхаррак шынталаз иныцшуан абырг.

Уаха идимцалазеит. Иацхья икәгылаз ачаи зтаз атцә-ца, мхәтцәк абжа акара ашьяқар нтацсаны, абжы иргарц итахымкәа, амаршәа кны аилырхра дналагеит.

— Изуцәыззарызеи, акыр сыхыташыт, — иатцәца днафыхәаны иныкәыргылань, еицә ацәажәара нхацирkit.

— Харантәык уаауеит сгәэхәуеит? — дахынтәиааз аастагы, дызустаз еиликаарц итахын. — Азынмәа аныс-ра хьантыроуп, — абастгы нацитцеит.

— Хапстазаара зегы — амәа хьанта иафызоуп! — дагыаапышшәырччеит. — Ҫажәи хәба шықәса арра схызгеит. Уи абжеихара Арабстан. Асы иабаргәузеи, апслымз шыроуп уафы изхымго. Еицыз хәихарафзак рыбафкәа апслымзра иамоуп. Сара сахьяцәынхаз саназхәыцуа, ицъасшьоит! Сыпсраны сыкамызт — убри ауп, — еицә дмыпцакзакәа ачаи днафыхәаны, итахны ишижәуаз иныцшуа инылбааидеит.

— Уаха ацсыуа дыказма? — абырг иажәабжь даме-ханакхьан уи ахатца.

— Ишцакахымыз! Азахә дубарын, алазқәа, атырқә-цәа... Уаа фышәфык еицыз хәхынтәи, хәихарафык хапсыуаан. Асултан данахырхәа, еицыз хәхынтәи зып-сы зманы ихынхәыз ҫажәи хәфык хауп. Урт рахынтәи,

ацсуаа быжьшык. Уртгы харак изымнеизеит, псатабзиа-
кәа: ахәра баапсқәа рыман, ачымазара аазгаз дубарын.
Сара азәк ус сааиуеит макъана. Сара стәоуп, уара угылоуп.
Иухьзузеи? — уажәы днеиҕацшит.

— Басри сыхьзуп, — ижәлагы нациттарц ихәтан, аха
ихәарц итахымхеит — иахьада иимбацыз абырг дызус-
тадаз издыруамызт. Уи азы, даҕазны ижәла даназтаа
атак каимтцарада псыхәак шимоуаз даазхәыцны, ак
ахәара дахьымгзакәа, иара ҕааитит. — Узлацәажәоз
атаарых шәкәык иантцазтгы... — иажәа намыгзакәа
даатгылеит Басри.

— Ажәытәра иагахьоу азәгы итахзам. Ианызтцаша
азә дкаларгы, изтахыда, иапхьода ашьазагәаза фәы зху
ашәкәы? Иара усгы, иатахзам.

— Апхьашьа здыруа апхьарын.

— Җара ацсуааи азахәкәеи хзы иатахзам. Асултан-
цәеи ацашьацәеи җаргазаны рхы хшадырхәаз атәы җәар
изырдырри, иара усгы, ргәы зтахшьаарызеи...

— Рабдуцәа ари атәыла азы ацбабаа шырбахьаз
еилыркаарын, — еита ҕааитит Басри.

— Атәымуаа рцбабаа пату ақәцара апшәмацәа рус
акны иааизом, — ихәеит зны. — Гәыбғансгы ирахтозеи,
ххы зтахаргылаз ауп. Ухатә тәыла анузымышьча, дара
ртәыла удырхьчоит. Иҳалахәмарит, рхы ҳадырхәеит, хым-
ҳацьымшьа, — еита ичаи днаҕыхәаны, иныкәыргыланы
Басри днеиҕацшит. — Сара иныкәызгогы тыркәа хьзуп,
Җафиз хәа сархәоит. Иарабшәазаргы калап, — инацитцеит.

— Арабшәоуп хәа саҳахьеит, — инаиатеикит Басри. —
Акоран ҕырхәала издыруа «Җафиз» хәа ишьтоуп.

— Җафизрас исылтцыз акгы ыкам, аха, — уажәы да-
гьааччеит. — Саб псатабзиа, схаттарцысны Анцәа саниа-
тәеишьа, Жагәа сыхьзиттарц итахызаарын. Аха усқан
хқыта иахылапшуаз амухтар имузаап. «Җафиз ихьыззар
иаҳа ауафрахь дкылнагоит, аллах дихылапшлоит», — ихәа-
заап. Сабгы, амухтар ихәашьақәа днарызхәыцны, уаҳа
имеимкызаап. Җабдуцәа Апсны ианыхыз, Жагәа зыхьыз

хажелантэык дыказаарын, ак иацэымшэоз хатцацбарак иакэзаарын, иашэакэлацэа иманы аурысқэа драбашьуа-заарын, дара а-Амаршьанқэагы рхэатэакны ирзаамгоз азэы иакэзаарын. Абри ахатца ихьз сыхьзитцарц итахын. Санқэыпшыз зны, сгазара нсапызаны, амухтар иихэаз иазууазеи, Жагэа сыхьзутцандаз хэа саб аеыпныхэа истеит. Уаанза исзеитеихэахьаз Жагэа ифырхатцарақэа ртэы сыхрхзар акэхап, ауафы ихьзу ала ифырхатцара ыкоушэа! Иахьагы исгэалашэоит усқан иситаз атак, — иаалырқьаны иажэа аақапцтэан, Басри илакта дтацшуа, ғымтуа даатэеит. — Ажэа уасыршыма? — иаалырқьаны днаиазтцаит.

— Мап, Ғафиз, ухатцкы, ажэа сышцауршы, — дахь-гылаз дагьаакэанызанеит, иаалырқьаны абас еипш аз-тцаара иазыпшымыз Басри.

— Инасыгзарц утахума, ма сажэа абжакны инсыр-тцарыма? — иблақэа дшырхыпшылац дырхыпшыло деитаацэажэеит.

Азныказы даамахеит Басри, «сызыршыша игэамц-хакэа ак снибаалама» хэагы даазхэыцит.

Исыгхаз акы ыказар, сатоумтцан аанарго, иажэакэа неихэеит.

— Иудызбалаз хэа акгы ыказам. Сажэабжь анагзара сахьугзарц утахызар, абра сқапхьа уаатэа, саргьы иаха исзымариахоит.

— Исықэнамго ак қасымтцаит, аихабы...

Иара ихэахьан еипш, арақа дара рфыцьягы рыда еидызбало ацсыуа дықамызт, аха уи акэмызт иара изы ихадараз — ихэыгчра днахьисижьтеи, ақэра змоу еихабык диақароушэа дидымтэалацызт, иқэра зықэроу ацсуаа зегьы реипш аихабацэа рыпату ақэтцашья иеақэиршэон уажэгы, ацсыуала ихы мқапигарц итахын. Аха Ғафиз, днаидимыртэалар имутцэкьеит, дсыдызцалазеи хэа гэаныла даацэажэазаргьы, атцыхэтэан, иацхьа игылаз ақэардэ дааханы иенықэикит, ааз дахатэоушэа ихы шибозгьы.

— Итәбуп, сажәә бжатоумтәит, уигьы хәтыр-кәтәроуп! — Басри дшынатәаз еипш ацәажәара деитаналагеит. — Ишысхәаз еипш, иахьагьы исгәалашәоит саб усқан исейхәаз ажәакәа: «Жагәа ипсадгьыл ахақәйттәразы деибашьуан, ихгьы ақәйттеит. Уи азы, иахьанзагьы избахә рхәоит. Уара Анцәа уишаанзагьы уи умырххьан». — Нас, хәхьықәынхо адгьыл хара иахтәзами, хәпсадгьыл акәзами? — цқьа издырырц стахны сеитәнаиазтәаит усқан. — «Ари адгьыл, хәхтәаны арахь ханықәнагала хәздызкылаз дгьылуп. Аха хара хзы уи псадгьылзам, итәылоуп. Ахаан хаблақәа ирзымбо хәпсадгьыл амшыннырцә икоуп. Хара хәлхәдаахазаргьы, иара ықәзааит». Ишызбоз илабжышқәагьы изамфә инахьшит, аха сара избарц итахымкәа, цьара акы дашьтәзшәа, изқәа насаирханы тәка дыпшуа даатәеит. Азныказы, сгәы аапшаан, дагьаарыцхасшьеит, убысқан ада саб илагрызқәа сымбацыт. Фнутқала итагылазаашьа шеилыскаауазгьы, сгәы итцхоз сызтәарақәа имтакәа сынхар стахымыт, уи азы, мацк ашьтахь сеитәнаиазтәаит: «Нас, ари атәыла хьчатәхар иахмыхьчазои?»

— Ауафы дызқәаарыхуа адгьыл хьчатәхар — ихьчароуп! — иажәакәа цқьа сыхшыф рызцарц итахны, дысфәпшуа даацәажәеит зны. — Аха уи азы иагьа цьабаа убаргьы, иара зтәу атцыхәтәан ирхаштәеит, мамзаргьы ирхадырштәеит...

— Иауазеи? — иихәарц иитәхыз атцакы сзеилымкаакәа, сеитәнаиазтәаит.

Азныказ, сызтәара атак камтқәа, ғымтәу дтәан акы дазхәыцуа, аха нас даалтцны, днысфәпшны абас даацәажәеит: «Амгьал ахаз ала иркәахауеит, изырхаауагьы иароуп. Аха ианымазеихалак хьзыс иамоу «амгьал» ауп. Ахаз хымхацьымшьа иниазаа ицоит, хәартарак алымшазазшәа ирхаштәеит».

— Уамак сыхшыф азымцеит, — иажәакәа ртцакы шысзеилымкааз наисырдырит усқан имзакәа.

— «Мышкызны еилукаауеит!» — уаха иеааимыртит, саргы уаха идсымцалазеит. Аха зынырцэымџа иазца-хъаз уи амухтар, сшизыразымыз атэы даеазнык ицэырзымгар сгэы иамуит. — «Уи атыркэа мухтар диашазамызт», — сыниқэзбеит. — «Диашазамзаргы, диашазаргы хара «хжагэара» нтэахьеит, сычкэын», — уаха акгы мхэакэа, даеа знык илакта сынтапшыр шитахымхаз иныпшуа, изкэа аасеиарханы, зны аштa днықэлеит, аха уакагы даанымгылакэа, агэашэ дынтытцны агэарабжъара дныбжъалеит. — Ихъаакэа ра-цэан сабгэышъа. «Мышкызны еилукаауеит» хэа исеихэаз ажэакэа, арра саныргаз, аибашъра хнафарыжъзар инаркны лассы-лассы исгэалашэо салагеит.

— Даеа тэыцак иаасыргап, — ихэеит Басри, итацэыз ичаи тэыца аагэатаны.

— Икалоит, — мап ацэимкит иаргы.

Басри игеитахъан, уи ауаџ данааиз ааста акыр ишъара дшықэлахъаз, апхапсы шилалахъаз.

Даеа аамтак дтагылазтгы, ари абырг иажэабжъ-хэара, дмаапсазакэа мшыла-тхыла дырзызырфорын. Адунеи даакэшэеижътеи, абас еипш апсыуа еихабык ди-мацэажэацыт, уи азы атагылазаашъа имоуцыт. Дыч-кэынаны ақыта акны даныказ, аихабацэа неилатэаны ажэабжъқэак анеитархэоз, ма ус хъантак ианалацэажэоз, рзызырфора акэым, икэра зықэраз урт рааигэарагы дыз-неиуамызт, цъара азэы игэагыны шэааигэара сыказарц стахуп ихэаргы — уара ара ус умазам, уқэлацэа рахъ унеи хэа дныпхъарцон. Досу дызхымцара атыц иман, ус еипш леишэас ирыман. Абахта дантакыз, уажэы зфапхъа дтэаз абырг ифызак уеизгы диқэымшэазеит, уака итакыз даеакала иказ уаан. Уи дтытцижътеи мызкы акэзан итцуаз, иара усгы, ихы агэра ганы ауаа ахънеиуа днеиуа, днарылагыланы азэы дыниацэажэо, азэы иажэабжъ дазызырџуа акынза атагылазаашъа имамызт. Ари ауаџ ицэаџакэа игэапхон: иажэа ар-тэашъа, иразаны ицэажэашъа, инацэоукэа рыла итцэа

аанкылашыа, ачаи инаҕыһаашыа, ахыта дшакызгыы, аха иацшынтцакэа ичханы ихымџацгашыа. Аргама ибартан, уи ауаџ, зыцстазаараакны акыр збахыаз, акыр зхызгахыаз, ианиаамтаз иаркы-ирцџ хэа иказ азэы шиакэыз, иахыагыы, ауаа ирылагылоу, зажэа амч амоу хатца нагак иакэны дшыказ.

Аха уи иахы гэыџбарак изцэыртцхыан. Дкьаланы ари ачаижэыртахы ишыапкэа дшаарымгаз агэра ганы дыкан. Цьара акы шитахыз иныцшуан, аха иитахыз аартны ихэомызт, ихэарц игэы итазаргыы, иара азэк иакэын издыруаз. Аханатџ данаатџа, рацэак сынхом ихэеит, аха уижытеи итџашыа иццакуа итџашыа зынза еицшымызт. Иара ихатџ дџагыланы цашыа имамызт, ихы изатџашыомызт: иацхыа итџаз ауаџ — деихабын, дацсыуа быргын, зегь реихагыы — ари акалакь акны дсасын. Иагыа дтџазаргыы, ихала ацаразы агџацхара иоуаанза дизицшызарц ихџтан.

Дзакэытцџкыаз издыруамызт. Уи азы, зхы иацџшџо ишыркакышыџоу еицш, уи иахы изцэыртцхыаз агэыџбара, зны-зынла ихы интицозаргыы, ишимац иман.

— Аамтазы ушцакоу? — Хафиз џааитит уажэы.

— Аамта сымоуп.

— Цьабаас исзумбозар, акакны усыцхраарц стахуп.

— Аихабы иматц аура цьабаазам сара сзы, исылшо акы акэзар, — ихэеит Басри.

— Иуххыандаз! — Басри ихџашыа игэы ишахэаз ихыиџы иааныцшит. — Саб цсатабзиа абас ажэак ихџалон: «Иахыуымдыруа, уахыазымдыруа унанаганы адсыуак данукџшџа, агба утазар иаџызоуп!» Аихатцгылара Анцџа ихалаитцагэышыеит. Уи хаманатцы, Анцџа иишаз жџеларык шхакџу хныцшуа хакоуп, — инымџатџшџа еилатџаз илацш нарыхганы инациттеит. — Абарт ханреицшха...

Абырг уажэыгыы гэырџас иман, ачаижэырта данаџџналаз, иахатыр баны иахыихамтцгылаз.

— Уи ркакышыа иалазам. Адсуаа хтџы хазуп, — дыникџецэажэеит Басри.

— Аиаша ухәеит, хтәы хазуп! Ацсуара мариазар, зегъы иныкәыргарын рхәалон хабәцәа. Аиеи, гәышья! — мацк акара дагъаакәыпсычхәит. — Уеиха здыруа урыланхозар бзиарак рәутәауеит. Аха арт?! Хус хьантоуп. Дара реипш-хара ххы иахзатәамшьо, хәцсуара ахьчарагъы хамч акәым-хо, — ихы мацк инаикәыжъны днатәеит.

— Ауаа бзиақәагъы рылоуп! — җааитит Басри.

— Ишпарылам! — уи дақәшахатын. — Истаху азәы абра цъара дынхоит. Акыр сеимдеит, азәырфы сразтәаит, аха дыздыруеит хәа азәы имхәеит. — Иитахыз ахь дниасит уажәы.

— Зныкыр унеихъазма? — днаиазтәаит Басри.

— Снеихъан, жәашықәса уажәапхъа. Ускан дахьынхоз ақыта иатәын, уажәы ақалақь иатәуп рхәеит. Ақалақь иазхәит! Ари атәылақны, уеизгъы, ацсуаа хәда зегъы рызхәуеит, — абасгъы хъаала инацитцеит. — Цъара апсыуак дсықәымшәеит.

— Ара ацсуаа мацгәышьоуп, — ишыказ инеихәеит.

— Уигъы саҳахъан. Ачаижәыртаҗы азәы дышпа-камлари сгәахәны ауп абрахь сшааиз. Уара усықәшәеит, Анцәа ицъшьаны!

— Уабанзатәиу, аихабы, уабантәауеи? — аханатәгъы уи идырырц итахын Басри.

— Измиҗаа среиуоуп, Адапазар ахьырхәо, Каиалар ақыта.

Цабалаа дышреиуамыз еиликааит, аханатә изцәыр-тхъаз агәтынчымрагъы мацк акара инеихытцит. Уи аамтазы, җыц ачаи рзааганы инықәзыргылаз ачаина-хафы илымха интәихәеит атакси дапхьарц.

— Уасара зутә дапсыуахап? — анаҗс деитанаиазтәаит Басри.

— Дапсыуамкәа! Дапсыуа бзиагәышьоуп, аха иа-зууазеи... — дагъаакәыпсычхәит Хәфиз. — Арыцхара ду иақәдыршәаз азә иоуп. Ипазатцәы Анцәа ицәымгъыз лахшак иааигәыдтданы дишьит.

Цааршэык наигралазшэа днелиыцсааит Басри, арт ажэақэа илымха ианаатас.

— Ихьзузеи? — иеаартынчшэа днаиазцааит.

— Цъават! Қэыблыхэйца Цъават, дудыруазарц ухэтоуп. Абритцэкьа дазыцшымызт Басри.

— Дсымдыркэа! Дахьынхогы здыруеит, — азныказы мацк акара даамахазаргы, аха иеаалганы абас еипш даацэажэеит.

— Нас, убранза сузнагарыма?

— Ажэа устахьеит.

— Итабуп, Басри, ацабаа усырбоит, аха...

— Уи цъабаазам.

— Сыбзиарас иудыруазеи.

Убри аамтазы ачаинахафы Басри ихы наиқэкны ғааитит: «Атакси ааит!»

— Атакси иазауазеи, шыапыла хзымнеиуа қакоума! — ғааитит Хафиз.

— Иаха харманшэалоит, мацкгы набжьоуп, — ихэеит атакс.

Уаанза Хафиз иааихэоз зегы гəахəарыла дшырзы-зырфуаз, уажəы иихəозгы иахарц итахымызт, иагьиа-хауамызт, — зда царта амамыз акынза игəалақазаара бжьысхьан Басри.

Исагыланы ашə ахь рəынархеит афыцагы. Хафиз ишихəтаз еипш апхьа дгылан, Цъават избəхəала акы далацəажəон, аха изахауаз хəа уаф дыкəмызт. Дын-дəылтцаанза даахьəхəны, итəаз илацш нарыхганы, «Шəытх аабзиəхааит!» хəа ғааитит. Иара ихəтаз ихəеит, атак шимахауа шидыруазгы. Иагьимахаит, зегы рхы ақəырцсны «акəмар» асра иафын.

Ашə днылсны дахьындəылтцыз, ажəфан датцапшуа даагыланы ғааитит уажəы:

— Аетцəқəа каххаа икыдуп — еикəжəаны итцаа-уеит уаха.

Еитцбык иахасабала ишихəтаз еипш, абырг атакси ашə изаартны апхьа дынтаиртəеит, иаргы дааласны

ишьтахъ ала дынтатәеит. Дахънеиуазгъы дцәажәон
Ҳафиз, иажәақәа рыпсы рхатцаны, настгъы бызшәа лып-
шаахла. Уажәы ишоура шытытцызшәа, ҫнутқала деиг-
рыблаауан Басри.

Цъават дахъынхоз амҫаҫы инеиаанза, ишы-
лашьцарыз илашьцахъан. Агәашә аҫапхьатқъа иаа-
никыларц итахымкәа, мацк ақара ианнавс: «Абра
иаанкыл?» хәа анықәцаҫ ибжы наикәиргеит, иаргъы
аанкылага днақәыгәгәаны атцаа цәгәыхаауа даатгылеит.
Дласны дынтытцны, абырг ашә наизаартны итытцра
ааирманшәалеит. Уажәы иаагәеитеит, Ҳафиз амҫақъыра
ишәарц итахны ицъыбахъ инапы шындыкәйтцаз.

— Уи зыхәтоу сара соуп, сара дызбоит, — ибжы
наикәиргеит Басри.

Аха абырг ипарақәа аатыганы атакси антаршәра
иеынахыгзеит.

— Уара гәырҫас изустарызеи, сыматцгъы ууа,
сымҫақъырагъы усыршәо.

— Уара уеихабуп, усасуп! — апарақәа ахьтаршәыз
иаатганы, Ҳафиз мацк иеааирххазаргъы, ицъыба интеицъ-
гәеит. — Аброуп дахъынхо, абри иара игәашә ауп, — ина-
пгъы наирххеит.

— Шьта издыруеит, — уахъ дыпшуа даагылеит Ҳафиз.

— Саргъы сымҫа сықәлап. Ухәлара аабзиахааит! —
шьта иитахыз, дааласны атакси дынтатәаны ацаракәын.

— Ус усзышьтуам! — абас ҫааитит Ҳафиз. — Ҳаиба-
бара гәахәа алысхит. Уажәынахысгъы ҳаибадыруазарц
стахуп. Ухъз соухәеит, аха ужәлагъы здыруазааит.
Узеиуада? — изтцаара атак дазыпцшны даагылеит.

Абас еипш еихабык, настгъы дапсыуаны, илақта
дтапшуа азтцаара анықеитца, ииашаны атак имтара
алеишәадара иатәын, атәамбара иазааигәан. Аха уажәы
дызтагылаз ақны аиашагъы хәашьак имамызт, атак
ақамтцашьагъы ықамызт.

— Сапсыуоуп! — абриак ихәеит.

— «Абаза Басри» ззырхәо уакәымзааит, — дагъаач-
чеит Ҳафиз.

— Улаф еилыскаауеит, — уаха иеалеимгалеит иара.

— Аңсуа Басри дабрагъоуп, дхатца дууп!

— Избахә саҳахъеит, — уажәгы иааиркьафит.

— Нас, узеиуада? — еита дныгъеицалеит.

— «Ужәла зоумхәаз — ижәла уазымтцаан» — абас ажәак рхәоит! — Басри иажәакәа илымхә иаатасит Хафиз. «Аңсыз дафызоуп!» — гәаныла даацәажәеит уажәы, иагъааигәалашәеит, ачаижәыртәфы Басри ихы аниирдыруаз ижәлаз мхәазакәа дышнавсыз.

— Хаицнеип Цъават иахь, цкьаггы хааибадырп. Иарггы игәы тахәаеуп, ханиацәажәап, игәы кәхтцап, чаик неицахжәып. «Уааи» ахәара азин сымоуп, истаху азә иоуп, — идцалазаны ацәажәара дафын Хафиз, арахь гәанылаггы дхәыцуан: «Дназгароуп. Абранза уаазгада хәа исазтцаарггы, исхәаша сзымдыруа».

— Хафиз, ухаткы! — акы ихәарц нацшыгеит Басри, аха иара иирхәарцггы игәы итамызт.

— Уафрала сызуеихамзарггы, қәрала суеихабуп. Сара сақара иумыхәацггы, цъара азәы уихатцгылахъеит. Сгәы соумыршыын, уххъазгеит, умгылан, уааи арахь! — днеизааигәаханы, имахәар нтарсны иаанкыланы дагынаихеит.

— Сара уахь иснеиртам! — иажәакәа неифытцкьеит, уаха навала-аавалашьак имамкәа итагылаз Басри, акыр инартрысны имахәарггы ааимихит.

— Хаи, сабиц! — иаалыркьаны цәалашәара хьантак ааизцәыртцны, ихы-иғгы мамикәарак нықәланы, атшәара акны зымфә ркыз ашәарах дафызаха, уаха хьатцыртәк имамкәа игъеицалахъаз Басри илакта дтацшуа фәаитит: — Узустада ура?

— «Алахша» хәа зызбахә ухәаз — сара соуп, — ибжы тахәае даацәажәеит иарггы. — Цъават имцахә зырцәаз, — инацитцеит.

Уинахыс хамтакты еиҫацшуа игылан афыцъаггы: иҫа-хәахазшәа, ажәак рыхәлымшәо. Афыцъаггы ртагылазаашьа уаф датцашьыцыртә еипш икамызт. Басри мыцхәы

игәйеанын, ачаижәыртакны иантәаз илацш итцашәахьан
Җафиз ишәтцатәы атцака имака иавтцаз акьарахә.

— Сыцстазааракны иагъа хәынгара срыниахьан, аха
абри афызатцәкьа, — даацәажәеит Җафиз, ибжы хьан-
таза. — Ма усыцны арахь умаандаз!

— Уансыхәа — уматц аура суалын, — ихәеит Басри.

— Җшеизыказ уасхәахьан.

— Уаанза ажәа устахьан. Сгәы итцаз — абранза уааганы
уааныжыны ацара акәын.

«Уара иухарам!» — ишыкалаз ааигәаларшәаны
гәаныла даацәажәеит Җафиз, аха уи азы иаартны актгы
имхәеит. — Ара җашгылоу азәы җимбааит, — агәашә
ахьгы дынхьацшит.

— Иуқәнагоу катца, уацхьа сгылоуп, — җыпныхәак
уоур хәа уацәшәозар аанагон ихәашьа, — ахатцарагы
алуап, — абастгы нацитцеит.

— Абри афыза сәтәоумшьандаз! — дагьынхшәааит,
Җафиз, — җызара сзууит, нас абра уааганы сүеихсуа
акынза сацсуара лакәны субама? — иаҗаз ажәәкәа
игәатцанза ишалсыз аныцшуан ихәашьа. — Ахатцара
аарцшышьа уара исумыртцан!

— Угәы уасыршырц стахымызт. Ахатцара ззыкамтцаз
сара соуп. «Зыза дызгәагьыз» хәа ахьз схуп.

— Нас, иузырхәарц иутахыз?! — иагъаацъеишьеит.

— Исықәнамгоны исхыртцеит. Абра акырынтә сааи-
хьеит, Цьават дызбарц стахын, аха анеира сзымгәагьит.

— Уара избо, ахы уашьтоуп!

— Ауаа сыффы раҗауа адәы сықәзар ааста...

— Иоухәарц иутахыз?! —

— Ма иаастгәыдтцаны сшы, ма сажәа уазызырфы
схәарц стахын. — Атцабырг идыруазарц стахын, икалаз
шыкалаз. Сара сыда шахат дыказам.

— Уахь неишьа умазам. Уара уацсыуоуп, атәамбара
акатцара унаалазом. Ара умгылан, уца! Уатцәы ачаижәыр-
такны усзыцшыз, уа җаицәажәап.

ихатыңдан апшөмапхөйс ианаалырт, Хафиз ихағы иааи-
хьан Цьават ишьапкөа дшырхгыламыз.

— Уанацьалбеит, уахзаазгазеи, бзиароума?! — ҫааитит
зиартакны ишьтаз апшөма, апсшөа иахөа данынеихагыла.

— Цөгьарак ыкам. Ушыкоу назбап хөа сузааит, —
игөы ааиртынчырц итахны даацөажөеит иаргы.

— Азынмшха, асы уаханы... Уаатөа, уаатөа, узгылоузеи!

— Иугсыжыит, Цьават, усхаштызшөа икалеит, —
даацөажөеит асас, атамзаара шытатц.

— Сухаштзаргы гөыбганс иустозеи, акы иапцоу
иоуп иргөалашөо, — агөынамзара ацын апшөма ицөа-
жөашьа. — Уа бара! — уажөы ибжы налыкөиргеит
ахөыкатцартахь инеихьаз ипшөмапхөйс, — сыматөакөа
сзаабгандаз...

— Умгылан, ушьтаз, сара стөымуафума! Ус
хнеицөажөалап, уаха ара сыкоуп, уеизгы.

— Укамкөа уабасышьтуа, Анцөа унсзааига, — дөеи-
ханы дныкөтөеит.

— Анцөа даахөаны сухөоит, ушьтаз! — еица инаи-
дицалеит.

— Уанацьалымбеит, сказза сианы суацөажөо, хапс-
уара азы иахтеит хөа уархөама?! Ауадахь унеи!

Мачк акара дадхалазаргы, ипшөмапхөйс днаицыр-
хырааны, иеааилахөаны дөагыланы, «Шьта, арахь уааи!»
хөа исас ибжы наиқөырганы дааизыпшит.

Пхызла ибаргы изхатцарымызт, уи ауа, иуа бзиа
иара иахь дымөахытцып хөа. Агөахөара ду инатөит, аха
азынра агөтаны, абри акара амөа хара данысны, иара иахь
инеира иахицөаарыз изымдырит азынаказ. Гөыөбарақөак
изцөыртцхьан, цьара ичыдоу уск ыкамкөа дышцаарыз
хөа. Аха иара дшазхөыцыз еипш икамызт. Хафиз хьаас
иман, апхынра Билецық даныказ, Цьават дибартөеипш
атагылазашьа ахьимоуз. Ускан, цабалаа иреиуаз азөы
ила, саламк изынаишьтырц итахын, аха убриггы аиөкаа-
ра ахылымшаз игөы иалан, стөы изымбылзозшөа
скалеит, апхашьара сыхыит хөа иагьараан дазхөыцхьан.

Азын тыхқәа мыщхәы иаууп, сымацара аоны сызтәари, Цъават снаисасып хәа избейт. Згәырџа хъанта иарџахъаз ицшәмапхәыс Сааниаггы иарггы дынрыдтәаланы раџәажәара, ргәыкатцара — уаха даеакы игәы итамызт, агәашә акынза дназгаз, уи аены ада ахааназы иимбацыз, машәыршәа иқәшәаз Басрии иареи излагылаз атцаа акырза еипшыз атыхәтәантәи реицәажәаранза.

Аханатә изцәыртцхъаз агәыхытхытра акыр даме-ханакны даман Цъават. Итааз асас жьрала-цәарала изааигәаз азәы иакәын, еицырдыруаз бжәаказафын. «Абжәаказаџ дахънеиуа—баша днеиуам, цъара ак цәыримгандаз» хәа гәанылаггы даацәажәейт. Ица дызшыыз итдыхәала цъара акы далацәажәар ита-хытцәкыамызт. Ус еипш акы игәы итаны дааитцәкыазар, ицәыригаанза, уи ацәыргара илзымышашаз цәажәарак катцатәуп хәа дазхәыцит уажәы.

— Унызлытцыз шцакоу хәа стцаазом, — җааитит Цъават. — Ухы акы иузақәмыршәейт, — абас еипш дналагеит.

Ацшәма иажәақәа зынза иара изқзамызшәа хырџаак рымто, җымтуа дтәан иара. Җафиз иааста иара џба-хца шықәса деитцан, атаацәара алалара азбахә аихабы икны алацәажәара, апсуа кәзшыа ианааломызт.

— Ауаа русзбара ушашьтаз ухатә ус шузбарыз ухаштит, — абас деитанаикәцәажәейт. — Зхатәы ус ззымызбо азәы иус даламцәажәароуп, — акыр иаар-цъбараны инацитцеит анаџс.

— Зеггы разкуп, уххъазгеит! — зеилкаара кәадоу исахъа итаны, дааччашәаггы кәаитцеит асас.

Абри аамтазы, фатәқәак лыманы иахьтәаз дааџналеит, уаанзаггы рыматц аура иаҗыз, Сааниа. Илкыз ахәы рацхъа инықәыргыланы, мацк акара днаскъаны днагыланы, Җафиз лхы наикәкны җаалтит.

— Иуахахәоума сыздыруам, уххъазгеит... — азнакызы даамахеит, аха нас, акыр леаамхны, ина-цылтцеит. — Җамцахә зырцәаз алахша дааит рхәейт, — лылабжышқәаггы лзамџақәа инарыхьшит.

— Банаңалымбеит, ауағы акрыфаха ибтар! —
дынлықәңкеит лыпшәма. — Беаанкыл зны!

Аха Саания аеаанкылар лгәы итамызт, ианцәы-
рылга, анагзара лтахын.

— Сыңкәын анышә дамоуп, иара ишақә дасуа апсабара
дыкәуп, — лкасы ағаңә лзамғақәа инрыхышыуа, ишааң
иаауаз лылағрызқәа ырыбара дағын. — Алахша иара,
алахша! — лыбжгы акыр иналымкеит.

— Бхәақәа зеггы уаха ибымхәар камло... Беыртынч, —
еита дынлықәңәеит Цъават.

— Гәыбғанс илутәзеи, — иеналеигалеит Хәфиз.

— Схәқ изымгааит! Сара сашәа, иан иара изы
дрыңхәааит! Абра закарааны еидсыртәалахыаз.
Счеиңыкаггы дазымхәыцит, алахша! — аеаанкылар
лцәыуадафын ан.

— Иара длазар — длоуп, дзыхшаз ирхароузеи?! Шьта
беаанкыл. Хәфиз хара хтәы иоуп, аха дсасуп.

— Сара сзакәын дызрыхшоз. Сәтоумтқан, Хәфиз, ух-
хызгеит, — маңк акара леааикәкны ауадахь лғыналхеит,
лышьтаһька ашәггы нкыдылтцеит.

— Акыр лшыара дықәлахьан, аха шәыңкәын зыңсы
дазтаз абахтахынтәи дхынхәит хәа азәы иналеихәан,
уинахыс лшыара дықәкеит: илфом, илжәуам, уаха
шаанза дгәеигәеиуа ауадақәа дрыңоуп, тцәыуароуп,
уазхәароуп, — ибжы нытцакшәа дцәажәон Цъават.

— Ағстаңәа зехынцъара реахырыгзоит, — еита
иажәа налеитцеит Хәфиз.

— Раиф иңкәын мыжда абахта ихганы данаа, афныка
днеимышьтзеит, — ихы иқәыжыны дааңәажәеит Цъават
пытраамтак ашьтахь.

— Итцабыргхару?! — иахаз ааңьейишьеит асас.

— Раиф исзымдыруа азәы иоума, — уажәы ихы
фышьтыхны, ибга риашаны даатәеит.

— Уи аңсыуароуп! — ғааитит зны. — Абри афыза аб,
ица иаазарақны ишпеиңәагхеи! — Басри днеизашшит
уажәы, аха Цъават уи ақәғимтзеит.

— Чанақ-кале амца ханалагылаз Раиф иоуп салыз-газ, — иажэа анагзара дналагеит. — Баапсыла схэын, иара иакэмызтгы... Уинахыс хайфызцэахеит иаргы саргы. Хара хайфызароуп ҳақкэынцэа еифызцэаны иказтцазгы, ирзынамыгзеит акэымзар, — игэатцанза даакэыпсычхайт.

— Ирыхыыз шрыхьтэқьазгы здыруада, — уи азгы аб игэаанагара иахарц итахын.

— Иуазхэода?.. Уызтцауада?.. — ибга нкыдтцаны, атзахы дыпшуа даатэеит Цэават уажэы. — Хара хтэы иаастагы — иара сиқэгэыгуан, изуцэыззари. Иаха дтышэынтэалоуп, аеынкылашыа иакэшэо азэ иоуп хэа си-хэапшуан. Хара хтэы, — ица изгы акы ихэарц дналагеит, аха агэыпшаара дышнамеханакыз иныпшуа, иажэа изынамыгзакэа, ихы наитцарқэаланы даатэеит азныказ.

— Иахтаху зегы хазтода. Зегы Анцэа иусуп.

— Дназаны дситарц итахымхеит сгэахэуеит, аханатэгы. Ҳақкэын насыпцэгыа — мыцхэы дыцбаран. Ишрыхзаалакгы, афыцэагы неицхырааны, сытцэ-фаншыап дырзит. Сара саастагы, иан лоуп. Дылзых-гатцэқьом. Шэара ишэымгэагыазар, сычкэын ишыоура сара еифыскаауеит хэа дгылоуп. Лашыа ицацэа мыж-дақэак ыкоуп, убарт азылкуеит, даргы изымгэагыа ракэзам. Ҳаиашыара цкэынцэагы алаапкқэа ирфызоуп. Сара сыкны акгы рхэом аха.

— Ихарамкэа дыршыр, агэнаҳара иатцалоит, — дахьтэаз абарт ажэакэа неихэеит Ҳафиз.

— Данырцыхыашэа дыршыуеит.

— Иаргы ихы рымтцакны икышам, — деицаацэа-жэеит Ҳафиз.

— Уигы сазхэыцхэеит, — уаха акгы нацимтцеит Цэават.

— Уара иумазтцаакэа акы реапшыаргарым.

— Сара сыказам, Ҳафиз, сыцсхэеит, сиязаахэеит. Ари адунеи акны сыззыпшу, апстазаара сгэазырпхаша хэа акгы ыказам, сара стэы нтцэахэеит, — уажэы ила-бжышқэа изамцақэа инарыхышит.

Акраамта ғымтуа итэан афыцэагы: акрыфара

ртахымкәә, рыхкәә нарыкәыжыны, ацәажәара рцәы-
хьантаны.

— Цъават, уххъазгеит! — ибжы тахәәе, еита ацәа-
жәара нацшыгеит Җафиз. — Узыкәшәаз арыцхара уара
уда азә дакәымшәацшәа уеыкоутцар, ауаа иуцъыр-
шьазом, — иаартны даацәажәеит.

— Зца дымцсыц уца диумыртәуан, — абас рхәон
хабацәа, — атакс җааитит иара, исас илакта дынтацш-
ны. — Досу ихбаа иара иоуп издыруа...

— Уеилыскаауеит, — ихәеит зны, аха инацитце-
ит. — Икалаз шыкалаз цкба аилкаара хуалуп, Анцәа
иҗац-хьаггы, ауаа рҗацхьаггы, халамыс аҗацхьаггы.
Агәнахара амҗа анахта — нарцәггы хнарышьтуам.
Ашьра казтаз зеггы иара ихараны ианаапш, ускан... —
уаха акгы ацимтцеит.

Акраамта ихы икәыжыны җымтуа дтәан Цъават, аха
нас җыц даацәажәеит:

— Уаха сара сахь ааира угәзырцхаз, Анцәа иоума,
аҗстаа иоума, даҗа цьоукы уаарышьтма, ма уара
ухала иутахны уааима хәа суазтдаазом. Уажәынахыс
икалалакгы, иани сареи гәыцрак хнатазом. Аха
иахзымдыруа акы ыказар, — уажәы ицшәма дахьыказ
ауадахь дынхьацшит. — Иан акгы лоумхәан, Анцәа
даахәаны сухәоит, — уинахыс ицшәма лахь җааитит. — Уа
бара! Зынза хабхаштма?..

Иаатыз ауада ашәала даацәыртцит ларггы. Ила-
хьеикәтцара акыр даалтцны, Җафиз иахь җааитит Цъават:

— Иуфаз ахәычы хазыразуп, иузыхалалхааит! —
агылараггы дналагеит, асастгы аишәа днахытцит. — Уцсы
шьа, амҗа ду уанысит.

— Иузыхалалхааит! — асас дыникәныхәеит Саа-
ниаггы. — Уиарта мазеиуп.

Җафиз атцх шихигаз иара ида азәггы издыруамызт.
Ихы итагәежьюаз ахәыцрақәа лацәааихьшык идмыр-
катцакәа, ишшарыз иаашеит.

Ицəамызт ацшəмацəагы. Ашыжь даныагылаз инаркны игəеитахьан, Цəватгы Сааниагы ирындмырцшырц ишафызгы, сасра данрызнеиуаз ааста акыр рылахь шеикəыз.

— Сара агəарабжьара сныбжьалоит, — ихəеит Ҳафиз, шыжьхьа инацханы, саатк инеихангы ицəажəо ианаатəа ашытахь. — Издыркəо цьоукы ыкоуп, аранза санаа иназбап.

— Уус уара иудырп, — Цəватгы имеимкит. — Амш баапсуп, уенумырхацəан, — инаишытєихəеит.

Басри уи ауха уаха ачаижəыртахь дымнеизакəа, дышиашаз, қыралала инкыланы имаз ауадахь дцеит. Абахта изыннажьыз агəамтра чмазара, Ҳафиз иареи неидытцижтєи мыцхəы аеарцыхцыххьан: онутқала иеизеикəкуамызт, инапқəа акраамта изнымкыло атцыстысра иафын. Зны дтəеит, зны ауада дыфнагьежьюа дыфналеит, нас диеит, аха деитагылеит. Акы нкаршəны даеакы неифытакуа ататын дахо, деикəагьежьюмажьюа ауада дшыфназ иааиршеит. Лацəааихышык уеизгы изыкамтазеит, — игəы тзырцсауаз ихəыцрақəа рацəан, еишытагыланы изааиуан ифыза изкыз агəалашəарақəа.

Ашамтазы урт иеынарцəигеит. Уинахыс игəы ззыхəоз акы затцəык акəын. Машəырны акəзаргы, аха Анцəа иқəиршəаз, зыжəлагы макьана изымдыруаз уи абырг даарзырыфны, ифыза ишыра шықалаз атəы изеитахəара. Уи данахьзанахыс — игəы итажьыз ахьаацəгьа нақ интытрашəа дгəыгуан. Уи абырг ацсыуа хатца дук шиакəыз агəра игахьан, иахаз шиахаз еицш ишеитєи-хəоз идыруан. Ихартцаргы ихарымтаргы, Цəвати Сааниеи атцабырг рахарц итахын.

Шьта иаамтоуп хəа дазхəыцны, таксик аанкыланы ачаижəыртахь дцеит. Иаргы аадыртхьан. Днеины днатəеит абжьаацны дахьтəалоз акəакьтафы игылаз

аишәакны, игәы хытхытуа Җафиз иааира дазыпшны. Данааиуа изгәамтар хәа дацәшәо, ашә абжыы аага-цыпхъаза уахь дынхъапшуа, акы нкаршәны даеакы неифытдакуа ататын ахара дафын. Акыр саат ус дтәан, аха уи абырг ихабар ыкамызт. Аамта наскъацыпхъаза агәамтра дамеханакуан, аха игәы итцанахәон, ихъ-шәаны акәзаргыы, аха уи ауаф, иажәа дамеижъакәа, уахь дышнеиуаз. Ашыбжъон ааиуанеипш, ачаижәырта ашә аартны даафналеит Җафиз. Уи даагәатаны, дласны итатын ныпхъакны, дицыларц ифынеихеит иаргыы.

Иацы ишыкаиттаз еипш, данаафнала мацк акара даатгыланы, зны ихылца ааихыхны иааникылеит, нас итәаз «Салам алеикәум!» хәа ибжыы нарыкәиргеит, аха уажәы, иацы ааста ибжыы амч аармачны. Атак уеизгыы дазыпшзамызт, аха иара ихәтаз ихәеит.

— Уааихъеит, — ажәа затцәык неизикит Басри даны-неипыла, уаха ацсышәак иамхәазакәа, инапгыы наим-тазакәа.

Атцааршә неиграшәызшәа даакалеит Басри дахь-гылаз, аха иеамтакәа, днаиеихырхәаны даацәажәеит:

— Сааихъеит, Җафиз, ухаткы!

— Тынч хәхъаатәаша тыпк ыказар.

— Икоуп, — уаанза уи дазхәыцхъан, ачаижәырта ахы-лапшфы уи азы диацәажәахъан. Ауада ианыныфнала, итып рзааныжъны, дындәылтцны ашә наиркит иаргыы. Җафиз уи итып акны днатәеит, Басри, акыр иеаариашаны, ауада акәақытахъшәа даагылеит.

— Мацк арахь уааскыа! — ибжыы наикәиргеит.

Обака шыаға иапхъака иныкатцаны днагылеит иаргыы.

— Зтаарақәак устоит, ртак катцаны уаалгаанза сыблақәа урхыпшылалоит, — акыр ицъбаран Җафиз ицәажәашыагыы ипшышыагыы. — Цкъа иааугәаларшәаны, уи аены уоызеи уареи ишәыхъыз шшәыхъыз сзеитоухәоит, акы агмыжкәа, акы ацымтдакәа. Мцык аналоутца — ублақәа ирхызбаалоит.

— Амц ахәара сказышәазам, — ицынтца дтацәажәозшәа, зны абарт иажәакәа неихәеит.

Уинахыс, ѿнутќала иеааизганы, Ҳафиз иблаќаа дырхыпшыло, зейтаҳара акырза ицѳыуадаѳыз, аха акраамта зҳара дазгѳышыуаз ажѳабжь дналагеит Басри.

— Уи аены, амра нхышѳтхьан еипш, ачаижѳыртаќны сыштѳаз, Седат дласны дааѳналеит. Изоит хѳа дшаѳызгьы, гѳамтцрак дамѳеханакны дшамаз иныпшуан. «Уск ыќоуп, уаргьы саргьы уаѳы дахьыќам цѳара хѳааицѳажѳа-роуп» — ихѳеит, иеынсзааигѳатѳны. Закѳ усыз имаз сагьа-зымтѳаазакѳа сласны сѳагылан, сицны сѳынасхеит. Иара дыццакы-ццѳауа дцон, сара сишыталаны снейуан. Хцон ус, иара акгьы ихѳомызт, саргьы ѳымтуа сишытагылан. Ишызбоз, амѳа ааихтѳаны, абнара дылаланы иѳынеихеит. «Ҳабоуго, уара?» — сыбжьы наикѳсыргеит ускан. «Уаала, уаала», — атакс уаҳа акгьы имхѳеит. Акыр хнаскѳеит, ашѳапыцѳапра хатцаланы. Ус иаалырќаны даатгыланы, дытрысшѳа сара сахь даакѳгьѳжааны даагылеит, дагьынысѳапшит. Уаанза издыруаз сѳыза иакѳзамызшѳа, ихы-иѳы ипсаххьан, иблаќаа уажѳы-уашьтан рытра иныртѳытрашѳа иѳашьан, ипшышыа мыпхѳы ихьантан. «Басри, Наѳиа улќатц!» — абас еипш ѳааитѳ.

— Наѳиа, уи дарбаныз? — изтѳара ныбжьеигалеит Ҳафиз.

— Бзаркалпца! — изгѳамтѳазакѳа ихы длахеит уажѳы.

— Ухы уѳах! — ибжьы наикѳэиргеит, иаргьы дласны ихы дѳаханы даагылеит.

— Ишѳыбжьази? — еитѳа азтѳара наииѳеит.

Ари азтѳара атак аќатѳараѳы даамахеит Басри.

— Еихабык уѳы пхашьарак ќасымтѳааит, — абас наихѳеит.

— Азин устѳоит, ихѳа!

— Ажѳа сылтахьан, — ибжьы тахѳаеын.

— Уѳызагьы дитахызма?

— Акгьы сеимхѳацызт. Аха... — уа даатгылеит.

— Аха змааноузеи? Уажѳа нагза!

— Иаргьы дшигѳапхоз азы агѳара соухьан.

— Уи азы цѳажѳара шѳымазма иаргьы уаргьы?

- Ихамазамызт.
- Уфыза иакэын, узимацэажэзеи?
- Сшымгэыгзоз ажэа ансылта — схы атдыс тыпраауан.
- Лара затцэык улызхэыцит.
- Ус ауп, — онутцкала дшеигрыблаауаз иныцшуан.
- Шьта ахтыс ахь уиас. Уара иоухэзеи?

— Сышпалкэатцуеи, ажэа еимаадахэеит, — схэеит. — Уфыза сакэны супхязозар, улкэатцуеит. Уаргы дутэхом, саргы дыстэхом хэа ґааитит усқан. — Усфызаны ухы упхязозтгы, абри афыза соумхэандаз хэа найкэґыстит саргы. — Сара дшыстахыз узымдыруа укэмызт. Улкэатц нак! Хґыцбагы халкэатцып хэа еита ґааитит. — Илтэхаз иалхра азин лымоуп, лара лоуп аус злоу, — схэеит саргы. — Ухэашьала, улкэатцырц угэы итазам, — еита ґааитит мыцхэы дыхшэааны. — Цьоукы ртыпха лыгэтас-ра схакзам, схы излатэасшьари. Уфыза соуп, уаасывагылар, абри ауп уара иунаало хэа иазырхэыцра сёанысшэеит. Аха исхэарц истаххаз сажэакэа рынагзара сахьзаанза икьарахэ дахеит. Уи аагэатаны, снацаны сааигэара иказ атцла ду сыгенаваксит. Ахысра далагеит. — Уеилагама, уара, ухы атыц акны иааг, сушьуама?... — аґытра саґын атцла сахьавагылаз. Аха ахы сшизаґамкыз дазхэыцзар акэхап, атцла давагьежьуа ахысра далагеит. Сеицэызгарц стахны, саргы уи аёавазара саґын. Скьарахэ сахар акэхеит, аха ихыршаланы ишыскызгы, ахысра сзыгэаґуамызт. Дхысцыпхьаза апхьазара саґын, сара скьарахэ акэын, шака таз здыруан.

— Уара ишцоутэыз? — еита иажэа ныбжьеигалеит Хафиз.

- Сара истэын, хамтас истахьан.
- Изхаиутэзеи?
- Сфыза иакэын. Чыдала сфыза.
- Уажэа нагза!

— Ахысра анааикэтэа, — иажэабжь анагзара деи-таналагеит Басри, — итаз ахкэа шынцэаз саазхэыцны, «Узёу цхашьароуп!» хэа сыбжы нарганы, дырпхашьаны

дааныскылап сгәәхәын, сызвагылаз атдла саавтдны саагылеит. Аха уи аамтазы, итацәыз акъарахә наӳ инкажъны, даеа къарахәк аатпааны, ахаршалара дшафыз аагәатаны, еиҫа снапаны атдлахь сеихеит. Аха аеытцәахра сахъзаанза деиҫахысит, сарма жәәахыргы аабызбызеит. Убыскан ауп цқба схаӳны ианааи — схы санамыхәа, сшишъуаз. Саргы схысит, сагынытцаккееит. Схы атыц аӳны ианааи, скъарахә кны сышгылац сгылан. Иара дкахахъан. Скъарахә сымпытдырфоны ашьацра инылахаит. Икалаз схаӳны иааины, сыбжы насымӳканы, «Инсурӳкатзеи, сфыз... схала сеысзымшьуа!» хәа сшыхәхәоз снапаны снейхаххит. Маӳкына ицсахәага тән. Апстазаара зыхбалара иафыз иблақәа таа днысфәпшит. Акы ихәарц итахын, аха изхәомызт. Атцыхәтәан, излаизауазала иеааизганы Нафиа лыхъз ихәеит. Еиҫа иеааизганы, даеа ажәазатдәык, — уаха дзымцәажәо даатгылеит Басри.

— Закә ажәоузеи иихәаз? — деитәнаиастцааит, ибжы тахәәе.

— «Усырцхашьеит!». Абриак ихәеит, уинахыс уаха акгы изымхәеит. Мачк иаартыз ифы аӳынтәи ашьа афаанахеит. Убыскан ауп схаӳны ианааиз еиқәырхашъа шимамыз. Иаартыз иблақәа уаха рхыцшылара сылымшакәа сфы нархәны, еибгаз снапала илацәақәа неиқәысыцсеит, инапқәагы аарееины инаивастеит. Уинахыс, схы снапаӳны исзаамго, зны схагахазшәа сеикәагъежъуа ихагъежъра сафын. Зны, сеыниқәыжъны дгәыдкыло сихажъын. Зны, ахаан исымхәацыз «ауаз» хәо сихатәан. Азныказы, сеысшып хәа иақәыскит, аха исзымгәагъит, схатцара азымхеит... — уаха ацәажәара илымшо аӳынза даапсахъан, ишьа зегы наилабазшәа зхы-зфы цәышхахъаз Басри.

— Аешъра ахатца инаалазом, — абасгы неихәеит Хафиз.

Хамтакы еицәажәарак рыбжысуамызт афыцъагы. Хафиз дхахәхазшәа дымтысзо дтәан, Басри ацәаха дафызсаха дгылан.

— Иацутцо крыкоума? — атынчра ааилеигеит Хафиз.

— Уаха атѣуара сылымшо сѣазкны сшихажьыз, ахелара шааизгьы сызгѣамѣзеит. Саргьы ашьа сытѣкьаса ицон, ахьаацѣгьа сызцѣыртѣхьан. Икьарахѣкѣа, сара стѣгьы нарыцѣданы, игѣы иньѣѣтѣданы, изулакгьы аб-нара снылтдын, сахьынтѣигаз ачаижѣыртѣахь снейт. «Сѣыза снапала дысшьит, иаб адырра ишѣта» хѣа иѣаз нарахѣаны, дахьышьѣтоугьы нырзеитѣахѣаны сышиашаз ажданармѣѣа рахь снейт.

— Пхьызла дубалома? — деитанаиазѣаит, акраамѣта ихь наикѣѣжьны итѣаз Хафиз.

— Абахѣаѣы саныѣказгьы, саноурыжьгьы, лассы-лассы пхьызла дызбалоит.

«Иутахны душьызтгьы, пхьызла дубазомызт», — абас гѣаныла даацѣажѣеит Хафиз, аха иаартны акгьы имхѣеит.

— Дышѣоубо? — деитанаиазѣаит.

— Наскъантѣи дсыхѣапшуеит, ажѣак ихѣазом.

«Иихѣаша имазтгьы — ихѣон», — еиѣта гѣаныла даа-цѣажѣеит, аха уигьы ибжьы нытганы имхѣакѣа, даѣа зѣтаарак ахь дниасит.

— Уус анырзѣбоз зегь ухы иадутѣеит, усоуп зегьы ишаадыруа.

— Ускан, акнахара сыѣѣыртѣар сѣахын.

— Апѣстазаара уѣахымызт?!

— Иѣахытѣѣкьамызт.

— Уажѣы?..

— Гьама змам апѣстазаара, иара уажѣгьы... — уаха мхѣакѣа даатгьылеит.

«Иутахуп, аха иузгѣаѣазом», — еиѣта гѣаныла даа-цѣажѣеит. — Абахѣахьынтѣи уаныхынхѣ ушѣаидикьылеи уаб? — иаѣахьаз ажѣабжь ахьынзатѣабыргьыз еиликаарѣц иѣахын.

— Сидимкьылазеит. «Ухы урееир, аѣныѣка уааип, иуз-мырееир, уезыпѣсоутѣыз уаѣѣдыршѣап», — ихѣеит.

— Уаб дѣѣышуп! — ихѣеит зны. — Уан?

— Сфызагы саргы халцабоит жашыкәсә раахыс.
— Дрыцхашәтәит Бзаркалцха. Ухынхәижәтеи дуба-
хьоума?

— Дсымбазацт, дагызбазом.

— Дыфнроума?

— Дызтаххода, зымшала ауафы дтахаз, — ихәеит
зны, — лара илхароузеи, аха... — инацитцеит.

— Уигы дразкыдашәтәит, — игәыпжәара иныц-
шуа далагахьан Җафиз. — Ишәызмырееит, Басри,
ишәызмырееит, афызара шәызныкәымгеит! Шәыхшыф
ааста шәгәыцбара аңызара ашәтеит! Иара дхапхеит,
лара дахцәызит, уара — уацхьака иузыцшу узымдыруа...

Басри уинахыс ихы икәыжыны даагылеит, акраам-
тагы ус дгылан. Җафиз уи акгы ахимхәаазеит, еили-
каашаз еиликаахьан, агәырфа иеатаны акы дазхәыцуа
дтәан дымтысзо.

— Ушьра иашьтоуп, — ғыц даацәажәеит, мацк ихы
дфаханы.

Басри, азыказы уи иажәакәа рыкәфимтзеит. Уи
ауаф имхәазаргы дызтахыз рахьынтәи иахахьан ишьра
згәы итаз шыказ, идыруан изустцәазгы.

— Харак сыкам, — даацәажәеит мацк ашьтахь.
— Аха ахьз баапсы шысху сымфасыр стахым. Икалаз
шыкалаз азы атцабырг рдырааит. Сажәа агәра рымгар,
ускан ахимфатгашья сеакәсыршәап, саргы апстазаара
сызтаз Анцәа иоуп, ахыхьчара сақәитуп! — мцацшыкгы
неифықәлеит уажәы.

— Сара уеилыскааит. Акызатцәык сызлаухәо, ргәырфа
пату ақәта, рыба ухымгылан. Абри ақалақ акны ус
умазам, уналтцны уца уахатцәкы! Уус халацәажәоит,
убри азы ажәа устоит. Аха хәдықәтцас санузыкала... —
иажәа намыгзакәа даатгылеит.

— Усырцхашьом, Җафиз, ухатцкы!

— Уаб иахь анеира уахымццакын, — днаиабжәеит.

— Саншыцәа рахь схалоит, Алынцьяка.

— Аншыцәа ртәы хазуп, — ихәеит зны, нас инаци-

тцеит, — аханатэггы уахь уцандаз. Уаб баша уизгэамтц-
уеит, — уажэы илакта дынтацшит.

— Сажэа дазызырфындаз! Агэылацэа ишырбоз,
ишрахауаз... — абри акэын иаха изхымгоз.

— Басри! Уаб ихымфэацгашья идырны икаитцеит,
изыкаитцазггы уара узоуп!

Уафы назак иахасабала ашыақэгылара дахьзаанза,
дышқэыпшыз абахта иташэаз Басри, дахьыказаалакггы
иацсуара деичаханы амфэацгара дшафызггы, ицэагхоз
ыкан. Убарт игхақэа иреиуан, абахта афынтэи да-
ноурыжь, дызлыиааз иуаажэлар рыпцтазаара аиқаашья
иацыз акэаматцамақэа дырзымхэыцзақэа, дышиашаз
иаб иахь инеира. Ускан дзызхэыцуаз акы затцэык
акэын: иара имшала агэырфэа хьанта иатцаз иани иаби
рбара, иаарзырфэны, ифызей иарей рыбжьара икалаз
азы аиаша рахэара. Аха иаб, ауафшыра казтцаз ица
аханатэ данидикыла, икоутцаз ииашаны икоутцеит
хэа аанагон, иишыз итаацэа, ижэлантэқэа зеггы рзы
итэамбарахон. Иус иалацэажэаанза ифныка инашэтра —
азэггы ицыишызэомызт. Уртқэа дрызхэыцит аб, аха аца
дамхаццакуан.

Уажэы Басри ихы иаатагьежыит иаб икны инеираггы
ицараггы шыкалаз атэы.

Ашта агэашэ дынталаанзаггы дгэеитахьан, рыфны
апцхья игылаз ажатцла ду атцака, амақья афшыа иеи-
гэышэ ахра иафыз иаб. Агэашэ абжыы иаханы акэхап,
уахь данынапш иарггы дгэеитеит. Дызфыз даакэытцны,
имақья нак инкаршэны, аха иеигэышэ шыкыц икны, зны
иеаариашаны даагыланы, ашта дықэсуа иара дахьгылаз
иамариашаны иааиуаз ица дизыпшуан. «Уа уаангыл!»
хэа наикэфитит, ашта абжара днахысхьан еипш. Иарггы
даатгылеит. «Ацсуара узныкэымгеит!» — абас ибжыы
нароуны иажэацбарақэа неизикит. Уи лаханы афны
даадэылтцны амзырха иныкэгылаз ипшэмапцхэыс,
лычкэын дшаалбаз еипш: «Сычкэын!» хэа артэаахэа
дынтытэааны иара иахьлфэаныналха, иарггыдласныиан

днылцылеит. «Иааигәара бымнеин, абри акара агәырға бызтахыу!» — абас ларггы дналытцахәхәеит азынаказ, аха уи азырханы, инеилатцәаны иаагәыдибакылаз ани аңеи дырзыпшуа дгылан хамтакы.

Уи аамтазы «Икалазеи? Ишәыхъзеи?» хәа ашта иааталеит, ибжбы захахъаз, иаха изааигәаз агәылацәа, агәарбжъара ибжбаланы иааиуан нхарала мацк акара инаскьагазггы. Рапхъа ашта иааталаз иреиуаз азәык-фыцъак, Басри даагәатаны аңсшәа наиархәарц рәы-низааигәартәит, аха уи иахымыгзакәа ибжбы нтицеит аңшәма.

— Уа шәеаанышәкыл! — ихәеит, дарггы иажәа иацныкәаны иахыгылақәаз иахымтцуа иаагылеит. — Аңсуара узныкәымгеит, — уинахыс иажәақәа зызкыз Басри иакәын. — Сарггы сурпхашъеит, ухггы урпхашъеит. Ауафы данушь нахыс — аидара хъантә уатцәлеит. Ухы урәеир, афныка уааип, иузымрәеир — уезыпсоутәыз уақәдыршәап. Уажәтәиала арахъ ус умазам, саштә утытц абыржәытқәа! — инақәыргәгәаны иаацитцеит ацыхәтәан.

— Исзууа гәнахароуп, — иаб наикәфәитит иарггы дахыгылаз, аха уинахыс ибз днацхазшәа, уаха акггы мхәакәа иеааникылеит.

Ари афыза дазыпшымызт. Аха дзыхшаз иаб абас еипш даницыла, иагъа игәы цыжәжәозарггы, акы ахәара ихәтамызт: иаб — иаб иакәын, иагъа диашамзарггы ажәа имакра азин имамызт. Акызатцәык илшоз — иахаз зеггы наиграгәаны, ашта дынтытцны ацара акәын. Ус иагъыкаитцеит. Ажәак рәыттымшәо, иабггы иарггы ирзыпшуа ашта иқәгылаз агәылацәа днареихырхәаны, днахынхәны агәашә дынтытцит. Дласны днаишьтәлеит усқан иан. «Саб исимырхәеит. Исхароу хәа акггы ыказам, сан!» — абас ллымха дынтацәажәеит, фыц ианаагәыдибакыла. Уинахыс, ақыта дналтцаанза днаскьаго ицыз, уажәы-уажәы иааигәыдпалоз, атакра иқәшәаанза илас-бақәаны инапала ииаазахъаз алақәа ракәын.

Ҳафиз агәра ганы дықан, Басри Алынцъақа данхала нахыс, ипстазаара шшәартамхоз. Идыруан, ианшьцәа рыдагы, ақыта зегы рысас рыкәа дтаршәны дшырбоз, ианатахха, абаагәара дтоушәа акара дшырыхчоз.

Аха зны, Алынцъанза анеира атахын, уанза акыргы набжъан.

— Рыуа дарбан уаншьа, ихъзуеи? — ҫааитит Ҳафиз.

— Елкан! Цъапра Елкан! — ихәеит. — Анапхтәа Елкан хәагы изырхәеит, — инацитцеит.

— Цъапра Елкан дацсыуа хатәроуп! Салам сызита! — хамтакты акы дазхәыцуа, еита ҫааитит Ҳафиз. — Чаны Ҳафиз Каиалартәи ухәар азхоуп. Уаргы саргы хаибадыршьа, хаицәажәара, акы бжәамыжкәа зегы изеитахәа. Уинахыс икататәу иара идыруеит. Саргы сацхраафуп, абригы сызиахәа.

— Еилыскааит, итабуп, уххязгеит! — аргама иныцшуан игәалаказаара акыр ишыбзиахаз.

Ҳафиз Цъапра Елкани ианыцкәынцәаз аахыс еибадыруан. Афыцъагы Актәи Адунеитә еибашьра иалахәыз иреиуан, Антантаа ирҫагылаз аимпериаа рыр ирылан. Ускан, Чанақ-Кале азааигәара имҫапысуаз, еиҫагылаз афганкгы миллионбжак инареиҳаны ауаа ахьтахаз анибартәара иалахәын, жәанызкыҫыла иказ апсуаагы назлаз, кавказжәларқәа ртеицәагы. Разкыцәгырыла иахьнанагаз атәыла ҫыц акны рхы ашьақәыргәәара ртахны, иаҳа иахьшәартаз дара аҫагылан. Еилыркаауан, атәыла ахьчаразы ашьа казтәаз шракәхоз ари атәылакны саргы сацшәымоуп зхәарц зылшоз. Реиҳарафзак ари аибашьра адәакны инхеит, амшын изыхыланы ирылахысуаз анлызцәа рыбзарбзанқәа индыртәеит. Елкан изнапык ҫызтцәазгы ирылапжәаз абзарбзан хы акәырчахоуп. Инапы ицәызаргы, аха насыцны — далызгаз калеит, ицсы еикәхеит. Ҳафизгы, ускан баапсрыла дхәын, уигы бзарбзан хыла. Афыцъагы ахьеибадырыз ихәны иахьышьтаз

адәәфәу. Реибадыршыагы ҫыашахәын! Инапы ҫыз-
тәәз анафсгы, дәәә кәырҫахакгы зҫацха иалаз Елкан
дахышыҫтаз, аҫсра иеазыҫатҫо, ахәрашәә ахәара дәфәын.
Уи заҳаз, ааигәә ахәцәә ирылажыыз Ҳафиз, аҫсуа ашәә
аниаха, дхәазаны дизнеит. Абасала реибадырра калейт.

Ҳафизгы насыҫ иман, аибашьрахь ианҫоз, шәфык
инареиханы уахь инаргаз иҫыҫта еиуаз ахацәә рахыын-
тәи зыҫсы зманы ихынхәыз жәәфык иаргы дрылан.

— Уца, уахь уҫаз!

— Ианбанза? — даамхаццакны иажәәкәә неиҫыҫҫкәейт.

— Иахыынзатаху! — уажәы дагынаиҫҫәҫкәейт. —
Уус имариоу усны уазымхәыҫын, ахҫара умаз.

— Чаик узааргап, — уаха иихәарыз иҫамшәейт Басри.

Иихәәз имаҳазазшәә, дфәгыланы ашә ахь иҫынеихейт
Ҳафиз, аха даатгыланы ихы наиҫҫәикит.

— Сынаскыагара аҫахзам.

Уаха имеимкит иаргы, ауада дахыындәылҫыз
иеааникылейт, анакәә еиҫәәтҫәә иафызаха еилахантуа
ионаз алфә дналсуа инеиуаз Ҳафиз дизыҫшуа. Адәахьтәи
ашә аартны зны амзырха дныкәгылейт иара, нас ҫыара
акы анибаалазшәә иенадырхаланы ажәәфан ахь дыҫшуа
даагылейт хамҫакы. Иаҫы ааста уи аҫны иаха икеикеиуа
иҫҫәызшәәгы ибон.

— Уаха иацауха аастагы иҫәәуейт, — уи аамҫазы
илимха иаатасит азәы ибжы.

Ихамыжә еибаркуа иварахьшәә дгылан, ачаижәырҫа
дандәылҫуаз дыниवासшәә иаҫхәә дниасны индәылҫыз,
зхы-зҫы рыҫҫамыз, изымдыруаз хатҫак. Дара рфыҫыа
рыда рааигәара уаха азәгы дшыҫамыз гәейҫейт Ҳафиз,
аха диҫәымҫәәжәәкәә иеааникылейт.

— Ааҫынра лассы изаазом, — деиҫәәжәейт уи ауаф.

— Ааҫынра шааирыз, — ихәейт иаргы.

— Имарианы уеилахәәу, арахь зынроуп, — аргама
иныҫшуан уи иахь ҫәәжәарак шиҫахыз.

— Акы ухәарҫ уҫахуп сгәәхәуейт, — уажәы илакҫа
дынҫаҫшит.

— Уара уацсыуоуп, усеипш сазхэыцит, — днеи-
зааигэахеит уи ауаф.

— Умфашьазеит, сацсыуоуп!

— Ацсуаа шәуаа бзиақәоуп, аха грак шәымоуп.

— Ихадубалазеи? — иааирцьбарейт Ҳафиз.

— Шәыпстазаара шәеичаҳазом, шәрыцҳаибашьазом.

— Изхухәаазеи? — цәалашәарак ааизцәыртны,
ибжгы аармачны азтцаара наийтеит.

— Узацәажәоз ауаф иутаху азә иакәзар, уаҳа араҳь
дааумышьтын, — уажәы, иарггы ибжгы нытцакны даа-
цәажәейт. — Дуаф бзиоуп, дыршьыр хтаҳым. Иаххәахейт,
аха иаҳарц итаҳым. Бзиала! — ихамы ахәда аҫацәкәа
рыла ихы-иҫы акыр иаатахәхәаны, дынидтны дыццакы-
ццакуа иҫынейейт уи ауаф.

Басри дышгылац дгылан. Еибырхәаз имаҳауазарггы,
иидыруаз уи ауафи Ҳафиз иеицәажәоз ибартан. Уажәы
иаагәейтеит Ҳафиз даахынхәны ачаижәырта ашә ахь
иҫшааихаз, иаартны афналара дышналагаз. Итыц дна-
хытцны, дласны днеицылейт.

— Усыцны уаалоит, — даатгыланы зны илакта дын-
тапшит, — абыржәытцәкьа! — инацитцейт, Басри дшаа-
лакфакыз аагәатаны.

— Уара ишухәо! — уаҳа акггы мхәакәа дицны дын-
дәылтцит.

— Уаасывагыл! — инайтцейхәейт, иарггы уаҳа мхәа-
кәа, ацсыуала ишихәтаз еипш, аихабы иармарахьала
днаивагыланы иҫынейейт.

— Уи ауаф исеихәаз узымдыруа укам, — даацәажәейт
ишнеиуаз.

— Имхәар акәын, — еибырхәаз еиликаахьан.

— Дуафуп азы ихәейт.

Уи аамтазы, архәара иаавтцны дара зланеиуаз амфә
ианыланы аҫаанахейт итацәыз атакси. Ҳафиз уи аагәата-
ны инапы анфышьтих, иарггы рываратцәкьа иаагылейт.

— Ушиашоу Алынцәака уцоит! — ар реихабы идтца-
катцашьа акыр еипшын уажәы ихәашьа. — Ахалара

узымариамхар калоит, — дааипххэыцаан, инацитцеит, игәиҕанызарц итахны.

— Сандәықәла, схалоит, асы рацәа шытазаргғы, — иара дзызхэыцуаз даҕаакын.

— Асы мацара акәзар...

— Гәырҕас сҕоумтцан, — уажәоуп Хафиз иажәакәа зхихәааз ихакны ианааиз. — Уахынзацо унахгап.

— Шьапыла снейуеит, — даҕазныкгғы уахь инагара итахымызт. — Уцыба шцакоу?

— Ацара сыгзам, итабуп!

— Уманшәалахааит, а-Цабал! — днаикәныхәеит.

— Итабуп, аихабы! — ихәеит иаргғы.

— Уақәтәа, уақәтәа! — инаидицалеит уажәы.

Атакси архәара инавалаанза дахьгылац дгыланы дйыцшуан.

Дышиашаз Алынцәака ацаразы адтца шиитахьазгғы, дзықәтәаз атакси ала қыралла дахьынхоз ауадахь дненины, имаз ицәаматәакәа аашьтхны дналбааны, дназгаз дынтатәаны ианшыцәа рқытахь амҕа днықәлеит Басри.

Еидара хьантак датцаланы днениуазшәа акара дшаа-цсарыз даацсахьан Хафиз. Зымаха-шьаха акыр ицсье-хахьаз абырг изыхьантыран атцаа акны аныкәара: ишитахыз еицш ишьапкәа ицныкәомызт, зны-зынла дныкәшькырааны дынцәйтцаххуан. Дахьнеиуаз ихы итагъежыуан ашьра шыкалаз азы дызҕынцәажәалоз Басри иажәабжы. Акыр шықәса аибашьра нибартцәара иалагылаз, иагъарааны ицсраны иахыцахьаз, Хафиз ибзианы идыруан ацсра абла итацшыз ауафы ихым-ҕацгашья. Идыруан, абас еицш атагылазаашья аныкала, ауафы агыгшәыг акырза дшеицшхоз, ихы ахьчара мацара ада, даҕазы ицстазаара дазхәыцыртә еицш дышзыкәмлоз. Акысгғы, Басри усқан ацстазааратә цышәа змамыз цкәынак иакәын.

— Иаҥахым, быххъазгеит. Амлагы сакуа сыкам, — ибжы налықәиргеит, ииашатқаны, алахәра дшазааи-гәазгы, ишыапқәа атҥааршә ишафызазгы, ашыжә абри афнатакны маҥк акы днацхазар аахыс чыҥак агыама шимбацызгы. — Чаик сымазар, мап ацәыскуам, — ихәеит атыхәтәан.

— Арт абаҗеи?! — лыпшәма ихы наикәылкит Сааниа, уажәоуп иангәалтаз иртаз ацкәынцәа афыцәагы шыкамыз.

— Иҗеит, — иааиркәаҗеит иара.

— Акы инамыцхазакәа ишпаҗеи?!

— Ирасхәеит, аха ирымуйт. Бус ахь бнеи, — хара-хара хааизныжә аанагон ихәашә.

Сааниа, асас чаик низыкәыргылары, ишлыхәтаз еипш, ахацәа рхала иааизныжәны дышцазгы, акраам-та җымтәу итәан афыцәагы. Фнутқала мыцхәы дыш-гәамтәуазгы, инирцшырц итахымкәа иҗынкылары дтәан ацшәма, исас иажәақәа дырзыпшын. Асас дыз-лацәажәарц игәы итаз ацәыргара итахны фнутқала аеизгара даҗын.

— Уахыказ иубазеи, иуахәзеи? — рапхәа даацәажәеит ацшәма, исас уаха аңҗимтза.

— Избазгы ыкоуп, исахазгы, — даацәажәеит асасгы, аха днызлагаз иажәа намыгзакәа, еита җымтәу даатәеит. Дтәан ус, маҥк акара ихы натцыркәылары.

— Акы уалацәажәарц утахуп сгәахәуеит, — исас деитанаикәцәажәеит ацшәма.

— Бзиарак иатәызтгы, гәахәрыла еитасхәарын, — уажәгы уаха ак нацымтзакәа даатгылеит, аха нас деитаацәажәеит. — Хара иахтау ала ацстазаара ыказам, зегы Анцәа иусуп, — иаха иеааизганы ацәажәара дналагеит. — Акы салацәажәарц стахуп, аха...

— Иузыгәагыам?..

— Исзымариам. Угәы шунархәуа здыруеит, аха уамхәашәагы сымам. Җмырха-җмырдагәа катцаны снықәланы санца, сапсуара зхәартәузеи!

— Адсуара атэы уаламцэажэан! — иеизнымкылакэа ибжыы наймкэеит ацшэма. — Адсуара ахьныкэыргоз Адсны акэын. Хабацэа рыцсы иацэшэаны ртэыла нкажыны амшын ианхыла нахыс — хацсуарагы нтцэеит: азы иартэит, амшын ирцэагеит!

Адшэма дацраланы ицэажэашыа азныказы иаа-цьеишыеит асас, аха иахицэаарыз изымдырит. Ашыжы аахыс аргама иеипсаххьан, ицэажэашыа анафсты, акыр итылашыцааз илактагы ианыпшуан. Гэеанызаарак ааизцэыртцит, аха иенамтахкэа, имырхыаакэа ыцц днаикэцэажэеит.

— Хацсуара акэгэышыоуп иахьанзагы хаазго, — уи азирхеит.

— Аказы суазтаауеит, сыуа бзиа! — икылкааны Цэават иацхыа итэаз исас илакта дынтапшны, шыта сара уаасзызырфы аанарго иажэакэа рфынаирхеит. — Иаха абра укэан, ухасасын. Ихэмаз ахэычала акы хаицнацхаит ашыжыгы. Уи ашытахь агэашэ унтытцны уцеит. Зышка уцада, абри соуэхэар стахуп!

— Уахэара сахымзацт, — ари афыза иахап хэа дазыцшымызт.

Дэеак нацитцарц итахызаргы, ахэаха дахымг-закэа, еица фэааитит ацшэма:

— Сымцахэ зырцэаз уи ахэынгеи уареи иацы шэшеикэшэаз азбахэ уаламцэажэазеит. Абас еипш аума адсуара шныкэыжэго, шэара — измитэа?! Абри аума шэара шэадсуара?..

Ипцтазаараакны акырынтэи игэамхэуаз ицылахьан Хафиз, ахтыс мацэанацэа дрыниахьан, аха уажэы дыз-тагылаз афыза мышкызны уацэшэараны укоуп хэа азэы иеихэаргы ихайтцарымызт. Иаартны дызлацэажэарц иитахыз Басрии иареи реикэшэарацэа ртэы, ацшэма изы макэана имазаз акы акэны идыруан, арахь, ажэабжы изнаргахьан! «Адуinei акны маза ыказам шырхэатцэко ауп», — абас еипш гэаныла даацэажэеит, аха иаартны акгы мхэакэа иеааникылеит уажэазы.

Иихэашаз иман, ахэашьагы иеакэиршэарын, аха ицэыригараны иказ, апшэма ихы-игэакны инеирц азы, дамеханакны дызмаз игэамтца хьанта акыр даунашьтыр акэын, уи аамта атахын. Акысгы, уи иказшьақәа идыруан, мацк акара дааицеипшыр, игэамтца зынза инаихытцны имцаргы, аха акыр дшаатынчхоз дазхэыцуан. Мөашьарада агэра игахьан, Басрии иареи реикэшэарақәа ртэы Цъават изнагара — уахь даннеиуаз агэашэ апхьа ифеахаз, апсшэагы наиамахэакэа инаивсны ицаз урт афьцэа ишрыхгамыз. Иара икынтэи афьпцныхэа хьантақәа шиахазгы, апшэма иахь иарбанызаалак гэынамзarak имамызт, итагылазаашьа еиликаауан. Гэыбганс иитарыз, ица дызшьызи иареи аикэшэара рыман!

Чаны Хафиз апышэа змаз бжьаказафын, ипстазаара аихарак ацэгъара зыбжьалаз ауаа реиныршэара иакэирзхьан. Жэашықәсқәак рапхьа, уаанзагы акыр дпызшэахьаз, зықэра неихьаз ажэытэ қазацэа дыззыркыз ари аус дазыхандеиуан, хеигзarak қамтақәа ауаа рыматц иуан. Иус рацэан, иагыыхьантан.

Хатала иара ибзоураны ашьақатэара ахьаанкылахаз рацэан, ажэлар уи рдыруан, уи азы чыдала қатыр иқэын. Басри иус — ихьантаз усың, итахны дақэымшэазаргы, ауафы дишьхьан.

Ус шакэызгы, зызбара далахэахьаз, дызхааныз аус хьантақәа рааста, арееира иаха имарианы дазхэыцуан. Агэра ганы дықан, абжьақазацэа реааизганы иус ианалацэажэа, дзыниаз ауафшьрафы ихара шмачыз шеилыркаауаз, азэы дилакысыр қамло аус шырызбоз.

Аус еитдыхтэын, абжьақазацэа ирацэажэаны аус азбаразы еизгатэын, уи аифекаара зылшашаз цбоукы азктэын, арахь, азынра цэгъа ззырхэоз итагылан, табалаа ахьынхоз ақытақәа ашьхара ашьапакны иқан, ас ду шытан. Уи шытытаанза хэа цшышьақ ықамызт, Басри ишьразы ишишьтаз агэра игахьан, хнырхэышьа змамыз арыцхара қаларц алшон. Акызатцэық агэыгца изтоз —

Басри Алынџака дахьцаз акэын. Знык уаанза анеира анилша, ианшьа Ыапра Елкан инапакны даныкала дихьчарын, иус арееираггы амџакэа азицшаарын, апсыуа кызшьала, аус ахацырка зыкэнагаз иара иакэын, уи дианшьан, иаб Раифггы дыкан.

Басри рыцхарак даниар итахытџкэамызт. Иацаахыс акэын уи данидыруз, аха акыр шықэса дидырузшэа, диџызаны дицныкэозшэа акара дизааигэаханы ихы ибон, иара иахь гэбылракггы изцэыртџхьан. Дзыниаз гэнахарыла дшаниаз агэра игахьан, аха зегь рааста ихы-игэы акынза инеира зыбзоураз — ихымџапгашья акэын. Ишьра ишашьтаз атэы шидырузггы, дызтагылаз ашэартара ааста иапсуара аныкэгара апхья инаргыланы, уанза иитахьаз ажэа дацныкэаны, хьахэхьачрак кам-џазакэа, ишьа здыз ауаџы игэшэ акынза дахьнеигаз акырза дархэыцит. Даазхэыццыпхьаза гэаныла дааџэажэон: «Макьяна хакэуп! Иа, Анџэа, хапсуара хџэумырзын!»

Ыават ихы итагаланы иеихэашаз иман, азара иитазтггы.

Иара, иаалыркъаны дныџаба дџар хэа дшэозшэа, агыгшэыг еипш дыгэасцалеит хэа дзызхэыцуаз исас иблакэа ааихмыршэо дихэапшуа дтэан. Агэра ганы дыкан, ахта итеицалахьаз уи уажэы хыркъиага ажэакэак рхэара дышналагоз. Ускан, макьяна зхэара дахьымзацыз ажэакэаггы наиџаижьрын, иарггы дџагыланы дџарын, реиуараггы уи ала интэарын.

Аха Хафиз дтэан, уаанза дыштэац, ажэак иџыттымшэо.

— Сара сапсуара лакэызар, измитаа зеггы узра-џэхазеи? — апшэма дыззыпшымыз ала дааџэажэеит асас, уажэы, дахьтэаз акыр иџаариашаны, ихггы акыр иџышьтыхны илакџа дџапшуа. — Ак иапсоу уаџ дрыламшэа, жэларык рыхзасра. Иуатэасымшьеит!

— Угэы иалсит!

— Дара ргэы иалымсааит,— ихэеит зны. — Зажэа иакэиту апсыуа нагак уакэны урдыруеит.

Агəамтҗра дамеханакны дшамазгьы, уажəы, исас икынтəи иахəз ажəақəа изгəнымкыло дыкəмызт Ыават. Ихаќны инеихьан, измитəа рзы ифьтќьаз ажəа хьантақəа рхəара шиатəамыз. Уи иаха дааргəамтҗны Хафиз иахь фьц ажəылара дналагеит:

— Анцəа иныс, ауаа рныс! Аллах имафуп, уара ухы иатəоушьаз афыза, хара — табалаа ихайцəоу азəы ихы ишатəаимшьо. Сыфны ушыкоу ундəылтҗны, сытфəаншьап ытҗызхыз уизцоит! Ишəзеилоузеи, сыуа бзиа, ахьымзг сатҗазтҗаз иареи уареи? — итҗегь ихəарц итахызаргьы, аха мыцхəы игəамтҗра иахќьаны, иааизцəыртҗыз аимхəара днамеханакит уажəы.

— Ахьымзг уатҗазтҗаз уи ауаф иакəзам! — иеимхəара шыта инеихьтҗуеит анааигəахəуаз аамтҗазы, иажəақəа нытиркьеит Хафизгьы.

— Иухəашьоузеи? — иеимхəарагьы неихьтҗны, цьара мчык наитҗасызшəа аќара длсны иќəардə дагьыфахьтҗит Ыават.

— Аханатə сажəа анагзаха сутəзтҗгы, сзыниазгьы уахарын, иузымдыруагьы узеитасхəарын. Агəамтҗра уəноумтан... Иара усгьы, сызлацəажəарц икоу ахəара сзымариам. Мацк аќара уəааиқəкы, уххьазгеит. Уацсыуа хатҗаны ауаа урдыруеит, азəы имыхьыц ухьызшəа уеыкоутҗар, уарцхашьоит, хəмаргас уќазтҗарц зтаху цьоукгьы цəыртҗуеит. Ауаа хəынгақəагьы халоуп, иудыруеит. Уерумтан, ухатҗазар, уагьхатцоуп! — ажəала акəзаргьы, аха ахəа мəанитцозшəа аќара «акшара» дафьн, зытра итќьаз ауафы дырхынхəны итра атəалара аќны ацстазааратə цышəа ду змаз Хафиз.

Кырцх баапсык иқəнаузшəа аќара, ибѓа нырхəаны, ижəафыхьрқəа хьышышы даатəеит Ыават, исас илабжьагажəақəа дырзызырфəуа. Урт зегьы иахауан, аха ихы итагьежьуаз: «Ахьымзг уатҗазтҗаз уи ауаф иакəзам» хəа уаанза иихəахьаз ажəақəа ракəын. Ихаќны инеихьан: ицкəын итахашьа шыќалаз азы уаанза изымдыруаз

акы ыказар шауаз, исас иахъанза иара имахацыз акы ихъарц шитахыз. Уажъы дзыџа дтџан, уи иазыхынхъара дазыпшны. Хъафизгъы еиликаауан, иџапхъа ирыцхъахъа итџаз ауаџ, иагъа ицџыхъантазаргъы, ипа итахашъа шыкалаз азы имахацыз акы ыказар, иахъарц шитахыз.

— Иахъысхџогъы сара сзы ицхашъароуп, аха... — абас еипш, зны ихы днаџџызбаны, дызлацџажъарц игъы итџаз иаартны ахъара иенапшъеигеит. — Иа-цы ашыбжышътахъ абрахъ санааи, акалакъ зегъы еимыздеит, аха уџоны ахъыказ сзымпшшааит. Сназыз-таашаз цъара апсыуак дышцакамлари хъа сазхъыцны, чаижъыртак анызба сныџналеит. Абрака хъаибадырит уаанза исымбацыз уи ауаџи сареи. Исыхъыз мзакџа инаиахъаны, ицхыраара сизахъеит, иаргъы атакс: «Аихабы иматц аура сара сзы ицъабаазам, исуалуп» хъа даацџажъеит, ихъашъагъы, изыззарызеи, исгџапхъеит. Уи ашътахъ, чаик еицаажџеит, саргъы слахъаны сыкан. Убыскан ауп ианиасхъаз, сзышътаз уара шуакџыз. Ухъзи ужџеи анаасхъа, игџастеит ихы-иџы шааипсахыз, аха измааназ сзеилымкааит, уи азы иазтцаара Анцџа исгџеимырпхъеит. Абра, угџашџ аџапхъанза сааигеит. Аброуп иара шиакџыз ахъеилыскааз, арахъ дсыцны дааирцазы даныхтаскза, дызустаз имхъар ада цсыхџак имоуит.

— Идырны уааигеит. Дахъыччеит, хатџеимбеит, ахъынга! — игъы наитцасны даацџажъеит инацралаз Цъават, итыц днахытцны дагъыџагылеит.

— Утџа, уххъазгеит, — тынч дыниқџџажъеит, иаргъы игџамтцра акыр иџаамхны итыц акны деитанатџеит.

Мачк акара дааипеипшит, итџегъ ишъара днықџларц итахны.

— Цъават! Арака тџамбарала хзасрак, хыччарак ыказам. Иапсуара даанагеит! Сзышътаз уара шуакџыз иахъара сахъзаанза, ишысхъаз еипш, ажџа ситахъан, иажџа наигзеит. Арахъ ишиааиртамыз шидыруазгъы, ихы ааста сара, икъалахъаз еихабык, сыматц аура апхъа иргылеит,

сыхраазраауа акалакъ салеимтцеит. Ацсыуала ихы мѡа-
пигеит! — атцыхѡѡнтѡи иажѡакѡа дынрыкъѡыцѡгѡеит.

— Ацѡа ицѡѡуп! Ус еипш уѡѡрак илазар, иѡыза ди-
гѡагѡуазма, — иаѡа итынчын уажѡы Цѡават ицѡажѡашѡа.

— Иаргѡы саргѡы чыдала ѡаицѡажѡарц зтаххаз иара
иакѡзам, сара соуп. Иѡызеи иареи ирыхѡыз шрыхѡыз
иѡала исаѡарц зтаххеит. Убри сылсыршаанза, иаргѡы
саргѡы ѡаикѡшѡара атѡы уасѡар зтахымхеит. Абри ауп
иаѡа исыхѡыз.

— Иаѡа уалацѡажѡазтгѡы, усышьтуамызт.

— Саргѡы убри сазхѡыцит, — ихѡеит Ѥафиз.

Зыгѡа еилызкааз ахѡычы диеипшѡа, зны иблакъѡа
тырѡаѡа Ѥафиз днеиѡацшит Цѡават, аѡа уаѡа ажѡакгѡы
мѡѡакѡа, ихы цѡркѡаланы даатѡеит. Даамѡацѡакны
исас кѡнамгала дышиацѡажѡоз иѡакны инеиѡѡан, аѡа
уи гѡырѡас иѡамтѡакѡа, урт ѡѡыцѡа реикѡшѡара игѡы
инанамгазаргѡы, аѡа ианеикѡшѡаѡ, еибырѡѡаз атѡы иа-
ѡарц итаѡны, дизицшуан.

Ѣнутѡкала иѡааизганы, уаанза зызѡаѡ иѡѡаѡазгѡы
аитаѡара мыцѡѡым ѡѡа даазхѡыцны, аѡанатѡ аѡаи-
жѡыртаѡы Басрии иареи реибадырра шыѡалаз инаркны
аитаѡара дналагеит. Иатаѡым ѡѡа дзызхѡыцыз
акык-ѡѡак идырны днарывсзаргѡы, аѡа иѡѡатѡуп ѡѡа
иицѡѡазоз акы агмыжѡѡа, ажѡак иаѡшѡар итаѡымкѡа
азырѡа иаѡыз Цѡават илымѡа аѡынза инеигеит.

Акраамтѡ ѡыртуамызт уи ашьтаѡѡ ѡѡыцѡагѡы, ац-
сы дырѡацѡшьозшѡа рыхѡѡа нарыкъѡыжны итѡан. Еи-
кѡжѡаны атѡара иаѡын адѡаѡы, аѡаѡѡак акѡзар, амѡа
тыцѡсааѡѡан, мыцѡѡы аѡѡа ѡналаѡѡан иаѡѡтѡаз аѡада.

— Ѥафиз! — аарлаѡѡа ибжѡы нѡѡикааит ацшѡма. —
Ѥамѡаѡѡыцѡа итаѡашѡазы иѡаѡаз агѡра угама? — уажѡы
ихы ѡышьтыѡны, изѡаара атаѡ дазыцшны даатѡеит
ацшѡма.

— Агѡрамгашьѡк ѡѡаѡам, — имроукѡа атаѡ
ныѡаитцеит Ѥафиз.

— Уаѡшьрак кѡзѡаѡѡѡ азѡы исѡарѡуп иѡѡѡ уаѡа-
ѡѡѡма?

— Исахахьеит, зныкгы акәым! Амц зхәо иблақәа рылаггы дудыруеит. Сара уи иблақәа мыцрак рхысым-баалеит. Итахны дишьит хәа сзасхәыцуам.

— Ушасхәыцуазаалакгы, димшьыр акәын: ишьап-қәа хижәандаз, инапқәа дреихсындаз.

— Ахы зықәшәаз ахәыцха имазам, акылцшразггы аамта имазам! Дшишьытцәкьоз агәра анига, ихы ихьчар акәын, дагъхысит ицсы айқәырхаразы.

— Сычкәын ифыза дигәагъуамызт! — хамтак ашьтахь деитаацәажәеит Цъават.

— Икьарахә антацәы, афбатәи дахеит, аха Анцәа дахьимыгзеит.

— Ускан убра угылазшәоуп! — ихәашьақәа ши-гәампхаз аанирпцшит.

— Сарггы сыгәра угом! — игәы наитцасит Ҳафиз. — Акы уазсырхәыцыр стахуп. Ухақара пату зқәутцо уфызак, ҫык иацсоу акьарахә хамтас иутаны, арахь иара даахәны уара уалеишьырц ахысра далагар, ухы шцамфәау-гарыз? — Цъават диҫапшуан, аха иажәақәа ртак имахаит. — Учкәын абас еипш кәитцеит. Ифыза хамтас иитаз акьарахә итаз ахы тацәаанза — дишьырц ахысра даҫын!

— Уара уа угыламызт, сара уа сгыламызт. Ауафы дызшьыз иарггы дшьызароуп, сара издыруа абри ауп! Абас ауп ишықоу жәытәнатә аахыс, — ахьатцра игәы итамызт Цъават.

— Учкәын ахьымзг уатцеитцеит. Нас уарггы уаала-ганы, даеа хьымзгык уатцала, ушиашам шудыруаггы. Агәнахара даеа гәнахара ацутцарц утахуп, аха Анцәаггы ауааггы иуцьыршьазом.

— Исцьыршьар иснатозеи, исцьырымшьар исым-нахуазеи?! Гәыцра затцәык ауп ианггы сарггы иахзынхаз, убри ак аабар, хтынчхарын.

— Ашьоура шәаршабеит! — ичҳара хыжжуан Ҳафиз.

— Иакәымшәац издыруам. Лычкәын иара ихарала дтахеит хәа анлаҳа, иан дахыцсауеит. Лара данықамла,

саргы, — гэпцшааракгы ааизцэыртцит, аха иеаамхны, деитаацэажэеит. — Хачкэын итахашьазы хазлоу ауаа жэашыкэса раахыс ишырдыруа иаанхааит, — уажэы даагыатцэыгыатцэит Цэават.

— Цэахышьас исымоузеи?! — ари афыза иахап хэа дазыпшымызт Хэафиз.

— Иудыруа зегы умхэар камло, узыниазеи.

— Абри афыза сатэоумшьандаз! Уэы иакэнарганы иагызлоухэазазеи! Умахагыаха хэоума исоухэо?! Ишыздыруа агэнахара сатцалар утахума?! Сапсуара сырпхашьарц, сыламыс саграгыларц, Анцэа игэампхэо кэсцарц — абри аума исыдугало, Цэават?! — ыыц ажэыларэ дафын зычхара хыжжыз Хэафиз.

— Сузеилымкааит, — акы ихэарц дналагеит Цэават, аха Хэафиз днеипыфлеит.

— Уеилыскааит, Цэават, уеилыскааит! Басри ихарак шыкам шеилукаахьоугы, ипстазаара имухырц утахуп, ауаа ркны сычкэын ишыэ зуит ухэарц азы. Упшэмеи уареи шэгэартынчразы! Ус еипш акы аныкала, шэыпсы ахьынзатоу ишэзышьтымхуэ еидараны шэатцазауеит, нарцэыкагы шэнарышьтуам.

— Уи уара гэырфэс изуоурызеи, — уаха иихэарыз ифамшэеит, аха нас инацитцеит. — Атакси дакэыртэаны душьтит рхэеит, дабоушьти?

— Ианшьцэа рахь, Алынцэака! Иара ус итаххеит.

— Алынцэанза ахалара мариазам, — иажэакэа рцэакы аилкаара уадафын Цэават.

— Ихаларц зтаххаз дхалоит, — фэааиттит Хэафизгы.

— Убра уиашоуп! Зегы Анцэа иусуп, — днеилахьтшыны дахьтэаз дагыазкэыршэшэеит Цэават. — Ухы сырчит, сатоумтэан! Уиартэ мазеиуп, ушьтал, сара макэана саатэоит, — ишыапкэа дынрыхгыланы, ахышэахьгы днапшыны деитаацэажэеит. — Еикэжэаны атцаара иафуп.

— Уигы фэхэарак амоуп, — ихэеит Хэафиз, абасгы нацитцеит. — Уара иухэанеипш, зегы Анцэа иусуп!

Иаха дахьышьтаз ауадакны днеины, хчык ихы ина-
татцаны ацэартагэы днықәиеит ацшәма атдыхәтәантәи
ицәажәара чыдала гәыхытхытрак зызцәырнагаз асас.
Урт ааихарштны ацәа иенеитарц итахын, аха атцх акыр
ишаузгы, уаха лацәаахьшык изыкамтцазакәа ишшарыз
иаашеит. Ихы дыштагьежыц дтагьежьюан Алынцәака
амфә иқәлаз Басри.

Басри, дзыкәтәаз атакси ала Алынцәанза ахалара
уеизгы иауамызт, амфәггы мацбанак акәын, уи
инацтанггы, сыла ихфәан.

Қафәарқыт ақынза ианнеи, анықәцаф игәы нмыр-
хакәа, иитаххаз апара наитаны дноуижьтит, иара, уи
ақыта акалт ақны инхоз ифызак ишқа дымфәхыттит.
Ихы азкны дахьцоз ақытанза акыр набжәан, арахь, амш
ахәларәхь инеихәан. Аха уи азы адаггы, акыршықәса
абәхтә ицтакыз, ахтыс хәантақәа ицызхызгахьаз, иара
иацхәа итытцхәаз уи ауаф дымбакәа иқыта днавсны аца-
ра ихәтамызт, дыниацәажәарцгы итахын, еибырхәашаз,
иргәаладыршәашаз шьарда ирацәан. Уи ауафгы иара
иеипш ауафшьаразы итакыз азә иакәын.

Басри исасра ахьиитаз деигәыргәеит Зафер, ацсы-
уак ишихәтаз еипш, шьтәак ихьзала ишьны, агәы-
лацәа надцхәаланы пату иқәитдарц избеит. Аха иа-
ра итахымхеит: «Схы сыриашәанза ашьтәа афара
сыхәтам, иара усгы, ара сшыкоу азәы сибар стәхым» хәа
дцәажәеит. Акыргы еимаркит, аха атдыхәтәан афыцәа-
ггы иазааибәганы еиқәышахәтхеит. Зафер иан илырхиаз
афатә рхы алагзаны, рфыцәаггы рымацара инеидтәаланы
креицырфеит, атцх агәы ааифәнашаанза итәан еицәажәо,
еицырхыргахьаз ахтысқәа акыр ргәаларшәо.

Зафер идыруан уахәтәи исас дзыкәшәаз ауафшь-
ра шықалаз атәы, ианеицтакыз акырынтәггы изеитеи-

хәахьан. Иахьеидтәалаз, Басри иаб дизгәамтңны, дышидимкылаз, аштә дыштицаз атәы данналацәажәа, Зафер җааитит:

— Уаб идыруеит ушақәшәаз атәы!

— Идыруазтҗы даҗакала дсызныкәарын, мҗак сықәйтцарын.

— Идыруеит! Абахта аҗынтәи саныхынхә, мышқәак рышьтахь, Мезитка сизхалеит. Сара схатә изеитасхәеит ишыкалатқәкыз, уара ишысзеитоухәатқәкыз. Ашәкәы аныс! — тәабалаа ишырқазшыоу еипш, акәырканггы днанықәйт.

Иахаз иара изы иҗашьахәын Басри. Уажәоуп ихақны инеиуа ианалагаз, иаб агәылацәа ишырбоз, ишрахауаз ажәа хьантәкәа ахьиеихәаз, аҗныка дахьынеимышьтыз нақ-наказы иус арееира, арманшәалара ишазхәаз. Иааигәалашәеит, Хафизии иареи анеицәажәоз уи азы иихәаз ажәақәаггы.

Ашамтазы иҗагыланы, мацк акара акы инеицнацханы, агәылацәа иреиуаз азәы ибарц ртахымкәа, рыбжыы мыргакәа агәарбжъара иныбжыысны амҗаду ахь рҗылархеит. Ацшәма ихәтан исас икыта дналтцаанза инаскьагара. Иуалын, цъара акы даниарггы, днаивагыланы ихьчара, уи азы ипстазаара ахтынтцара атаххарггы, — ахтынтцара. Асас дсасын, рқыта иахьатцанакуа акы анихь, акыта зеггы рзы ихьымзгхон, ахьымзг, уеизггы апсра аастә еицәаз акы акәны рдыруан тәабалаа.

Акыта дгьылқәа инарылсынгыы акыр инаскьеит.

— Шьта ухынхәы! — Зафер наикәҗитит Басри.

— Сабоуцырхагоу, хнеицәажәалап, — ихәеит иарггы.

Ихы дацәшәартә еипш атагылазаашьа змаз исас акыта дналигахьазарггы, уи азырханы дхынхәыр ита-хымхеит, җнутқала цәалашәарақгы аҗинардыруа иалагахьан. Ицон ражәақәа неимхда-ааимхдо, даҗа жәамш еицызарггы, ирхәашаз рыман.

— Шьта ухынхәыроуп! — җааитит Басри, Алынцъака инагаз амҗа абжьалартә акынза ианыназа.

— Алынцъа уанбанзаказаауа?

— Иуасхәо сыздыруам. Снапы ианым... — издыртәкъомызт.

— Уахык сузәеиуеит. Уаанза апатронқәагы узысыңшаауеит. Амфа бзиа! — днаикәныхәаны амфа дныкәйтцеит.

Асы леизижьтеи азәырфы знысхъаз аграпара даныланы афадара днафалеит. Акраамта дизыңшуа игылаз Зафергы, днахынхәны амфаду даныланы ифынеихеит. Исасгы иаргы ашта интытцзар инаркны иааизцәыртхъаз ацәалашәара иахкьаны агәтынчымара шимац иман. Иеацәигарц итахын, аха доунашьтуамызт.

Ифнахы дхынхәит. Акыр ацәара шигызгы, уахадышьтамлакәа, амца аифәкра иафыз иан иналымданы аикәцара дналагеит.

— Хасас дцеит, — иаха иртаз асас днаилацәажәрц лтаххеит ан.

— Днаскьаганы сааит.

— Дабацо?

— Исеимхәеит, уск имазар акәхап, — ихәарц итахымхеит.

— Мазала шәтәуп, афәр.

— Ари адунеи акны маза ыказам, сан! — алаф ахь иниаигеит.

— Хазынак иоуп, аха пату ҳазиқәымтцеит, — хьаас илыман шьтәак ахьизырымшьыз.

— Уи гәырфас икабымтцан!

— Аңсыуала даазоуп: итәашьа, игылашьа, иаңсшәахәашьа.

— Сара сеипш, ус аума?! — уажәы ихы днахлафит.

— Зхы иацәшәо азәы иакәызшәа збеит. Ауафы дишьыма, уара уеипш? — иаартны даацәажәеит.

— Сара исшьыз — ауафара дацәыхаран.

— Ус умцәажәалан, нан, — инеифалырхьит. — Уигы анык длыхшеит. Данцоз сурфыхандаз, ма быста цхак изызурын, иңхашьарахеит.

— Уи гәырфас икабымтцан.

— Иуцдакыз дреиуоума? — зегъы еилылкаарц лтахын.

— Аиеи, сан, дсыцтакын, — рцѣажѣара ниртѣарц итахын, аха лара илуамызт.

— Ус акѣзар, ауафы дишьит, — ауаа зшьыз зегъы чыдала хазы еицтаркуеит хѣа лахахъан.

— Дdiamхашьит, сан. Ишьра итахымызт, аха...

— Убас акы дакѣшѣеит ауп. Идырны ауафы ицста-
заара имызхуа дреиуазам, иблакѣа рыла избоит.
Узицхраауазар, уицхраа! Рыцхарак дакѣшѣаны акы
импыткѣазар, ицымхраара гѣнахѣароуп, — уиала иаах-
лыркѣшеит ан рысас илацѣажѣара.

Амца неибаркныѣыцамѣыааигарцдахьиндѣылтцыз,
амѣыркѣара акынза днеиаанзагъы илацш нарыкѣшѣеит
акыта иатцганы инагаз амѣаду ианыланы иааиуаз ѣыцѣа
аѣыуаа. Иблакѣа аартцарны урт рышьтахъка дыцшуа
даагылеит, уаха азѣырѣы ыказар ибарц итахны. Лассы
агѣра игеит ѣыцѣа рыда уаха уаѣы дшыкѣамыз. Дырбарц
идахымкѣа аѣныка дныѣналеит азныказ, уантѣи
ахышѣ дкылацшны дырзыцшуа. Иѣны иамариашаны
итѣка ианааи, рыкѣѣа рагѣракѣа нарѣакны, уажѣы
акыта иалацшуа иаагылеит. Рыбжъкѣа имахауазаргъы,
игѣеитеит урт аѣыуаа акы шынеибырхѣаз, уи ашьтахъ
руазѣк иѣы ахырхартѣа нѣтаны, акытахъ инагаз
агѣарбжъара дныбжъаланы дшындѣыкѣѣлаз, тыцк акны
изымгыло зѣы зтѣакѣашоз иѣыза — уа иѣшааникылаз.
Ауацѣык аварахъшѣа атзы иалаз атѣѣымг акны икнахѣаз
ишѣакъ али-цси рыбжъара иаакынцѣаны, агѣыцѣ апат-
рон нѣтѣцаны, еитѣа ахышѣ днадгылеит ркыта иналалаз
уи аѣыуаѣ дизицшуа.

Зафер, ауаѣшьразы дтаркаанзагъы, еснагъ агѣ-
ѣанызаара ицѣаѣа иалан, дахъынхоз атѣылаѣы икѣаз
ацстазаара цѣбара инартѣахъан. Зымшала дтакыз
иреиуаз ауаа, ашьра кѣзтѣаз абахтѣа анихига нахыс,
икѣаитѣаз ахѣ ишѣеит хѣа ирыцхъазон, уи азы ашьѣоура
иашьталазомызт. Абахтахъ ацара аастѣа, ахакѣитратѣ
цстазаара шыргеитгъыз рдыруан, ихѣыцуан. Ашьѣа

цъбара злаз цъоукы ракәны ашьоура ртахазаргъы, ишырзымгәагъуаз идыруан. Зшыа рыдыз дацсыуамзар, уи атәы хазын, иргәагъыргъы каларын. Аха ацсуаа ркны, зыцстазаара хъаас измамыз хагакәак ракәымзар, уи афыза гәагъышыа рымамызт, ирзаанагоз рдыруан.

Жәафә шыкәса рацхъа икалаз ачаушь* ишыра атәы, икалеижътеи акыр аамта штцүазгъы, уи ахтыс табалааа зегъы иргәалашәон. Икаитцаз азы, Зафер азәгъы диқәыз-базомызт, уимоу: «Иххъандаз, аиаша каитцеит!» хәа ила-цәажәон. Ахтыс ахыикалаз инхоз икытауаа ракәзар, ргәы издуун, рыхымзг зыхъчаз иакәны дрыцхъазон. Абахта дтытцны даныхынхә, патула дрыдыркылеит: ацә изшыны, ачеицъыка катцаны ипылеит, ақыта рцарцәеи атыпхәцәеи, амырзакан архәаны акәашарақәа изеиқыркааит, аихаба-цәа ажәа бзиақәа ихырхәааит.

Икытауаа ирдыруан Зефер дзыниаз кәнамгала дшаниаз.

Уи ашыкәсан, дара табалаа иреиуаз азәы уафшырак катцаны дыбнан. Ажандармцәа акыр ишыталеит, ацъабаа рацәангъы идырбалеит, аха дырцыхъашәомызт. Ёнак зны, дзеихабыз ажандармцәа иманы Кафәарқыт далалеит, иара усгъы ацсуаа рахъ ацәымгтра змаз уи ачаушь. Акытауаа ааизганы, ауафшыфы дтцәахны дшәымоуп, дцәырыжәгароуп хәа дгылеит. Аха иагъа иеирцәгъазаргъы, ихәатәы ылымтцит, азәгъы дтцәахны дхәамазам рхәеит. Уи акны акгъы анизыкамтца, рабцъар-қәа рылихырц далагеит. Аха уигъы шилдмыршоз агә-ра анига, агәамттра иенатаны, акытауаа лаиркәырц иеацшыгеит. «Беилақъ атцака акъарахә тцәахны ибы-моуп, ицәырга!» хәа дыхтеикит, илацш зыдхалаз акыта еиуаз пхәыс цшзак. Лара ицәырылго хәа акгъы шлымамыз атәы анылхәа, ихамыждараз, лыкәа дынталаны «акъарахә ицшаарц» иеацшыгеит.

* Ачаушь (тырқә.) – ажандармцәа рыхәтак аихабы.

— Акъарахә змоу сара соуп, ачаушь, арахь уаапшы! — дахьгылаз дынтытцәаит ускан наскъашәа игылаз Зафер. Ибжы иаханы иара иахь дынхьапшит ачаушь. Али-пци рыбжьара зкъарахә аатызцаахьаз Зафер, илахьтәкьа инарбаны «атцыкь» аатиргеит, иаргьы деизкәаҕны дынкахәит. Уинахыс ақытауаа рхацәа ажандармцәа инарыжәланы рабцъаркәа рхырхит.

Дыбналарцгьы даламгеит Зафер, рацәак сықәшәарым хәа дгәыгны, иахьатахыз днеины иеритеит. Аха азакәан закәанын, иус збаны, жәашықәса наикәтцаны абахтахь ддәықәырцеит.

Ҡышықәса тцуан абахтахьынтәи дхынхәижьтеи, аха зымшала дтакыз иашьцәа шыкәзгьы, шьоурак азы ишьтаны имаҳацызт, иагымбацызт. Аха ус шакәызгьы, ашәарах дафьзаха, еснагь агәаҕанызаара иман.

Аеыуаф, иара игәашә ақынза даныназа, мацк акара иеы агәра наҕакны, амзырха дықәпшуа даагылеит, аха сзышьтоу ара дыкам ихәарашәа, иеы ахы иноужьны амфа неитеит. Убас мацара, агәарбжьараҕы иказ хцапшьба тзы ргәашәкәа рҕапхьа мацзак акара даатгыло, рымзырхақәа дныртапшуа днеиуан.

Тцака зфьза изыпшны игылазгьы ибзианы дибартан, уажәы-уажәы илапш наихигон. Иртахыз дыршәа имамызт, аха рказшьақәа рыла агәра игахьан бзиарак згәы итаны иныкәоз цьоукы шракәмыз. Реилахәашьа, рагәракышья, рхымфәпгашья ачыдарақәа рыла агәра игахьан урт шапсыуаамыз. Ицьеишьон, дагьрызгәамтцуан урт ауаа, абас имшәа-имырха апсуа қыта акны иааины, азәы дгыланы дыпшуа, егьи амзырхақәа дыртапшуа икартоз ахымфәпгашьяқәа. Ажандармцәа иреиуазар — уи хазын, цәгьарак кәзтаз азәы ианишьтоу зехьынцъара имшәа-имырха анеира иагьацәшәомызт, иагьацәыпхашьомызт, рус акәын, рышьтахька ахәынтқарратә мычрақәа ыкан. «Аха арт афьцъа ма апсуаа ишаҳқытоу рыздыруам, мамзар, акы иацәымшәо, пхашьарак злам цьоукы роуп», —

абас даахэыцит, харак дымцакэа даахынхэны, ифыза дахыгылаз ахь алеира иафыз аеыуаф дизыцшуа.

Уажэы, амзырха иныкэгылаз Зафер игэеитеит, урт афыцагы ажаэкэак неимхданы, уаха реынмырхакэа, исас дызланаскьеигаз амфала иласны ишындыкэлаз.

Иаалыркьаны мцак наихкьеит.

— Хай, шэабицс шэнагааганы, сысас иоума шэзышьтоу? — ибжы амзырха иныкэфит Зафер.

— Иухзеи, нан? — иангы, инаифыткьаз ажаэкэа лаханы, ашэ днылаххит.

Зны, ишэакь нкыдыргылары, дыццакы-ццакуа, акэакьта акны иказ, уаанза ишыххьаз имагэкэа ишъа-цара дналагеит.

— Иртахузеи ант ауаа? — ларгы урт гэалтахьан.

— Хасас ишьтоуп сгэахэуеит...

— Урыхзароуп! — фэалтит. — Акы анизыру, иан дрыцхаоит, — имагэкэа рышьацара даалгон еидш, апатронкэа зтаз ашэыра хэычы лнапы иантцаны лца днаидгылахьан.

Уи наидкылары, ишэакьгы аашьтыхны, днацаны амзырха дныкэгылеит.

— Угэуеаныз, нан, срыцхаумтэын, — илымха иаатасит ашэ инылагылахьаз иан лыбжы.

Агэашэ ахь дымнеизакэа, игэылеи иареи ирыбжьаз аанда инапы ныкэырсны, днахыцаны асы дахо имзырха шыказ ахь ифынеихеит.

— Иухзеи, уара? — найкэфитит, иара иахь дышнеиуаз аагэатаны иадэылтхьаз игэыла.

— Уеы сутароуп! — найкэфитит иаргы.

— Аебоурахь унеи, уа икоуп!

Зафер дласны уахь ифынеихеит. Ацшэма, акы наишьацаны, афны даафнытцны аебоурахь дни-аанзагы, аеы агэра нафатцаны иаатигахьан.

— Ёыкэпалла уцома, уара, акэадыр акэтца! — ибжы найкэиргеит, аха иара ацшэма иихэо иахауа дыкамызт: ишъацьбара аилашра иалагахьан, игэы аңызара аитахьан.

— Икалаз ухээр! — еиҥа наикәҕеитит. — Дызустада ихы ркыакыаны хгээрбжыара ибжыаз? — еиҥа иажәәкәа неихыгзеит.

— Икылахах азә иоуп, имҕа дыкәтатәуп! — ибжыы неиирхәит иаргыы.

— Җызара узызмури, уахыцо ухээр, — ибжыы иаха амч нәтаны наикәҕеитит ацшәма.

— Сара сазхоит! — иаафуан днакәтәаны иныттиркыахыаз иеы ашыапышытыбжыкәа ирылазфоз Зафер иажәәкәа.

— Анцәа хымзг уимыргааит, нан! Усзихычааит, срыцхауп, — архәара днавалаанза дизыцшуа, дматанеиуа амзырха дыкәгылан иан.

Басри ихы азкны дцарц ахытаһыз ианшыцәа ркы-
та — цабалаа рхылтцштра еиуаз ахыинхоз ацсыуа кы-
тан, иапызтазгы дара рабдуцәа ракәын, уиийхтеи абар
шҕа акыр жәашыкәса цуан. Урт Цабалынтәи ахтәара
рыкәшәаанза, шәки бжаки инареиханы таацәара ыкан:
ртаацәаракәа тбаан, хыпхыазаралагыы имацшымызт. Аха
урт реихаразак аамта азыблара иахәлабгахьан.

Алынцба ахабла азухәаргыы калон, җажәижәабака
таацәара ракәзан иаланхоз. Рхатәы цстазаара рыман,
рабдуцәа Цабал ианыхыз еицш: рбызшәала ицәажәон,
ркыабз-таскәа еичаханы иныкәыргон, урт рыла ишыа-
кәгылан рыпстазаара зегыы. Рабдуцәеи рандуцәеи уафы-
тәыҕса ихакны изаамгарыз ацбабаа дуқәа рхыргахьан,
1867шыкәсазырышыхатәылацшзаакынтәи ихыртцәа-ны,
ар рыкәыршаны агаҕахь инылбааганы, атәым шхәәкәа
иныртацаланы амшын инызхыртцаз инаркны. Изгоз
атыркәцәа, жәохә нызкыҕык ирзынацшуа иказ ахтәәцәа
оыцбараны еиоыршеит: рызбжак Стампыл аганыхала
идәыкәыргалейт, рызбжак ускантәи аамтазы Османтәи
аимпериа анапатцака иказ Румелиака инаргеит. Убарт
иреиуан алынцбаа рабдуцәагыы. Амшынчмазарей
азыржәтә амамзаарей ирыхкыаны антәара иалагахьан,

изтаз ашхақаа Варна азааигәара изыхгылаанзаггы. Антәара иағын, мчыбжык иназынапшуа иахыгыз-хгылазггы, ирыласхъан аршра чымазара. Азџағкы змоу ахтәацәа рыдкылара азәггы итахымызт, уи азы атыцантәи ауаа рееизганы урт рызхытцра иағагылан. Атцыхәтәан, Румелиа ахада Мидхәт-цашъа икайтцаз адтала: ар нарышьтит, атыцантәи ауаа цхъарцеит, ах-тәацәа рызхыгара иалагеит.

Ипсыз уеизггы ипсхъан, аха зыцсы таз зеггы зызхымтцит, амшын иагаз азәырџы калеит. Цабалаа ашъхатәыла иаазаз уаан, реихаразак азсашъа рыздыруамызт. Бзиарак иакәымшәеит зыцсы зманы изхытцызггы: шәа-цыцапла иғарыз дгылк акны еизырцеит, амацәаз еипш иаарыкәыршаны ар дыргылеит. Азныказы зыки фатәкәаки рыртәит, аха нас ирхаштит. Даеа џымчыбжъа абас иртәаны ирыман. Акы затцәык изларыцхрааз, — абахақәеи аеагақәеи меигзарахда ирзааргеит, ипсыз рацәан, урт зеггы анышә иататәын. Ипсызи инхази рееилдыргеит аныргәахәуаз аамтазы, ар рыкәыршаны идәыкәыргалеит инеиџша-ааиџшаны, рхырхартақәа хазы-хазны.

Алынцъаа рабдуцәа, мчыбжык рныкәара ашътахъ, Дунаи азиас апшахәахъы инаргеит, абра шәынха хәа рахәаны, иркышаз адгылкәа ддырбеит. Хыбрак уеизггы игыламызт, аха ашәапыцап мацмызт. Ртәыла ныжъны ихтәаны ианыкәтцуаз ааста иаха ихәыцуа иалагахъан ахтәацәа. Ипсхъаз ирытцашыцуан, дара рааста урт насып рыманы ирызхәыцуан. Еилыркааит, рхы ианамыхәа Анцәаггы дышрыцымхыраауаз. Рацхъа ирыпшааит рыпсцәа анышә изларташаз ажыгақәа, аеагақәа. Уинахыс, ахацәа гәып-гәыпла реааизганы ақытақәа рахъ инеиуа иалагеит. Иртаххаз хаала ирызтаз — итабуп аххәааны ирыдыркылеит, аха еилызкаарц зтахымыз — мчыла ирымырхит. Атыцантәи амчрақәа, ахтәацәа еиғыркаауаз ақәыларакәа иркәырхырц збаны, рахъырхәразы, акырынтә ажандармцәа рыжәыртцеит. Аха урт ржәыларакәа лытцшәа

дук рмоут, раанкылара мариамызт, апсра абла итапшуаз, агыгшөыг казшыақаа шытызххъаз ауаа.

Атдыхэтэан, ажандармцэа рхатыпан атыпантэи амчрақаа рхатарнакцэа рзаауа иалагеит: ацэажэарақаа картцеит, ишрыцхраауала ажэақаа рхэеит. Уинахыс акыр ацхыраарақаа рыртеит: ыуардынла акырынтэ ачарыц рзааргеит, еихацсыхэла еикэдыршэеит, апсра иацэынханы иказ ахэычқаа ахш рызташаз жэхьақэакгы рзаарцеит. Уртқаа раастагы рыцсеикэырхара иахэашаз ус дук рыкарцеит, азин рыртеит ртаацэарақаа рзы ахыбрақаа рыргыларакны уи иазказаз атыпантэи аболгарцэа рхы иадырхэарц. Ражэа иамеижьеит, мышқэак аатцаанза, акаимакам иуафы уахь иманы днеит, еихацсыхэла еикэшэаз, уаа шөфык иреитцамкэа аболгар уастацэа. Урти дарей неицхырааны, азынра ааианза, рқьалақаа рхатыпан, рхы аларыгзартэ еицш иказ ахыбрақаа дыргылеит, ахэыштаара ыыцқаа еиырыкааит. Уинахыс, шамахамзар, қыларак карымтцеит, инеилабжаны реаныркылеит.

Шықэсқэак ирылагзаны арахэ-ашэахэ аныртцеит, адгыл жэырттрақаа хкьаны ирызхашаз аеафарақаа таргало иалагеит. Ашықэсқэа цацыпхьаза иаха-иаха ршыапыикэгылон, рыцсрақаа мачхон, раагартақаа ирызхауан, излаз ауааи дарей нхарала еицэыхаразаргы, ыакьяфас еибабон, апатуеикэтцарагы рыбжыалахьан, рыцсадгыл рцэыззаргы, аха ари атэыла рыцсы еикэзырхашаз тэылак акэны иакэгэыуан. Аха уахь инанагеижьеити жэашыкэса аатцуан еицш, ргэыгтрақаа рымызхыз даеа аамта баапсык иаатагылеит, Дунаи азиас ирны ари атэыла иалалеит аурыс хэынтқар ир. Иалагеит аибашьраду. Асултан ир рхадацэа икартцаз аапхьарала ахтэацэа иреиуаз, ахысра зылшоз ахацэа зегы рыцсадгыл икэызцаз ар иреагыланы ирабашьырц ирыпхьеит.

Мызқэак рышытахь иаарылафит: ахэынтқар ир ихышхытэаны ицоз азиас иафызаха, рпынгылақаа

зегы пыткъаауа ара ишафыз, асултан ир урт раан-кылара рылымшакэа ахьатра ишалагаз. Ейта иааа-гылеит жэашыкэса рацхэа изтагылаз аамта баапсы афыза. Жэйтэнатэ аахыс ари атэылакны инхоз атыркэ-цэа, амфадукэа ирзымкуа ейжэыланы ихтэаны ацара ишалагахэаз шырдыруазгы, акыр мшы ртыц иахытцамызт табалаа: атыркэцэа хтэаны ицозар, иахьцашаз рыман, ртэылатцэа рзыпшын, дара уака ирзыпшыз, изыкэгэыгуаз хэа акы ыкамызт, рыпсадгыыл ахь хынхэышэа усгы ирымамызт. Ахьатра иафыз асул-тан ир ирылоуп хэа ирдыруаз, аибашьра иргаз ркыта еиуаз ахацэа, иахэа-уатэы акыта иаалалап хэа ирзыпшын. Ускан урт иразтаарын, дара ишырхэо иныкэарын.

Аха изырымшит. Шамтак азы, ркыта афадахэла иказ ахэы хараки иахыууаа рфаархеит абзарбзан хкэа. Агэыз-гэызхэа ана-ара апжэара ианалага, амца зкхэаз рхыбракэа ааныжэны, хымапсыма рхэыцкэа аашьтыхны, ихтэаны амфа иныкэаеит даргы.

Ирышэталаны иаауаз ар ирцэыфуа, иахынзарыл-шоз ала еиханы ацара иафыз табалаа рыхтэацэа, мыз-кы иазынапшуа аныкэара иафын, амшын ахыкэ инфэыкэ-гылаанза. Изнысыз амфа хэанта акны еицэыхкэаз рацэафын, амфа рызхымгакэа ицсыз, анышэ иазташаз дрымамкэа, иахьцсыз атыпкэа ркны ишэтан. Иахьнеиуа ирцыло хэа азэ дшыкамыз шырдыруазгы, ирыдыргалаз шхэакэак инырталаны Тыркэтэыла агафэхэ инеит: иршэымкэа-ирхамкэа, ирфо-иржэуа рымамкэа, ршыап-кэа инарымго...

Интэаз — нтэеит, изыз — ызит, аха апсеикэхара зразкы иалаз, апстазаара ртахын.

Азныказы, ахтэацэа рыцхыраара аус иазкыз ауаа, уаанза аруаа рыекэа ахьтарклоз хыбракэак нарытаны, мышкэак ирызхашаз афатэи шэтцашэххэаки рыла ацхыраара картцеит, аха мацк акара рыпцкэа анаавырга, урт аетракэа рныжэра рыкэшэеит, фыц изхытцауаз онартцар акэын. Урт рахынтэи изыкэгэыгшаз акгы

шыкамыз агәра анырга, еита зхи дарей ааизынхаз
табалаа рыхтәацәа, дара-дара неицхыраауа, атәыла
реынагәылахаланы, иаха иахьчап ахыргәахәуаз,
ашәапыцап ахыкәз абнарахь еихейт.

Еибакейбашьтуа, ацсатцлакәа ахыгылаз аккара
акынза уаха нарылымшо ианхала, рыцсы ааитаркырц
итәейт. Иаха агәамч змаз иреиуаз ахацәа, интытц-
аатытцны ицшыхәны ианыхынхә, уи атыц ааигәара
оыцъара-хыцъара азыхькәа шыкәз рбейт. Иреихабацәаз
рхы неидкыланы инеилацәажәаны, азынра абри атыц
акны ирхыргарц рызбейт: абаашкәа ирфызаха ацсатц-
лакәа гылан, иаакәыршаны амца злейкәыртцашаз
мейтзарахда амґы ыкан, азыхькәа ааиуан, иара усґы
ргәы зыхшәахьаз ауаа рынхартакәа акыр ирцәыхаран,
атыцґыакырииашаран, зныказынра рыхганы аапнынза
ианызней, рхы ахьнытцдыркышаз хыбракәак рыргыла
реазыркын. Раамта маґын, сык леианза фатәыла
рееикәдыршәар акәын. Зны инеилацәажәаны, нас гәыц-
гәыцлареааошаныақытаҳаракәарахьамоаикәлейт. Ғыц
ирылагейт: арахә рґычра, ақәыларакәа, архәракәа. Урт
зегьы ашәа рыцын. Сык ауаанза, ирулакґы, аапынранза
рыцсы змышьтышаз афатә еизыргеит, рқәыларакәа раан
ирыцәтаҳаз рыцсыбаоқәа цъара инмыжкәа, сакасала
ихаргалеит. Уи инакәыршәаны, насыцны, рышьтакәа
хызоашаз асоура иалагейт. Иауан: мацк иааихбар, ґыц
иналаго, мақәахәаранза иоаскьяанза. Ацсабараґы
даара ираған. Зыцсы нханы икәз рахьынтәи зегьы
аапын изапымлейт, аихарак, ақәра змази ахәыцқәей.
Аапынранза анеира зразкы иалаз, зшьамхкәа инанагоз
зегьы рееидкыланы, еицхырааны рхы ахьнытцдыркышаз
иаоцамыз хыбракәак рыргыла иалагейт, цъоукы
ажәырттракәа рыхкьара реацшьыргеит, цъоукґы еита
«ишәарыцо» ақытакәа инарылалейт. Ирыгыз рацәан,
аха дара зышьтаз — зда цсыхәак рымамыз ракәын:
ацәағәага цәкәа, ацәматәакәа, иларыцсашаз ацьықәрей
ажәла, изладрашәашаз аеагақәа.

Убриаахысижътеи абрака инхон.

Дышзахэоз ала Алынцбака ахалара дафын Басри. Икны ишытаз аграпара мѳа, мрак анаапха ипсасишан, аха уи ацѳаарагыы ыкамызт, игылахъазаргыы, адгбыл аныкѳхашыак амамызт, алакытца тылашыцаа адгбыл иахапаз ажѳан лашыца иоунашытуамызт. Ишыапкѳа ныкѳаиргылацыпхъаза агѳыре-гѳыреѳхѳа абжбы го атцаа наитцаѳеуан, зны-зынлагыы дныкѳшыкѳрааны дынцѳытцахуан, аха иѳекамыжъкѳа деиханы анеира дафын. Зехынцъара, ауапа шкѳакѳа рыкѳыршѳѳызшѳа, сыла ихъан. Уарлашѳарла имѳа азааигѳара игылаз атцлакѳа акыр рхы иацхраахъан, ирыкѳыз реидара хъантакѳа реихаразак тѳака иларышътхъан, ахааназы имызтрашѳа, икны рытѳакакѳа ирытѳажбын.

Иара дышцац ацара дағын: асадарақәа днырхало, анаарақәа днырғысуа.

Ус, акыр иаапсахъаз ишыапкъа мацк акара рыцсы диршьарц збаны даатгылеит, илацш аартдарны иапхъака иказ ахэы харак днахьыцшит. Данхэычыз аахыс иагъараан ари амѡа данысхъан, идыруан, уи ахэы аефын за данзыназа, иблакъа ишаарыхгылоз ианшыцэа рқыта. Аха макъаназ уи харан. Уажэы, ишыапкъа неитаганы, даахэны дызнысхъаз амѡахъ дыцшуа даагылеит. Илацш иаатцашэеит аграпара мѡа ианыланы иара дахыкыз ах ахалара ишафыз ѡыцъа аеыуаа. Игэеитеит раашыагы, ишзахэоз еиханы, изыкэтэаз аекэа рыцхамшыакэа асы иарханы. Зны, алынцъаа рычкэынцэа иреиуазар калап игэахэит. Урт рцэаѡакэа идыруан, еык ианакэтэа тынч аныкэара рказшыа иаламызт, ргэыцъбара иннамкыло еснагъ иццакуан. Еита иефынеихеит, ѡнуткала иаха иеааизганы, имч ааѡбатэны, агэтынчымра изцэыр-тцхъан, агэеанызаара уеизгыы иман. Деиханы ацара дафын, аха зны-зынла даатгыланы ишытахъка дынхъапшуан. Аргамма ибартан, иаргыы даргыы ирыбжъаз ахарара иаха-иаха амацхара ишафыз. Дара еыла икан, иара — шыапыла, дара ѡыцъа ыкан, иара дазэын.

Агәра игахъан, урт ауаа, изықәтәаз рыгекәа ирмеиг-закәа, иаханы иара изы ишаауаз. Имч зегъы еибытаны дааццакит, ихъзаанза иацхъака иказ аккара акынза анеира дахъзарц итахны. Дназеит уи атыц акынза. Дахъылацшуаз ибартан изымдыруаз урт аеуаа акырза ишизааигәахаз, уажәы-уажәшътан ишынеихъзоз. Амфаднымфохытцны, акыр ихтәалаз асы днаханы ифынеихеит, харакгы дымнаскъакәа, игылаз ашәтцла кьантаз ду иенавакны даагылеит. Лассы иблакәа иаарыхгылеит ашәах рфытцач иаазгоз аекәа ирықәтәаз урт афыцъа.

Иара дахъымфохытцыз атыц акнынза ианыназа, ацхъа игылаз ауаф иеы агәра нафакны иааникылеит.

— Абрахъ дымфохытцит! — Басри дахъавтцагылаз илымха иаатасит тыркәшәала иаацәажәаз уи ауаф ибжы.

— Ишътакәа збоит, —ибжы аагеит ашътахъка иааиуазгы.

— Шәзышътоу сара сакәхап, ара сыкоуп! — ифәацаз ибжы нарықәиргеит, зшәакъкәа аармазеины ахысра рәазырхианы иаагылахъаз, изымдыруаз ауаа.

Уи инақәырццакны руазәк дхысит, ахгы иара дзывтцагылаз атцла ацәа инацәывасны иныбрит. Ахысра далагеит афбатәиггы. Икъарахә зкыз инапы дызвагылаз атцла инавырхәхәаны фынтәка дхысит Басриггы, аха уинахыс дзеихсуа цкъа дымбакәа ахысра итахымкәа иеааникылеит, ихкәа дреигзон, меигзарахда ртыркъара итахымызт, иара уггы ицәмачын.

Рыгекәа инырфәжәпаны, ргехъакны иаагылахъан урт афыцъагы. Рцәарақәа ибон, аха ихы камшәартә еипш дхысратә акара ибартамызт. Дара ахы ишаз-рыцхамыз рныцшуа, уажәы-уажәы иршъырц иртахыз дызвагылаз атцла ацәа нахырццо ахысра иафын. Аха аамтак ашътахъ, рхысрақәа лытцшәак шаимууз иаз-хәыцзар акәхап, иаакәытцит.

— Шәызустада, сара скынтәи ишәтахузеи? — атынчра ихы иархәаны ибжы нарықәиргеит Басри.

Азныказы изтцаара атак имахаит, аха шәымтақәак
рышьтахь урт рузәк ибжы гәаҗаза җааитит:

— Арахь уаацәырт, ухатцазар!

— Сара шәсышьтазар, сахьыкоу ахь шәааи! — иара
иахь рҗынархар, раҗакра иаха изымариахон. Уаха
рыбжы анымга еита нарықәҗитит:

— Шәызустцәада?.. Сара скынтә ишәтахузеи?..

— Уаацәырт, уаацәырт! Хзустцәоугьы уаххәап,
иахтаугьы еилукаап! — ибжы наиргеит аҗбатәигьы.

— Цьаханым агәашә ухарбар хтахуп! — рузәк
иччабжыгы ааҗуан.

— Шәзышьтоу — сара сакәзам!

— Уара ухата уоуп, Басри!

— Шәеилыскааит!

— Нас, уаацәырт, ухатцазар!

— Акәрышь азы зан дызгәаҗьуа, шәара амацъанақәа!
— еита ибжы надирхаит, иара ишьразы иаарышьтыз
цъоукы шракәыз мҗашъарыда еилызкаахъаз Басри. —
Сахьыкоу шәааи, шәхацәазар! — даҗа аҗәа «хаақәакгы»
нацитҗеит, аха уи атак имахаит.

Акраамта рыбжы гомызт, ахысрагы иакәытцъан.
Дахьгылаз илымха кыдтцаны дзырыҗуан, аха ины-
таба ицазшәа — иарбанзаалак шытыбжык дара
ахьыказ ахьынтәи иааҗуамызт. Уи иаха агәтынчымра
инатон, ирхәыцуаз издыруамызт, рузәк идамхаргы
дахыкәшаны, ишьтахькала дыиасыр ауан. Рыбжы ангоз,
ианхысуаз, ма иахьыказ идыруан.

Ус, иаалырқьаны, инеиқәырццакны, аҗыцъагы
ахысра иналаҗеит. Басри игәеанызаара ааихаштны,
дагъаагәамтны, ахысра иҗыназкны мацк акара атла
днавтит. Илацш нарықәшәеит, урт аҗыцъагы еишь-
тагыланы, уаанза ианитцахъаз ишьта ианыланы, ижәы-
ланы иара дахьыказ ахь анеира ишаҗыз. Али-пси
рыбжъара дхысит ацхъа игылаз инаикәкны, иагъ-
гәеитҗеит уи ауаҗ акаҳара дышналагаз. Уажәы дым-
тысзо дахьгылаз илымха иаатасит дышхәыз изыр-

дыруаз уи ауафы иғызбыжығы. Дара-дара ажәәқәак шынеимхырдаз иаҳаит, аха еибырхәаз иаҳартә иҕамызт. Еита атҕла даавтңны илаңш нархигеит, инеикәырццакны ахғы нрыжәитцеит. Уи назырханы, еита атҕла ие-навеикит: дымтҕысзо, ашәарах деиңшха илымҳақәа кыдтңаны дзырҕуа. Уажәы иааинырит иарма жәәахыр абызбызра ишналагаз, дласны инапалагы иааимидеит. Агәра игеит ахы шизывасыз, ажышәа иаламлакәа, ицәа нцәықәырссаны ишцаз. Аха иара даргәамтцит, иара усғы ашәа ахылтҕыз. Игәы наитцасны, атҕла даавтңны, ахысра иеазырхианы инапы ышытхит, ажәыларагы игәы итаны шыәәак ныҕаитцеит. Аха уи аамтазы иаагеит даәа хысбжык. Илаңш наикәшәеит, ишәақь агәыцә тцака ирханы дышхысра игылаз аеыуаф.

— Зафер?! — неикәеитит.

— Уеибгоума? — ибжы ааиргеит иаргы.

— Сеибгоуп, Зафер! — иара дахыгылаз ах иеынеихеит.

Рацхәа илаишьтыз ауаф, ицсы ихытцхәазшәа акара дымтҕысзо, имҕа апцхәа ҕыцха дыштан.

— Уҕагыл! — ибжы наикәиргеит, днеихагыланы.

Акыр дөеихеит иара, аха агылара илымшеит, илшартәгы дыҕамызт, иуатәа ашәпара ашәа алыҕуа ицон, иарҕа жәәахыргы ашәақәада ахышын.

— Сыцсы уаңшәмахеит, ҕ-хык ракәзан исзынхаз, — Зафер днаидгылеит уажәы.

— Уст ари, уара иутәуп, иахьутаху иухәааит! — иара иахь днеиаанза урт ирхиххәаз ашәақьқәа руак наиирцит.

— Абри ахәынга цъара дызбахьеит! — ҕааитит Басри, зыжәәахыр ашәа ахышыз, асы илатәаз днаиҕаңшны. — Ачаижәыртаҕны! — иааигәалашәеит. — Сышәра шәнапы ианызтада, шәаазышьтыда? — иажәәқәа наикәипсеит, аха иара атак ҕамтқакәа, имариа имазтҕы днылбааидарашәа диҕаңшуан. Азтаара иртеит иыызагы, аха ихәаақәа изымычқакәа интицаз иғызрақәа рыда, еилырганы акгы имхәеит. Уинахысгы акырза зтаарала

ихтаркит, шәәқышьхәала инарыс-аарысит, аха иртахыз
рыздырхәомызт.

— Хара ххала хааит, азәгы хааимыштзеит, — акыр
дандыргәәк җааитит руазәк.

— Хшәарыцаәцәоуп, — иҗы ааиртит аәбатәигы. —
Асы анаулак, ашьабстақәа лбаауеит хәа аадыруан.

Ибжы ныхтаны аччара дналагеит уи захаз Зафер.

— Аиаша ухәеит, ашьабста дафызоуп Басри!

Уинахысгы акыр идыргәамтцит, аха «шәарыцара
ишааз» ада акгы рымхәеит.

— Аамта хамгап! Арт Еспеиа еиуоу лазцәоуп,
рцәажәашьала издыруеит, иахшьуазаргы, иаазышьтыз
рхәазом, урт ус икоуп. Аамта хамгап, — дзыргәәтеиуаз
мцак наицралахьан Зафер.

Еспеиатәи алазцәа ауаәшьрала зхы ныкәызгоз ракә-
ны атәыла зегы иадыруан, хатала иара иидыруазгы
азәырфы ыкан, абахта ицтакын.

— Цқәа хазхәыцроуп, — аццакра итахымызт Басри.

— Мыцхәы ихәыцыз ишьа изымуит рхәеит.

— Ашьа зду сара сакәзам.

— Уршьырц ртахын, иуеихсит, ушьа ултцит, —
ишәақыгы ааирмазеихьан. — Арт уаа хәынгақәоуп.

— Уеаанкыл! Рхы иахәазом. Иахнаалазом, ицха-
шьароуп, хара хәцсыуаауп!

— Дара ракәытгы?..

— Дара ртәы хазуп. Иаазышьтыз еилахқаароуп, —
иара изы ихадараз дазхәыцхьан Басри.

— Иаазышьтыз узымдыруа укоума!

— Дара рәала исаҳароуп.

— Ирхәап хәа угәыгуама? — ишәақь аңынтагы
длахеит.

— Мчыла ирымур — хаала, — икайтдашаз дазхәыц-
хьан. — Иара усгы, ара ихазныжъзом, ауаа амфа иануп,
азәы имбаргы, азәы ибоит, — еиликаауан ыцъа рышьра
зашьак шаимуоз, ажандармцәа адырра рызто цьюкы

шыкалоз. Иара имшала баацсрак ианиарц итахымызт
ианшыцэа рқыта еиуаз ауаа.

— Нас, хамгылап, — дааипххэыцааит Зафер. —
Хашьты, ршьа рылабаанза!

Зны, аиѣахысрақэа ианрылагаз ирҳаны ионы ицаз
аеқэа рыпшаар акөхеит, иагырыпшааит, акыр аңбабаа
рбазаргы, икны иааргеит. Рөыңыагы неицхырааны, зхы
иахэартэеипш икэмыз алаз дөышьтыхны, уахь данхалоз
дзынтэалаз акэадыр днакэыртцеит, ахэырцьын еипш
нак-аак деибакэпануа, аеы агэрагы зшьапы инанагартэ
икэз иөыза инеидыркит. Алынңыака амөа инықөлеит.
Басри алазцэа руазэк иеы дақэтэаны апхьа дниуан,
Зафер ашьтахьза дыкан, рыбжьара икан аткэацэа.
Акэадыр иахажьыз ахьаакэа шимаз иныпшуа, уажөы-
уажөы даагызыгызуан. Аха игызбжьқэа дара ракөым,
иара иөызагы игэафынза инеиуамызт, ихатөы хьаа
иман. Ажэақэак неимхда-аимхдо инеиуан Зафергы
Басригы, изларзауаз ала иццакуан, асы еиматцэаны
аура иалагаанза рхы азкны иахьцознза иназар ртахын,
аграпарақэа анеимапса, ахалара иаха ишырцөыуадаф-
хоз иазхэыцуан. Алынңыа ашьха ашьапаны икан, уаанза
макьана акрыбжьан, азын мшы кьафын, ахэлара акыр
иазааигэахахьан.

Ахэы инхьтңны албаара ианалага, аныкэара иаха
имариан, Алынңыанзагы шыта рацэак бжьамызт. Лассы
рлымхакэа иаартасит, еиматцэаны алеира иалагахьаз
асы иалыөуа иааөуаз, акыр ихэанчаз алашбыжьқэа.
Макьана ишылашаз ақыта иналалеит, уаанза зыбжьы
змыргацыз алақэагы, цөоукы шаатцөкьоз агэра ганы,
еицлабуазшөа, иаакөымтцэакэа ашра иафын. Уажөы
Басри дхэыцаахыс иидыруаз амзырхакэа дныртапшуа
дниуан, иаацэыртңны урт иаарықөгылахьаз ахацэагы
иидыруаз ракөын. Жөашықөса дахьтактыз иагыараан
игэалаиршөахьан игөбылра здыз урт ауаа.

Даргы ахынапшуаз цөоукы шнеиуаз акара акөын

ирбартаз, ауапа шкәакәа рычтыхәхәаны инеиуазшәа а́кара асы рықәнаухьан.

— Иаажәго дарбан, уара, иееимыз акыр калама? — ибжбы нарықәиргеит амзырха иқәгылаз хатқак.

— Мамоу, Хамид, цәгыарак ы́кам, — а́такс ибжбы наиргеит, нарықә́ызытыз уи ахатца ибжбала дыздырыз Басри.

Ианшьа Цьапра Елкан игәашә апхьа ианнеи, шы́та даатгыларц Зафер ибжбы наикәиргеит. Рацхьа иара дынеыжәтцит, дынеыжә́цит Зафергы. Асы зықәнауз атцла бажә дафызаха, а́еы а́гәра шикыц икны даагылеит уаха наилымшо амфә иараа́цсахьаз алаз. Уажәы-уажәы агызра дша́фыц да́фын еифырфе́а акәадыр иакәызыгы.

Агәашә ааиртырц иена́цшьеи́геит Басри, а́ха иааиз-цәыртцыз алакфә́кра дааннакылеит. Ацәшә́ара иман, иаб диеи́цшха, ианшьагы дыцә́хашхәуа дипылар хәа. Ихы даи́ааины, фыц иеы́назикит уи аартра. А́ха дахьимы́згеит, макьана изустцә́оу ши́зымдыруазгы, цьоу́кы шы́ртааз аагә́атаны, дласны дара рахь зфә́зхахьаз арцыс. Зны, уи аартра иа́цырхагаз асы шы́апыла ины́ц-хьахә́хәа-аа́цхьахә́хәаны, днаханы, иаартны иа́цхьа игылаз ауаф деилика́арц и́тахны д́неи́фә́цшит.

— Басри соуп, Ерол! — дши́зымдырыз д́назхә́ыцны фәа́аитит, дааласны изна́пык ала асы зы́кәныз ихы-и́фы ааиры́цкәеит.

— Басри! — иеы́неигә́ыджьы́ланы даагә́ыди́кылеит, иара дантаркуаз жә́охә шы́кәса рыда зхымт́уаз ианшьа и́ца.

— Иу́зхәит! — дааигә́ытцы́хәхә́ала даагә́ыди́кылеит иаргы.

— Саншьа дышца́коу? — маанала ды́ниазт́ааит.

— Ды́бзиоуп! Уа́ара дазы́цшуп. Арахь, уара у́кам, — уинахыс игә́ы аа́тынчхеит, ацәшә́ара има́згы неихы́тцит.

— А́сас а́цсшәа иа́хәа, — деи́таа́цәажә́еит, Зафер иа́хь ма́чк а́кара ина́пы нархханы.

— Бзиала уаабейт! — инапы ааимихит, уи ашытахь, ағәра кны игылаз алаз ацсшәа иеихәарц иеыназикит.

— Уи уикәатц! — ибжыы найкәиргеит Зафер, иаргыы, изымдыруаз ак шыказ ихшыф азцаны иеааникылеит.

— Арахь, аштахь шәааи! — ацшәмара ааникылахьан Ерол.

Иацхьа Зафер днауижьит Басри, уи дсасын, ацхьа анеира ихәтан. Иаргыы днаишьталаны сыла ихкьаз ашта дынталеит. Дахьаадәылтцыз дахымтцкәа, афны ашә ацхьа игылаз ианшьа даагәтаны, дласны иара иахь иефынеихейт. Аха диґамгылакәа, иара икны анеиразы шыаґак акара шигыз, зны днеиґацшны, нас, мацк акара ихы найкәыжьны даагылеит.

— Уааит! — ажәа затәык ихәейт Елкан, иахәшьаца шиакәыз анидыр, аха гәахәара дук инимырцшит.

— Ушцакоу, саншьа? — ф-ажәак ихәейт иаргыы, нас ихы налыркәны, ианшьа мацк акара зґааирхаз инапы аанкыланы днагәзны, иеаариашаны даагылеит. — Ари сфыза иоуп! — ихәейт, иаарыдгылахьаз Зафер изы.

— Бзиала уаабейт! — ибжыы найкәиргеит Елкан, инапгыы ааимихит.

— Агәашә акны цьюуы гылоушәа збоит, — урт арахь изаашәымгазеи аанарго даацәажәейт Елкан.

— Ацшәма ҳаумазтаакәа... — иажәа намыгзакәа даатгылеит Басри.

— Шәара ишәыцзар, арахь иаажәга! — уажәы иахәшьаца днеиґацшит, сара сазтаара затахузеи аанарго.

— Иацсоу цьюуы ракәзам, саншьа. Афыцьягыы ахәрақәа рымоуп, — ихы найкәыжьны даацәажәейт уажәы.

— Даґаа уск уеаложьит, — иееимыз акы дшаниаз даазхәыцит аншьа.

— Иара ихароузеи, дыршьырц ртахын, — дласны ґааитит Зафер. — Цьюуы иазыркит, — инацитцеит.

— Досу илаитдаз ауп иааирыхуа, — ихы-иҫы ааип-саххъан Елкан. — Изеиуада? — уажъы азэгъы ди-ҫапшуамызт.

Зафер, амѡаҕны изыниаз ахтыс еитазхӧарц зыхӧтаз иара шиакӧыз дназхӧыцны, иааркӧаҫны ацшӧма изеи-теихӧеит иҕалаз ахтыс атӧы. Хамтакы ҫымтӧа дгылан иара. Иахӧшьаҫа иҫызагъы иаргъы, аиҕабы ихӧыцра иаҫырхагахарц рҕахымкӧа изыпшуан. Елкан агӧра игахъан, урт ауаа Басри ишьразы ишьтазтаз — ишьа здыз ауаа шракӧыз. Иара ихӧыцшьала урт еиликаауан, рычкӧын дишьхъан, ршьа рурц рыхӧтан, жӧйтӧнатӧ аахыс ус иҕан. Аха изидкыломызт, дара иреиуаз ҫыт-ҫык шыҕаз, арахъ — алазцӧа рнапы иахъанырттаз. Ирҕыишьомызт, ҫӧоукы рнапала аҫсуа ишьра рхы иахъатӧаршьаз. Урткӧа раастагъы игӧы ҫнакаауан урт алазцӧа акы иаҫӧымшӧакӧа, аҫсуа қытахъ амѡа иҕӧыз аҫсуа ишьразы ишьталара ахыргӧагъыз.

— Алақӧа! — абри ажӧа затҕык ихӧеит, ихӧыцра даалтцны.

— Арахъ иагаламзар акӧын аха... — ацшӧма днеиҫапшит Зафер. — Дара ракӧызтгъы...

— Дара ҳазреипшхарызеи, асас ҫкӧын?! — ихъзгъы макъана издыруамызт.

Уи аамтазы, азӧазӧала, ҫыҕъа-ҫыҕъала ашта аталара иалагахъан, ҫӧара ак шыҕалаз еилызкаахъаз агӧылацӧа. Алынҕъаа аигӧныѡра рҕазшьа иалан, рыҫс-тазаара иднарттахъан. Дхӧыҫаахыс ирдыруаз Басри абахтахъынтӧи ихынхӧра ргӧы иахӧаны, аҫсшӧакӧа наиархӧеит, дгӧыдыркыла-хыдыркылеит. Аха ироуз агӧахӧара нархытцны иҫеит, амѡан дзыниаз, дыршьырц шыртахыз анаараха.

Алынҕъа еиуаз ахацӧа, уаа ҫӧбарақӧан, амтц зхы иҕӧызмыртӧо ззырхӧоз ҫӧоук ракӧын, тӧабаала зегъы реипш, рыхъымзг рацӧан. Ирахаз ажӧабжь мыцхӧы ргӧы днархъны алазцӧа иргӧагъыз рзымбатӧбарахеит. Насыпцны, иртахыз рықӧымҫеиет, аха аҫсыуа қытак

ахь амѡа иқъыз ауаѡ ишьра ртахны, ишьташѡарыцо
иахьишьтаз гѣныргеит, дара рахь тѡамбарак акѣны
ирыдыркылеит.

Ргѡамтра иахкѣаны ацѡажѡара иамѣханакыз азѣык-
ѡыцѡак ракѣымзар, еилагылаз зегы ирбартан, иаа-
дыртхъаз агѡашѡ ала итѡагыланы ашта дшаатаргалаз ихы
дахѡартѡ еипш икѡамыз алаз. Урт дрышьтагыланы ихала
дааиуан, ипсы штѡазгы, дшыпсрыз ипсхъаз, ацѡаха
иаѡызахахъаз иѡызагы.

— Хара ииазааша жѡларуп! — игѡамтра неицызаны
ѣааитит еилагылаз рахьынтѡи азѣы. — Абарт реипш
ахѡынгаѡагы хѡфныка инахашьтѡеит!.

— Аранза иаагатѡзамызт, — иажѡ налеитѡеит згѣы
намзоз даѡа хатѡакгы.

— Лазк душьыр ааста, — акы ихѡарц иѡенапшыгеит
даѡазѣгы, аха иажѡ ахѡаха иамразакѡа, иварахьшѡа
игылаз днеипѡыланы:

— Ѣадак ушьыр еиха ифеидоуп, ацѡа ахухыр, ма
жѡѡеимаак алаузахѡеит!

— Анкѡа акѡзар, лазк душьит хѡа азѣгы ухы уирхь-
зомызт, аха уажѣы азакѡан хѡа ак цѡыртцын... — дахь-
гылаз ѣааитит даѡазѣгы. — Ажандармѡа еицыр-
хашьшы иаакылсѡеит, ауаѡы душьит хѡа иаауѣагылоит.
Уара длазуп хѡала, дара дуаѡуп рхѡалоит!

Игѡылаѡѡа иаха зхѡарыда хѡа еицлабуазшѡа
алазкѡа рырцѡара иахъаѣыз игѡампхѡ, Елкан знык-
ѡынтѡ ракара дхъахѣны днарылапшит, рхы дырны
излаѡажѡоз иаакѡытцырц итахны, аха дара зѣыц иаѣын,
рыгѡтѡтѡкѡа дгылан Тѡврат захъзыз иара иашьагы.
Уажѣы илымха иаѡаѡит ицѡажѡара нагзо уи ибжы:
«Апсуа — дапсыуѡуп, алаз — длазуп! Аѡи аѡеаѡи реипш
иузеидкылом».

— Харун! — иаалыркѣаны ѣааитит Елкан, ахѡы
итѡагыланы иааиуаз рыцхраара иаѣыз даагѡѡтаны.

— Ефендим! — ипшѡма ибжы ааиаханы аѡакѡаитѡеит
иаргы, дызѣыз даакѡытцны уи иахъгы иѣынеихѡеит.

— Уаалаганы асасцәа удкыл! Асуракны цәартагәкәак аармазеи.

— Асасцәа асуракны?! — иаҳаз ицшәма иажәакәа аацьеишьеит, алынцәаа рысасдкылашәа здыруаз аматцұғы.

— Еицгу иацсоу цьоук ракәзам! Уара уаархылацшла, иаҳа шәеизааигәоуп, илазқәоуп,— инациттеит.

Харун уажәоуп ихақны ианааиз урт ауаа асасра ишацәыхараз.

— Алазқәа дарггы сарггы иахзеилоузеи, — «шәеи-зааигәоуп» хәа апшәма иихәаз ажәа игәы шинархыыз ааиныцшит. — Сара слаззам! — згәы ндырхаз ахәыцы диеипшыи Харун уажәы.

— Бызшәала иаҳа шәеибакуеит, уи азы исхәеит. Ушлазым сзымдыркәа. Уацсыуаны сухәапшуеит, — игәы шынхаз даазхәыцны диргәыбзыгырц итахын.

— Харун бзиа дышцалазу, дацсыуахарц акгы игзам! — инаицихәеит игылаз даеазәгы.

— Асурахыгы инагатәзам! Ажәбоура рызхоит, ажәбоура! — җааитит Тевратгы дахыгылаз.

— Иухәашьоузеи, Теврат-беи, ажәкәа рыцхамы асы илагыланы! — дагәаагәтцәыгәтцәит Харун.

Цабыргны, ажәкәа рыцхаишьон Харун, азәы даа-гәамтцны җырмахыцк ала ҳаиуанк днасырггы, иара дисызшәа акара игәы инархуан. Уи еицгәартахьан алынцәаа. Аха арахә ррыцхашьара мацара акәмызт уажәы дзызхәыцуаз, ицшәма аткәацәа рхылацшра инапы ианитцахьан, ажәбоурахь урт нарганы ианыкала, иарггы уака аказаара шикәшәоз, уи иара иус акны иааиуамызт.

— Узгылоузеи, Харун, уус ахь унеи! — днаикәтцәкьеит апшәма, иарггы дытрысны, дышзахәоз ала деиханы асурахы иҗынеиҳеит, еилагылазггы ааибарччеит.

— Иахнымаало ххы иахзатәашьом. Алынцәаа икар-таз рхәо, иҳаламцәажәаша ҳалацәажәо, ҳакара икам ауаа ҳахзасуа. Ғацсадгыл хцәызит, нас ҳазлеибарку

хапсуарагы анхарз, хзеипшрахозеи?! — Таврет ицә-жәашьа даргәамтүан Елкан.

— Харун хиеипшхоит, — җааитит азәы, — хзеиуоугы хзымдыруа, — инацитцеит.

Харун «Харун-топал» хәагы ишьтан дахыщыркьуаз азы. Абар шыта җажәижәаба шықәса иреихан ари ақытахь даанагеижьтеи, даазгазгы Елкан иакәын, иара икны ды-кан, диматцұфын. Аха уи имацарагы иакәмызт, ақыта зе-гыдырзаапсон, рырахәзегыахынтытц-аатытцүаз, изтәыз рааста зылапш рхыз иара иакәын. Дац-пашәла жәларыс дзеиуаз, алынцәа ишырзымдыруаз еипш, иаргы из-дырзомызт. Аха идыруан хылтцшытрала дшатыркәамыз, асултәнцәа рхаан, иара иабдуцәа цыарантәи ари атәылахь ишаанагаз. Иахынтәиааз абрантәи ауп хәа иалкааны тәылак ахьз изхәомызт, уи дагыашьтамызт, еиликаазаргы, инатоз хәа ак шыкамыз идыруан. Иара иеипш, здац-пашә ахыказ ззымдыруаз ауаа рыла итәын дзыпңыз атәыла, бызшәас ирдыруаз атыркәшәа акәын, кәзшьалагы урт иреипшхахьан. Харунгы урт дреиуан, ус анакәха, иаргы датыркәан. Ари ақытахь даанагаанза, акырцәара матцұфыс аус иухьан. Акрура дацәаашьазомызт, иусгы идыруан, агәамчгы дазрыцхамызт. Аха цсыцқала рыматц шиуазгы, ицәабаа патук ақәмызт, хаа бызшәак имаҳацызт, акырынтә игәы ндырхахьан. Иаргы уи дашь-цылахьан, ус еипш ада даеакала калашьак ыкам хәа ихы итеигалахьан. Зыматц иуаз зегы реипш, иаргы аллах дшишаз дышуафытәыҗсаз ихаштхьан, Елкан ибзоурала ари ақытахь даанагаанза. Алынцәа рылоуп ицстазаараҗы рапхьаза акәны, иеипш зеипшыз матцұфык иахьгы патукәтцарак шыказ шеиликааз, иаргы, уафытәыҗсә назак иакәны дызшаз аллах дшишаз атәы шидырыз. Цабыргны, аракагы дматцұфын, аха пату зкәыз матцұфын: ифара-ижәра азәгы дахибаауамызт, лабала дааисуа азәгы дипкомызт, иаоцмзаргы, аха ихы ахьнытцеикышаз хьбра чыдакгы дыфонан. Харун дуаҗ хәыдамызт, ацәгәи абзиеи еиоидыраауа акынза агәеилгара иман.

Аханатэ изеилымкаазаргы, аха аамтақәак рышь-тахъ, ихшыф ипнако иалагеит алынцъаа иреиуаз, хациаггы хәсаггы, уаанза иидыруаз ауаа ишреипшымыз, аллах итахытцәкыаны иишаз цьоукы шракөыз. Уи агәра анига, дара реипш иаргы дацсыуахарц избейт. Дышуафытәыфса назаз идыруа акынза ихалаз ауафы, дызлаказ ааста деигъхарц итаххейт, алынцъааггы сара сабдуцәа реипш цъарантәи иааит, урт анапсыуаха, саргы сзапсыуамхарызеи хәа дхәыцит. «Ирхәо абызшәа атцара мариамзаргы — истцароуп, атәара-агылара атәы мариоуп, уи шыстцарыз!» — ихәейт гәаныла. Уинахыс иеазтцәылхны далагеит алынцъаа злацәажәоз абызшәа атцара.

Акырза ихы ацъабаа аирбейт, аха ажәакәак ртцара илиршазаргы, иитахыз ифы иаирхәартә еипш дзыкамлейт. Шықәсқәак рышьтахъ ихакны инейт: алынцъаа злацәажәоз абызшәа атцаразы агәахәара мацара шазымхоз, зеггы зымчу аллах, чыдала дацсыуаны апцтазаара зитаз рыда дәәа уафытәыфсак уи атцара имч шақәымхоз. Ихы иалиршаз рацәамхейт, имариоуп хәа дзызхәыцуаз атәара-агылара афгы. Азныказы итцазшәа ибейт, ианатахызггы ианатахымызггы агылара, атәара далагеит. Уи азы алаф илырхуа ианалага, иагъа каитцаргы дышзақәымшәоз еиликааит. Аха исзамуит хәа дхәатцырц итахымызт, дацпыхәаны дшафыц дафын алынцъаа рхымфәпгашыакәаггы, рбызшәаггы ртцара. Игәейтахъан, урт ишитахыз ртцара илымшацзаргы, аха ртцара дналагазар аахыс ақытауаа иаха пату икәыртцо ишалагаз. Цьоукы-цьоук данаарықәшәоз: «Икоузеи, ушцакоу, Харун-бей» хәа наикәфьртуан, уи иара чыдала игәы канатцон: акы, дара рбызшәала ахыкәфьртуаз, фба, дфахаракны «Харун-бей» ахызырхәоз. Ускан, алынцъаа рахъ чыдала цәанырра цхак ааизцәыртцуан. Идыруан, урт рыфунцқа акәымзар, дәәа цьоукы ркны «бей» хәа иазхәоз уаф дшыкамлоз. Уи азы, зда царта амамыз акара, урт рахъ агәбылра иман. Аха алынцъаа зеггы уафышыала

еипшымызт, икан зны-зынла тдѣик наилазыкшалозггы. Шыкѣсқѣак рацхѣа, ақыта еиуаз хатцак, иара иахѣ абас еипш иажѣақѣа наиршѣит: «Харун, уара даара хатца бзиақ уоуп, аха иугу акы ыкоуп: уахынтѣаазггы уздыруам, узеиуоуггы уздыруам». Днахлафшѣа ихѣа-зарггы, аха уи ахатца иажѣақѣа ѣипныхѣа ажѣақѣан, уи азы игѣы иналакѣакѣеит. Аханатѣ ари ақытахѣ дан-нанагаз аамтазы арт рѣызцѣа ажѣақѣа азѣы иеихѣазтггы, хырѣаас икаитцарымызт, аха уиаахыс аамта акыр цахѣан, иара иказшыаггы аѣацсахѣан. Аѣпныхѣажѣа ахызатцѣа ааста еицѣазшыоз алынцѣаа икартѣоны ишибахѣаз еипш икѣарахѣ дзахарымызт, иаггимамызт, имазазарггы, игѣа-гѣра азхарымызт. Аха илшоз ала иѣатцаирхарц итахым-кѣа, абас еипш даацѣажѣеит, игылаз зеггы ишрахауаз:

— Сара сзеиуазаалакгы, шѣара шѣааста сеигѣуп!
— игѣы инархѣуан, уи ахатца аѣпныхѣа аниита, игылаз рахынтѣи, азѣы идамхарггы, уи ихѣиѣаимырхѣыз.

— Узлахѣигѣузеи, Харун?! — еиѣа ѣааитѣит уи ахатца дыехырчѣо.

— Шѣара: шѣахынтѣиаазггы жѣдыруеит, шѣбыз-шѣеи шѣказшыақѣеи ныкѣыжѣгоит, аха ишѣнѣаѣзеи?! Шѣахынтѣиааз атѣыла шѣазхѣауа, аха уахѣ шѣнармышѣтуа, шѣахѣаанагаз атѣылаггы шѣэамышѣ-цыло! Сара уи азы стынчуп!

— Нас, уара хѣеипшхарыма, тоцал?! — дѣыхшѣаа-хѣан уи ахатца.

— Шѣатыркѣѣаахар иаха ишѣзеигѣхоит, иаха шѣтынчзаауеит. Зегѣакоуп, мышкы зны шѣатыркѣѣаахоит, сара шѣсеипшхоит, — иихѣац ихѣон Харун.

— Уара хануеипшха, ацсабара ианахѣуазеи?! — иажѣа налеитѣеит, уаанза ѣымѣтуа игылаз азѣы.

— Хара ахааназггы хѣатыркѣаахазом! — ѣааитѣит аханатѣ аѣпныхѣа изѣаз уи ауаѣ.

— Сара сабдуцѣаггы абри уара уеипш ицѣажѣон, — Харунггы иѣатцамырхакѣа ѣааитѣит.

Аха уажэы иаагэеитеит, еилагылаз зегы рхаф-кэа алашара ныкэбаны, мамикэара лашыцарак шынар-фыкэлаз. Азныказы даалашыцакит, нас дзыкэгылаз адгыл тысызшэа даабалыбатеит, ишыамхкэагы дны-рымкыло иаакэадахеит. Еиликааит ихэаакэа зегы дшыртыцыз, иихэаз ажэакэа ихамыждаразы ишихэаз, бзиарак шизыпшымыз. Аханатэ аепныхэа изтаз уи ахатца днифэпшит. Идыруан уи ауаф дышхатцацбараз, амачазгы икыарахэ атыгара шиказшыаз, ахысрагы шизымариаз, иахынаирбаз ишакеиршэоз. Уажэы, илакта цашэшэала данынтапш, амат алапш иакыз дифызаха дышхныпсылахыан. Аха дгылан, макыана дкамхацыт.

— Ихайхэаз шэахат абри ацэыбзахша! — ибжы тымгакэа даацэажеит уи ахатца.

— Уеаанкыл, апшэма уизхэыц! — агыафхэа уи наи-кэеитеит еилагылаз азэы, даанкыламзар дышхысуаз агэра ганы. Азэы иматцуфы иеихсра — апшэма иатэамбара аанагон, нцэак иеипш изхэапшуаз алынцэаа рхыбаф хымзгык иатцатцара азэгы ихы изатэашыомызт, уи ахатца иагыа агэамтцра дамеханакызаргы, иеикажар акэын.

— Харун! Амат ззыршыуа абз азоуп, иуахэхыоума?

— Сыбз сацхат, аха... — ифы аартны, ашыа зыхышыз ибзгы аатигеит, уи дыфнахрашэа даазхэыцны.

— Убз хэапса уманы нак ухалтц, уара ацыангыан! — днаитцахэхэеит згэамтцра зхымтыцыз уи ахатца.

Уи ауаф иажэа даалгаанзагы, Харун дахыгылаз итцакэнтэи мчык наитцасызшэа: зны дфацаны, абга зыпсы ацэызгарц зтахыз ажыа дафызаха днатцкыаны, хэмаршаке икаитцозшэа, нак-аак дынхышэт-аахышэтуа дыфыны ифынеихеит, абжыаапны арахе ахыгэарихлоз анаара шыказ ахь. Аха харак днаскыанза, ишыапкэа уаха рылымшакэа дцэытцаххны дынкахат. Дгыларцгы даламгазеит, ипсы шырцэигаз ихы ипцакахыан, деи-харгы гылашыа имамызт, имаха-ишыаха рыпшэма иматц аура рылшо икамызт, аларкача ихыызшэа дахыкажыз иеизнымкыло атцыстысра дафын, арахь,

дахынзацхахъаз азмърхакәа ибз ацҳара даҕын,
дацҳацыпхъаза инытцакны дгызуан.

Акраамта изеидымтца еилагылан, Харун алтцшәа
дазымхәыцзакәа иҕытцкәаз ажәакәа ахъаа рызтаз
алынцъаа иреиуаз урт ауаа. Акыр илацәажәеит, икәыз-
беит, идырны хҕәы хайршыит зхәаз калеит, игазара
ишинархәаз агәра згозгыы цьоук ыкан, дгазоушәа
иҕыкаитдоит, аха дгазазам, цьоукы дахзыркит зхәазгыы
цьоук калеит. Иара изы урт ргәаанагаракәа еикәшәо-
мызт, аха «Мышкызны абри сара шәсеипцхоит» хәа
иихәаз ажәакәа — инеизакны зеггы ргәы днархыит.

— Харун шәйкәатц. Хабдуцәа шәрызгәамтцла, хаб-
дуцәа! — атдыхәтәан ҕааитит азәы.

Уинахыс еихацсы иаагылеит зеггы, изызхәыцшаз
рыман алынцъаа.

Уи ауха аҕныка дгәарымлазеит мыцхәы ашәара
иамеханакыз, зыбз иакәзыз Харун. Арахәгы, абжъаа-
пнеипцш еидцаланы иаазцоз рыхьча даныкамла,
рҕырак абнакны апхъара еиҕаршыеит. Насыцны,
уи ауха гыгшәыгк игәанамтеит, пхастак рырымтеит.
Аха рыхьча ихнымхәра мзызс иамаз здыруаз агәырҕа
рызтысит, днытцаха данца, харахә ирыцсыхәоузеи
рхәеит. Дыхнымхәыр дабацои, царта имазам рхәеит
даҕа цьоукгыы. Аха ихьча ихнымхәра чыдала гәырҕас
ишышьтихуаз рдыруан уи ицшәма Елкан. Уи азы,
изнеины иархәеит икалаз шыкалаз, иареи дарей
еибырхәаз акы агмыжкәа, акы нацымтцакәа. Ишырбоз,
хәыцра хьантак иенеитеит алынцъаа зыкәгәыгуаз
рейхабы. Аха лассы ихәыцра даалтцны нарыкәҕеитит
абас: «Ахәатәы ишәымтандаз!»

Мыцхәы ашәара иамеханакыз, акраамта дза-
лымтца уи иахәаены иамаз Харун, ихала абна
даалтцны ицшәма иахь анеира изымгәаҕыт. Уи азы,
инаишьталаны дыцшааны, игәшәа хәаны, ицшәма
иахь днарышьтит. Икалаз шыкалаз атәы изеитеихәеит,
Елкан иҕапхъа иереицны даагыланы.

— Убз иахъзеи, уѣы итабылгьо? — днаиазтцааит, уи иажәа данаалга.

— Сазгәамтцны сацхаит, зныкгы акәым, — атак каитцеит иарггы.

— Иаурхәаз аурхәаанза уацхандаз!

— Елкан-ефенди, аллах уицацшуазар, сдумыр-шыын, — дгъатдәыгъатдәуан.

— Азәггы уишьзом, аха утыц дырла, — уи азирхеит.

Абри инаркны аргама ибон азәырфы иара иах гәыхъшәашәара шрымаз. Аха уи азы иара дара рахь гәынамзarak имамызт, зеггы зхароу сара soup хәа дхәыцуан, алынцъаа дырматцуфны дшыказггы, гәыла-псыла дырзыкәан, аллах чыдала ауафара рылатцаны иишаз цюукы ракәны икоуп хәа агәра игахъан, ус еипш дхәыцуеижьтеиггы, абар, шыта акыр шыкәса туан.

Абри ахтыс калаанза, алынцъаа зеггы шизыказ еипш икаларц итахны, ргәы акра дашьталеит. Аха дза-кәымшәеит. Иахъатахызггы иахъатахымызггы ажәа хаакәа реихәо даналага, дара иргәампчеит. Изгәам-тазеит алынцъаа мыцхәы иѣагәыбзыцу ауаа рахь агәрамгара шрымаз. Ускан избеит, уанза ааста, иаха иеазтцәылхны ацсышәала ацәажәара далагарц, агәра игахъан алынцъаа уи шыргәапхоз. Аха ари аус акынггы изамуит. Ёнак зны, ауаа ахъеилагылаз, еилакәакәаны ацсышәала данаацәажәа, уака игылаз хатцак абас еипш наикәѣитит:

— Харун! Хбызшәа бжыгумхын, иудыруа абызшәала уцәажәала!

Ари ахтысггы ианахәеит алынцъаа ргәы шизымкыз. Аха иара, адуцәа ргәыкатцара сылымшазарггы, ма ачкәынцәа ргәы иахәара кастцап хәа дазхәыцны, уинахыс, ажәкәа анихъчоз лассы-лассы изнеилоз урт ачкәынцәа атыркәшәа дыртцара иеацшьеигеит. Лас-сы агәра игеит ажәхъчара адаггы илшоз шыказ. Игәы канатцон урт ачкәынцәа иаццыхәаны атыркәшәа ахьыр-тцоз. Ус дааиуан.

Уажэы, зегы ишырбоз, ишрахауаз апшэма инап ианитцаз аус, илшара дамеигзакэа дазыхандеины, ыып-ныхэак имоуртэ еипш инаигзарц итахын. Еиликаауан, урт ауаа, иапсаз цыоукы ракэымзаргы, аха рыхэракэа гыаны ршыапкэа ирыкэгыларц шитахыз апшэма. Уи идтца иара дызхымцара закэанк изафызан.

— Амзырха хахынзакэгылаз асоурагы иакэы-тит! — зегы днарылапшны, — аоныка шэааи, — хэа нарыкэфитит апшэма.

— Шэара шэааицэажэакэа, харгы харак хакам, — рхала иааизынижырц итахын ыаазтыз агэыла.

— Шэара ишэцэаазо мазас ихэмоузеи! Арахь шэааи, асас дахтоуп, ихэихэашагы имоуп. — Уаха акгы мхэакэа, Зафер имахэар аанкыланы, диманы ашэ ахь ифынеихеит.

Еихэбы-еитцбыла иаагэеибатаны, агэгэахэа еикэыз апсуа мца нак-аакала игылаз арымз дукэа ркны ина-тэеит. Ахэштаара ахчныз азааигэара игылаз, атаа-цэа реихэбык иахэсабала, чыдала иара изкыз акэардэ дныкэтэаны ибгагы нкыдитцеит апшэма, иарма-рахь ала игылаз акэардэ акны Зафер днартэаны. Аихэбацэа ахьтэаз, настгы апшэма иваракны атэара итахытцэкэамызт иара, урт зегы иаб икэлаз, иеихазгы ракэын, уи азы акыр иеирххеит, аха инаидцаланы димыртэар имуит. «Уара усасуп, иахьухэтоу утэаза-роуп!» — ихэеит. Дагысасын Зафер, даеа қытак деиуан.

Басри ианшыцэеи, урт ргэылацэа еихэбацэеи ахьтэаз аказаара усгы ихэтамызт, дара иртахханы уахь днарыпхьар, уи атэы хазын. Аха харак дыкамызт, анафстэи ауадакны рызхара дырзымбо иацэажэара иафын: апшэма итаацэара иеиуази, дшааз заханы уахь инеихьаз, дхэычаахыс дыздыруаз икэлацэеи.

— Хэсас цкэын, ухы хардыр, уххьазгеит! — мацк акара ианааицэажэакэа, Зафер ихы наикэикит Елкан.

Ишихэтаз еипш, дласны итып днахытцны, даагы-ланы даацэажэеит иаргы:

— Қағаарқыт сеиуоуп, Папы Метин сицоуп, Зафер сыхъзуп! — дагъаареихырхәеит.

— Метин рыцха иахъымдыруаз азъы иакәызма, ауафы хазына! Қара дук изнымтдгәышьеит, уахъ икоу абзиара далхымзааит! — абас еицш асас иаб днаих-цәажәеит Елкан.

Итәаз зегъы, апшәма иажәақәа инарыцырғызуа, Зафер иаб изы ажәа цхақәак нархәеит, иаргъы днарей-хырхәаны «Итабуп!» ихәеит. Иара избахәала акгъы рымхәазеит — уи гәеитеит иаргъы, аха иарбанзаалак гәынамзарак имоузеит. Идыруан, иаб ихъызыз анихәаз нахыс, хатала дырзымдыруазаргъы, итоурых шраҳахъаз, ауафы дшишьхъаз атәы шырдыруаз. Ауафшьра пату ақәзамызт цабалаа рбыргцәа рыбжьара, ус шакәыз идыруан иаргъы.

— Уаргъы ауафшьразы утакын! — ихәашъа ецны-хәазу, рехәаразу аилкаара уадафны иажәақәа наиршәит, днаскъашәа итәаз, Ахмет захъызыз агәыла.

Елкан иааигәамцхеит уи ицәажәашъа, днахъахәны дагъынеиџацшит, аха акгъы имхәеит. Идыруан уи дызхатакыз.

— Цабыргуп, уххъазгеит. Стакын, исхарангъы ста-кын, идырны ачаушь дысшьит. Аха Басри итәы хазуп, ихарамкәа дтакын!

— Иудыруа мачым сгәахәуеит, — итцегъ ихәарц итахын Елкан.

— Аашықәса цъарак ҳаицыкан, ацбабаақәагъы хры-ниахъан. Аишьцәа реицш ҳакан иаргъы саргъы, ҳагәтыха еилан.

— Иахъа шәзыниаз азы иахъымдыруаны ихаухәаша хәа акыр умоума? — дахътәаз иеаарсакъаны еита җааитит Ахмет, Зафер иажәа анагзаха имтакәа.

— Исымоуп, уххъазгеит! — еита иенамаириашеит.

Аргам аибартан Басри ихашшааразы иихәоз ажәа-қәа уи ауаф игәы ишнанамгоз, аха иџацашъак имамызт, уи деихабын.

—Шәара шәеипш ауаа нагакәа аарзырфны ацәа-жәара сшапсам здыруеит. Аха иахьа икалаз азы исхәаша сймоуп, ишәахарцгы стахуп, шәыххьазгеит! — днарылапшны ацәажәара дналагеит Зафер, ажәа анирта.

Абас еипш иказ еихабацәак рҗапхьа, иаарзырфны хтыск алацәажәара, уи аены ада иакәымшәацыз иара, иагьа ицәыуадафзаргы, аха онуткала иеааизганы, иажәакәа рмаршәа кны, излаилшоз ала иразаны, дмыццакзакәа, дызлахәыз ахтыс аитахәара дналагеит. Иажәабжь азбжарак днеиаанзагы игәеитахьан иара ицәажәабжьи, афәахәа еикәыз амца абылара абжьи рыда уаха бжык шымгоз. Рлымхакәа кыдтцаны иажәабжьи аызырфун абыргцәа.

Апсуара аныкәгара акны апышәа змаз иапхьа итәаз абыргцәа ирахарц итахеит, иагьдирхаит акыр шыкәса ицтакыз исас, иара иахь имфахытра игәы иахәаны, апсыуак ишихәтаз еипш шьтәак изшыны пату икәйтцарц анитахха, иара уи мап шацәикыз: «Схы сыриашаанза ашьтәафара сыхәтам» шихәаз.

— Иххьандаз! Иуххьандаз, хәхәшьаца! — ирахаз ргәапханы рыбжькәа неиларыпсеит абыргцәа.

Иналкааны далацәажәеит, ишыра иашьтаз урт алазцәа, иара дрыхьзаанзагы, Басри рхы иамыхәо ишышьтеитцахьаз. Убри аамтазы, еита Зафер иажәа апырхага неитеит уи, Басри изы иихәаз ажәакәа аргама зхы иаламзоз Ахмет.

— Апышәа иман, ахысшьа бзианы ицахьан. Аферым, Басри! — абас җааитит уажәы.

— Уанацәалымбеит, Ахметхеит, иухьзеи иахьа?! — уаха изымычхакәа, ибжьи наиқәиргеит усқан Елкан.

— Сара соума, Елкан, иухьзеи хәа зоухәо?! — итып днахытцны дагыфагылеит ифхшәаахьаз Ахмет.

— Исымхәакәа! Сас чкәынак дахтоуп, ажәа аниахта, хаизызырфыр хәхәтазами?! Арт закә уааузеи ихәо, игәы дзахаршьри. Утып акны утәа, уххьазгеит!

— Ачкэынцэа ажэа рышэто шэаналага, шэахь-кылнаго жэбара шэыкоуп! — абарт ажэақэа нахэаны днарылтны, ашэ днагэтасны иаартны, адэахы дын-дэылтцит Ахмет.

Ргэыла ихымфадгашэа ргэамцхакэа, иааилауа-тырны, ражэақэа неиларыцсеит итэаз зегы.

— Ихыыц ауп, даеак имыхъзеит. Уи гэырфас дкашэымтцан, зхала ицаз — ихала даауеит, — абас ҕааитит, апшэма иааигэара итэаз, Ахмет иашьеихаб. — Хатоумтцан, хасас чкэын, уажэа нагзала! — уажэы икалаз ицэымыгханы ҕымтэа игылаз Зафер ихы наиқэикит.

— Исыхэтамыз акыр самхахэазар, саташэымтцан!

— Иухэтамыз хэа акгы уҕытымкэеит, — ихы неикит Елкан. — Казшыак имоуп... Уажэа нагзала!

— Инеизакны икалаз шэзеитасхэеит, аха зхэара сахымзас акык-фбак нацыстдоит, — зны даатгылеит, аха лассы деиҕаацэажэеит. — Исымхэаргы калон, аха ижэдырааит. Ацсуа қытахь иаауаз ацсуа ишьра зтахыз урт ахэынгақэа ирыхэтазала срызныкэар стахын. Аха Басри исимыруит. «Зхы иамыхэо ишьтоу хазрылакысуам, хара ҳацсыуаауп, иахнаалазом», — ихэеит. Фбагы, шэара дшэызхэыцит. «Саншыцэа — алынцэаа ахыхь рзаанагоит», — ихэеит. Иара имшала гэамтцрак шэаниар итахымхеит.

— Абри ифыза ахатца итахны ауафы дишыуамызт! — иажэақэа рыгэра ганы ҕааитит азэы.

— Жэашықэса дузза баапсрыла ҳизхэыцуан! — иажэа налеитцеит даеа быргкгы.

— Аказы суазтаауеит, Зафер, — ҕааитит Елкан. — Фышықэса уажэацхэа Мезитка уафык дхалеит, Басри иаб дизнеит, ица изыхэан цэажэарак кайтцеит, — уи иара шиакэыз идырхэан, аха агэылацэа ирахарц итахын.

— Уи сара сакэын! Ица дзыниаз азы аиаша идыруазарц стахын.

— Иҕабуп, Зафер! Жэашықэса иахзымдыруаз аиаша хурдырит! — уи азирхеит.

Аха Зафер, ифыза даапханы иџџаџџарц ита-хын. Дахьгылаз агџыхьтхьтреи агџамтџреи дрымџ-ханахъан. Басри иус арџеиразы акы иалаџџаџџап хџа дазыџшын, аха абыргџџа уи азбахџала акгы рџџџомызт. Уи игџы инархъуан.

— Ажәа затцәык сышәзаҳәойт, шәыххьазгеит! — игәы
найтцасны җааитит уажәы.

— Ихэа, Зафер! — наикәҗитит Елкан.

— Инартбааны иара иҕала ишәеихәашт, аха иаар-кыәезаны сара исхәаргыы, сатейтцарым. Басри, ифызеи иареи ырыбжысыз, икалаз шыкалаз азы, интыр-хәацааны издыруа даеазә дыкоуп.

— Дарбану?

— Ҷаны Ҳафиз!

— Чаны Ҳафиз?! Уи аҧаф уара дабаудыруа, Зафер?! —
иаҳаз изымбатәбаран Елҕан.

— Хатала сара дсыздырзом. Басри дидыруеит, еиқә-
шәахьеит, гәтыхала еицәажәахьеит.

Иаһаз ажәәкәә ирхиҫәаарыз изымдыруа, азынаказы даамахеит Елқан. Идыруан, уи ауағи ашыа здыз Ыъавати аизыкара шрыбжъаз. Еилкаашыак имамызт Ҳафизи Басрии еиңәажәартә еипш қалашыас иамаз.

— Ушашъазар, Зафер? — уажэы илакта дынтацшит.

— Сымѡашьазейт, уххьазгейт, ажѡагы узааицхайт.

— Иарбан ажәоу?

— Уи Басри иҶала ихӊап.

— Уажәа бжатаны иноумыжъын, асас чкәын! —
иааирцьбареит уажәы.

— Басри ихара шыкамыз агәра игеит Чаны Хафиз. Реинраалара иаргъы дацхраауеит, ус ихәеит. «Сара уеилыскааит. Еибаххәаз зегъы уаншъа изеитахәа, икататәу иара идыруеит», — абас узааицхаит, исаламгъы наццаны, — иажәа аахиркәшеит Зафер.

— Исалам шыардахааит! — азныказы хэыцрак даамеханаakit, зегы ишырбозгы ихы-иёы аёаапсахны

лашарак ныкәлеит. — Иаа, Анцәа, хацсуара хцәумырзын!
— абас җааитит, ихы җышьтыхны.

— Җафиз ззышәхәо иааицхаз иашахару? — уажәы илымха иаатасит еилатәаз азәы иажәакәа.

— Җаны Җафиз — баша ицәажәо дреиуазам! — җааитит, игәалаказаара шыбзиахаз аргам аизныцшуаз Елкан.

Ацәажәарақәа ианрылга, агәылацәа ртыцқәа инархытцны, уахь ианнеиуаз ишыкартаз еипш, еихабы-ейтабыла игәеибатаны, ашә инылсны, амзырха инықәгылеит, апшәмагы дрыцны дындәылтит.

Асоура иакәытхьан, иакәытцижьтеигы акраатцуан. Уажәы ажәфан кеикеиуа иартын, уи иалацсаз, цфа змамыз аетцәакәа кәеицеиуа, дара-дара еидеырбало аилацәкәра иафын.

— Аихабы, ухатқы! — агәылацәа агәашә ианынтыт, апшәма ихы наикәикит Зафер. — Саргы сымфа сықалап, азин сутар.

— Уаха ушпацо, гәакрас иумоузеи?!

— Аеы зтәу истароуп.

— Уатцәы иутап! Уаха ухасасыз, — дишьтыр ита-хытцәкәамызт.

— Сан дысыцшуп, — иаха ихьааз уи акәын. — Лхала дыкоуп, саашьагы акала икалеит.

— Ан лтәы хазуп. Акы унацхап, нас уцап.

Зафер ишихәтаз еипш, мап-чап ихәазаргы, аха апшәма исас афныка днеимгар имуит, иаргы рацәазак иеимырххазеит, Басри иеипш иаргы амла дакуан, иахаахыс акримфацызт. Рхәы дырмазеихьан. Елкан деихаб дуун, ачкәынцәа дынрыдтәаланы уеизгы акрифомызт, уи азы, урт рыдтәалара ицеихаб инаидтаны, иара амцакны даатәеит дырзыцшны. Аха уаанза, ицеитыб иара иахь днапхьаны наикәеитит: «Хасас амфа дықәлоит, ишәыхәтоу кашәтца» хәа.

Рацәак реадмырхалакәа акы инацханы иаадәылтит, аихабы дшырзыцшу здыруаз арцарцәа.

Зафер иара днаскъеигарц шитахыз даалацѣажѣеит Басри. Уи шааиахаз еипш ихы нарықэкны ѣааитѣт Елѣан.

— Асаси асаси наскъеибаго, апшѣмацѣа зѣузеи?! — дагынарыхлафит.

— Сара ссасума, саншьа!

— Усасзам, аха алынцъаа рматѣура зрымухрызеи! — ихѣеит зны, аха уи азмырхакѣа деитанаикѣцѣажѣеит. — Уѣыза игѣыла иѣы ала душьтуама?..

— Иакѣнагоуп хѣа ишупхъазо, саншьа! — ихѣеит иаргъы, иахаз игѣы иахѣаны.

— Алазцѣа рыекѣа руак иара иѣа — иѣапсеитѣит! Егъы иакѣу акѣадыргъы — игѣыла иѣы инакѣышѣѣа! — абарт иажѣакѣа нахѣаны, Зафер имѣа днакѣныхѣаны, аѣныѣа дныѣналеит Елѣан.

Иаргъы уи дазхѣыцхъан.

Апшѣма иѣеитѣыб, иашъеихабгъы иаргъы зыкѣтѣа-шаз аѣкѣа кѣадырны ирмазеихъан, раѣѣракѣа атѣѣанкѣа инырхаршѣны агѣашѣ антѣыт агѣарабжъараѣкны иргы-лахъан. Уажѣы, Басри инапынтѣала, алазцѣа рыекѣа руак иакѣыз акѣадыр аакѣхны, Зафер дызлааз иѣы ина-кѣитѣеит.

— Абри аѣы уара иутѣуп, ахир убааит! — абас еипш наикѣѣитѣит, ианшьа иѣа уи амгѣырххакѣа аархханы данаалга.

— Аѣы шѣасуѣо?! — акыр иѣааирххѣит Зафер. — Сыбзиарас иудыруазеи?!

— Убзиарамзар издыруазеи, Зафер, — сыпсы уапшѣмахеит! Саншьагъы иустарѣ иѣаххѣит. Анѣѣа иузѣаиршѣеит!

— Иѣабуп!

— Напынтѣак уѣоит, раѣѣас исзумбан, — еиѣа Зафер иахъ ѣааитѣт Басри.

— Ихѣа, Басри!

— Пазарѣыѣынза усызней. «Аѣѣаама иатѣѣа» аѣап-хъа иѣоу аѣаижѣырѣакны дѣалароуп Чаны Хафиз. Иѣалаз изеитахѣа, идыруазааит.

— Дызбоит!

— Ихәашьагы уаһап, — уаһа нацымтцакәа иеаа-
никылеит.

— Уи ауаф баапсрыла изхәыцра уһақзам! Иах-
зымдыруа акыкоуп.

Алазқәеи иареи реиҕахысра анрымаз аахысгы, ҕонуткала дзыргәәтеиуаз гәытцхак иман. Алынцъака ацара игәы иштаз здыруаз ҕыцъа затцәык ракәын: Хафизифа Зафери. Зафер иахъ уеизгы гәрамгарақ имамызт, иоушьагы ыкамызт. Аха Хафиз? Уи динапхеит хәа изикәнаргомызт, аха мацзак иадамхаргы уи иахъ гәрамгарақ анизцәыртцауаз ыкан. Ускан абри ауаф ду баапсрыла дахъизхәыцуаз азы ихы даацәыпцхашьаны, ихәыцра нақ инапцхәеицон. Уажәы игәы аадырпхеит Зафер иахъзымдыруа акыкоуп хәа иихәаз ажәақәа.

Рымға акыр ахьантара ацын, ахәылбьҕеахшәа иауз асы аграпарақәа еиманапсахьан, ирықәтәаз рыпшәмацәа рагәрақәа инарыха-аарыхо ахырхартақәа шыдырбозгы, аеқәа зны-зынла инымғаахкьаны ахылағьара инхықәгылон, аха реамтақәа лассы реааныркылон. Машәырк рмыхкәа, ахәы инхытцны акыр ианыласкьа, иаха ирзымариахо иалагеит, асы иаха имачын, атыпцгы акыр ииашартан.

— Итабуп, арпарцәа, ишәыхәтаз кашәтцеит, шыта шәхынхәы! — абас нарықәҕеитит Зафер, ишеицыз акыр ианыласкьа.

Даеа цытрақ днаскьаргарц ртаххазаргы, азин римтеит, иара деихабын.

Азын тцхы иагьа иаузаргы, ашара акыр иазааигәаахьан, амға иараапсахьаз Зафер икыта даналалаз. Ахусухәа инеимхда-ааимхдо ашра иналагеит ркыта азәы дшалалаз еилызкаахьаз алақәа. Иара игәашә днавсны, ашыжъ аеы змихыз игәыла игәашә шыказ ахъ иҕынеихеит, уи днадгыланы, ихъз хәаны ҕааитит, аха имацара дыкамызт, ишытагыланы инеиуан агәылацәа иреиуаз гәыпцык ахацәа.

— Уахыцо уаалейт! — найкәфитит, иара шиакәтцәкыз агәра анига. — Ма уахыцоз ухәандаз. Җахыушъталара хзымдыруа. Уейбгоума?

— Сеибгамкәа изуазей! Агәырфәа шәыстеит. — иааилагылаз агәылацәа чкәынцәагы нарыкәфитит, иара имшала ишыцәамыз даазхәыцны. — Уеы удкыл, иакәу акәадыргы уара иутәуп! — даацәажәейт, ацшәма иеы афәы ианкны дахыгылаз.

— Акәадыр сыгуп хәа уархәама?!

— Анцәа иузкаиршәейт! Умшьта бзиоуп!

— Арахь уааи, ажәабжыкгы нахаухәап. Уааи, уааи! — инаидицалейт ацшәма.

— Иаашәычха, нас хәибабап. Уажәы гәыбган сышәымтан, сан дысыцшуп, — ихәейт, дахыкыз азбахә макъана ихәарц шитахымыз дырдыруа.

Уаха зтәарала азәгы дыхтәимкит, мазак шимаз еилыркаахъан. Афәы ианкны иманы зфәынеихаз аеггы иазымтәазейт, иахынтәааигаз атәы иара ихала ихәаанза азтәара пхашъароуп хәа ицхъазан.

Иан уеизгы дыцәазамызт, данцознатәгы илыз-цәыртцхъаз агәтынчымра дшамац даман, лычкәынзатцәы иаара дазыцшын. Иаргы идыруан, уаха дмаазаргы, лацәааихышк камтәазакәа атцх шылхылгоз. Иан лахь арыцхашъара иман, жәашыкәса итакрала агәырфәа хъан-такәа литахъан, даеа хъаак лзациттар итахымызт.

— Сан, ахъта збылабтәозей, афныка бней! — ибжы налыкәиргеит, лкәачаб кны ашә дшылагылаз анаагәейта.

Иааишьала агәра лгахъан лычкәын дейбга-дызфыда дшылзыхынхәыз.

— Узицхраама? — уажәы иахатәи рысас иакәын хъаас илымаз.

— Ихы дацхрааит, сан, гәырфәс дкабымтқан. Бнейны бышьтал.

агәра хҗеит, иахзыргазгы, уус анырызбоз иухәаз уа-
жәакәа роуп. Җышықәса уажәапхәа, иуцтакыз азәы
уаб икны днеины, учкәын ихароу ыкам хәа дцәажәеит.
Уан лыда азәгы агәра хамгазеит уи ауаф иихәаз. Аха
усгы, гәыграк сызтоз кәиц хәычык сгәакны итатәеит.
Убриаахыс ухынхәра сазыпшын. Уи ауаф, Зафер иакә-
заарын! — уажәы, ацәажәара даакәйтцны, инапала
амҗкәа днарыхә-аарыханы, акыргы иенадырхаланы,
аҗыцәарахь инеихәаз амца агәгәахәа инеикәйтцеит.
Уинахыс ибга риашаны даатәеит хамтакы, иблакәа
ааихмырсыгызакәа амҗкәа ирхылтцуаз амцабзкәа дры-
хәапшуа. — Уажәы уаалаганы, Җаны Җафиз иареи
шәеикәшәара шыкалаз сзеитахәа, еибышәхәазгы. Җә-
ра акы агмыжкәа иугәаларшәа.

Басри иитахызгы уи акәын. Иахынзаизауазала,
өнүтқала иеааизганы, зны Җафиз иареи реикәшәара
шыкалаз атәы далацәажәеит, җәра акы агмыжкәа,
иагынацымтқакәа. Уинахысгы, дмыццакзакәа, ажәак
ицәагхар хәа дшәо, ианшәа изеитеихәеит: ишәа здыз
рахь дшынаскәеигаз, Җәват игәашә аҗапхәа еибырхәаз,
адырғаены иҗахәы аниҗихуаз Җафиз иитаз азтәарақәа,
иара итәкқәа, атыхәтәан уеилыскааит шихәаз, Елкан
изааицхаз ажәакәа ирзаарызга зеггы.

Басри акыр шықәса дыззыпшыз иҗахәы ихәартә
еипш атагылазаашәа аниоу, — зеггы ихәар акәын,
иагыихәеит. Иара изы чыдала акратцанакуан ианшәа
игәаанәгара. Уинахыс дзыниалакгы рацәак хәаас има-
мызт, зеггы Анцәа иусуп хәа дазхәыцуан, аха ианшәа
аиаша идыруазарц итахын. Ахахә далхызшәа акара
иемыртцысуа, ибга нкыдтцаны дтәан Елкан, Басри
дахынзацәажәоз, иара дгылан, ихы наиқәыжһны, ианшәа
иажәа дазыпшны, иемыртцысуа, инапкәа наивапсаны.

«Шьта сыпсыргы срахәтуп, хьымзгык хәтцам», —
гәаныла даацәажәеит Елкан дахьтәаз, уанза мхылдызк
дыкны даманы, аха иеаамихызшәа, изкәа дзыкәтәаз
ақәардә адакәа иаадхны, еиҗа акәыстқакәа днарыхә-

аарыханы амца айбакра днацхрааит, уи ашьтахъ иеыр-
иашаны деитаатееит. Ацэажэара дахыццакуамызт.

Басри дгылан дышгылац, иара итэы ихэахъан,
ианшьа иажэа дазыпшын.

— Усахэшьацаны Анцэа узситазеи схэом, — ианшьа
иажэакэа илымха иаатасит уажэы. — Уус алацэажэара
хацхаркуеит, иузырызбо аабап. Уаанза ара указаауеит, —
Хафизгыи иуеихэаз уи ауп.

— Уара ишухэо, саншьа! — мыцхэы дзыргэакуаз
шэра баапсык иманы, аха уажэы атэа нтафрызшэакара,
ихъаакэа зегъы неихытдызшэа даакалеит Басри.

— Ухэра шцакоу? — дыниазтцааит уажэы, хэра
баапсык шимамыз агэра ганы дшыказгыи.

— Иуадафзам, саншьа, сцэа ныкэнарссееит акароуп,
— инаиатеикит иаргыи.

— Ухы иаакэукуп. Ундэылтцны ачкэынцэа хын-
хэызар ааилкаа, — урт рызгыи игэы тынчмызт.

Харун ицшэма идитцахъаз аус, абар шыта хымш
раахыс цсыцкъала анагзара дафын, ихэны ишьтаз
алазцэа ак рыгмыжьуа рыматц иуан: рыфатэ-рыжэтэ
рызнеигон, адэахы ацара аныртахыз — индэылигон,
фынтэка рыхэракэа аафызэзэааны, ахэшэтэфы изы-
нижъхъаз ахэшэқэа нарытаны фыц ифеихэон.

Зынза зхы кэадаз цёоук ракэзамызт урт алазцэа,
ртагылазаашъа ахъынзауадафыз еилыркаауан. Аха ир-
зеилымкаауаз иаха еихан. Еилкаашъа рымамызт, зыкны
ишьтаз ацшэмацэа иртэыз ауаф ишьра шыртахызгыи, уи
азы рыпсы рхырхыр ахатыпан, ахэшэтэфы дырзааганы
рыхэракэа фэхэауа, рыфара-рыжэра иагмыжьуа, рма-
тцуфы дырхагэежьуа рыматц иуа рыпстазаара еиқэ-
дырхарц ззыртахыз мазас иатцаз. Ианнанагаз инаркны
ахпатэи амш азоуп, рыматц зуаз Харун икэцэажэо
ианалагаз, уаанза иара уигы рзымгэагыуа ашэара
иамеханакны ишамац иаман.

— Хэхэракэа анбзиахалак харшыуама? — абас еипш
даацэажэеит руазэк, ахпатэи амш ашьыжь, рхэы иманы
Харун данрызней.

— Уи атэы сыздыруам! — ихэеит иара зны. — Шэышь-
тэызар — шэыршыуеит, шэнырхатэызар — шэындырхоит,
цартак шэымазам, рнапакны шэыкоуп, — абасгы
нацитцеит. Уи азирхеит, даргы уаха зтаара ирымтазеит.
Аха ашыбжышыштахшэа еита рхэы иманы данрызней,
абас ғааитит алазцаа руазэк.

— Зафер ара дыкоума? — аргам аныпшуан уи
дышицэшэоз.

— Дыказам, — атак неиитеит Харун.

— Хаишыырц итахын, — даацаажэеит афбатэигы.

— Макьана аамта ыкоуп, — ргэы дирхыырц итахын,
илшоз уи акэын.

Арт иажэакэа рышьтахь, уаха акгы иарымхэазеит,
аха иара игэеитеит, иреихэаз рцэымыгханы дара-дара
шынеиғапшыз.

Ахэылбгычазы рхэы иманы данрызней, «Басри
абранза дахзааиааит, ак иаххэарц хтахуп» хэа ахэара
картеит. Уахынтэи дшаадэылтцыз еипш, Басри дишь-
тамлазакэа, дышиашаз Елкан икны днеины, алазцаа
ирхэаз изеитеихэеит Харун.

Елкан иахэшьаца ишьразы урт алазцаа ишьтазтаз
ишьа здыз ауаа ишреиуаз аханатэгы агэра игахьан. Урт
ишырхыгамыз идыруан Басриггы. Акы, ишьра шыртахыз
атэы иахахьан, абагы, урт рыда ишьра зтаххашаз га
димамызт. Аха рфыцбагы иртахын, ирымаз агэаанагара
азмырхакэа, урт аазышьтыз цкэа инткааны дара рха-
такэа рэала ирахарц. Уажэы, Харун абас еипш ажэабж
анизааига, Елкан иаргы дрызнейрц итаххеит.

— Ишэтахузеи? — хаха азтаара нарицеит, ианшьа
иапхэа дноужны, урт ахыкэаз ахь иаафналаз Басри.

Аха атакхэара иахьзаанза, дныбжэацаланы ибжы
нтицеит ирыцыз Харун.

— Указза узиоузеи, аихабы дааит, уагаыл! —
днаикэкааит, деизкэа ацэартагэы ианиалаз алазкэа
руазэк, иаргы уи ибжы шааиахаз еипш дғагыланы

ишьапқәа дынрыхгылеит. Ифыза усьы макъана дгы-
лартә дыкәмызт, аха уигъы дөейханы днықәтәеит.

— Арт рықәнага здыруа уара уоуп, афырхатца
Харун! — дагъаамхаччаны аңсышәала днеикәцәажәеит
Елкан, иаргъы иңшәма икынтәи иахаз арәхәаңхыыз
игәы ишахәаз иныңшуа даагылеит.

— Хәазышьтыз шәаххәоит, хәңсы еикәшәырхозар, —
ахәара шицәыуадафыз иныңшуа җааитит ииаз алаз.

— Шәара шөыңсажәкәа зтахыда!

— Шәара шәуаа бзиақәоуп, — акы ихәарц дналагеит,
аха Басри дахъимыңзеит.

— Ирыжәлоузеи, ирыхъзузеи?

— Ирыжәлоу хәздырзом.

— Ихарымхәәзеит, — дааңцакит игылазгъы. — Азъы
Неңъми ихъзуп, егъи — Назми.

— Зынза еиңшуп афыңагъы, — дыницхрааит
ифызагъы.

Басри җымтүа даагылеит, аха Елкан ихы нрықәикит.

— Ахъаа шәымоума? — инархааны днаразтцааит.

— Ихәмоуп, — дааңәажәеит зиарта иантәалаз.

— Уаха шаанза дгызуеит, — ифыза днеизашшит
игылаз аткәа.

— Изхароу хәа иудыруада? — днацралеит Басри.

— Уркәатц! Даҗа җымшқа роуп, иаашәычха, — еиңа
ирхааны днарықәцәажәеит Елкан.

— Ғымшқа! — дагъаагәырғеит зиарта иантәалаз. —
Нас хәушәыжытүама?!

— Макъана шәахзоужбуам, ахәңхас шәкәмтцакәа! —
дынрыхзасит уажәы.

— Уи змааноузеи?..

— Уи змааноу Харун ишәеихәап! — уаха ажәак
мхәакәа ашә ахъ иҗынеихеит.

— Сара соуп! Сара соуп иаазышьтыз рхәартә еиңш
иазыкәзцаз! — җааитит рышьтахъ иаадәылтцыз Харун.

— Аферым, Харун, — уара еснагъ уңхырааоуп! Шыңа
арахә рахъ унеи, — дындәықәйтцеит.

— Ианшьа ипацаа роуп афыцъаггы! — даацаажеит Басри, ианшьеи иареи рхала ианааизынха.

— Уи харееиуеит, Анцаа ихээр, — уаха акггы нацим-теит азныказы, аха мацк ашьтахь, җыц иахәшьаца ихы найкәикит. — Зыжәоахыр хәу ишьапкәа днаргартә еипш дыкоуп сгәахәуеит.

— Ус ауп, саншьа, изнапык имыхәозарггы, ишьапкәа еибгоуп.

Адырфаены ашьыжъза рқыта иналтчны амфа икәлахъан алынцъаа реихабацаа ацхаражәхәара знапы ианыртказ, уи аус акны акыр апышәа змаз Даути Рахми зыхъыз даеа хатцаки. Рышътахъала днеиуан, дахъыртаххоз акны рыматц зушаз, Ачи хәа изышътаз, рқыта еиуаз чкәынак. Дрыцын даеазәггы: дахъыргозггы, дыззыргозггы ззымдыруаз, уи азтцаараггы ззымгәагъуаз. Уиггы еык дакәтәан. Дызгоз зыкәтәаз аекәа реипш акәадыр акәмызт, агәраггы ағамызт, аха анахәта ахан, уи азәацәк Ачи икәадыр ашьтахьтәи амаха иадәахәалан. Арыцхацаа зыкәныз ари ауаф, зыжәоахыр хәыз, аха зшьапкәа еибгаз алаз иакәын. Дназгоз ауаа уи ихъзггы рыздырзомызт, аханатәггы иазымтцаазеит. Ишәыцу ихъзузеи хәа цъара азәы дразтцаарггы, алаз — длазуп, даеа хъзык иазиуазеи рхәарын.

Ашьыбжъон ааианза иналалеит, рхы азкны иахъцоз, атыцантәи абызшәала даеа хъзык амазарггы, аха дара — тцабалаа иреиуаз рыбжъара Ахъара хәа изышътаз акыта. Уи акытаггы апсыуа қыта цқъан: уаапсырала еинтәыла икәмызт, мал дук рымамызт, аха ирымаз ахәычы рхы алагзаны ртаацәарақәа аларбон, сасык дрызнейрггы ипатукәтцашъа реакәдыршәон, хымзггык иатцамларц дара-дара неицхыраауан, ахырцшзашъа казарыла реакәдыршәон. Рқыта ахыкәаз атыц иашартаны икәмызт, зехъынцъара кәацағацаран, икәкәваз ишьтаз штак азәггы имамызт. Аха иаланхоз ауаа ргәыбыл-

ра адын, иаакәыршаны ашәапыңбаң раңәан, азыхь
бзиақәа ааиуан, амца-амҕы иазрыңхамызт, маңк акара
инаскыгазаргы, ирызхашаз аеафра ахьаадрыхуаз
амхурстақәа рыман, дара ирхатәын — азәгы ирхи-
баауамызт. Иаоңамзаргы, аха ирызхашаз ахыбрақәа
рызгылан, знапала изыргылазгы дара ракәын. Ақыта
ашьата зкыз рабаңәеи рабдуңәеи рыбафқәа ара
рзеипшңсыжыртакны анышә иаман. Урт ажәытәқәа
рхаан, аамтала иахьынхоз Дунаи ахықәантәи, аурыс-
апырқәатә еибашьра иахкьаны иқәымтпыр анаму,
ари атәылахь инанагеит. Амшын агаға ианызхырга,
абнарахь еихеит. Уаа шәфык ракара еиңыз рчымазңәеи,
рыңсңәеи, дарей еикараны, абри апың акны инеины
итәеит, убра иагьынхеит. Зны қылақәак наргыланы,
ңәгьаңсышьала акәзаргы, ирулак азынра рхыргеит,
адырфашықәсан ақәаңқәа дыргылеит, уинахыс
маң-маң аоңхәыңқәа. Излырхшаз меигзарахда икан
рыкәшамыкәша зехьынңьара, аңсатңлақәа ирфызаха
икахәхәа-кахәхәа еизааигәаны еилагылан ахьатңлақәа.
Ианыртахыз, ишыртахыз иңырқон, уи азы икашәымтңан
хәа разхәоз уаф дыкамызт. Дара иреипшха, изыңныз
ашьхарңқәа рҕы зқытақәа зыргылаз егырт аңсуааи
дарей ҕакьағас еитәнеиааиуа ианалагаз инаркны, хьзы
змамыз ари ақыта Ахьара хәа азырхәо иалагеит, ус
иагьахьызхалеит. Аха аамтақәак рышьтахь, хәанхәахла
ажәабжьны иаарылафит, изыдхәалаз ақалақь аиҳа-
быра рқыта ахьз ахыхны даға хьзык шахыртңаз,
Қьестаане хәа ашәкәы иштаргалаз. Ирахаз ажәабжь
ргәы инанамгеит ахьараа иреиуаз ахаңәа азәырфы,
ма ихәзтаандаз, хзатәарымбазәи хәа игылеит. Аха
ршыра анырхытң, иааибаңхьаны иааилагылан, ари аус
ареиразы инеилазбеит. Атдыхәтәан акакны еицааит.
Аңснытәи ханхдыртңәа хаңсы хаманы хәазгаз апырқәа
ҕбақәа ракәын, Румелиантәи ханхдыртңәагы, дара
рыңбақәа рыла хәаргеит, хәхьааргазгы дара ртәылоуп,
Қьестаане хәа ахьзыртңазаргы, уамак камлеит, уи

иаанагоггы Ахъара ауп. Реизара атдыхэтэан абас еипш ацэажэара картцеит. Зашхэа италаз рашэа рымхэар ада даеа псыхэак шрымамыз изнысхъаз рыпстазаара цъбара иднартцахъан. Уинахыс уи азтааразы еизарак карымтэзеит, аихабацэа ирызбаз уеизгъы ҕагылашыак ыкамызт. Аха дара рыбжьара Ахъара шырхэац ирхэалон.

— Ацшэма, укоума? — аҕацахэа ибжыи наиргеит Рахми, ишеицыз Бадракица Махмут игэашэ ианнадгыла.

— Ахахаи, сыкамкэа изуазеи! — иарахаит макъана ирбартамыз хатцак ибжыи.

Лассы, амҕы злеиххуаз аиха шикыз, аоны ашытахъала даацэыртцит ацшэма.

Агэашэ акны цьюуки шгылаз аагэатаны, иикыз аиха ихтаалаз асы иныкэтаны, дласны дара рахъ иҕеи неихеит. Амҕа дахынзақэыз Даути Рахмии иеыжэтны иаагылахъан, Ачи урт рыкекэа рагэрақэа ашшаанда иаларсыз атцэфанқэа инархаршэны рҕахэара даҕын. Урт данаарылга, иара иеы агэрагъы тцэфанк инахаршэны, икэадыр амаха иадҕахэалаз анахэтэгъы аамхны даеа тцэфанк инахаршэны, алаз днаицхрааны дынеыжэихит.

— Бзиала шэаабеит! Шэыкекэа арахъ итажэгал! — нарыкэҕитит ацшэма, игэашэ илаз асақкэа аамхуа.

— Ара иказааит, — иааиркыаҕит Даут.

— Арахъ, аштахъ шэааи, шэыххъазгеит! — даеа знык ихэтэз ихэеит, аха рыкекэа аштахъ ртагалара аныртахымха, рацэак инхарц ргэы иштамыз даазхэыцны иеааникылеит.

Рацхъа ашта дынталеит Даут, Рахмигъы днаишъталеит.

— Бзиала шэаабеит! — рнапкэа аарымихит ацшэма.

— Абзиа ус азы уашта ауаа узталалааит! — абас еипш ҕааитит Даут, аха атдыхэтэан «уажэынахыс» хэа инацитцеит.

— Анцэа ихазкаиршэозаалакгъы адкылара хуалуп, арееишыа ҳақэиршэааит! — асас атдыхэтэантэи иажэа анихэа нахыс, урт рааира ус бзиақ ишазкымыз

еиликаахъан. — Шӕаргъы, абзиа атцыхӕала аныкӕарақӕа шӕатӕеишъааит! — днарықӕныхӕеит.

— Еицхатӕеишъааит, — даргъы, инытцакшӕа акӕ-заргъы, ирыхӕтаз нархӕеит.

— Шӕфыза арахъ дзымааиуазеи? — алаз илацш неизикит.

— Уи гӕырфас дӕкоумтцан, — ихӕеит Даут.

— Дызфызоу хара хакӕзам, — инацитцеит Рахмигъы.

Иихӕарыз ифамшӕо даамахеит апшӕма, ирыцхӕхӕа игылаз алаз еицӕ илацш неихигеит, аха уи изы уаха акы ихӕарц итахымхеит. Аци избахӕала зынза акгъы имхӕазеит, рыматц ауразы ирыцыз азӕы шиакӕыз дазхӕыцхъан, инаидицаларгъы, дызцыз аихабацӕа дракарорушӕа дрыцны дшымнеиуаз идыруан.

— Ара хазгылоузеи, афныка хнеип, шӕыххӕазгеит! — деитаацӕажӕеит апшӕма, афныка рнагара итахны, аха дара шгылац игылан.

— Напынтцак хамоуп, иншӕахӕаны хамфӕа хакӕлоит, — дызлагылаз асы деицшха дыхъшӕашӕаза даацӕажӕеит Даут. — Изыкӕнагоуп хӕа иупхъазо, шӕыиашъара еиуоу фыцъа-хфыкка абранза иааиртӕ иахзыкатца.

— Уртгъы аазгап, аха зны афныка хнеип, амцакны шӕеаашӕырцхап.

— Афныка ханнеишагъы аамтцак калап, — ихӕеит Даут, иагънацитцеит, — хазшаз итаххар.

— Агӕашӕ акны агылара сызшӕатӕашъом, саргъы, сыцӕгъа-сыбзиа, сацшӕымоуп, иснымаало сышӕмыр-катцан, шӕыххӕазгеит! Шӕара шӕсасцӕоуп, арахъ шӕааи! — Махмут исасцӕа агӕашӕ иларгыланы драцӕажӕон хӕа изырхӕарц шитахымыз надырдырны, уаха дара рахъ дхъамцшзакӕа, аграпара даныланы ифӕынеихеит.

Уаха ажӕак мхӕакӕа, ртыцкӕа инырыхытцны, ишьтагыланы рфӕынархеит афыцъагъы. Аха иара ишитӕхыз еицш афныка ицымнеикӕа, амзырха азааигӕара игылаз, акыр аеаршӕшӕахъазаргъы, аха макъана

итцааршөха ашәыб зқәыз аратцла ианнамтцагыла, рҕаа-
ныркылеит.

— Арақагы агыла шәыхәтам, шәыххязгеит,
шәара шәсасцәоуп! — асасцә аоныка инамгакәа
амзырхакны ыргыла ацсуара ишанымаалоз ныргәа-
лаиршәеит, дара рхатакәа уи рзеилымкаауа ишыкамыз
шидыруазгы.

— Аихабацәа ааип, хаззаиз наххәап, — уи ашьтахь
аоныка анеира дақәшахатхарашәа цәажәашьак кайтеит
уажәы Даут.

— Исмаҳаша сшәырхауеит, — уаха инарыдымцалакәа
днарыдтны ифәинеихеит.

Асасцәа ашта ианааталаз инаркны аоны индәылтны
иаагылахьаз ацшәма ихыцацәа, уажәы, дара ахьгылаз
ахь зфәыназхаз раб даагәтаны, дааианза хәа импшыкәа,
ицыхцыхза инеицылеит, иажәа иазыцшы.

— Иахзааз — сасцәа чыдакәоуп, — уаха ажәак
нацымтцакәа, инытцакшәа дынрықәцәажәеит.

Дара уи рызхан, агәабжьанытәи дласны аиашьара
рахь ифәинеихеит, аихабгы аитцыбзагы хәызбақәак
аашьтыхны абура шыказ иааласит.

Ацхаражәхәацәа рыбжькәа нытцакны еицәажәо
аратцака ишгылаз, иаатыз агәашә хәычы днылсны
амзырхахы ифәаихеит, нхарала Махмут иаха изааигәаз,
рыиашьаракны зегы иреихабыз, икәра шмацмызгы,
аха, маха-шьахала макьана дшыгәгәаз зныцшуаз Цәа-
мал. Ари ауаф, ауаа ирдыруаз азә иакәын, иахатыр ыкан,
хьымзгьк датцамызт, цәара уск ахьейлдыргоз ажәа зыр-
тоз, дымшәакәа, дыпхамшьакәа ибжы нытганы зфәхәы
зхәоз ауаф нага, ауаф иаша ззырхәоз цабалаа рхатәрақәа
дреиуан, иара дыкамкәа избакәк ианалацәажәоз,
ихьз амацара ахәара азырхакәа, Бадракица Цәамал
изырхәон, ицстазааратә хымцапгашьа иабзоураны, уи
иҕацсеитәхьан. Хәарада, уажәы еицны ари аштахь инеиз
ацхаражәхәацәа, алынцәаа руаа хатәрақәа зегь реипш

даргбы дырдыруан, ирдыруан дзыпсазгбы, изааиз аус еилкаарыла дазнеип, дагъахатгылап хэа агэытра рыман.

Аиашыра ирзеипшыз уск азы уахь цыоукы аннеи-уа амфохытра ахьрыхэтаз иара иахь акэын, уи деихабын. Аха алынцъаа рбыргцэа, ацхаражэхэафцэа рышьтра ианалацэажэоз Бадракица Цьамал иахь шэым-фохымтцын рхэеит. Изхырхэааз ыкан, ацхаражэхэафцэа ззырышьтуаз аус — ус мацъанак акэын, алаз дрыманы ахаха иара иахь инарышьтыр ртахымхеит, ус бзиаак азы уахь инеиуазтгбы, уи атэы хазын.

— Иухъзеи, Махмут, уанацъалымбеит, асасцэа амзырхафы иргыланы, афныка ишнагатэу узымдыруа?! — иажэакэа неишьтаргыланы акамчеипш инеихиъеит, иахьеилагылаз даназааигэаха даатгыланы.

Махмут иахаз ажэакэагбы, урт рхэашыагбы шааигэампхаз ааиныцшит, аха акы ахихэаарцгбы даламгеит, Цьамал деихабын, еицэаз ихэаргбы ичхатэын. Афныка рнагаразы ихэтаз шихэазгбы, иажэа иахамтггылаз рахьгбы гэынчыхъажэак ахэара азин имамызт, урт сасцэан.

— Ахэара иагимыжьзеит, сара соуп изымуз, — уажэы, апшэма днихашшааны, аара ихы инадитцеит Даут.

— Цстбарак калама? — ахаха Даут азтэара наитеит, ари аштэхь рааира бзиарак ишазхэамыз зхакны инеихъаз Цьамал.

— Цстбарак ыказам, аха...

— Анцэа ихамтоуп! — Даут иажэа анагзара дахымыгзакэа, дницыфланы фэааитит. — Рееишыа змам уск ыказам. Бзиала шэаабеит! — днарыдгыланы рнапкэа аарымихит. — Арахь шэааи, шэыххъазгеит! — инарыдицалеит.

— Афныка хамнеиааит, — ибжбы наиргеит Даут, ишнеитэыз дшазхэыцхъазгбы.

— Хашта шэантала нахыс, хапшэмара хазшэытом, хахышшэымбаан, шэыххъазгеит! — уажэы акыр иааирцъ-барейт Цьамал, шэсышьтал аанарго инапы мацк ака-ра инакыаны, уаха дара рахь дхэампшзакэа афны ашэ

иамариашаны ифынеихеит, даргбы, уаанзатѳи рѳырх-
харақѳа азырханы, ишьтагыланы рѳынархеит.

Цѳтбарак калазтгбы, хѳарада, ацшѳмацѳагбы аѳныка
инарыцхъарымызт, шѳааи рхѳазаргбы дара неирымызт,
иаарзырыѳны, иззааиз нахѳаны ашта интытцны ицарын,
изызнеиз аусгбы ахырхарта баапсы аиурын.

Алынцѳаа рыцхаражѳхѳаѳцѳа рыгѳтакты даеакын.
Изызнеиз аус азы, ацшѳмацѳа аарзырыѳны, ихѳатѳыз
иагмыжкѳа инахѳаны, рус ылырхырц ртахын. Аха абас
еипш уск азы цѳара анеира — ачыдарақѳа ацын, уртқѳа
бзианы идыруан, иагымпытѳаманшѳалахон, ацышѳа
змаз Даут.

Цабалаа рыцѳтазааракны амч ду аман — ажѳа. Аха
уи еитѳамкѳа атѳакы хѳаракын, ахымѳапгашѳагбы. Ашта
ианааталоз инаркны, ацхаражѳхѳаѳцѳа, акыр рѳырхъ-
шѳашѳаны рхымѳапгашѳақѳа ацшѳмацѳа иранахѳоз
ыкан. Уахъ изызнеиз аус алацѳажѳара иалагаанзагбы,
цѳтбарак камлазаргбы, аха хѳантарала акырза уи иа-
зааигѳаз уск шакѳыз азы агѳеантѳара рнатон, еилкаарыла
уи ианахамтѳгыла, ахырхарта баапсы шаиуаз ранахѳон.
Уи бзиааны еилыркаауан ацшѳмацѳагбы.

Ус бзиаак азы ашта иштѳамлаз шеиликаахѳазгбы, аха
инарыдцаланы урт аѳныка рнагара зылзыршаз Цѳамал
ихымѳапгашѳагбы атѳакы аман. Аѳныка ианнеига на-
хыс, изызнеиз аус иагѳа ихѳантазаргбы, еилкаарыла
дазнеины дшахатѳгылоз дирдыруан, аус ахѳа ма-
къана ишизымдыруазгбы. Уи бзианы еилыркаауан,
уаѳа рыѳемирххакѳа аѳныка анеира иакѳшахѳатхѳаз
ацхаражѳхѳаѳцѳа.

Ауада иахѳазеипшыз амца еикѳын. Дара рбылрала
ауаа апхара нарыѳо, уажѳы-уажѳы быжѳкѳак нархылтѳуа,
ацшѳмацѳа иззыркыз аус иѳѳын ахѳаца мѳѳѳа.

— Абрахъ уиас, уххѳазгеит! — амца ахчныз азааигѳа-
ра игылаз акѳардѳ исас аихѳабы дыкѳтѳарц наидигалейт,
Цѳамал.

— Уа изтэартоу уара уоуп, уххъазгеит, уеихабуп, —
ѣааитит Даут, аихабы итыц акны атэара итахымкэа.

— Асас — зегы дреихабуп! — инидицалеит, иаргы
уаха имамкыкэа иатэеишьаз атыц хада ааникылеит.

Даут еиликаауан зыкны аус рымаз аиашъара зегы
иреихабыз чыдала пату змаз атыц акны дахъсасыз
азымацара дшимыртэоз, уи атыц акны иртэара —
шэыззааиз аус азбаракны атыхэтэантэи ажэа уара
иутэуп шаанагоз. Уи иара иитахыз акэын.

Амца на́к-аа́к ала игылаз арымз еицыхэхэакэа руак
аханы, Рахмиггы патула днартэаны, иаргы егы арымз
аханы иеныкэикит Ы́амал.

Агэашэ акны Махмут данырпылаз инаркны, атцаа
играшэызшэа а́кара зеырхышэашэаны зхы мѣапызгоз
Даут, уажэы, агэгэахэа еиқэыз, дызхатэаз амца дарпса-
сизшэа, акырза длахёыхын, уахъ дзызнейз ихаштызшэа,
Ы́амалгы иаргы ражэакэа неимхда-аимхдо, рыкё-
шамыкэша и́каз-ианыз, азынра ацашъа иазаарыгза зегы
ирылацэажэо итэан. Иззааиз аус азбахэала акы ахэара
макьаназ изаацэан, аиашъара еиуаз ахацэа мааицызт.

Рацэак мтыцкэа, еихабы-еитцбыла игэеибатаны иааѣ-
налеит даргы, цшьѣык-хѣѣык ра́кара, зықэарабжа акыр
инахысхъаз, Бадрәкицацэа рыиашъара еиуаз ахацэа.
Урт рааира аагэатаны иѣархатцгылаз асасцэа апсшэакэа
нарахэаны, рнапқэаггы аарымхны, ҳатырла шэтэакэа
хэа нарахэаны, мацк а́кара инаскьаны, ртыцкэа аалхны
иаагылеит. Атэара азэгы ирыдимгалазеит, атэартақэа
рызхартэ еипш ишы́казгы. Азэы иапсышэахэароуп хэа
ирыдигалазаргы, тэашъак рымамызт, Ы́амал дахьтэаз
иара иакараны атэара рыхэтамызт, рацсуара ианааломызт.

Зацсуара иахзызааны иныкэызго ракэны апсуаа
рыбжъара ипхъазаз ца́балаа, уи аныкэгараѣы уашэ-
шэырақэак рымамкэаггы и́камызт. Инеизакны, рацсуара
мацкьашъацкьа ҳатыр ақэтцаны ишныкэыргозгы,
рыпстазаара зырпшзо, иагъеикэзырхо акы акэны иша-
хэацшуазгы, аха дара «Апсуара аныкэгара мариа-

зар — зегъы иныкӕрымгози» хӕа ражӕа ишалазеипш, инхартӕааны зхы иззамырхӕозгъы цӕоукы рылан. Урт рфызцӕа кытацыпхъаза икӕн. Икӕн Ахъара иаланхоз рыбжъарагъы, Бадракипацӕа рыфныткӕгъы. Урт зегъы, излаз ауаа ркӕны пату зкӕыз цӕоук ракӕзамызт, ахафы-пшза кӕыпшрадазтӕуа бӕажӕк иафызаха ирыхӕапшуан. Аха ирычхӕр акӕын, иагъырчхауан, дзеипшразаалакгъы, имыцхӕу уаф дрымамызт, иара усгъы апстазаара иа-кӕыбахъаз, ауафы изрыцхара иаргӕжӕажӕоз табалаа рцынтӕарахкӕа.

Атдыхӕтӕан иаафналаз дрылан Сельчук захъыз, Бадракаа рыиашъара еиуаз, зыкӕрабжа акыр инахысхъаз, уск иалацӕажӕарц акыта анааизалоз, абаапс, абри шӕнеихылапшла ззырхӕалоз азӕы.

Ари Сельчук, азныказы итып ылхны дшаагылазгъы, аха лассы, ицӕагхаз акы ыкӕаны, иаалыркӕаны иааигӕа-лашӕазшӕа: зны, дахъгылаз ицӕа дынтас-аатасуа даа-шакъшакъаны, итыпгъы днахытцны, дласны днеины, Рахми дахътӕаз арымз акӕны дивагӕгӕа днатӕeit, инапкӕагъы неитыхны, амца инахакны рырцхара дналагеит. Даут иааигӕампхеит макъана изымдыруаз ари ауаф ихымфӕагашъа. Иара икытакӕны дыказтгъы, дагъицӕымшӕакӕа, дагъицӕыпхамшъакӕа дшынатӕаз еипш дфаиргыларын, аха уи афыза акатцара ихӕтамызт. Арака иара ихата дсасын. Иазхӕашаз апшӕмацӕа иреихабыз дыкан. Аха Цъамал ӕитӕамызт, иара иахь атӕамбара аарцшны дшынатӕаз гӕамташъак шима-мызгъы, имбазазшӕа ихы наикӕыжъны дтӕан. Ус шакаызгъы, Даут игӕeитӕхъан, аиашъара реихабы мамикӕарак шынеифыкӕлахъаз.

Асас уззазеи хӕа иазтаара пхашъаран, мызкы дсасуазаргъы, аха дыззааиз аус иара ихала ицӕыри-гаанза, апшӕма афымтра ихӕтан. Уажӕы, ацӕажӕарагъы иаакӕытцны ртӕашъала, сажӕа ахӕара иаамтоуп хӕа дааз-хӕыцны, итып днахытцны, иеаариашаны зегъы дна-рылапшит Даут.

— Ыамал, уххъазгеит! Алынцъаа реихабацъа шъара шъахъ хъззаарышьтыз нашъасхъап, азин сутар.

— Асас Анцъа икынтъи азин имоуп. Унатъаны ихъа, уххъазгеит, — иаргъы дфогылахъан.

— Кытак рыхъзала стъаны ацъажъара сыхътам, зны сажъа насхъап, — атак ныкеитцеит Даут. — Уара уаатъа, уххъазгеит!

— Асас угыланы, сара сышпатъо! — иеаариашаны, иажъа дазыпшны даагылеит иаргъы.

Иеихабы даныфогылаз инаркны, дласны дфогылахъан Рахмигъы. Зегъ ангыла Сельчук итып днахытцит, аха дтъангъы дтъамкъа, дгылангъы дгыламкъа, ибга нарцъыкъаны, инапкъагъы ихъамцгъы амца инахакны аеырцхара дшафыц дафын.

— Амца машъырк узнамуааит, — инытцакшъа, аха иаарцъбараны ибжы найкэиргеит Ыамал, иагънаци-цеит: — Уфызцъа рахъ унеи.

Иахъаз шигъамцхъаз, атак кайтарцгъы шааитаххъаз ихъафы иааныпшит Сельчук, аха изымгъагъит, мыщхъы итылашыцаан Ыамал илакта. Азныказы ацара шитахымыз иныпшуа даакъхеит, аха нас, ицъа дынтас-аатасуа, амцеи арымзи рыбжъара дныбжысны, ииашъара еиуаз ахацъа ахыгылаз днеины днарывагылеит.

— Уажъа уахыбаамзааит, асас, уххъазгеит! — уажъы, иказ акгъы имбазазшъа, мацк акара ихы натцыркъыланы игылаз Даут ихы найкэикит Ыамал.

— Бадракицацъа, шъыххъазгеит! Анапынтца хатаны шъара шъахъ хаазышьтыз алынцъаа реихабацъа ишъэымдыруа цъоукы ракъым. Апсуаа зегъы иреигъымзаргъы, аха зхы пату акъызтцо, ауаагъы пату рыкътцашъа здыруа цъоукы роуп. Хъззааиз ауаагъы иахъа шъхамбеит: ауафрей аламыси ирызрыцхам, ауаа ирылагылоу, пату зкъу цабалаа шъреиуоуп. Еиуарамзар, патуеикътцарамзар иахъанза баапсрак хара хъынтъи шъара ишъымбацт, шъара шъфынтэгъы хара ихамбацызт. Ахъара акыта еиуоу шътыпхацъа алынцъаа хъфнатакъа

рќны тацара руеит, хара хтыпхацѣагы ари аќытаќны аѣнра иќоуп, зегъ рыла хаилахѣуп, абас еипш инароуны ацѣажѣара дналагеит ацѣаражѣѣаѣ.

Идыруан, ажѣа анирта нахыс, иагъа ироургы, аха иихѣарц иитахыз хѣаны даалгаанза, ажѣак иадамхаргы иныбжѣагаланы ацырхага итара азѣгы ихы ишатѣеимшьоз, Сельчук иеипш иќаз леишѣадак иакѣымзар. Аха уи шыта дшѣартамызт, Цѣамал иирбаз атыц аќны ихы иќѣыжыны ѣыцхаќа длацшуа дгылан, уигы гѣеитахъан.

Иеипш зеипшыз, ацышѣа змаз ацсыуа нагак ишихѣтаз еипш дыззааиз аус иаразнак ицѣырымгаќа, апстазаараќны дызхааныз, ацѣгѣеи абзиеи ирызкыз хтысќаќ ааигѣаларшѣаны дынрылацѣажѣо, чыдала апсуара ныќѣызгахъоу ауаа инахараќны рызбахѣ хѣо ацѣажѣара даѣын Даут, ибѓа аариашаны иѣынеитцыхны, иажѣаќѣа рыгѣра ганы, иихѣоз ажѣаќѣа разаны.

Цѣамал инаирќны Сельчук иќынза зегы, ахахѣ иалхызшѣа, рыѣмыртцысуа игылан, ажѣак раѣшѣар ртахымќѣа изызырѣуан.

— Аха иахтаху зегы Анцѣа ихаитазом, — зны маќќ аќара даатгыланы, ицсгы ааивганы ацѣажѣара деитаналагеит Даут.

— Хабдуцѣа рхаан аахыс, абри атѣыла иаларшѣу хауаажѣлар ирхыргахъоу, ѣык-бзык иазеитамхѣаша арыцѣараќѣа, сара саастагы шѣара ижѣдыруеит. Инарывагылаша тынхак дышрымам иазхѣыцны, дара-дара пату рыќѣибамтар, имеихзызаар, рхѣоу еиќѣымшѣар, атѣымцѣаратѣи рыпстазаара мацъана алу еипш ишалагоз еилкааны еибашатон, иразаны ахымѣацѓашъа рѣаќѣдыршѣон. Иќан аибаазара, патула аихатцгылара, аилибаќара. Анцѣа ирызкаиршѣыз ацѣгъара арѣеишъа ианзаќѣшѣалаќ рхы алдыргон, ианзаќѣымшѣоз — зырѣеира мариамхоз, аанкылашъаќ змамыз арыцѣараќѣа рзаанагон. Ара иќоу зегы хазлацшхъоу, хазхаану рацѣоуп, шѣыххъазгеит!

Асас даатгыланы, хатала иара ихы найқәкны да-
хьаацәажәаз, насгьы, иухәаз иашоуп хәа иара далкааны
иахьихәаз згәы аақанатцәз Сельчук, уи ихы найқәкны еиҭа
ажәақәак ихәарц иенацшьеигеит. Аха изамуит, иблақәа
тырхәны иара иахь иаацшыз Цьамал даагәатаны, уаха
мхәакәа иеааникылеит.

— Алынцъаа рысас ишьразы ишьтаз урт амацъана-
қәа хара ихәиуазам, илазцәоуп! — инарылеихәеит Даут,
уаха нацымтцәкәангьы даагылеит дырзыцшуа.

Уажәы ирахаз мыцхәы иееимыз акы акәны
ишаарнырыз рныцшуа, иааилауатырит еилагылаз.

— Алазәжәқәа хашьра ргәагьуа афынза хнеизар...

— Макъана хабәкоу, хааишьала.

Абас еицш ражәақәа неиларыцсеит.

Дазәыкны ґымтуа дгылан Цьамал.

— Убарт алазцәа ацсуа чкәын ишьразы ишьтазцәз
ауаа — иацсыуаауп! — еиҭа ґааитит Даут.

Уаанза ирахәхьаз шрызхымгоз, Даут уажәы иихәаз
ажәақәа шаарахаз иааилағызит:

— Ахьымзг хдыргеит!

— Хәацсуара дырцхашьеит!

— Ари афыза зхы иатәазшьаз ацсыуаауп хәа ир-
зууазеи.

— Хәи, хабдуцәа хлахәадақәа, — азәгьы даағьызы-
ғьызын, зыцсадгьыл иацәдырзыз хәа иидыруаз рабдуцәа
днарықәызбеит. — Ацсны хәказтгьы, ари афыза
амахагьара згәағьрыдаз! — абасгьы нацитцеит.

Дазәыкны, ґымтуа дгылан Цьамал.

Аха мацк акара ианаатынчраха, Даут ихы найқәкны
даацәажәеит.

— Уажәакны иухәан еицш, хара иахтаху зегьы
Анцәа ихәтәеишьазом, — Даут дызлацәажәоз аус — дара
ишрыдхалоз ихшыф азцахьан. — Уажәа нагза, уххьазгеит!

— Анцәа ихәзкаиршәыз изакәызаалакгьы адкыларә
хуалуп, адунеи зшаз ус еицш ишеит. Абзиа ус атдыхәала
шәара шәеицш икоу ауаа бзиақәа рахь амфәхьтцра иа-

меилаҳара дарбану! Аха иахьа шәара шәахь ҳааира, шәара, ацшәмацәагы, ҳара, алынцъаа рыхьзала шәаштә италазгы, хгәы зыргәырғаша акы акәны икам. Аха уара иухәан еипш, ацстбара аныкамла, иузмырееиуа ус ыказам, — Цьамал днечиәцшит Даут.

— Усоуп, уххьазгеит, — иначиҳеит иарггы.

— Алынцъака ахаларазы амәа иқәыз уи ацсуа чкәын ишъразы алазцәа ишътазтаз ауаа шәара шәыиашъара еиуоуп. Саташәымтқан, аха мхәашъак сымам, — абасггы нацитцеит Даут.

Азныказы, идысызшәа имтцысзо иахьгылаз, ажәак ахәара рзымгәагыа иааилахеит ацшәмацәа. Аха хамтакты ашътахь рфымтра иаалтны: «Изустцәада? Ирыхьзузеи? Раб ихьзузеи?» хәа рызтцаарақәа наикәрыпсеит.

— Руазәк Назми ихьзуп, егы — Нецъми, — рызтцаарақәа ртак нарытаны, дрылацшуа даагылеит уажәы.

Даут игеитеит, урт ауаа рыхьызқәа шааихәазеипш, ацшәмацәа дара-дара шынеиәацшыз, уи ашътахь Сельчук иахь ицшуа ишаагылаз. Акы наитцасызшәа, зны итыц дамкуа дахьгылаз даашақьшақьеит иара, нас ицәа дынтас-аатасуа, итцәытцәа ибжыы нтицеит.

— Урт ахьызқәа иагъафы иныкәыргоит! — ихәеит зны, нас ажәылар дналагеит. — Икоу цқъа еилымкаазакәа ҳара ҳахь шәаауеит, шәара шәыиашъара еиуоуп хәа шәцәажәоит. Ари ажәа хъантоуп! Иагышцоугәагъзеи, Даут, хмарианы ҳаубама?

— Шьта уеаанкыл! — зны Сельчук ибжыы наикәиргеит Цьамал. — Даут, уххьазгеит! Дахьцо, дызхацо ззымдыруа ушреиуам ззеилымкаауа цьюуки ҳалазарггы, еилызкаауагы ҳакоуп. Уажәа нагза!

— Аиәахысра ишафыз ирықәшәаз ифыза чкәынаки иареи неицхырааны, ахәрақәа змаз алазцәа рфыцъагы хқытахь ихаргалеит. Рыхәрақәа ғархәеит, рыфатә-рыжәтә иагырмыжыит. Дара рхала ирхәеит ашъра иа-зызкыз рыхьызқәа. Афыцъагы еициз цьюуки роуп, шықәсыла җажәижәабака рхытцуеит.

Еита ибжбы нтицеит зшыара иқәкьахьаз Сельчук:

— Рыхәрақәа нҕахәаны, рызхара нырҕатданы, ишә-
тахыз дшәырхәеит! Иалтцзом, Даут, хара хахь ишәыз-
кыджылазом! Зҕышәымтүазеи, уара, алынцъаа ахымзг
хатцартцарц иахьаҕу шәымбазои?! — ивагылаз иашыцәа-
ггы днарықәкааит, аха ибжбы рмаҳазшәа игылан дара.

Сельчук ацәажәара данаалго хәа изыпшны игылаз,
Даут, даеазәы иеынапишьяанза иажәа инацитцарц итах-
ны ҕааитит:

— Алазцәа руазәк Алынцъа дыштыоуп. Аҕбатәи —
абна агәашә апхьа дгылоуп, иара иҕала зеггы шәеихәап.

— Арахь дзаажәгазеи, ажандармцәа днаганы дрышә-
тандаз, — еита ҕааитит Сельчук дахьгылаз.

— Уи мариан, аха ххы иахзатәамшьеит, — итак ма-
зеин ацҳаражәхәаф.

— Ажандармцәа дрымпыхьашәар, иидыруа зеггы
идырхәоит, — инацитцеит Раҳми.

— Иара дызустада, абри акара шәзыхьызаауа
ауафы маза? — дарггы зыцәшәо ак рыманы дааз-
хәыцит Сельчук.

— Дуафы мазазам, — ихәеит зны Даут, нас инаци-
тцеит, — Қәачица Раиф ичкәын, Басри!

— Аа, Цьапра Елкан иахәшьяаца «хазына»! Уи
дыштыәызишьтеи иахьоума, — абасггы ҕааитит Сель-
чук. — Нақ иоужьтәуп урт алазцәа!

— Хара арахь хаазышьтыз алазцәа рразкы азбаразы
хаармышьтзеит, уххьазгеит, — уажәы акыр иааирцъбарейт
Даут. — Урт ркны ус рымазам алынцъаа, иазызкыз
роуп изызгәамтцуа! Ацсыуак ишьразы атәымуаа зишь-
тарцтазеи, хәпсуара здырцхашьазеи, изаҕрагылазеи?
Хқытахь ахалара ихы азкны иаауаз хасас ауафшыцәа
зишьтарцтазеи? Хзатәарымбазеи, хмарианы хзырбазеи?
Алаба зхаадырхазеи, ихагхаз, хзыхдыркьо акы ыканы
рдыруама? Ихахьзеи хәа итцаауеит хаазышьтыз, — иажәа
даалган, атак дазыпшны дынрылапшит.

— Ишәыруадаҫцәеит, — еита ҫааитит Сельчук. — Цкәынцәакәак ашьоура иашьтазар, изхарамыз ишьтаз-ма? Цьоукы азыркзар, уигьы дара ирусуп, — ихәеит зны.

— Рахәшьаду лпа иакәын! Ипсы деитеит, ихарак ыказамкәа, — инацитцеит.

— Ихарак ыказу, икамзу еилзыргаша калап. Иахьазы уара иухәтоу, атцла гәаҫа утиаазшәа ацәажәара акәзам. Сычкәынцәа амыждаразы исхылтцуан, сшыбзас сыр-шьит, хажәла зегьы ахьымзг иатцартцеит, хапсуара иаг-рагылеит, ахьз баапсы ххыртцеит, — абри акәын уара иухәартаз! Аха иузымхәеит, иухәартә еипш укам азы.

Ажәак ахәара изымгәагыа, ҫымтүа дгылан Сельчук. ҫымтүа игылан ииашьара еиуаз егырт ахацәагы.

— Агәашә акны игылоу ала даашьтыхны, аоныка думаны уца! — еита даацәажәеит Цьамал.

— Изызуазеи? — иахаз егыацьеишьеит Сельчук.

— Уи азы сара усмазцаан, учкәынцәа уразцаа!

— Сара исхәо иахатцгылазом, — деитаацәажәеит Сельчук.

— Ишыгуааз аз икоуп! Уатцәы, ма уатцәашьтахьынза умацьанақәа абра икалароуп.

— Исыцымныкәар?

— Иуцымныкәозар, уажәнатә уоны амца нацратцаны, ақыта уналтцны уца. Ухала ухы дырны, хара уалхцаанза. Исхәаз уахама?

— Исахаит, — аарлахәа ибжы аагеит Сельчук.

— Сажәа ссахымпо удыруеит.

— Издыруеит.

— Уца!

Уаха ажәакгы мхәакәа, ихы икәыжыны дындәыл-тцны, ишьтахьала ашә нкыдитцеит Сельчук.

— Ацсыхьшәашәа! Гәырҫамзар уара укынтәи иаа-дыруазеи, — мыцхәы дышгәамтцуаз иныцшуан Цьамал.

Даут дахьгылаз ажәак иаҫшәар итахымкәа азырҫа даҫын, аха уи иналагзаны дрызхәыцуан, Басри избахәала

данцәажәоз Цьамал иихәаз ажәакәа: «Ихарак ыказу, икамзу еилзыргаша калап».

— Ажәак зхәарц зтаху азәыр шәыкоума? — акыр иеааикәкны, ихашатәрахазшәа имтцысзо игылаз ииашьара еиуаз ахацәа днарылацшит Цьамал уажәы, хамтакгы даарзыцшит, аха азәгы анҕимтза, деиҕаа-цәажәеит:

— Хазлоу ауаа ахьааизо, абыржәеипш ацәажәара шәзымгәагыа шәтагылоит хус анхазмырееи. Досу ипсы иара дирееироуп!

— Ақәачица изгы издыруа нашәасхәап, — Цьамал даалгеит анигәахәуаз аамтазы, иажәа ныбжәеигалеит Даут. — Жәашықәса рапхьа ифызеи иареи ирыбжысыз арыцхара Басри ихарамкәоуп хара алынцьяа ишаадыруа, — изырхәыцшаз ажәакәа нарылеитцеит. Игәеитеит, Цьамал ида егырт зегы, ирахаз ажәакәа ишырзыцшымыз акара шаарныцшыз, дара-дара ахьгылаз ишынеиҕацшыз. Аха акгы ахырымхәааит.

— Харгы лымхатасқәак хмоуцкәа хакам, — зынза иеааимыртызаргы, аха абас еипш даацәажәеит Цьамал, нас инацитцеит. — Ихәра абанзахьантоу?

— Апсразы акгы ихьуам, — ихәра шмацзас ахәара итахымхеит Даут.

— Зегы Анцәа иусуп, — ихәеит зны, Цьамал, нас акыр иеаариашаны даагыланы, ҕнутқала иеааизганы ацхаражәхәацәа ихы нарыкәикит. — Ихәхъзеи хәа хәашьак каутцеит, асас ухатқы. Шәара алынцьяа акгы шәмышьзеит, — хара хауп ахьымзг иатцалаз. Хапсуара харпхашьеит. Ишәгәампхо шәпылааит хәа азәы хәишәихьазшәа: хгәы итамыз, ххы итамыз хәниеит, ханзыриапзгы — хара хәцкәынцәа роуп. Ауафы иаазашьа уанзақөымшәа — дхыпҕеыганы дузыкәлоит, хара ихәхьызгы абри ауп! Шәызхәазеи ххәом, шәыххьазгеит, шәапсуара шәаанагеит, шәыуафра шәаанагеит. Амшын ихыршәлоу акьынҕаа хәафьзаха, абри атәыла иалапсоу напсыргәытцак икам, хара — цабалаа,

хтөыла хцэыззаргы, аха хцсугара хмырзындас, хауафра хцэымзындас хэа шэхэыцуеит. Хашуаау хаанхар, хаибыхчар, хаибарцшзар шөтахуп! Схы цхасшьоит, изышөцэыззарызеи. Ацсыуак ишьразы атөым афөрышь итаны иазкра! Абри афыза зхы иатөазшьаз хара хачкөынцөа ракөхеит! Асас имфө анысра да-хымыгзакөа ишьра зөанызшөаз хара хачкөынцөа ракөхеит! Абри сахаанымхакөа сиязаахьазтгы, цьа-натка сцарын, аха уи афыза алахьынтца, — азныказы ихөцө акы нытцагылазшөа даатгылеит Цьамал, аха мацк акара ицсы аавиганы деитаацөажөеит.

— Шөаазышьтыз алынцьаа реиҳабацөа ихазрашө-хөаша абри ауп: гөаанцък, гөынамзарак, төамбарак, иара усгы гөыфбарак дара рахь ианакөзаалак ишхамамыз, иахьагы ишхамам. Цөымгас хашьтырымхааит, гас хка-рымтцааит, хара хцацсамхазаргы. Ихцхыкөу аадыруеит, мацк азара хашөта. Абас сызрашөхөа, шөыххьазгеит. Досу иабгажө ихыхра иара ишиуалу аадыруеит. Хаиашьара хааизаны хааилацөажөоит, уи ашьтахь ххы шөхарбоит, — иажөа даалгеит Бадракипацөа реиҳабы.

— Шөеитаххөоит, уххьазгеит! Хаазышьтызгы цэгьарак иашьтазам. Аха ас еицш акы аныкала, өмырха-өырдагөа катцаны, акгы камлазасшөа изымтөеит, нак-нактөи хцөицш иазхөыцит.

Рыхөыкгы патула инеибартөеит, аиашьара еиуаз ахацөагы, реиҳабы Цьамали асасацөеи азин нарымхны индөылтцит.

Асасцөа афөныка инеины еицөажөо ианаатөа на-хыс, Махмут ицкөынцөа, уаса шьтөак аарылхны ахы аахтцөаны, иццакы-ццакүа ацөа ахыхра иалагахьан. Уиаахыс аамта акыр инаскьахьан.

— Асасцөа амла иахаркит! — Цьамал ихы наиқөикит апшөма Махмут, ахөы мазеиуп аанарго.

— Амцахь иаажөга, — ихөеит иаргы.

Аханатө, Цьамал иажөа инахатцгыланы афөныка анеира ианакөшахатха нахыс, асасцөа ирдыруан апшө-

мацәа рчеидьыка ымфакәа ишоурмыжбуаз. Аиашьара реихабы рапхьа днагыланы, индәылтңны рнапкәа зәзәаны җыц ианаафнала, амца азааигәара х-шьапык зтаз аишәа хыгьежәа дыргылахьан, гәыблаа дук иантңаны зҗыгхара маҗак иҗаз абыста ықәдыргылахьан, уи иаакәыршаны иаван ирзыршьыз ашьтәа иаҳа пату зманы ирпхьазоз ажьыхәтақәа: апылгдқәа, ажәфашәақьақәа, егьырт ахәтақәа.

Аишәа ианынахатәа, рнапкәа адыркаанза, Даут, асас еихабык иаҳасабала ишихәтазеицш даагыланы: апшәмацәа рчедьыка днахцәажәаны, Анцәа илпхаигәыпха ритарц днаихәаны, рацәак имроукәа, аха ихәатәыз нахәаны днатәеит, Ыамалгьы ихәтаз нахәаны, шыта шәнапы ашәыркы, шәыххьазгеит хәа даацәажәеит. Патула креицыфаны ианаалга, аишәа инахытңны индәылтңны, рыматц зуаз апшәма ичқәынцәа руазәк ирзылаишьтуаз зыла рнапкәа аазәзәаны, инеицәажәа-ааицәажәо амца инахатәеит. Акрыфаны, иааласны рымфәа рықәлара — уеизгьы ипхашьаран. Пыт-рак ианаатәа, шыта иаамтоуп хәа даазхәыцңны, итып днахытңны дфәгылеит Даут, Рахмигьы уи игылара змааназ ааилкааны, дфәицгылеит.

— Шәтазаара бзиазааит, ҳаргьы ҳамфәа ҳақәлап, — даацәажәеит Даут.

— Уаха шәҳасасыз! — иахәтаз ихәеит, зшьапкәа инарыхгылахьаз Ыамалгьы.

— Итабуп, уххьазгеит, ҳахынхәра иазыпшуп, — ихәеит Даут, иаргьы уаҳа имеимкит.

Дара афнутцака иахьынзақаз, Сельчук агәашә аҗны игылаз алаз диманы афныҗа дцахьан, апшәма ичқәынцәа Ачи асурахьы днаргахьан, апшәма ипацәа иреихабызи иареи неидтәаланы акреицырфахьан. Аишьцәа еитбацәа, асасцәа рыеқәа абоурахь инаганы, рымгәырххәқәа ааркәаданы, рағәрақәагьы нарҗыршәаны, апхә нымфәқәа нарытаны акрырҗартахьан.

Уажэы, Ыамали асасцэеи еицны афны ианаадэылтц, рыгэкэа кэадырны, рымгэырххақэагы аархханы има-зеины иаадыргылахьан.

— Лымхатасқэак соухьеит хэа акы сналацэажэан, — ғыц даацэажэеит Ыамал, амзырха ианаақэгыла. — Иа-хьынтэаазгыы науасхэап. Чаны Хафиз хэа измитаа иреи-уоу апсыуа дук дыкоуп, избахэ умахацкэа укам.

— Исахахьеит, — ихэеит Даут.

— Абри ауаф Пазарцык дыказаап. Истахыз азэы дысзааишьтит. «Шэхы ацэгъара ашэмырган, Ақэачица ихарак ыказам» хэа сзааицхаит.

— Иажэақэа рыгэра имгозтгыы, ус еипш ааиц-харымызт, — иахаз ихы инаирхэеит Даут.

— Саргыы ус сазхэыцуеит, — хамтакы акы дазхэыцуа дгылан Ыамал. — Хэхэшьаца лахыцэгъа мыцхэы дласын, — абасгыы нацитцеит.

— Даеа гэнахарак анацла, хара аихабацэа хапста-заара зхэартузеи, — иажэақэа зхихэауаз идыруан Даут.

— Уиашам сызхэом. Хара хала пырхагак уаха ишэоуам. Аха Қэыблхэицацэа рыхьымзг иахэаены иамоуп, иаангыло ракэзам. Аус хацдыркааит, ихь-шэахаанза!

— Иухэаз сахаит. Итабуп, Ыамал, уххэазгеит!

Аиашьара еиуаз ахацэа реицэажэарақэа ианрыл-га, рашьеихаби асасцэеи рхала иааизныжыны ишын-дэылтцхэазгыы, аха рыфныкақэа рахь имцазакэа амзырхағы еилагылан. Апшэма ипеихаб Даут иеы ағэра акэадыр амаха инахаршэны, иаргыы ағы ианкны дахыгылаз иманы дааины, иеышькыл аанкыланы иматц уа днақэиртэеит. Агэыбжыаньтэгыы Рахми иеы наидгаланы дынеыжэитцеит. Урт рышьтахь акэын Аци аеыжэлара анихэтэз: зегы дреитцбын, иматц аура зыхэтэзгыы аишыцэа рашьейтцыбза иакэын. Иеы ағы ианкны ишааидигалазгыы, аха иматц имырукэа, патула ажэақэак иара иахь инахэаны, ишьапы ашькыл иахьмырсзакэа дфацаны ахьухэа днақэтэеит. Рыхык-

гы еиҥабы-еитцбыла игәеибатаны, еишьтагыланы ашта интытцны агәарабжьара иныбжьалеит.

Иаалашьцахьан еипш ахәы инхалеит. Алынцъаа казшьас ирыман, гәыцфык еицны уск азы цъара иҥаны ианыхынхәуаз, абри ахәаҥынза ианеицааилак, кьарахәла, ма шәақыла ахысра. Рқыта еиуаз ауаа рзы уи зегьы хәибгоуп, хзызцаз аусгы маншәалахеит аанагон. Икьарахә ажәфан ахь иҥарханы атцык аатиргеит рацхәа ахысра зыхәтаз, еицыз реиҥабы Даут. Уи ишьтахь дхысит Рахми, хамтак ашьтахь икьарахә днатцхеит Ацигы. Лассы рлымхәкәа иаартасит шәахьцо шәаалеит хәа разхәоз ақытауаа ртак хысбыжькәа.

Ишеицыз Елҥан иашта агәашә инадгылеит. Аци, ахьухәа дынҥеыжәпаны, ишихәтаз еипш, дызцыз аиҥабацәа рыматц уа реыжәтцра днацхрааит.

— Итабуп, Аци, хаматц ууит, иуеиҥау уматц иуааит! — шыыжьаахыс ирыцыз ацкәын наикәҥитит Даут, Рахмигы ажәа хаақәак неизикит, ахақәитрагы наиртеит.

Ахысбыжькәа анрахаз нахыс, ацхаражәхәаҥцәа рааира иазыпшны, аҥны иаадәылтцны амзырхәҥы иаагылахьан ацшәма ицацәеи, даҥа ҫыцъа-хҫы ақыта цкәынцәеи. Агәарабжьара ибжьаланы ишааиуаз шаагәартаз еипш агәашә аадыртхьан, азәгы днахынхәны, амца иаакәшаны ажәабжькәак еибыхәо итәаз абыргцәа адырра нариҥеит иззыпшыз ауаа шыхынхәыз.

— Шәахьцо шәаалеит!

— Аринахысгы шәахьынтытцуа шәманшәалахааит!

Инархатцгыланы рыбжькәа нарықәдыргеит, иахьтәаз ахь ианааҥнала, рхысбыжькәа шдыргаз атәы ацкәынцәа рыла ирахәхьан, ианхыс нахыс изызцаз аус шыманшәалахаз агәра ргахьан. Амца инахагыланы реанаадырпхәкәа, ишихәтаз еипш, Даут даагыланы, Бадраҥаа рашта агәашә ианнадгылази иантытцуази рыбжьара, ацшәмацәеи дарей изызнеиз аус азы еибырхәаз зегьы, дара рхәашьала, «цъара акы агмыжькәа, ак нацымтцакәа» ирзеитеиҥхеит. Чыдала

дазаатгылеит, рцамтазы, амзырхаќны иахьынзагылаз, Чаны Ҳафиз изааицхаз азы Цьамал ицѐажѐара, аус хацырктѐуп, ихьшѐахаанза хѐа иихѐаз ажѐақѐа, изхи-хѐаазгьы нацтцаны.

— Чаны Ҳафиз иеицш зеицшу ауаа нагақѐа ҳаманатцы — ҳацсуара ызуам! Анцѐа ҳажѐлар дырхимбааит! — абас ѓааитит Цьапра Елќан. — Итѐабу! — Даути Раҳмии ихы нарықѐикит уажѐы. Патула ажѐа хаақѐак нареихѐеит. Уажѐынахысгьы шѐахьынтытц-аатытцуа Анцѐа шѐир-маншѐалааит! — днарықѐоныхѐеит атцыхѐтѐаны.

Елќан аргамма игѐалақазара бзиан. Жѐашықѐса раахыс гѐытцхас имаз иахѐшьаца дзыниаз ауаѐшьра бзиаќ шаќѐмызгьы, аха аус иара идымхалартѐ еицш ахырхартѐ ахьаиуаз игѐы артынчуан. Цѐабалаа рыбжѐара абжѐақазѐѐа бзиақѐа ыќан, ашьа здызи Басрии реинраалара азы аусзбара анеиѓыркаа — иахѐшьаца аара идымхалартѐ еицш ишырызбоз агѐра игахьан. Аха аус еиѓкаатѐын.

— Мезитќа ихалатѐуп! — ѓааитит уажѐы.

— Мезитгьы асы рацѐа шытѐуп, — даамхаццакны иажѐақѐа неиѓытцќѐеит Тѐврат.

— Асы шытытцаанза хѐа цшышьаќ ҳамазам, — Тѐврат ицѐажѐашьа шигѐамцхаз ирдыруа дагьынеиѓѐшит, аха уаха акгьы имхѐеит.

Адырѓѐены ашьыжь ақыта иналтцны ѓыла амѓа инықѐлеит Басри ианшьцѐа, Елќани Тѐвратѐи, рыматц зушаз, Елќан ицѐихабы Ероли, ақыта антытц цѐара ианцалоз ицыршѐахьаз, ашѐќѐы аќны тырқѐа хьзык изанызаргьы, аха алынцѐаа Қьагѐа хѐа изышьтаз, қѐрала Ерол иааста еихаз даѐа чќѐынаки. Елќан уи апхьа диргылеит: деилќьан, иеилкаара бзиан, амѓан иргѐамхѐуаз цѐара акы ианиаргьы, атагылазаашьа дацшны ахымѓѐагашьа иѓѓақѐиіршѐѐоз идыруан. Ерол зегьы дреитцбын, дызцыз аихѐабацѐа реыжѐлара реыжѐ-

тракны рыматц аура зыхэтэз иара иакэын, рышьтахь дгыланы днеиуан. Изыцныз атэылакны еибашьрак, шэартара дук ыкамызт. Аха еснагь агэаеанызаара рказшыа иалан табалаа, — изнысхьаз апстазаара цьбара иднартахьан.

Уи аеынгы аздаа шыкац икан, уи инацданы, ашамтазеипш аршэаа иасуа иналагаз апша, лассы акэытцра агэы иштэмыз аныцшуа, ашэапыцьяц еиларгьеж-еилархынхэуа, рымахэқэа ирылашыпны ирыкэныз ашэыб тааршэ така илашытуа ажэылара иафын. Ишцац ацара иафыз ахацэа, ахэы инхытцны ианыласкыа, акыр иаартыз атыцқэа ркны ашэапыцьяц амацра ахы иархэаны иахагыы аеаргэгеит апша. Аха, насыцны, иныкэыхэхэаны инеиларгьежыуа ирфэнахэхэартэ еипш икамызт, аграпарагыы азеимацсомызт, кэамкыак азамымхуа ихтаалан, ахааназ имызтрашэа адгыл хыбны ишытэз асы.

Амфаду акынза илазарц рацэак шрыгмыз, иеы агэра нафакны даатгыланы, ишытагыланы инеиуаз аихабацэа ибжы надирхайт Кыгэа:

— Хацхыака ыгуафык дызбоит, арахь ахалара дафуп!

— Абзиара згэы итоу азэ иакэзар, бзиала даабеит! — фэаитит Елкан, илацш аартцарны иапхыака дыцшуа.

— Азэыр ицума? — фэаитит Тевратгы.

— Уаф дидызбалом.

Иаатгылахьаз зегы дааицгэартеит, уажэы атцлақэа даарывтцны, асы шкэакэа данырбаало ахалара иафыз аеыуаф. Макьана акыр днахаран.

— Дшэацхэафхап, — фэаитит Теврат.

— Анцэа абзиара хатэашыа! Уфынаха!

Иаха-иаха аизааигэахара иафын, макьана ирзымдыруаз, зхы агэра ганы ахалара иафыз уи аеыуафи дарей. Атыхэтэан, жэабака шыафа ракара данырзааигэаха, зны иеы агэра аафакны иапхыа иааиуаз днарылапшит, уаха ажэакгы мхэакэа, ахыухэа дынеыжэпаны асы дны-

лагылеит, иеы агәра нахыршәаны, днаханы иңылаз ауаа амға ритарц иенаңшыгеит.

Аханатә, уи аеыуаф илаңш даннытцашәаз инаркны агәанызаара змаз Кыгәа, уии дарей акыр ианеизааигәаха имака иамаз икыарахәтра ааңыртланы инапы надкыланы иааникылахың, аха уажәы, уи ауаф дыңеыжәпаны рымға ааиртырц дшафыз агәра анига инапы ахыадыз иноуижыит. Уи ауаф, абжыааңны ирдыруаз азә иакәзаргыы, иаатгыланы ишизыңшуазгыы, идыршыак ыкамызт, зхы иаңәшәоз абрагыңәа дреиңшха, ихтарца аәаңәкәа рыла, иблакәа рыда, ихы-иңы зегыы тахәхәан.

Аха уажәы, иеы днаханы амға анырзааирт, дласны ихы-иңы ааиртит.

— Зафер! — иңышыаны, зегь раңхыа җааитит Кыгәа.

— Мәак шәыкәуп, шәманшәалахааит! — днарыкәныхәо җааитит иаргыы.

— Уаазго бзиароума? — наикәҗитит Елкан.

— Цәгыарак ыкам, — җааитит иаргыы, нас инаңицеит. — Басри напынцак ситан, уи азоуп.

— Иузынагзама? — адтца ахата шинымдыруазгыы, изынамыгзакәа ифыза иахь дышхамлоз шидыруазгыы, днаианцәаит Елкан.

— Сманшәалахеит! — ихәеит зны. — Чаны Хафиз дсыңшаарц итахын, — инаңицеит.

— Дузыбама? — гәыхытхытракгыы днамцанарсит Елкан.

— Дызбеит, хәиңәажәеит, иааиңхазгыы ыкоуп.

— Хәхыңо ухәңзар стахуп, раңәас иахзумбозар, — наикәҗитит Елкан.

— Шәара шәфызара сара сзы ихызрацароуп, — атакс җааитит иаргыы. — Басригыы дыңшуп аха, — абасгыы наңицеит.

— Уи гәырәас дкоумтцан! — ихәеит. «Анңәа уқәлаңәа урхимбааит!» — гәаныла инаңицеит Елкан.

Зафер Алынңыантәи данцоз уи ауаха, маңк акара ихы ныкәтцаны иңсы аашыаны, ашыыжь шаанза дғагыланы,

ишьтыбжь заҳаны иааҕыхаз иан, уск сымоуп, уаха ма уатцэы аоны скалоит хэа налаҳэаны, игэыла иеы днақэтэаны Пазарцыйққа амға дықәлеит. Ашьыбжьон ааиаанза акыр шыбжьаз, ақалақь мацк ақара иналганы инхоз, ашапсығцэа иреиуаз ифызак икны иеы ааныжьны шыапыла ақалақь дналалеит. Анапынтца изтаз Басри ишиеихәахьаз, «Аңбаама иатцэа» аҕацхьа иказ ачаижәырта цшааны дныфналеит. Дынрылс-аарылсуа итәаз зегьы илацш нархигеит, аха абри дапсыуоуп ззиҳәашаз уаф дрылимбааит. Аха игэы итцанахәон, иибарц иитахыз уи апсуа бырг, изыпшра иқәшәаргы, аха уахь дышнеиуаз. Ус иагыкәлеит. Ашә аҕынтәи иаафналоз ахыбартаз тыцк акны ачаи днаҕыхәо дыштәаз, иаатыз ашә ала даафналеит, цәафала атыцантәи ауаа иреипшмыз хатца быргк. Дахыныфналаз, азныказы даатгыланы, нас иарма напала ихылца ааихыхны иаанкыланы, инымфатәшәа, итәаз днарылацшны, ибгагы мацк иаариашаны, ихгы фышьтыхны, ибжы акыр амч натаны, «Салам алеикъиум!» хәа ҕааитит.

«Ари дапсыуоуп, иара иоуп!» — абасеипш гәаныла даацәажәеит Зафер. Уи ауаф бырг иаафналашья, иаагылашья, ибжы нытганы ипсшәахәашья иазаарыгза зегь рыла, иара дызлыиааз иқыта еиуаз абыргцәа рцәафақәа инибаалон. Мфашьарада, ари ауаф бырг, иибарц иитахыз — Чаны Хафиз ихата иакәын.

Дласны итып днахытцны, ауаа днарылацшуа игылаз абырг иахь иҕынеихеит Зафер.

— Уацсыуоуп сгәахәуеит, — рацхьа иара даацәажәеит, ихы найқәкны.

— Сапсыуоуп, уххьазгеит! — атак наитеит иаргы.

— Азәыр уааишьтма? — уажәы днаиазтцааит, иблақәа дырхыпшыло.

— Басри сааишьтит.

— Деибгоума? — еита илакта дынтацшит.

— Деибгоуп! Алынцья дыкоуп, ианшьцәа рыкны...

— Арт ханрылттып, — итээз ауаа днарылсуа, ачаи-жэырта апшэма иуада ахыыказ ахь ифэинеихеит, иаргыы днаишьталеит.

Ашэ апхьанза даннеи, ауада афналара игэы иштэз даазхэыцны, ашэ изааиртырц иенацшыгеит Зафер, аха дахымыгзакэа, иара днагэтасны иаартны, чаик инафыхэо, еицэажэо итээз фыцэа ауаа ихы нарыкэкны, тыркэшэала ибжыы нарыкэиргеит:

— Цэажэарак хамоуп, хааизыншэыжь, — ихэеит, даргыы ажэак мхэакэа, ачаи зтаз ратцэцакэа рыманы индэылтцит.

— Акыр даниама? — Зафер наиқөфитит Хафиз.

— Даниеит, аха хатцарыла далтцит! — ихэеит иаргыы.

— Иххьандаз! Икалаз зеггы сзеитахэа, зны уаатэаны!

— Агылара иаха иснаалоит, — ихэеит, иаргыы уаха идимгалеит.

Басри таксила данааз ауаха иара икны дшымфахыт-цыз инаркны аитахэара дналагеит. Икалаз ахтыскэа, излауаз ала акы агмыжъкэа, мыцхэы ажэа дамыршыыкэа, иаха ихадаз хэа иипхьазоз акы бжэамыжъкэа, иажэакэа дрыцклацшны, цкэа иразаны изеитеихэеит. Алазцэа злахэыз ахтыс анафсгы, далацэажэеит Елкан иф-натакны аихабацэа реилацэажэара атэггы.

— Харак имгакэа аинаалара ус хацдыркааит! — ихэеит зны, иагынацитцеит. — Идроур — аус иаха ихьантахоит, ацэгьахэацэа бжэалоит, — дызлыиааз ауаа рказшыа баапсқэаггы идыруан ацышэа змаз абжэаказаф.

Басри, Хафиз дибарц азы анапынтца аниитоз, ихэашыаггы уахап хэа иихэаз ажэакэаггы ааигэаларшэаны, абас еипш даацэажэеит:

— Ауаа хара хқытакны дшаагылоз, уахь дназгаз атаксист ида азэггы издыруамызт...

— Уи ихыгазам! — уаанзаггы дшазхэыцхьазггы аныцшуан ихэашыа, нас инацитцеит, — иазыкыз хэа азэыр избахэ рхэама?

— Макьана ихаздмырхэацт, — ишидыруаз еипш атак наиитеит.

Уи аамтазы алазцәа ирхәахьан Басри ишьра иа-
зызкыз ауаа рыхьызкәа, аха зқытахь илбааны иказ Зафер
уи атәы дыршыа имамызт.

— Ирымхәазаргы, еилкаауп, — абас еипш җааитит
Җафиз, иагынацитцеит. — Бадракаа рычкәынцәа ирхы-
газам! — ус шакәыз агәра игахьан Җават ицәажәашьей
ихымҗаапгашьакәей рыла.

Уажәы дназхәыцит, атдыхәтәантәи амшкәа рзы,
Җават ипшәмапхәысгы иаргы иаартны ирзымхәаз,
аха җнутқала изыргәамтүаз гәырҗа мазак шрымаз
рхымҗаапгашьакәа ишырныпшуаз. Зафери иареи реи-
цәажәара ашытахь агәра игеит, Алынцәака инагаз
амҗакны икалаз ахтыскәа ртәы рмахацзаргы, аха
анапынтца змаз алазцәа анзыхнымхә, цәара акы
ишақәшәаз рхаҗы ишнеихьаз, изыргәамтүазгы уи
шакәыз. Җафиз агәра игеит, Басри ишьразы ауаа ишь-
татцара атәы Җаватгы ишидыруаз.

— Уара Басри узлеизыкоузеи, уитынхоума,
уиҗызоума? — иаалырқяны днаиазтцааит Җафиз.

— Сиҗызоуп! Абахта ҳаицтакын.

— Уздырит! — дагьяапышәырччеит. — Басри иху-
хәаауазеи?..

— Гәнаҳарыла дақәшәеит, дамхаццакит. Ацсы тцаауп
рхәоит.

— Итцаауп! — еита акы дазхәыцуа даатәеит
Җафиз. — Аиса дышпакоу, Батырица? — иаалырқяны
днаиазтцааит, ҳамтак ашытахь.

— Дыбзиоуп! — иқыта деиуан, дидыруан, аха
ари аҗыза азтцаара дзыпшзамызт. — Деихаб бзианы
дхамоуп, — инацитцеит.

— Аиса дапсыуа дууп! Җаикәлара анаҗсгы, аизыкара
ҳабжьоуп, ианшыцәагы сара саншыцәагы — жәлак
еиуоуп.

— Сара сангы д-Кәазпхауп! — иаҳаз деигәырғяны
җааитит Зафер.

— Еибатәу ҳакәзаап! — ицәыртыз реиуара иаргғы игғы ишахәаз ааиныпшит. — Ихәра аеинардыруама?

— Хьаак имазаргғы хара хҕны далацәажәазом, хара усгғы уи азы аихабы ҳазиазтаазом! — иаҳа иеаартны ацәажәара далагахьан Зафер.

— Напынтдак устар иузынагзару, сан лаҳәшьяаца? — уажәы абас еипш ҕааитит.

— Исынагзарым угәахәуазар, исытатәым, — ихәашья шигәампхоз ааинирцшит Зафер.

— Уацрамлан, арцыс!

— Саҕоумтқан!

— Зажәа иақәитү азәы шуакәу збоит, абахтагғы убахьеит, — уажәы иеыртынчны даацәажәеит Ғафиз. — Уизнеины, хатала иара дсызба, абасгғы сызиахәа: «Сысасра зыстаз афната атцаа фнашәит, пхарак сазгәышыеит, исырба». Измаану — иара еиликаауеит. Сахьыкоу уеизгғы иудыруеит, иоухәап. Стагылазаашья Басри иус ишацыркьоугғы наиахәа.

— Еилыскааит, уахатқәкя сизнеиуеит.

— Ғабжьара иҕазааит.

— Гәырфас икоумтқан, уххәазгеит! — ихы агәра ганы даацәажәеит иаргғы.

Аихабы ажәа иитаз нагзо, иқыта аҕынза даннеи, афныҕагғы дымнеизакәа дышиашаз Аиса иахь дымфохытцит. Иаргғы афны дықан. Иразаны ахәашья иенақәыршәаны, мазажәак шизааигаз наиахәаны даатгылеит. Ацшәмагғы, амаза атәы здыруаз азә иакәын, — итаацәа иреиуаз зегғы «шәындәылтцны хааизыншәыж» хәа нареихәеит, даргғы ндәылтцит, афыцәагғы ааизныжыны.

Ғафиз иажәақәа ак нацымтдакәа, ак нагмыжкәа, реишьятагылашьягғы мырфашьякәа Аиса ианаеихәеит.

— Ғаи, ианацәалбеит, Ғафиз бзиахә хааигәара дықаны, иахьанза дыррак шпасимтеи! — ҕааитит Аиса. Ғафиз анапынтца аниитоз, «Измаану иара еиликаауеит» хәа маза хәашьяк шыҕаитцазгғы, Зафер

еиликаахъан, уи афнатакны, Басри избахә анцәыртц нахыс, ацшәмацәеи асаси рыбжьара аицәыхьшәашәара шыбжьалаз. Уажәы, Аисагъы, иказ аиаша иирдырырц итахны, Басри избахәгъы дналацәажәаны, Хафизгъы иаргъы шеикәшәахъаз атәгъы наиеихәеит.

— Еилыскааит! Уатцәы арахъ даазгоит, — иажәа аахиркәшеит Аиса.

Абри айкәшәара атәы изеитеихәарц итахын амфәан ианеикәшәа, аха Елкан уи азы акгъы анимхәа, иаргъы иеынкыланы дрыцны днеиуан.

Изнысыз Алынцъатәи амфәеи амфәдуи ахъеиларсыз ақынза ианлеи, абра ҳацсы ааитаҳкуеит ҳәа ибжы нарықәиргеит Елкан. Зегъы неыжәтцны иааилагылеит: атыц шыақьарстан, асы акыр имачын, иара уигъы дара реипш ацсааитакразы иаангылақәоз иркәаҳахъан.

— Зафер, аранза усзааи! — ибжы найқәиргеит Елкан, иаргъы дызлагылаз днарылсны иара иахъ иеынеи-хеит. — Закә напынтцоузеи Басри иуитаз? Иааркәафны иаасзеитаҳәа.

Аиҳабы ишихәаз еипш иааркәафны изеитеихәеит: Хафиз дибарц анапынтца шиитаз, дшибаз, еибырхәаз.

Аисеи иареи реикәшәара атәы Елкан икны ихәару имхәару изымдыруа длакфәкуа даагылеит Зафер. Ус шакәыз аагәатаны, дыниқәцәажәеит Елкан:

— Акы ухәарц утахуп, аха иузыгәағуам! Басри иус иатәызар, ахәара ууалуп, иатәымзар — исаҳәатәым.

— Иаартны исеимхәазаргъы, аха ицәажәашъала, Қафы Аиса дирсасырц итахуп ҳәа еилыскааит. Аизыкара рыбжьоуп, — абас еипш хәашъак ныкаитцеит Зафер, уи уахъ инеира Елкан идыруазарц итахны, аха ишыкалатцәкъаз мхәакәа.

«Чаны Хафиз икататәу идыруеит, иззыкаитцогъы идыруеит», — гәаныла даацәажәеит Елкан, аха иаартны акы ихәарц итахымхеит. Уи гәеитеит Зафер.

— Исымхәаргъы калон аха, — абасеипш даацәажәеит уажәы.

— Иухәазааит!

ицәажәеит. «Қәыблхәааи Кәачааи ихәбжьоу жәдыр-
уеит. Хус — шәара ишәахтоит, шәнапы хануп, аңабаа
шәхарбоит, аха шәахзалацәажәа, иауазар, уаха шыак ҳа-
бжамлартә еипш хус шәырееи», — рхәеит. Ишихәтазала
дцәажәеит иарггы: «Ишәхәаз сахәит, харггы ҳәааизганы
хнеилацәажәап, җба-хҗа мшы азара сышәта», — ихәеит.

Абасала ихацыркын ашыа зыбжъаз аҗәлантәык
рус алацәажәара. Абжәаказаҗәа рнапы иананыртца
нахыс, аус алацәажәара, уи аиҗекаара дара ирусын.
Қәачаа ирусыз — ирызбо азыцшра акәын, ирызбаз дара
рзы ицәгъазарггы, ибзиазарггы, ажәак ахымхәаакәа
адкылар руалын. Аха агәыҗра рыман аусзбара ииашаны
ианазнеи, Басри дыцқаны дшалыргоз.

Җымшқа рышьтахь рыҗныкақәа рахь амҗа иқәлеит
Елқан ицызггы иарггы. Амшггы Мезитқа ианхалоз аас-
та акыр еилгахьан, аңша аееиқәнакхьан, асы ауамызт,
аха уаанза иаухъаз — адгыл зеггы хыбны ишьтан.

Изныз амҗадуи Алынцъақа ихалоз амҗеи ахъеи-
ларсыз атыц акынза ианыназа, мацк акара рыеқәа
рыцсы ддыршьарц иеыжәтңны ианааилагыла, еицыз
зеггы ирахәртә еипш ибжы нытганы, аха чыдала Елқан
ихы наиқәкны җааитит Зафер:

— Еицу зеггы, шәыххъазгеит! Уаха шәысасра са-
тәашәшьарц сшәыхәоит.

Иара иқыта ахыкәз ааигәан, амшггы ахәларахь
инеихьан. Иажәа иацныкәозарггы, иацымныкәозарггы,
аха аңсыуа кәзшьала иара иахь рнацхъара ихәтан.

Иажәа инахатцгыланы, җба-хҗа мшы раахыс
дзыцныкәоз ауаа рысасра иртар итахытқәкхьан. Елқан
иеипш икәз, пату зқәыз ауаҗы, иара иаштахь имҗахытцра
дызлаз рҗацхъа дхаранакуан, уиггы дазхәыцуан.

Патула рысасра илшартә еипш дықан: афатә
дазрыцхамызт, шытәакггы рзишьыртә еипш далақан.
Еицыз зеггы рышьтатцарақәа илшартә еипш дала-
кәмзарггы, уи збашъа аман, чаншьтахь инаша-аашаны
агәылацәа иргарын.

— Иухәтаз ухәеит, Зафер, апсуара уагымзааит! — Елкан абас еипш дналаганы, патула днаихцәажәаны, хқытахь ххалароуп хәа иажәа даалгеит.

— Чаны Ҳафизгьы Аиса иахь дымнеицкәа дыкам, шәааибабап, шәнеицәажәап, — ма уи ала имҫахигап хәа даазхәыцит.

— Чаны Ҳафиз ихарта ҳадуп. Патук наикҳәымтцакәа дахзоужьуам. Уи азы аамтак Анцәа ихәтәеишьап! Макъана иатахым, — ихәеит. — Ҳаибарц итаххар — хабарк ҳаитап, — инацитцеит.

Иаартны имхәазаргьы, Елкан итахымызт даҫа кытак аҕны иказ асас дизнеины бзиала уаабей» хәа иахәара, Алынцәа дыказтгьы — уи атәы хазын. Дазхәыцхьан, абжәаказәәцәа ирыртәз аус збаны ианалга, Ҳафиз пытҫык наидкыланы Алынцәаҕа ихагаланы, апсуара ишатданакуаз ала пату шикәтәтәыз.

— Уара ухәзней, хәхыказ атәы изеитахәа, макъана иатахым шысхәазгьы наиахәа, иатданакуа иара идыруеит, — абас еипш даацәажәеит Елкан, иагънацитцеит, — уажәтәиала Алынцәаҕа ухалара атахзам, иуасхәаз нагза, — ари напынтқан.

Уаха иамеимкит Зафер. Еиликаауан апстазааратә пышәа ду змаз Елкан дзызхәыцуаз шырацәаз. Аха, пытк иадамхаргьы, инаскьамгакәа ацара итахымхеит, дрыцны акыр инаскьаганы, апсшәакәа нарахәаны, рымҫагьы днақәныхәаны дхынхәит.

Алынцәаҕа амҫа иқәыз рымҫа абжара иҫеиаанзагьы, Зафер иқыта дналалахьан. Иаара иазыпшыз иани иарей анааицәажәакәа, иара дыкамижътеи ақытаҕны иҕаз хтыск ахасабала уи даалацәажәеит, измитәа иреиуаз апсыуа хатәрак Қафы Аиса дышисасыз.

— Иххьандаз! — иахаз игәы ишахәаз иныпшуа ҫааитит усқан.

— Уара дудыруама? — ихәашьа аацъашьаны днаиазтааит иан.

— Избахә саҳахьеит, — уаха акгьы имхәеит.

Рацәак иеадмырхалакәа иеааиҕекааны, ашта дын-
тытңны Аиса дахьынхоз ахь иҕынеихеит.

Ҳафиз игәы иахәеит Зафер уахь инеира. Басри иеипш
уи ауаҕыы иаргыы знык ада ишеикәымшәацызгыы,
ихы-игәәкны днеихъан. Игәы иахәон иҕыза иус
арееиразы илшоз ала дхатцхатц дахъашьтаз, иара
усгыы деилыхха ицәажәашьа, иеилкыашьа, аиҳабы ик-
ны ихымҕацгашьа. Мышкызны, ағарахәа ауаа ин-
рылагылаша азәы иакәны дихәацшуан.

Елкан инапы ишанитцаз еипш, Мезитка еицны
ишхалаз, аиашьара аиҳабацәеи аиншьцәеи аилацәа-
жәара шрымаз, ашьа зыбжъаз ҕ-жәлак рус аилыр-
гара абжәаказәа ишрыртаз — зегы акакала Ҳафиз
изеитеихәеит, атцыхәтәан Елкан изынаицхазгыы на-
иеихәеит.

— Елкан иапсуара агәыр ацынтцеипш итцаруп! — абас
еипш ҕааитит Ҳафиз, аха уаха акгыы нацимтцеит.

Ҳафиз иахәтаны ицхъазеит, Зафери иареи еикә-
лацәамзаргыы, мышқәак рацхъа урт аҕыцъагыы еикә-
шәаны ианеицәажәоз ашьтахь, Цъават иҕнахыы
даныхынхә, урт рыбжъара иказ ацәажәара атәы иаартны
иаҳәара.

Алазцәеи Басрии ирыхтысыз атәы Зафер иҕала
иахаанзагыы, Ҳафиз игәеитахъан, атцыхәтәантәи амшқәа
рзы, дызтаз ацшәма, иаартны акгыы шимхәозгыы,
аха цъара акы дшаргәамтцуаз, ҕнутцкала деилзырхуаз
гәтынчымрак дамеханакны дшамаз. Ажәабжъ иазхәаз
Зафери иареи реикәшәара ашьтахь, Цъават иахь да-
ныхынхә, иаартны диацәажәарц избеит.

— Ариабжъарак избац уакәзам, ҕнутцкала хъаак
утцнафаауеит, — абас еипш ацәажәара дналагеит Ҳафиз. —
Сара сахь акгыы ухәазом.

— Уара иузымдыруа иуасхәарызеи, — атак наииҕеит,
аханатәгыы ихы царкәбыланы иаатәахъаз иаргыы.

— Алынцъака ахалара мариам хәа соухәеит жәаха.
Изхухәаауаз удыруан, — иереицъны итәаз ицшәма иа-

жәәқәә найқәипсеит, аха иара дыштәәц дтәән, исас иажәәқәә имаҳазазшәә.

Акыр дааизыпшит, аха Ыават җитуамызт.

— Иудысымшьеит, Ыават! Раанкылара улымшо укамызт, аха иутахымхеит. Уарггы сарггы ҳаи-цәажәарақәә рнафс, абри афыза ухы иатәоушыап ҳәә сыкамызт.

— Сықәызбара уаакәйтңны, икалаз сзеитаҳәә, — алазцәә шзыхнымхәыз атәы иархәахьан, аха ирыхьыз атәы издыруамызт, иаҳарц итаҳын.

— Уабхәында ипацәә ҳапсуара дырпхашьеит, ахьымзг иатцалеит. Абри ауп икалаз! Апсуаа ҳабжьара абри афыза ахәынгара калахьеит ҳәә смаҳацызт.

— Еицәоуггы калахьеит, — ихәеит зны. — Сара сыказам ҳәә уасхәахьан, — җыц даацәажәеит пытраамтак ашьтахь. — Уажәабжь наугзар стаҳын аха...

— Ихъзаны ахысра тартцеит, аха дук рылымшеит, иткәаны игеит! Афыцәаггы ахәрақәә рымоуп: руазәк Алынцәа дышьтоуп, егъи днаганы иазызкыз ачкәынцәә раб диртеит.

— Изиуазеи!

— Уи иара иусуп.

— Иара акыр ихьма? — даацәажәеит пытраамтак ашьтахь.

— Ахәра имоуп. Алынцәаггы амтц зхы икәзмыртәо цьоук роуп, иудыруеит. Кытак ауаа атәамбакәә, рысас иеихсра рхы ианыршьалеит, — Ыават уаҳа наилымшо деилаҳаны дыштәаз шибозггы, уи иахь арыцхашьара шимазггы, аха ихы-игәы акынза инеишаз ажәәқәә шихәәц ахәара даҗын, иахьитахыз акынза дазааигарц итаҳын.

Иара уаҳа ихы дымҗахазакәә дтәән. Ҳафиз еиликаауан, уи иаҳаз зеггы ихы иштагьежьюаз, итагылазаашьа хьантә дшазхәыцуаз. Дицырхагахарц итаҳымызт.

— Ҳафиз! — ибжы нтикааит уажәы. — Уарггы сарггы ҳанеиҗыхоз уи ауа, уажәәқәә цқба санрызхәыц,

иагъа исцѣыхъантазаргъы, уара исоухъақъаз ркны са-
зааит. Аха ахырцашъа сымамызт, аус дырбылгъахъан.
Уаргъы саргъы аоны хакан, дара — рус иафын. Абри
удырузааит!..

— Еилыскааит, — Хафиз даеа ажѣақъак иеихѣарц
иенацшъигагаргъы, аха Цѣават иажѣа инациттарц
шитыхыз аагѣатаны иеааникылеит.

— Сара сажѣымта азахѣа ахартѣеижѣтеи, ишудыруа,
акыр шықѣса тѣеит, ус еипш сылахъ ианызар акѣхарын.
Уагъстынхан, уагъсысасын. Исыхѣтамыз ажѣақъа
уасхѣеит. Исанажъ, уххъазгеит!

— Саргъы агѣи агѣатѣеи сызтамкѣа сыкам, урыцхара
еилыскаауеит, — даацѣажѣеит Хафиз.

— Жѣаха зны исоухѣан еипш, агѣаг хажѣеит, ашьоура
ада даѣақы хазымхѣыцуа акынза аѣстаа хѣеиахѣеит.
Хажѣын лахыцѣгъа итахашъазы иахзымдыруаз хур-
дырит. Уара уиашоуп, даеа гѣнахарак аныкала, нар-
цѣыкагъы хнарышътуам иангъы саргъы, — уажѣы-
уашътан ипсы наилшѣшѣарашѣа, иажѣақъа рыцхуа
ацѣажѣара дафын Цѣават. — Уара уиашоуп, хзыниалак-
гъы, хашуаау хаанхароуп. Хабацѣа ихархѣозгъы уи акѣын.
Сыпсыгѣра — уара укны инхааит, — уажѣы ихы ышьтых-
ны илакта дынтапшит. — Уара иутѣаѣеуа рацѣоуп. Аус —
моак ақѣтара уацхраа. Сара иахышѣхѣо сыкоуп, иан
агѣакгъы сара дазаазгоит. Сыиашъара ркны ацѣажѣара
сара исыдшѣымтѣан, абри азы сухѣоит. Сырзеилкаауам.
Уаа цѣбарацѣоуп, зхѣыцра къаѣугъы рылоуп...

— Уххъазгеит! Урт ирацѣажѣаша ауаа хатѣрақъа
калап, — даеа ажѣақъак наиеихѣарц итаххазаргъы,
изымхѣеит уаанза ихы иадимбалацыз гѣыпшаарак
иамеханакыз, зылабжышкъагъы аахақъақъалаз Хафиз.

Абри аицѣажѣара анрымаз ашьтахъ ахѣатѣи амш
аѣны ауп Қафы Аиса Цѣават иахъ даннеиз. Хафиз-
гъы аоны дыкан. Ажѣабжѣқъак инарылацѣажѣо,
чаикгъы неицыжѣуа акыр ианаатѣа, Аиса, ахѣашъа
иенақѣыршѣаны, ацшѣма иахъ ахѣара кѣаитѣеит, мышкъак
ирыдымхаргъы, Хафиз иара иахъ игаразы азин иитарц.

— Иара дақәшахәтзар, сара духызбаауам, — абас еицш даацәажәеит иаргы.

Апшәма икынтәи азин аниоу, Ҳафиз ихы найқәикит Аиса:

— Усасра хәтәашья! Ҳазхара хнеицәажәап, уеицш-зеицшу хқыта еиуоу аихабацәагы агәахәа рутап.

— Уицца, Ҳафиз, угәы ааурҭыхап, ари абжъарак агәырҭа уахаршьит, — ихы найқәкны деицәацәажәеит Цъават. — Еибаххәаз удыруеит, — абасгы нацитцеит.

Аиса уахь инеира машәырны ишыкма лаз, исас еиҭикааз ак шакәыз игәы азҭахьан апшәма. Иара да-зааигахьан, шыта аус ахьыказ, уи иалацәажәараны иказ тцабалаа рыбжъаказәа рҭы акәын, урти иареи еи-бабашьяк рымамызт иара икны дыканатцы. Аха уи ма-царазгы акәмызт исас дцарц ззитахыз, ицшәмацхәы-си иареи рхала иааизынханы, рцзатцә итахара шыкалаз далацәажәарц, Басри иааста ахара дара рычкәын ишимаз леилиркаарц итахын. Ихакны инеихьан, Ҳафиз дызлагаз аус мырҭееикәа дныкәханы дшымцоз.

Апшәмацәа ртазаара иахәтаз ажәакәа нахәаны, Аиса дицны амҭа дныкәлеит Ҳафиз.

Ачамхәтцла атцака итәаз зегы хәзҭлымханы хазызырҭуан, антцәамтахь инеихьаз, Иауз иажәабжъ.

— Аус рызбеит! — ҭааитит, Иауыз иажәабжъ ахьын-зеитеихәоз цъара ажәакгы наламтцәкәуа изызырҭуаз Синан.

— Ирмызбар руазма! — ҭааитит иаргы. — Ускантәи аамтазы аихабацәа дукәа ыкан, аус азнеишья рдыруан, аиаша иадгылон, рыбзкәа хәшәын, излагаз аус дырҭееианза иацрытцзомызт. Урт ыкамызтгы, тцабалаа ззырхәо — хара, иахьанзагы хзааиуаны сзасхәыцуам, — абасгы нацитцеит.

— Сара ицъасшьо акы ыкоуп, — ихы насыкәкны даацәажәеит Синан. — Абарт ауаа ркәышра, русқәа

реифекаашъа ари атэылакны иртцаз акы акэзам, Апсны-тэи ианаауаз иааргаз ауп. Нас, абас еипш айхабацэа дукэа змаз ажэлар, ишпарылымшеи, иагъа хынтафынтара итагылазаргъы, аха рыцсадгъыл иазынхартэеипш ака-тара?!. Абри схакны исзаагом! Икатцэкъазеи, убра — Апсны? — азтцаара ду наситеит.

— Ажэлар арыцхара иантагыла, еиқэзырхаша ахадацэа роуп, — изтцаара атак иааркъафены акэзаргъы, аха издыруаз изеитасхэарц сыенацшыазгеит, акысгъы уаанза табалаа ртоурых акыр итыстцаахъан азы, исхэашаз сыман.

Салацэажэеит: табалаа Апсны ианықэтцуаз атыц змаз аполитикатэ тагылазаашъа, Апсны знапакны иааз-гахъаз ахэынтқар имчра атцагылара шыртахымхаз, акырынтэи уи ируаа ртэылахъ инармышьтырц азы афеагыларақэа шеифыркааз, ахатцарақэа шаадырцшыз, аха уртқэа ишырзеикэмырхаз. Сырзалацэажэеит, табалаа зегъы реиха ирпырхагаз — дара рыфнутцка атыц змаз аибатахымрақэа, дара-дара рхибартцэарақэа, еифагыланы реибашьрақэа, ирзааиз аамта иалызгашаз ры-Маршьанқэа, руаажэлар рыхьчарц ахатыцан, дара-дара ирыбжьалаз ашъа рзаанымкылакэа анибартцэара ишафыз, уи ахэынтқар иуаа рхы ишадырхэаз, атдыхэ-тэан, ртэыла пшза ныжъны амшын ихымлар камло атагылазаашъа шырпраз.

— Аибатахымра — ажэлар рымч канацсоит. Рхы ргэахшэаны икэтцит, — илахъ еиқэын Синан.

— Ахеиқэырхашъа изақэымшэеит, — лгэы хъаауа лажэа налалтцеит Семрагъы. — Ара иахъаанагазгъы бзиарак иақэымшэазеит. Атэым дгъыл акны анасыц иашьталаз, ихы ижбоит.

Пытраамтак ашьтахъ хайтазыхынхэит Иауыз иа-жэабж. Инеизакны аитахэара дшалгахъазгъы, еилыс-каарц стахын уи иалахэыз, чыдала схакны инхаз ауаа анафстэи рыцстазаара атэы. Рацхъа снаиазтцааит Басри изы.

— Басри дызит, — иааиркѣѣит зны.

— Дышѣази? — сеитанаиазѣааит.

— Аус андырееи ашьѣахь уаѣа ихы даѣѣшѣартѣ еиѣѣ ѣагылазаашѣак шимоуаз шиѣдыруазгы, аха иам-хашѣыз иуа-итынха, ииашѣара еиуаз рыба дыхгылар иѣахымкѣа дыѣѣѣит. Измирѣа дѣеит рѣѣоит. Иѣѣрабѣа днеиаанѣа аѣааѣара даламлазаап, иихѣыѣуаз уара идыр. Аѣыхѣѣѣан, арнаут ѣѣѣыск ихы даѣѣкылазаап, аѣеи аѣѣаигы рыхшазаап. Урт ирыхшаз ѣѣоукы нха-заргы, ѣѣара аѣѣуак дрыѣѣшѣар, ѣабаѣѣа аѣѣуаан рѣѣоит, уи аѣароуп.

— Бзаркалѣѣа?

Сызѣаара аѣак ѣаитѣарѣ ахатыѣан, дааѣышѣырѣчан, — Исѣѣарыма?! — хѣа Синан ибѣѣы наикѣиргеит.

— Изумѣѣарызеи! — иаргы даачѣеит.

— Убри аѣѣѣызба сара санду лакѣѣеит! — ѣааитит Иауыз. — Ишѣѣеитасѣѣаз аѣѣабѣѣ — лара лѣѣынтѣи ауп ишыздыруа.

Аѣѣабѣѣ еитеиѣѣонатѣы, уи ѣамѣханакны ѣымѣуа итѣаз ѣара зегы, акырѣа ѣаалаѣѣыхѣеит, ѣажѣѣѣагы неилаѣѣсеит.

— Саналага, лызбаѣѣала даѣа акы-ѣба нашьѣас-ѣѣап, — деитѣаѣѣажѣеит Иауыз. — Лара илѣараз хѣа акы ыѣамзаргы, аха иѣалаз анаѣс, Басригы ихы дѣзадкыломыѣт, даѣа аѣѣуакгы лызбаѣа аѣѣара изы-гѣаѣѣуамыѣт. Ус иѣан, иахѣагы усоуп. Иаѣѣуамыѣз азѣы диртон, дахѣабашаз. Аха уаѣа аѣааѣара иаламлазакѣа зѣызраѣѣуазгы маѣѣымыѣт.

— Иахѣагы иѣоуп! — лажѣа налалѣѣеит Семра.

— Санду лразѣы зызбазгы ѣаны ѣафиз иоуп. Аус андырееи ашьѣахь, шыѣѣсык аѣара аатѣуан еиѣѣ, даѣа ус хѣантак азы, иѣызѣѣѣѣак иѣны ѣѣабалаа ѣахь дыѣѣнагалазаап. Абри аѣѣѣызба дигѣалашѣѣаны длаз-ѣѣазап! Рус ианалга, иѣызѣѣагы иѣны, уи лаб иахь имѣахыѣѣаап. Иаргы, соуп зѣѣоз аѣѣуак иакѣѣаарын, иѣнеиз асасѣѣа дуѣѣа ишрыхѣѣаз ашьѣѣа рызшыны, ауаа

адгаланы пату рыкәйтцазаап. Ларгьы дырхагъежьюа рыматц лузаарын. Чаны Җафиз ацшәмацәагъы, иара ицыз ифызцәагъы, уахь инацхьаз егырт аихабацәагъы аарзырыфны, ацшәма ихы наиқәкны, — «Упха сара снапы дантца, пхас дкастцар стахуп, дысхумбаан!» — ихәзаап. Лаб иахаз игәампхазаап. — «Лымшала уаргъы акы уанымиааит», — ихәзаап. Аха ицызгъы наидгыланы ацәажәарақәа аныкартца, лаб уаха акгъы изымхәеит. Ианцоз дрыман ицеит. Аразкгъы лоуит, Җафиз ибзоураны. Мызқәак аатцаанза, даалаганы ачара лзуны, хатца дишьтит. Аибашьрақны ицыз, аха изыхнымхәыз ифызак ипазатцәы диитеит. Хыык ахшара рыхшеит: ыцъа апацәеи апхаи! Убри лыпха лакәхеит сара сан! Анцәа ицсатә иршкәакәааит Чаны Җафиз! — җааиттит атыхәтәаны.

— Ажәабжь ссир хзеитоухәеит, Иауыз, итабуп! — наиқәҗыстит.

Абри аамтазы, иацхьа иқәыз ателефон абжы геит, иаргъы иаакәхны, илымха инадкыланы, икәардә днахытцны мацк акара днаскъеит.

Иауыз дахьынзацәажәоз, схы ышьтыхны ачамхатцла сатцапшуа саатәеит, даҗа знык снахәапшыр стахын, Синан «Абри табалаа хамахә ауп» ззиҳәаз. Мацк акара апшаара снадхәлеит, аха атыхәтәан сылапш нақәшәеит.

— Иупшаама? — слымха иаатасит Синан ибжы.

— Исыцшааит!

— Макъана ҳакоуп! — еита ибжы насирхаит.

— Макъана, — схәеит саргъы, аха сзызхәыцуаз атәы ахәара сзымгәагъит.

— Узызхәыцуа еилкаауп, — еитах ибжы аагеит, иагънацитцеит. — Уи ҳара хразкоуп, сашья! Җабдуцәа, ртәыла ныжъны атәым гбақәа ианырталаз инаркны, ирыдыркылаз разкуп. Зыпсадгъыл ааста, зхатә цсеиқәырхара иашьталаз, цейпш бзиақ иоузом, дагъапсазам.

— Ахтәара ртахгәышьамызт, аха ртагылазашья мыцхәы ибаапсын, — ақ схәарц сналагеит, аха исимырхәеит.

— Уа ипсындаз, аха ихымтцөандаз. Хара, имицызггы, цсадггылда ханрыжыт, — илакта мыцхэы ихъантан уажэы.

— Рееишыа змам акгы ыказам, — сеитаацөажөeit.

— Агба иаанагаз — агба дагароуп! Аха хара хагба заакөрылахьeit, — ихы цыркөаланы дахьтөаз ацөажөара дафын. — Хгэы шэзыбылуейт: хапсадггыл шэыхьчейт, адунеи хадшөырдырит. Шөара шөыла хгэы дууп. Цэгьарак шөаниар — хгэы хашьуейт, хшыа халпсаауейт, убри жөдыр! Аха уи еихау ада даеакы ххы иахзалыршазом, — уажэы ихы ышытыхны сыблакөа дырхыпшыло даатөейт, абастгы нацитцейт. — Хзеибажьари, сашьа, жөларык рыхтөара мариазам!

— Имариазам, — уи акны икөымшахатхашьак сьмамызт. — Иахьа адунеи акны икоу убойт. Иаххөап, шөыхымтцөар камло аамта баапсык шөаатагылар? — ахаха азцаара наистейт.

Азныказы даамахазшөа збейт, ыыц ихы наикөыжыны иаатөаз Синан, аха лассы иышытыхны деитаацөажөейт:

— Ацстазааракны икамло акгы ыказам! Иаххөап, ишухөаз еипш, рыцхара дук каларггы, ара икоу апсуаа зеггы уахь ишөызнеиуейт хөа сзасхөыцуам. Шөарггы шөазыкаттам...

Уи аамтазы, ибжыы акыр амч натаны ьааитит, ацөажөара иаалгахьаз Иауыз:

— Шөаагылакөа! Цабалаа хзаауейт, хнарцылап!

Итөаз зеггы хаалахөыххейт, схатөфыза лыда.

— Абас еипш ажөа гөахөакөа Ацсны ихахазом, — абас даацөажөейт.

— Изхыбхөаазеи, сахьшыа?! Ибхөаз ажөакөа змааноузеи? — инлыдылцалеит Семра.

— Цабалынтөи азөггы дахзаазом, — иаалыркьаейт.

— Анкьа, апсуаа зеггы еинтөыла Ацсны ианыхыз, цабалаа чыдала рахатыр ыкан: рхатцара, рапсуара аныкөгашьа, рхакөитра ахызыашьа ьырпшыган. Урткөа рзы Цабалаа — Ацсны агөи агөатцөеи хөа рзырхөон.

Апсны аќбаќарахъ уск азы ианылбаауаз, табалаа хзааит хәа ргәы рыздуны ирпылон. Аха иахәа ус еипш иќа-гәышыам, — абас еипш саацәажәеит саргыы.

— Иахәа ирзырхәозеи? — аргама илныцшуан Семра, лгәы иахәашаз ажәақәак лахарц шылтахыз.

Саргыы истәхын табалаа рзы лгәы нызкылашаз ажәақәак наласхәарц, аха амц ахәара снааломызт, аиаша схәар — лгәы данаршыуан.

— Иахәа, — сналагеит зны, аха саамахеит.

— Ирзырхәарызеи, иззырхәаша аныќам! — стагы-лазаашәа ааилкааны дынсыцхрааит Синан.

Уи аамтазы, жәеинраалак ацәахәақәа дрыпхьозшәа, ибжыы ныхтцаны җааитит Иауыз:

— Ихъз злархәашаз акы изыќамтцазакәа, хъзыда-пшада дымҗасит ахлахәада! Абас еипш рхәон хабациәа, иацсамхаз изы.

Илахаз ажәақәа дышрызхәыцуаз лныцшуа, җымтуа даагылеит Семра, аха нас деитаациәажәеит:

— Ицәгъазаргыы, аха акы изырхәон! Апсны зынза икацәама табалаа рызбахә, уаха акы рзырымхәазо?! — аиаша лахарц лтахын.

— Аиаша агәама ашоуп, Семра, — сынлыкәцәажәеит.

— Иашазаргыы, издырааит, — лхәеит лара.

— «Табалаа — апснаа ирылпсааз ада» — абри ауп иахәа ирхәо. Сатабымтцан, бгәы басыршыырц стахымызт, — абасгыы нацыстцеит.

— Хзапсамхеит! — абри ажәа затцәык лхәеит, дхадцынгыы лҗыналхеит. — Шаќа игәытшыаагоу хәашьоузеи «апснаа ирылпсааз ада», — деитаациәажәеит дахънеиуаз. — Ахъымзг хатцоуп. Иахнаалазом, зынзаск иахнаалазом, Синан! Хакны хазмоу амхылдыз хациәцароуп! — дгъатцәыгъатцәуан Семра.

— Баргыы саргыы хәхынхәрала, ипсхьоу ада апсы хазтатцозар, иахәагы хцарын, аха... — атак налитеит иаргыы.

Агаҕа зеггы уаала итэын, агэалаказаара бзиа шрымаз зныцшуаз хэычгыы дуггы лафеиуан. Урт ханрылсуа хапсшарта ахыкказ ахь анеира хаҕын харггы.

— Уажэы, абарт иубо, — ибжыы насирхаит исыв-агыланы инеиуаз Иауыз, — унаразтаауа уҕыноухар, «Сабду дапсыуан», «Саб дапсыуан» хэа уазхэаша азэырфы уцшаауеит. Аха ирзууазеи, итэымхеит. Амшын иалалаз азиас хафызахеит, —хналазфа ацара хаҕуп: аргам, хаблакэа шаапшуа, — ахьаа ацын ицэажэара.

— Рабдуцэа апсыуаны, дара апсыуамкэа! — сара сзы ицъашьахэын.

— Рабдуцэа апсышэала ицэажэон, апсуа казшьақэа ныкэыргон, дара уи иалхэдаауп. Уи азы иапсыуааны рхы рзыцхьазом. Иагьиашоуп, апсышэала зҕахэы ззымхэо, апсуа казшьақэа зызныкэымго — апсыуарас илоузеи!

— Рабдуцэа шапсыуааз ахьырхэоггы Анцэа ицъ-шьоуп, — абастгы насхэеит, иахихэаауа сахарц стахны.

— Уи ҕырбагоуп! Апсыуа шыак злоу ауафы — дызлоу ауаа рыкны дхаранакуеит. Жэытэаахысгыы ус еипш икоуп ара.

Хапсшарта аҕапхьанза ханыназа, табалаа рыцкэынцэа рааира хаазыцшны хааилагылеит. Сылапш назыскит шэымтақэак рапхьанза гэтыхала хаицэажэо зытқака хтэаз уи ачамхатцла ду. Ишгылац игылан иара: амахэ дукэа тэарпсса, игэҕэаза, алашара агэылыцхо ицшзаза.

Абрантэи избартамызт уи атцла злеибаркыз амахэ-қэа зеггы, аха сыблакэа ирыхгылан, чыдала сгэыбылра зыдхалаз, ҕнытцкала уи атцла зырцшзоз амахэ мацқэа иреиуаз, «табалаа рымахэ»: мацк акара ихҕаа-ҕаааз, аха амахэ катақэа змаз ауафы имаҕа акырза еипшыз абгы иатцэақэа зҕаз. Иара адаггы, ирацэан, уи атцла апсеивгара иацхраауаз амахэ хэыцқэа. Урт зеггы реилазаара иабзоуран уи апшзара. Хэарада, урт зеггы ҕхэарак-ҕхэарак рыман.

Иаалыркъаны слымха иаатасит амырзакан абжы:
ихааза, игэыкатцагаха. Иахэозгы жэйтэ ацсыуа мелодиан.

— Цабалаа рхырцарцэа хабацэа рашэа рыманы
иахзааит! — бжык аахалафит.

— «Сиуама» ззырхэоз ашэоуп. Хабацэа ирхэалон,
иагьацкэашон, — ибжы насирхэит, аргама згэалаказаара
иазхэхьаз Иауыз.

— Хашэаггы макъана икоуп! — җааитит Синанггы.

— Шьарда аамта нышэтцааит! — снарыкэныхэеит
саргы.

Рмашынакэа иаартытцны хара хэхь рҗаархахьан:
ацсыуала патук нахақэырцарц, хааидтэаланы хнеи-
цэажэарц, рчеицыка неицахфарц, амҗа хара ианысны
иахзааз цабалаа рычкэынцэа. Харгы хнарцыларц
хҗынаххэит. Иаартыз амашынакэа руак аҗынтэи
иааҗуан амырзакан абжы. Реихараҗык — акыр
шықэса раахыс издыруаз-сыздыруаз ракэын, ирылан,
уи аены ада изымбацызгы. Аха урт зеггы цабалаа
иреиуан: зацсуара харакны изкыз, гэыла-цсыла ацснаа
иахзыказ, рхышътрахь ихынхэны ианзыкала — акырза
хзырцшзашаз, аха иахьиз атэыла амхалдыз иазы-
миааиуаз, иагхзааигэаз, иагхцэыхараз.

Акаа, 2016 ш.

ШӘЗЫНИАЛАКҒЫ...

Аочерк

Ажәипшътәи ашәышықәса аџбатәи азбжа алагам-тазы (1353 ш.), есымшааира аеыртбаара иаеыз Османтәи аимпериа, аурымқәа (византиаа) рахтнықалақь Константинополь (иахьатәи Стампыл) еибашьрала ирымырхит. Убри ашықәс инаркны атдыхәтәа птәеит ауаатәыџса ртоурых аҕны иҕаз аимпериа дукәа зегь рааста антдыра ду змаз Византиатәи аимпериа. Шықәсык ашьтахь османаа рыр Аҕсны иақәланы рнапакны иааргеит, — аҕсуаа ртәылагы Османтәи аимпериа адгьылқәа ирхыпхьазалахеит. Убринахыс, маҕ-маҕ акәзаргы, аҕсуаа Стампылҕа инанаго иалагеит.

Фышә шықәса инареиҳаны аҕстазаара змаз ари аимпериа иааипмырқьазакәа иахагылан рапхьазатәи асултан Осман ихылтшьтра. Аха хылтшьтрала иҕамызт, асултан ишьтахь аимпериаҕны амчра змаз, авизир дузза (иахьатәи ахәашьала хазнеиуазар — аҕыза-министр) иматтура. Иаҕсахаз ари аматтура дахадыргылон, дахазыргылозгы дара асултанцәа ракәын. Атоурых излаҳәо ала, Османтәи аимпериаҕны, авизир дуззақәа раҳасабала ари аматтура ныкәыргахьан 117-џык ауаа. Урт рахьынтәи, милатла иатырқәцәаны иҕаз 6-џык ракәзан, егьырт (111-џык) зегы етникала, аимпериа апызтқаз иреиуазамызт. Хыпхьазарала иаххәозар, зегы иреиҳан арнаутцәа (албанцәа). Урт иреиуаз 32-џык ыҕан. Ирышьтанеиуан аславиан жәларқәа иреиуаз: абышнякцәа — 4-џык, ахорватцәа — 4-џык, аболгар — азәы, аурыс — азәы, асерб — азәы. Ари аматтура ду ныкәыргахьан хылтшьтрала кавказжәларқәа иреиуазгы: 4-џык ачерқьезцәа (адыгаа), ачечен — азәы, аҕсуаа — жәаџык.

Атоурыхтә хытхьыртақәа шаҳатра руеит, авизир дуззақәа иреиуаз урт ажәаџык хылтшьтрала ишап-сыуааз, рабацәа ма дара рхатақәа Аҕснынтәи уахь иш-нанагаз. Имариоу усмызт, Тьырқәтәыла ахата анаџсгы,

аконтиненткәа: Азия, Европа, Африка иреиуаз акыр атәыла тбаакәа знапатка иказ ари аимпериа дузза, визир дуззак иахасабала ахагылара. Уи аеапсатәра ду атахын. Ацсуаа рахынтәи зегь рацхьаза ари аматтура ду дахагылан Мелек Ахмед-пашья, ажәибжътәи ашәышықәса ааиошамтазы. Ари ацашья асултанцәа ртаацәара ду далахәын, ицшәмапхәыс Каиа-Султан асултан Мурат IV ицха лакәын. Уи ишьтахь ари аматтура дахаргылан даеа ацсыуак — Сиавуш-пашья. (Ари ауаф, еиуеипшымыз аамтакәа раан, хынтә ари аматтура ныкәигахьан.) Аимпериа авизир дузза иматтура ныкәигахьан Мустафа Ицшыир-пашьягьы. Ари ацсуагьы асултанцәа ртаацәара далахәын — хатә пхәысс диман асултан Мехмет IV (1648—1689 шш.) ицха Аишье-Султан. 1687 шықәса инаркны аимпериа авизир дузза иматтура дахагылан Кипр ахылапшәы Мехмет-пашья имахә, ацсуа — Купрулиу Дамар Сиавуш-пашья. Асултан Ахмед III (1703—1730 шш.) ихаан, 1712 шықәса авизир дузза иматтура ныкәигон, уанза аимпериа амшынтә ар рхадас иказ, Силиахтар Сулеиман-пашья. 1839 шықәсазы ари аматтура дахаргылан, «авизир дуззақәа раб» хәа изышьтаз, Хәусрев-пашья. (Ари ауаф, атаацәара дшалазгьы, хшара димамызт, аха иаазеит ацсуааи адыгааи иреиуаз, анафс ацашьяхара зәапсазтәыз, џажәижәафык инареиханы арпарцәа). Аамтаказы аимпериа визир дуззас дахагылан, уаанза Тунис хадас иамаз, Ацсны, Бамбора ииз Хаиреттин-пашья (Хаиреттин ат-Туниси). Аурыс-атырқәа еибашьра анцоз аамтазы (1878 ш.) авизир дузза иматтура дахаргылан Хәусрев-пашья иаазамта, — Ахмед Хамди-пашья. Уи инафс ари аматтура ныкәигон, Хәусрев-пашья иаазамтацәа иреиуаз даеа ацсыуак — асултан Махмут II имахә (Селихе-Султан лхатца) Халил Рифат-пашья. Хылтшьтрала дацсыуан, Османтәи аимпериа ахыбгаламтазы ари аматтура иахагылаз, аимпериа атыхәтәанзатәи авизир дузза — Абаза Хулуси-пашьягьы.

Идыруп, хыхь иарбоу авизир дуззақәа рнафсгьы, ари аимпериакны, еиуеипшым аамтақәа рзы, аматцура дукәа шныкәыргоз шәфыла ацсуаа. Урт рахьынтәи ирацәафын: адмиралцәа, авизирцәа, асултан иахтынра ахылацшыфцәа, амаршалцәа, ар рхадацәа (асерасқырцәа)... Хыпхьазара рацәала икан ацсуаа иреиуаз асултанцәа рыхәсақәа, имачфымызт урт ирыхшаз иреиуаз, исултанцәаны аимпериа ианахагылазгьы.

Асултанцәа рахтынра ашқа инанагоз атыпхацәа реихарафзак Кавказтәи ажәларқәа иреиуан. Аха зегь рааста ирацәан: ацсуааи, аубыхцәеи, адыгацәеи ртыпхацәа, урт ракәын ахтынра зырцшоз.

Османаа рахтынра атоурых нткааны хара хзы иахьтцаам иахкьаны, ажәлар ркны ииашамкәа агәаанагарақәа ыкоуп уахь инанагоз атыпхацәа рыпцстазаашьазы. Аха уи даеа темоуп...

Атоурых акны иарбоуп, Византиатәи аимпериа ахаангьы уи ахтнықалақь Константинополь акны ацсуаа шынхоз. Убас еипш икан Османтәи аимпериа аамтазгьы. Урт реихарафык Ацсны иит. Аха икан уака иизгьы.

Убарт дреиуан зызбахә ҳамоу Мехмет Рауф-пашья.

1913 шықәсазы агазет «Сухумский вестник» акны икыпхьын, «Горцы Кавказа в Турции» захьзыз, Симон Басариа истатиа. Иаазыркьяфены акәзаргьы, уи дрылацәажәоит хылтцшьтрала иапсыуааз хфык ацашьяцәа: Абди-пашья, Осман-пашья, Гогәуа-пашья. Шықәсқәак уи апхья Стампыл иказ ари астатиа автор уакатәи ацсуаа иреиуаз цытфык ибеит, дрыҭцәажәеит. Урт ркынтәи акәхоит хыхь иарбоу ацашьяцәа рызбахә ахьынтәиахаз. «90-тәи ашықәсқәа рзы Гогәуа-пашья Абдул Хамид диаргьяжәфаны дыкан» хәа ифәуеит С. Басариа. «Ари ахада цьбара, Гогәуа-пашья имеида имамкәа уск анизбоз ыказамызт», — ифәуеит уи анафс. Иахья, агәра хгартәеипш иаапшуеит автор зызбахә

иахаз уи апсуа пашья, итабыргны, асултан Абдул-Хамид акырза дшизааигээз, настгы чыдала игэра шигоз, ииашатцёкьяны диаргъажёфаны дышивагылаз, Османтэи аимпериа ахадаракны аматтура дукёа шны-кёигахьаз. Аха уи ауаф «Гогёуа-пашья» хёа дыздыруаз уака инхоз апсуаа ракёын...

Хазну ашыкёс сентиабр мзазы Тыркетёыла сыкан. Орхан Ашамба ица Танжью ибзоурала снанагеит Беинавут захъзу апсуаа ахьынхо қытак акны. Арака инхо апсуа таацёаракёа рхыпхьазара иахья 30 тзы иреихазам, аха икан аамтак 100 тзык акыр инеиханы ианынхоз. Тыркетёыла икоу апсуа қытакёа реихарак реипш, ари ақытагы акыр итацёит, инхоз апсуаа хтёаны акалакькёа рахь ицеит. Апсуаа дара-дара анеицёажёо ари ақыта «Гёыпра» хёа иашьтоуп. Аханатё уи ашьата зкыз, 1877 шыкёсазы Апснутэи инанагаз, Гёыпц ақыта еиуаз, зыпсадгьыл зыцёдырзыз ахтёацёа роуп.

Хашёкёыффы ду А. Гогёуа изныкымкёа ихёоны сахахьан, С. Басариа зызбахё имаз, иара ижёлантёкёа иреиуаз апашья ари ақытакны анышё дамадоуп хёа. Уаанза уи азы ажёак исымтацзаргьы, исызбеит ари ауаф сынишьтатцаарц.

— Гогёуа-пашья абри ақытакны анышё дамадоуп рхёоит, — иабанзаиашоу аанарго снаиазтцааит хазтаз апшёма Рецёец Ақапба.

— Иахьынзаздыруа, ара анышё иамоу апашья иакёзам... — атак ситеит иаргьы. — Иара дахьжу сыздырзом, ижёлантёкёа снаразтцаап.

Уинахыс, телефонла цёоукы драцёажёон, тыркётёылаа ишыркёазшьоу еипш, акыр инароуны.

— Ишысхёаз, хқытакны зызкёатып ыкоу апашья ица, мамзаргьы уи ица иоуп, иара Стампыл псыжыртак акны джуп, — ителефон ныхфаны даацёажёеит Рецёец.

— Узацёажёодаз? — ускан азтцаара наииитеит, уахь сызцны снеиз Рецёец имахё (иахёшьа лхатца) Танжью.

— Гогәуа Ыенгиз иңеи иңҳаи. Руазәк дгазетңууп (агазет ахытрыжыуа аус зуа), уи иаҳа илдыруеит, — ихәеит.

— Ыенгиз Гогәуа саргыы дыздыруеит, Стампыл иҥоу... — сҳәеит саргыы.

— Уи даәазәууп... Ыенгиз Гогәуа хқыта деиуан, акыр шықәса уажәапхьа дыңсгәышьеит, аллах раҳмет иитааит... Даара уафы бзиақ иакәын, дхәпхәит...

— Даара пату зқәыз азә иакәын. Акыба чымазара дагеит акыр дшыңкәыназ, — дынилацәажәеит Тәнжыуты.

Тыркәтәылатәи аңсуаа зегы ишыркәзшыоу еиңш, сара, Аңснытәи сасық рыһнәтахы снейра, дара рхәа-шыала — гәахәа ду алырхит. Иаххагыежыуа хаматң руан, макьана атаацәара иаламлаңыз, Реңбең иахәшыцәа, аңсышәаңқыала, акраамта ажәытә-ағәтә далацәажәо дхәдтәалан иан — аңхәыс хәтәра. Реңбең ихәтагы атаацәара аңимтәаңызт, иқәрабжара дшазааигәахәхәызгы.

— Уара уаңсыуа цқбоуп, ухәтәы таацәара аңцара уахыңцакуам... — егылафны, егытабыргны сажәақәа неизыскит Реңбең.

Аха иара, сажәақәа ртқакы изеилымкаазәшәа, мам-заргыы имахәазәшәа ғымтуа дтәан. Иан иахылаҳауаз атаацәара аңцара алацәажәара аңсуа изы иңхашыароу акы акәын, акыс, саргыы иара иааста қәрала акыр сеиҳабын.

— Аңашыа исәхыа жәбарц шәтаыхызар ишәсырбоит, Ыенгиз иһнақны иҥоуп, — ғааитит Реңбең.

— Иалшозар... — сҳәеит саргыы.

— Аһны азәгы дахзам, зегы Стампыл инхоит. Аха ацаңха ргәыла Габалыиак иқны иҥоуп, уигы сыниацәажәап.

— Шақа тзы ықада Гогәуаа? — сыниазтәаит уахь хдәықәлаанза.

— Ари ақытақны ф-тзык ыҥоуп, хара — Қапаагы уи ақароуп.

— Қапаа рацәафуп Тыркәтәыла.

— Имачыџзам, — иааиркџаџит, аха нас инаци-
теит. — Ҳабдуцџа араҳь ианаауаз Апсны ианыџказ
рыматџ зуаз рыгырцџаггы рыцны иааит. Реихараџык
жџла рымазамызт.

— Гогџуаа, урт шџакоу?..

— Уртггы рыматџ зуаз агырцџа рыман. Аха ҳқыџа-
ҕны инхаз зеггы Гогџуа цџџақџоуп. Сара сандуггы урт
дреиуан, — ихџан, уаҳа иџеалеимгалеит.

Имашьына ҳнақџтџаны, амџан аџаџха змаз агџыла
даашьџыхны, ҳнеит аџашьа исаҳьа ахьыџказ аџнахьы.
Аџбатџи аихагылахь ҳанхеигалеит. Ашьџахьџтџи ауа-
даџынџтџи иаҳа алашара ахьыџказ азал ахь иааигеит,
зышџагаа акыр идууз, аџџаакыреи ақџреи ирыхьџаны
акыр аџхастахарахьы инеихьаз, џақатџи ахџта азкџакь-
так аҕны маџкгы иџжџаз, згџышџы зеггы орденлеи
медальлеи иџычаз аџашьа иџыханџџатџ портрет.
Апортрет ианыџшуан иџыхуиџжџтеи акырза штџуаз,
насгы, иџызхьыз дышсахьџџыхџ профессионалыз.
Ҳџарада, уи аџашьа иџсы анџаз иаџџџаз акакџын.

Зегь раџхьа игџастџеит уи асахьа ианыз ауаџ иблџақџа.
Ирнызбаалон аразреи, агџыкреи, аҕышреи.

— Абри ауџ Меҳмет Рауф-џашьа исаҳьа! —
дааџџажџеит аџны аџаџха ҳзаазыртыз Агабалыиа.

— Ҳара ишџаҳахьџу Гогџуа-џашьа ҳџоуп, — цџџа
еилыскаарџ сџахын.

— Гогџуа-џашьа зхџо ҳара аџсуаа ҳауп, жџлала
Гогџуаа дахьреиуаз азы. Ахџынџқарраҕны дшырдыруаз,
аџоурыхгы избахџ шаҳџо Меҳмет Рауф-џашьа ҳџоуп.

Телефонла апортрет асахьақџа џыганы санаалга,
сеџтаиазџааит ҳус иахатџгылаз уи агџыла.

— Абри апортрет зтџу ауаџы иџоурых ҳџа иуаҳахьџу
акрыџоума?

— Иа, аллахь, сара издыруазеи!.. — дагьааччеит
уи ахатџа.— Акызатџык, ҳабаџџа ирхџоны иҳаҳахьџу,
ҳабдуцџа рабаџџа Апснынџтџи ихџџџаны араҳь ианаанага,

абри ауаф иакэзаап рыцсы иапшэмахаз. Дрыцхрааит рхэоит. Уаха уи ауаф изы издыруа хэа акгы ыказам, — иажэа даалгеит.

—Хатала уара агэра угома, абри апортрет иану ауаф жэлала дыш-Гогэуаз? — сымтцааргы калон, аха снаиазтцааит.

Ускан даачеит Агабалыиа, абасгы атак ситеит:

— Асахьа иану д-Гогэуамзар, Гогэуаа рыонакны изыкаларыз!.. Уи дыш-Гогэуаз хабдуцаа рхаан аахыс хқыта иеиуоу зеггы ирдыруеит. Стампылнтэи арахь иаазгазгы иара ица иоуп рхэоит, Мехмет-Али. Уи сабгы дигэалашэон. Иара данцсы, ичкэынцэа, раб ицсыбаф ыуардынла иааганы абра анышэ иартеит. Ицсымтазы ауасиат нижьхызаарын, инарыгзеит, — иажэа аахиркэшеит.

Уи ицсыжырта збарц стаххеит, аха саламцэажэзеит. Атх акыр инеихьан, уи ауа ххынхэыр акэын. Мышкэак рышьтахь Стампылка схынхэит. Ацэышба Атила ибзоурала (сара стаххарала), хаикэшэеит Ыенгиз Гогэуеи сареи. Ари ауаф иаргы саргы хаибадыруеижьтеи акраатцуан. Уи дмалрхафуп, акырзагы дбеиоуп. Аха уи анафсгы, даеа беиаракгы далакоуп, ижэлар ртоурых тцаула дазелымхауп, архив бзиагы имоуп. Ыенгиз хылтцшьтрала ашэуакэа дреиуоуп, диит Каисери авила-иет иахьатцанакуа, Лоу-кыт хэа изышьтоу ашэуа кытак акны. Аха ичкэынра аамтазы Стампылка нхара диасит, уиижьтеи ари акалакь ду акны дынхоит, дтаацэароуп, ыцэа апацэа имоуп. Акырынтэ Апсныка даахьеит, аибашьра анцоз аамтазы акыр ацхыраара кайтеит.

— Саташэымтцан, саамта мачуп, аэропорт ахь сцароуп, адыга шэкэыффы Исхак Машбаш даауеит, сицылароуп, — хгэыхеанитеит аханатэ.

Ханаидтэала, Ыенгиз иаркыафны иасхэеит Гогэуа-пашья итаарых тыстцаарц сшашьтоу, ихылтц-шьтра еиуоу зэыр дыказар, избарц шыстаху.

— Мехмет Рауф-паша ииашатѣкѣаны дапсы-
уазма? — снаиастааит.

— Дагыапсыуан, дагы-Гогѣуан... — атак кайтѣит иара.
— Мехмет Рауф-паша, Гогѣуа-паша — азѣ иакѣын.
Апсны итытцыз избакѣ зхѣо шѣкѣык акны уи «желала
д-Маршѣанын» хѣа ануп. Уи гхоуп... Мехмет Рауф-паша
иабгы дпашѣан, Абди-паша хѣа аѣоурых дануп. Рауф
инаѣс даѣа пакгы диман, Хѣусрев-паша хѣа ишѣтан.

— Аинтернет акны ибиография тагалоуп. Уака
иахѣоит Рауф-паша ачеркѣез Абди-паша иѣа иа-
кѣын хѣа.

— Ускантѣи аамтазы Кавказтѣи ашѣхарыуа желаркѣа
зегы ачеркѣезцѣа хѣа ирышѣтан: дадыгазаргы,
дапсыуазаргы, дчечензаргы. Ачеркѣез — ара хара хѣы
милат хыыззам... Рауф-паша иаб Абди-паша иоуп
Апснытѣи арахѣ иаанагаз. Дхѣычны даанагеит, аха
дшаанагаз атѣи аѣоурых иазнымхазѣит...

Иихѣоз зегы рыгѣра ганы дѣѣажѣон Ыѣенгиз. Уи
анаѣс исзѣитеихѣѣит Рауф-паша дшапсыуаз, насгы
дыш-Гогѣуаз зыртабыргуаз ажѣабжѣк.

Абас икан уи иажѣабжѣ.

1877 шыкѣсазы аурыс-аѣыркѣа еибашѣра анѣоз
аамтазы, ахѣѣара зыкѣшѣаз апсуаа зѣаз шхѣак Сѣампыл
скѣалак акны изыхгылѣит. Ашхѣа итаз ирылан Гогѣуаа
ирѣиуазгы. Жѣамш амѣа икѣыз ахѣѣацѣа ирыгыз
раѣѣан: рыфатѣ нѣѣѣахѣан, азыржѣтѣ рымамызт,
ичмазаѣыз рылан, иара убас апсѣѣагы. Атѣыхѣтѣан,
хѣыѣггы-дуггы ашхѣа иѣыганы, уаѣ дахѣнымхѣоз
ѣныжѣкѣак ркны аамтала хѣа инаганы идыртѣѣит,
афатѣ рыртѣѣит, ачымазцѣа ирыѣхраашаз хѣкѣымкгы
дырзынарышѣтит, апсѣѣагы, инеиѣхырааны, аѣалакѣ
иналганы анышѣ иартѣѣит.

Мышкѣак рышѣѣахѣ ахѣѣацѣа ирѣиуаз аихѣабѣѣа
рѣагылазаашѣа баапсы азы инеилаѣѣажѣаны, ирызбѣѣит,
Апсны ианыкѣазгы зызбакѣ рахѣхѣаз Гогѣуа-ѣа-
шѣа иахѣ ѣѣоукы нашѣѣны рхы еитѣрхѣѣрѣ. Убас иа-

гыыкартеит. Зны, уи дахыыказ еилкааны, гэыцфык ауаа изынарышьтит. Изнеиз идикылеит ацашья. Урт днар-пыланы ацсшәа анрейхәоз, еицыз рахынтәи азәы чы-дала блала дааимидан, Абри д-Гогәуоуп! — ихәеит. Дым-фашьеит, уи ахатца, ииашатцәкьяны, Гогәуаа дреиуан.

Зны иаргыы днарыдтәаланы акрырфеитцеит. Фым-чыбжья инареиханы уафцас акрызымфацыз ахтәацәа, мыцхәы амла ишакуазгыы, аха акрыфа-акрыжә рхәы иаахытцны фыц инатәазшәа акара имыццакзакәа, патула рыматц еибәуа, мацк акара кырыфеит, уи аздырхеит. «Шәыхзыртәаз, шәыхмыртәакәа шәрымазтгыы, иага леишәа бзиа шәфьыртцаарын...» — ускан абас фәаитцаап, рхымфәапгашья згәакны инеиуаз ацашья.

— Уаамта хгазаргыы, уара уахь хмааир зымуа арыц-хара хтагылоуп, уара удагыы ихәхәаша уаф дахбом, — еицыз реихабы даацәажәеит аишәачара ишахатәаз. Анхаразы тыцк рзалихырц диҳәеит.

— Абра хәхыыкоу, Кадикьеф, адгбылқәа мацымкәа сара исхатәны исымоуп. Ишаны ишәыстоит, афонқәа рыргыларәфгыы сшәыцхраәуеит, абра шәынха, саргыы ааигәа сыкоуп... — абас ацәажәара каитцеит ацашья. — Адгбылқәа шәзырбаша ауаа уатцәы ишәзынасышьт-уеит. Ишәгәамцхар, даеакы шәзысхәыцып... — ихәеит анафс. Адырфәены, ацашья ажәа шритахяз еипш, ад-гбылқәа дзырбашаз ауаа рзынаишьтит, ахтәацәа реи-хабацәа наганы урт адгбылқәа ддырбеит.

Ихынхәны ртыпахь иахьнеиз, хәба-фба фыуардын гылан. Урт уахь иназгаз атыркәцәа, ахтәацәеи дарей еицхырааны, аидарақәа рақәхра иафын. Урт зегыы аца-шья ирзааишьтыз афатәи ашәтцатәи ракәын, ари иара икынтәи рацхьатәи цхырааран.

Абри акара ацхыраара анхаита, ихадигалаз — Стампыл анхара — мап ацәкра цхашьяарахоит, ҳақә-шахатхап зхәаз цьоукы калазаргыы, ақалақь акны анхара иазыразымхеит Гәыптәи ахтәацәа. Аха иара икны еитанеины, ирыдигалаз мап ацәкра рзымгәагьит.

Мышқәак рышьтахь иара дрыпхьеит.

— Адгьылкәа шәдырбеит сгәахәуеит, — днарылапшит ианаатәақәа.

— Иахдырбеит, ацашьа, уххьазгеит!.. — атакс җааитт еицыз агәып иреихабыз.

— Нас, иахышәҗәауазеи?

Ацхыраара иритаз азы иахәтаз нахәаны, агәып реихабы абас иажәа хиркәшеит:

— Җара хқытауаауп, ақалақь цстазаара хашьцылазам, ихаздырзом. Арахь хтара ыкам, атыркәцәа рбызшәа хаздыруам... Гәырҗас ххы уахтар хтахым, ацашьа уххьазгеит, аха арака анхара хзаыразхом...

— Цқьа шәазхәыцма? — деитатәаит Рауф-пашьа.

— Хазхәыцит... Ақалақь халапшит, хзышьцылам рацәаны иаабейт. Хзашьцылазом, иахзырееиуам, уххьазгеит! Хәхәтәахыша, хәхәхьчаша, ицхьаку цьара дгьылк хамазар хцәағәарын, хлатцарын, хтаацәеи хәрей хзымшьыша җафрак тахгарын. Изуцәахзари, аратәи абазар аҕны иахбо цьюуки хрейпшха, хәқәгыланы акәтағь хзытиуам...

Уи акәтағьтира азбахә дагьарччазаап ацашьа.

— Сааигәара шәыҕазар стахын, аха шәара ишәтахаз аҕны шәиашам сызхәом... — уаха ирыдимцәлеит. — Ахацәа шәеааизганы Измит аганахьала шәҗынашәа, анхаразы ишәгәацхаз, итацәу дгьылк алышәх. Шәтаа-цәарақәа макьана ара иҕазааит, еигьу тыпкгы рзалысхуеит. Ауастацәа шәыцыстәоит, хьтак калаанза хыбрақәак шәыргыла, — ихәеит атыхәтәаны.

Ацашьа иритаз ажәа наигзеит. Аонқәа рыргылара иазкааз уаа җажәафык ауастацәа, жәохәка шықәса зхытцуаз иара ица Мехмет-али днархаргыланы, ацәуардынқәа рыла рыфатәи-рыжәтәи аихапсыхәқәеи рыманы, Измит аганахьала амҗа иқәлеит адырҗаеныцкәа.

Дара иргәапханы иалырхит иахьа Беинавут (Гәыпра) ахьыкоу, уафытәыҗса дахнымхоз, шәапыцәапла ихьяз, азы ахьыказ, цәгьарак аныкала аехьакыртазы иман-

шәалаз шьхак ашьапаны иказ атыц. Адашья ирыцитцаз ауастаңеи дареи неицхырааны, рапхьатәи аамтазы ртаацәарақәеи дареи ахьабашаз аонқәа дыргылеит. Уи ашьтахь инахынхәны Стампылнтәи ртаацәарақәа рыманы уахь инеит. Аха уаанза, рыцсы иапшәмахаз ацашья, ицхырааразы итабуп хәа наиархәарц иахьизнеиз, идикылеит. Дара ирыхәтаз рхәеит, иаргьы иаамта дамеигзакәа акыр драцәажәеит, ачеицьыка рыцифеит. Рцамтазы абас реихәеит: «Шәзыниалакгьы, шәшапсыуау шәхашәмырштын...»

Абри аамтазы Мехмет Рауф-пашья Османтәи аимпериа амшынтә бцармчқәа дырхагылан, двизирын. Ихьтцун ҫынҫажәи хәба шықәса.

— Иара ихшаз ирыхшаз азәы лыпцхак дыканы сахахьеит, сымҫашьозар, дубыхуп. Убри ауаҫ дузысыпцшаауеит, шәагьеиқәсыршәоит. Ихьлтцшьтра иеиуоу уаха азәыр дыканы смахацт, исыздыруам, — ихәеит. — Уара иуаашьоузеи? Гогәуа-пашья итоурых атцаразы мацара уаама? — сара сахь изтцара ндәықәйтцеит Цьенгиз атыхәтәаны.

— Уи азы мацара сааргьы — сзырацәазам... Уи ацашья, жәынгьы-ҫангьы ари ахәынтқарра аматц азызуаз, хажәлар ртцеицәа дукәа дреиун. Шәара ара икоу рацәак хьаас ишәымазам, аха хара — апснаа, урт хрызҫәлымхауп, хәа саацәажәеит, снахлафны.

— Харгьы хрызҫәлымхауп... Амал ада акы хашьтамшәа уахзымхәыцын, сашья! — дааччаны атак наситеит иаргьы.

Анаҫ, Цьенгиз изеитасхәеит Стампылка снейра Гогәуа-пашья итоурых атцара мацара ишазкымыз. Тьрқәтәыла инхо еиҫкааны ирымоу «Апсуа хеидкылақәа рфедерация» аизара Ду ахь сышнапхьаз, уи инаццаны, 2016 шықәсазы иазгәахтараны икоу Беигәаа Омар диижьтеи 115 шықәса атцра инамаданы, иара игәалашәарақәа еидызкыло шәкәык атыжьыразы Апсны

ашәкәыѿѿѿа Реидгыла ахадара ақәтдара шрыдыркылаз, уи аиҕкаара снапы ишаныз...

— Беигәаа Омар даңсыуа дуун! Атыркәа җарауаагы итоурыхтә пҗамтақәа пату ақәырҗоит... — инатҗшыны дааҗәажәеит.

Исеиҕеит Беигәаа Омар дызну акассетақәа ѿба шимоу, насгыи ажәа ситеит, ахархәаразы Аҗсныҕа ишаҗәаишьтуа ала.

Абри ала интҗеит актәи җаикәшәара. Сара Стампылка сзызнеиз сусқәа сырҕын, аха сгәи хытхытуа сазыпҗын Ыенгиз ителефон... Җымшҕа рышьтахь, Атилагы саргыи Аҗаи Аҗәишба җашиаҗәажәоз, Ыенгиз ателефон җаитҗеит. Иҕеит Рауф-пашәа имотәҗәа руазәк иҗҗа Стампыл дшынхо, дышлаҗәажәаз, илыдигалаз җаикәшәара дшақәшахатхаз, насгыи уи лаб иашәа иҗаҗсакгыи дшыҕоу, уигыи җаикәшәарахь дышнеиуа.

— Аҕерым Ыенгиз! — сҕеит, сгәи иахәаны.

Җәарада, Мехмет Рауф-пашәа инеитҗыхны итоурых зну ѿырак җаздыруам, иҗазаргыи, иахыҕоу җара хнапы зыназом. Аха аинтернет иҗағалоу ибиография иаазыркәаҕзаны ишыҕоугыи, иахнарбоит уи ауаѿ дзакәытә хатараз.

Рауф-пашәа диит Стампыл ақалақь аҕны 1832 шықәсазы. Алшара змаз иаб Абди-пашәа ибзоурала дшыхәыҗыз инаркны атдара изыртҗоз артәѿҗәа иман, аѿныҕа изнеиуан. Маҗк данызҗа, шықәсқәак атдара итҗон Порта атдараиуртаҕны. 17 шықәса анихытҗуаз аамтазы, аршыаҗауаѿ иахасабала далахәын Босниатәи аибашьра. Абраҕа иааирпҗшыз аибашьратә ҕыбаѿ иалтҗшәаны, афиҗар иҗын иртеит. Уинахыс акыр шықәса дрылан Екрем Омер-пашәа дызхагылаз ар, уи арпҗзаѿ ду адиутанс диман.

Атоурых аҕны ишдыру ала, 1855 шықәса аапҗнразы (Крымтәи аибашьра анҗоз аамтазы) Аҗсны дызхытҗит, азныказы инапаҕынгыи инеигеит, уи аамтазы Османтәи

аимпериа арнапхгафцәа дукәа иреиуаз, хылтцшьтрала ивенгрыз ари ацашья. Уи ир дрыланы дызхытцит Асланбеи Чачба ицаггы. Агәаанагара ыкоуп, адиутантк иахасабала Омер-цашья дицын хәа Рауф Гогәуаггы, настгы убри аамтазы дрықәшәеит хәа Апсны инхоз ижәлантәқәа. (Ус еипш еиқәшәарак ыкамызтггы, «абри д-Гогәуоуп» изхәарымызт).

Крымтәи аибашьяра анеилга ашьтахь, 1856 шықәсазы ызбыхә ҳамоу афицар қәыпш Парижка ддәықәтқан. 1862 шықәсазы Стампылка дхынхәит, Франциатәи Арратә царайурта ду далганы. 1868 шықәсазы иеапсеитәит аинрал ичын. Убри ашықәсазы, асултан Абдул-Азиз (ари асултан иан кавказаа дреиуан, дубых тыпқан) Европатәи иныкәарақәа раан дицын, чыдала зыгәра газ, настгы абызшәақәа здыруаз азәы иахасабала.

Мехмет Рауф-цашья, арнапхгафык иахасабала, Криттәи аибашьяраггы далахәын. Абрака уи ахәра иоуит, аха иааирцшыз арпызатә қазаразы, ианашьян аинрал-леитенант («Ферик») ичын.

Мехмет Рауф-цашья, аиҗекааратә бафхатәра чыда злаз азәы иакәын. Уи ибафхатәра, ауаа рахь имаз азнеишья бзиа, дахьықазалакгы, дзыниалакгы рҗы ихымфәацгашья азгәатаны, иара ихаан иказ асултанцәа (Абдул-Азиз, Мурат V, Абдул-Җамид II), афнутқатәи атынчра иацәыхараз аимпериа аргәғәаразы акырза рхы дадырхәеит, иаха иахьтынчрамыз иара дрышьтуан. Аимпериа иатцанакуаз акыр агуберниақәа ркны ваалис (губернаторс) дахагылан. Зны днарышьтит излахәыз аимпериа иаҗагыланы ақәгыларақәа ахьықаз адгьылбжыха Крит. Уакатәи аусқәа анирееи, дрышьтит иахьтынчрамыз даҗацъара. Абасала, акыршықәса, акырцъара (Шкодре, Кастамону, Багдад, Иемен, Куманданы, Салоники, Едирне, Босния) арратә губернаторк иахасабала лтцшәа дула аус иухьан. Атцыхәтәан деитанарышьтит Критка, дахадыргылеит иаха иахьтынчымраз, Хания (Ианинос) агуберниа.

Ибиографиакны иара изы иануп абри афыз ацәа-хәа: «2012 шықәсазы Крит мѡак иара ихъз ахыртѡейт» хәа. Ари ахыкалаз Крит амраташѡаратѡи ахѡтак акны ауп.

Ѧажѡиактѡи ашѡышықәса алагамтазы, (2012 ш.) ақалақъ Ианинос ахадара ирызбеит азеижѡтѡи ашѡы-шықәсазы абри атѡылақәцә акны агубернатор иматцура ныкѡызгѡз османаа римпериа ахатарнак Мѡхмет Рауф-пашъа ихъз мѡак ахтцара! Ари уафы дзырхѡыцша, иагыцъеишъаша хтысуп.

Хѡарада, абырзен жѡлар хаштшъа рымазам рыуаа-жѡлар ртѡурых акны, атырқѡцәа римпериа аганахъала шака ацъабаа дуқәа рбахъаз. Ирхамыштѡейт, дара ир-тѡыз (идыргылаз) Византиатѡи аимпериа хыргбаланы уи адгъылқәа дара (атырқѡцәа) ишыртѡыртѡыз. Хаштшъас ирымоузеи урти дарѡи ирыбжъысхѡу айбашърақәа, аѡажѡатѡи ашѡышықәса алагамтазы шѡнызқъофыла Тыр-қѡтѡыла иқѡынхѡз рыуаажѡлар хыртцѡаны рықѡцара... Ус еипш шака!

Идыруп, хазтагылоу аамтазгы Бырзентѡылеи Тыр-қѡтѡылеи рыбжъара еимабзиарак, гѡрейбагарак, еиѡцаара дук, еизыразрак шыкам. Арт зегы уафы данрызхѡыцуа ицъеимшъарц залшѡм, Бырзентѡыла иқѡу қалақък афы, амѡақәа руак Османтѡи аимпериа аматц зуаз ацашъа ихъз ахъахыртцаз, насгы абри акара ашықәс рацѡа шцахѡуугы. Хара макъана ихаздыруам, Рауф-пашъа аамтала дыз-хагылаз адгъылбжъаха Крит иаланхѡз ауаажѡлар рзы, абас еипш, фыц дыргѡалашѡаны ихъз амырзра иашъталартѡ еипш урт рзы илиршахъаз. Аха агѡра хѡоит, ари апсуа, атырқѡа пашъа, урт рыцстазаараакны хѡартара злаз усеиѡкаара дуқѡак рзыкаимтцазтгы, уи иуаѡра харакы иахъанзаггы рхаакны инхартѡ ихы мѡацимгазтгы, ари афыз қалашъак шамамыз!

«Апсуа дахыказаалакгы — апсыуала ахымѡац-гашъа иуалуп», — абас ражѡа иалоуп Тырқѡтѡыла инхѡ апсуаа рбыргцѡа. Агѡаанагара хѡоуп, Мѡхмет Рауф-пашъа, дахыказаалакгы, запсуара харакны ины-

кәызгоз ацсыуа нагак иакәны дыкан хәа. Уи артцабырг-уеит (ашьтахь излеилахкаазала), Рауф тәанчара данца, дырбарц изнеиуаз, ахтәара иахканы уахь инанагаз иреиуаз ацсуа быргцәа данрацәажәоз, абас еипш ажәа тынхак шихәаз: «Шәзыниалакгы, шәшацсыуау шәхашәмырштын, убри шәеикәнархоит. Шәацсуара абирак еипш ианшәзыхьча, иарггы шәахьчоит, шәны-кәнагоит, шәарцшзоит, шәызлоу ауаа ркны еснагь хатыр шәықәзауеит...»

Ибиографиакны иарбоуп иара изы даеа цәахәак-ггы: «Ацашья, кьашьрак имазамкәа зыцстазаара зхыз-газ». Хәарада, ариггы цьашьяхәуп! Атоурых иадыруеит, ари аимпериа аматц ду азызухьаз ауаа нагакәа азәырфы, ирылшашаз анрылдыршалак, бзиарак рылымшазаз-шәа, ацыхәтәан, рчынкәа зегь рымхны ишыла-дыркәуаз, адгьыл харакәа рахь ишхырцоз, икнаханы ишыршыуаз. Аихаразакгы, «ашьяартцәыратә султан» хәа атоурых акны зыхьз нхаз, Абдул-Хамид иаамтазы.

Асултан Абдул-Азиз ихаан Мехмет Рауф-цашья акыр аматцура дүкәа ныкәигон. Урт иреиуан аимпериа амшын абцбармчкәа рминистр иматцура. Ари аматцура ҫынтәны дахаргылан Абдул-Хамид иаамтазггы. Абри асултан цьбара ихаан ауп Мехмет Рауф-цашья амаршал ичын аниоузггы. Акыр шықәса аимпериа ар рхадас дыкан, уи анафс, асултан ихьчара знапы ианыз, «Хассе Ар» хәа изышьтаз асултан игвардиа дахагылан, чыдала зыгәра гоу, апышәа ду змоу арнапхгафык иахасабала. Ацсшьара дцеит 70 шықәса даныртагылаз. Уинахыс даеа быжышықәса Стампыл, Чамлыцья иахьатцанакуа изгылаз ахан акны дыкан, иеипш зеипшыз ауаа реипш, аматцуәа иман, иман идгьылкәа ирхылацшуаз ауааггы.

Ипстазаара далтит 1909 шықәсазы, иаалыркьаны, иаштакны ашәшьыра атцака, итаз исасцәа драцәажәо дышрыдтәалаз.

Ҳайқәшаҳатны иазгәахтаз аамтазы Атила Цәышбеи сареи хнеит ҳайқәшәараны ҳахыкәз, «Диван» ҳәа изышьтоу апсшәарта-крыфартахь. Иахдылеит ҳара ҳап-хәа уахь инеихъаз ҫыңьа Гогәуапқацәа (Беинавуттәи Ць. Гогәуа ипқаи уи лаб иашьа ипқаи). Урт руазәки Атилеи уаанзагы еибадыруан. Ҳаштәаз дааит ҳайқәшәара далахәхарц уахь инапхъаз Папаапқа Маҳинургы.

Тырқәтәыла инхо ҳауаажәлар рмызразы аапсарак кәмтәкәа акыр шықәса ихандеиуа ари апсуа пхәыс ду, хдиаспора иеиуоу зегь реипш, Апсынгы деицырдыруеит. Пату зкәу Маҳинур илдыруа, итылтаахьоу рацәоуп хдиаспора атоурых азы. Уи инацтангы — деитагафуп, Апснйтәи хтарауаа рышәкәкәа иреиуоу (аихаразак атоурых иазку) атыркәа бызшәахь еитаганы итлыжхьеит, иахьагы уи аус дафуп.

Ҳайцәажәо ҳаштәаз, Цьенгиз иманы дааит зықәрабжара итагылаз пхәыс еинаалаки хатцаки. Ҳаргы хтыпқәа хнархытны хнарцылеит.

— Ари Рауф-пашьа имата Супхи ипқа Нирвана лоуп,— хнеибаирдырит, апсшәагы неибәххәеит. — Ари ахатца Иалчын ихъзуп, датыркәоуп, Рауф-пашьа имота, Рауф зыхъыз, ипапса иоуп, — ихәеит.

Зегьы хнеидтәаланы саатк инеиханы ҳайцәажәеит. Аха апсышәала ҳайцәажәо хзыкамлеит, Нирвана апсшәа лыздыруамызт. Аитагаракны ацхыраара кәртон Маҳинури Гогәуапқацәеи.

Азныказы, уафы хшәашәак лоуп сҳәартә еипш, хцәажәара ләаламгало дтәан Нирвана. Аха даақәымтц-закәа уи длацәажәо, акы лзеитахәо илыдтәалаз Маҳинур лыбзоурала, рацәак мыртқыкәа, акырза даалахәыххәеит, лыблақәагы хаарак нархылеит, уинахыс уажәы-уажәы дыгчаччо ҳайцәажәарақәа лхы нарылалырхәит. Акыр ханеишьцыла, абас зтәаарак налыстеит:

— Нирвана-ҳаным! Хатала бара бадсыуаны бхы быцхъазома?

— Исхэара сыздыруам... — атак калтцеит, Махинур сызтцаара еитаганы ианлалхэа, аха лассы инацылтцеит: Сара, Европа сызхэит, сан алманцэа (агерманцэа) дреиуан... Сацсыуоуп зласхэарызеи апсшэа сзымдырузар, апсуа кызшыақэа рныкэгашыа саманшэаламзар.

— Аха хылтшытрала бадсыуоуп...

— Уи табыргуп, сыгэгы аладууп! — лхэит дыччаччо.

Уинахыс акыр лабдуцэа рызбахэқэа дрылацэажэит.

Абди-цашыа избахэ анылхэоз «ағба даанагеит» хэа хэашыак калтцеит. Уи ахэашыа — атыркэцэа рхэашыоуп. Уаанзагы исахахъан, ахтэара иахкыаны ари атэылахь инанагаз ауаа рзы, рацхэатэи аамтақэа раан атыцантэи ауаа дара-дара рцэажэарақны «азы иаанагаз», мамзаргы «ағба иаанагаз» хэа ишрышытаз.

Рауф-цашыа иаб Абди-цашыа, Тыркэтэылака днанагеижьтеи абар шыта ышшэ шықэса ракара штцаугы, Апсны икоу ижэлантэқэа ргэалашэарақны инхэит уи изку ажэабжык. Ари ажэабжы излахэо ала, Абди-цашыа (хэарада, даныхэычыз даеа хъзык иман) жэаба-жэақака шықэса анихытцауз аамтазы, иара иқыта иеиуаз тэыхэхэхэт-фык азарақэа гэарызхуаз ахэычы имч мырхакэа дхэынчаны атыркэцэақэак дыдирхэхэит. Абасала, Стампылка «ағба днанагеит». Ихы дахэартэ еипш даныкала, ианшыцэа иреиуаз Адлеибаки даеа Гогэуаки Апсныка ауаа рзаашьтны Стампылка инеипхэит. Абарт игэыцхэцэа рнапы ианитцеит, иани иаби дырхыкэкэааны, имч мырхакэа дхэынчаны дызтииз ауаа дыршыырц. Даргы, ирыдитцаз аус анагзара иакэшахатханы, Апсныка ихынхэит. Рацэак мыртцыкэа, урт афыцыагы, ани хшареи еитазмыргылоз, Гэыц ақыта иеиуаз уи атэыхэхэхэтфы имфа кны инеиёагыланы, адтца рызтаз избахэ нахэаны, дзыхдыркёогы, ргэы итоугы мзакэа

инаиахәаны, инеигәйдтәны дыршыт. (Ари ажәабжъ, А. Гогәуа икынтәи исаҳаит.)

Абди-пашья Османтәи аимпериа атоурых акны дынхейт: чыдала абафхатәра злаз, ашәара зламыз, иуаф иашаз, зыматц иуаз аимпериа амчхара аизырҳаразы акырза ацәбаа збахъаз хәынтқарратә уаф дук иакәны.

Абди-пашья ашықәс рацәа нитцит. Аха данажә, ишьапқәа рымч кацсеит, ихала цъара дзымнеиуа афны дыфнахейт.

Әнак зны, уи ица Рауф иаб дибарц дахъизнеиз, ита-гылазаашьязы даарыцхашьяны, абас иеихәзаап:

— Саб, мацк акара ундәылызгап, агәарабжьара хныбжьалап, ҳауа цқбак уфап, уагынацшаацшып.

— Сызлоугозеи, сшьапқәа сыцымныкәозар?! — абас атак иитәзаап иара.

— Скәакәа унықәыртәаны уназгаазгоит, — ихәеит усқан Рауф.

— Уара ишухәо икалазом!.. Укәакәа сшықәтәоу азәы хаибар ицхашьярахойт, уара увизируп... — ихәеит аб.

— Уаргы авизирра ныкәугахъан... — дазааигарц итахны инаидицалеит аца.

— Сара знык ауп авизир иматтура анныкәызгаз, уара фынтә... Уара сара сааста уеихахеит... — уаха имуит, ица икәакәа дықәымтәеит.

Ари ажәабжъ хзеиталхәеит ихадтәалаз Гогәуацҳацәа руазәк. «Ианекдоту, итабыргны икалатцәкьоу сыздыруам, аха абри ахтыс атәы акырынтә ҳафны ирхәоны исаҳахъеит», — абастгы нацылтцеит.

Икалап аби цеи рыбжьара ари афыза ахтыс атыц амазарггы, ма цьоуки ирзырхәыцыз акы акәзарггы. Аха уи акәзам, ихадароу даеакуп. Дхәычны ари атәылахь «ағба инанагаз» ихылтцшьтреи, акыр жәашықәсақәа рнафс, аурыс-атырқәа еибашьяра иахкьаны зыцсадггыл иқәымтдыр ада цсыхәа змауз ахтәацәа ирылаз Гогәуааи Тырқәтәыла ианеибадырыз инаркны ишеишыцәаз дырны

иахъеиџцаауаз, еихзызаауа ргәы ахъеизыбылуаз, абри ауп изыбзоуруу и апхәызба иахъеиталхәаз, шәышықәса акыр инеиханы изхытцуа ари ажәабжь (икалазаргьы, цьоукы ирхәыцзаргьы), аха ирхамышткәа Гогәуаа ртаацәарақәа ркны иахьагьы иахьалацәажәо.

— Жәлас иныкәыжәгозеи? — азтцаара налыстеит Нирвана.

Ускан сызтцаара атак акыр инартцауланы исзеи-талхәеит:

— Атыркәцәа ажәытәаахыс ажәла ныкәыргазомызт. Уи азы, арахъ иаанагаз егырт амилатқәа иреиуаз ажәлақәа змазгьы, рыжәлақәа дара ирдыруан акароуп, ирыџзомызт. Аха Тыркәтәылатәи Ареспублика анышьяқәгыла, уи ахада Қьемал Ататиурк 1934 шықәсазы атәыла ауаатәыџса зегьы ажәлақәа ныкәыргароуп хәа ақәцара каитцеит. Ҡышықәса иртагзаны ари азтцаара рызбеит, зегьы ажәлақәа шаны ирыртеит. Абри аус анхацдырк, саб иашья Рауф итаххеит хәцсуа жәла Гогәуа жәлас ишьтаххырц. Акырза дазыхандеит, аха имч ақәдмырхеит уи аус знапы ианыз ауаа, «иатыркәшәа-зам, икалазом» рхәеит. Уаха ишизамуаз агәра анига, Беинавут инхоз хашьцәа Гогәуаа реихабацәеи иареи ааицәажәан, ирзеипшны жәлак шытырхырц рызбеит, Гекова хәа ианыртцеит...

— Гекова иаанагозеи? — цқьа еилыскаарц стахын.

— Гекова тыц хьзуп. Сабду иаб, Рауф-пашья, арпызаџыс даныказ абри атыц акны деибашьуан, ирхыцхьазара, изабашьуаз рааста акырза ишмачызгьы, дыриааит. Абри атыци ахтыси ирыдхәалоуп Рауф-пашья арпыза дук иахасабала ихьз ахылара. Убри атыцхьыз жәлас ишьтырхит. Гекова, шытыбжыла Гогәуа акыр иазааигәоуп, убри иазхәыцзар акәхап... Аха сара саб Европака данца, Гекова ныжьны, Аргон хәа ижәла анитцеит. Саргьы жәлас иныкәызго убри ауп...Ҡышә шықәса уажәацхьа, Адснътәи арахъ иаанагаз ачкәын

хәычы, анафс Абди-пашья хәа еицырдыруа икалаз ихылтшытра еиуаны иахья адунеи ағы икоу, — саб Сопхи ихшареи, урт хәхшареи роуп. Абди-пашья ыцья апацәа иман — Рауфи Хәусреви. Хәусревгы дпашьян... Рауф-пашья Мехмет-али захъыз пазатцәык диман, уи сара сабду иакәын. Хәык апацәа ихшеит. Аха сара саб Супхи ида, егырт афыцьягы азәгы дырхымшазеит. Аихабы атаацәара даламлазеит, дычмазафын, акыр дшычкәыназ ипстазаара далтит. Рауф атаацәара шацитцазгы хылтц димоузеит. Аха ипацса дыкоуп, абар дахтәоу, — лхы наиқәылкит, хәицәажәара рацәак ихы аламгало снафсшәа итәаз, ипшрала дшапсыуамыз зныпшуаз, Ыенгиз иахирдырхяз ахатца еиқәа. — Иалчын ихъзуп, ижәлагы Гекова ауп, — инацылтцеит.

—Хусрев-пашья хшара димазма? — сеитаналазтцааит.

— Исыздырзом... Азәгы ихаздырзом, ихазным-хазеит, — лхәеит.

—Шәаб шакафы ахшара имази?

— Сарей ыцья сашыцәеи. Урт афыцьягы Америка инхоит. Оба-хца шықәса рыла хәибабоит, дара арахь иаауеит, хара уахь хцалоит. Лассы-лассы телефонла хәицәажәалоит.

— Иумахац акы ыкоуп, убри науасхәап, — лхы насықәкны чыдала сара сахь даацәажәеит усқан Махинур. — Нирвана лабду (лаб иаб), Мехмет-али ззырхәоз, ихатәфыза (ипхәыс) асултан Абдул-Хамид ипха лакәын, Аишье-Султан хәа лархәон. Лан д-Агрпхан. Агрба Махмутбеи ипха лакәын, Хоца диит 1867 шықәсазы.

Махинур убри данналацәажәа, иаасгәалашәеит, асултан ипхәыс Агрпха уаанза лызбахә шсеихәахяз қәрала цшыынфажәа шықәса инартысхәоу, Стампыл инхо, апсуа бзиа, ауафы лаша Кадыр Азынба.

Ари, ақалақь ақны инхо, тәанчара ицахәоу апсуа быргцәа, лассы-лассы инеицәажәарц иахъеиқәшәало, Назим Хикмет ихъз зху апарк ақны, чаик еицыжәуа хшеицәажәоз, уи абас ихәеит:

— Ара, хара ихайуоу цьоукы анцэажэо, ацадишьах (асултан) Абдул-Хамид ипхэыс, Маан Албуз ипха лакэын хэа ицэажэоит, ажэла «дукэа» дахьыртыпхаз азы, абри иалаехэоит. Аха Албуз ипха Бехицье, Абдул-Хамид ипхэыс хата лакэзамызт, ицэаарие (наложница) лакэын.

Уи шпеилкаатэу хэа саниазтцаа, абас атак ситеит:

— Ускантэи аамтазы, амсылман дин излатцанакуаз ала, азэы ипхэысхатаны имазарц алшоз 4-фык ракэын, урт рнафс цьоукы ааигаргы, уртгы иаргы хатцара-пхэысра рзеилан, иара итэын, аха урт цэаариациан, ипшьофыхэсақэа ракарахашыак рымазамызт, патулагы, зинлагы акыр илакэын. Абдул-Хамид даеа Маанпхакгы диман — Маан Бата ипха, Сазқар. Аха уигы дипхэысызма, д-цэаариазма сыздыруам....

— Абдул-Хамид ицэарта ицейоышоз жэаах-оык ахэсақэа рахынтэи жэоык апсыуа тыпхациан рхэоит... — уи азы игэаанагара сахарц стахны, ускан азтаара наистеит Кадыр.

— Итцабыргуп. Амаанпхациэа рнафсгы икан: Ацанпха, Амқанпха, Аимхаапха, Ачпха, Агрпха... — реикэыпхызара дналагеит, аха рыжэоык рыжэлақэа изынамыгзакэа зны даатгылеит, аха нас ицэажэара инацитцеит: — Сара зызбахэ сахэхьюу рахынтэи, ипхэысхатаны иказ дреиуан Агрпха, Агрба Махмутбеи ипха. Убри лакэын лхатца-асултан иаха иитахыз, зыгэра игоз. Убри лакэын дыпсаанза идтэалазгы. Саргы дызбахьан уи Агрпха. Саб иахышьеи лареи еибабалон, еизыкаракгы рыбжьан. Уи лахь данымоахытцуаз, хынтэ саргы сналгахьан. Даара пхэыс хатэрак лакэын, лаамсташэара, лыуафра харакын. Снеицыпхыза ахаатэқэа сылтон, уи азы чыдала дыстахын...

— Уи Агрпха асултан дипхэысны дыказар, аамта ыщ анааи дызлеикэхеи, дызлахырымтцеи? — сеитанаиазтцааит.

— Ихыртцаз мачыозам, аха лара Стампыл дынхеит, илыцхрааз цьоукы калазар акэап, — иажэа аахиркэшеит ускан Кадыр.

(Ашьтахъ излеилыскааз ала, 1922 шықәсазы Търқәтәылатәи Ареспублика анышьяқәгыла ашьтахъ, асултанцәа раамтазы аматцүра дукәа ирхагылаз азәырфы, иара убас ртаацәарақәа иреиуазгы ахтцәара рықәымтцазакәа, азин рыртеит атәыла акны раангыларазы. Убарт дреиуан ихыбгалаз аимпериа атцыхәтәантәи авизир дузза Абаза Хәулуси-пашьягы. Ипстазаара далцит Стампыл, 1939 ш.)

Махинур илзеитасымхәзеит исгәалашәаз ари Кадыр иажәабжь, лара хәарада уи тылтцаахьан, сара исзымдыруаз аилкаара сазфлымхан, аамтагы сеичахауан.

— Асултанцәа рыпхацәа иаазтаххаз ирыртазомызт, ртаххара азы ажәак рынтцарагы хьантыран, аха Абдул-Хамид дақәшахатхеит ицха Рауф-пашья тацас итара. Уара уазхәыц урт афыцьягы шака пату рықәибатцоз, Рауф-пашья иахатыр шака ихаракыз! — дцәажәон Махинур.

— Сазхәыцхейт... — схәеит, даеа зтцаракгы налыстеит: — Абдул-Хамид идагы, уи иабацәа, иабдуцәа рахьынтәи исултанцәаны иказ азәырфы, шамахамзар зегы ацсуа тыпхацәа хатә цхәыс ирыман. Еилыскаауеит, иаххәап: Ачаа, Маршьанаа, Запшьаа ухәа ртыпхацәа хатәцхәыс иахьрымаз. Урт аристократцәа иреиуан. Аха асултанцәа рыхәсақәа анхафы тыпхацәагы рылан. Иаххәап Амқәабцха, Акалццха, Агрцха...

— Асултанцәа, рацхья инаргыланы, рахтынракны иказ аматцүрауаа зегы, ацсуаа, ишыжәларыку иаристократцәаны ирыхәацшуан. Ажәлар ркынгы ари афыза ахәыцшьа аныказ аамтақәа ыкан, — илыстаз азтцара акраамта дазыпшызшәа, дацдыхәаны атаккатцара дналагейт Махинур.

— Изыбзоуроузеи урт абас еипш рхәыцра? — цкья иааткааны илхәрарц стахын.

— Дара ирыбзоуроуп, ацсуаа! Раазашья ус икан... Уи бзианы ирдыруан асултанцәа. Убри азоуп дара ртыпхацәа ацсуаа изыртцоз, махәыс изыкартцоз даргы, ацсуаа ртыпхацәа хатә цхәыс изыргозгы. Рыхшара ашьацкья

злаз, ауафышәара бзиаза иалаазаз, зыфнутқатәи культура
харакыз ажәлар иреиуоу ирыхшар ртахын, иагьрыхшон.
Урт зегьы зсултанцәамхазаргы, ихәынтқарратә уаа ду-
қәаны иқалон. Абырла асултанцәа дреиуаны, анрыла
дацсыуаны аллах ацстазаара зитаз ауафытәфса иақара
пату змаз дабақаз! Сара агәра згоит, Рауф-қашья
дахьықазалак, дзыниалак ақны, Ацсны ииз иаб ииртқаз
ацсуа қазшья зехьынцъара ихы ишаирхәоз, дахзызааны
ишнықәигоз. Убри азы акәхоит, иаамтазы, аимпериа зегьы
ақны, чыдала ихараку уафык иакәны дзырдыруз. Ацсуа,
иацсуара пату ақәтцаны ианнықәига, зегьрыла дхаракхоит.
Абри пишәахьан, дацнықәон Рауф-қашья. Идыруан,
ацсуаа руафышәаратә аазара шақа амч амаз. Қара, абра
иқоу ацсуаа, хмызқәа иахьанза ҳаaira зыбзоуруу, ҳацсуара
хаицқәаны иахьнықәахго ауп. Убри агәра згоит...

— Зынза биашоуп,— схәеит саргы.

Рауф-қашья анышә дахьамаз ацсыжыртахь ҳнар-
гарц стахын. Аха уи азбахә схәарыма-исымхәарыма ҳә
слакфакуан, дахьжу рзымдыруа иқазар, пхашьяарак ита-
сыргыларц стахымызт. Аха ари аус ахала аеарееит!

— Рауф-қашья ицсыжырта жәбарц шәтахызар, ҳаиц-
неип, — абас даацәажәеит Нирвана, акыр ҳанааицәа-
жәақәа.

Амашынақәа ҳнарықәыртәаны, агәеилашра иафыз
ақалақь ду ҳналганы ҳнаргеит, Иушькудар ҳәа иахьашь-
тоу, «Ацсуа культуратә хейдқыла» ахьықоу азааигәара,
акыр гектар зтазкуа ажәытә псыжырта Қарақьаахмет
ахь. Уи иахылацшуаз ауаа азин нарымхны, агәашә ду
хнылсны ҳанталеит. Ацсыжырта иахықәыршоу абәа тзы
иаваланы, еицыз ҳапхья инеиуан Нирванеи Цьенгизи.
Ҷажәижабақа шьяға анықартца иаатгылеит афыцъагы.

— Аброуп Гогәуаа рыцсыжырта! — рацхья даацәа-
жәеит Нирвана, чыдала ахахәтә тзы зкәыршаны иқаз,
абас, Ҷажәижаафык рақара ауаа анышә иахьамаз атып
ақны даагыланы. Зехьынцъара итапыққаны афырақәа
зныз ахахәқәа шытан, иара убас, тыпқәак рқны, уа-

оышәарак ааста згылара ыказ, афырақәа зныз ахахәтә гәашьқәа нарылыхәхәо игылан, урт бакақәан. Цъара-цъара ирныз афырақәа араб ыра иатәын, егырт, алатынтә графика шыатас измоу, иахьатәи атырқәа ыран.

— Абар узышьтоу ацашьа анышә дахьамоу!.. — сара сахь ибжьы ааиргеит, дыпшаауа уи ацсыжырта итаз Атила, метрак акара згылара ыказ аграниттә хахә ианыз афыра днацхьаны. Саргы, уи сназааигәаханы, абака иахацаз ациаа махәқәа снарыха-аарыханы, сыбла нахсыжыт уи ианыз афыра: МЕНМЕТ РАУФ ПАСА 1832—1909.

— Абра анышә иамадоуп Стампыл инхоз, Рауф-пашьа ихылтцшьтра иеиуаз: абацәагы, рыхшарагы, ртацацәагы... — атдыхәтәаны даацәажәеит, уажәы акыр зылахь неикәылаз Нирвана.

— Рыпсәта шкәакәахааит! — снахырхәеит.

Пытраамтак ашьтахь, Карацъаахмет агәашә хан-тытцны хааилагылеит, хсахьақәагы неицтаххит. Аха агәашә дылагыланы, шәымтақәак хәыцрак дамеханакны ацсыжыртахь ацшра дафын Махинур, нас лхәыцрақәа даарылтцны, лхы насықәкны абас җаалтит:

— Умбои, Анзор, абри ацсыжырта акны ижу ауаа: авизирцәа, амаршалцәа, аинралцәа рахьынтәи, уаашәфык иреихамзар иреитцам ацсуаа иреиуаз ауаа дукәа. Инартцауланы ртоурыхқәа ттцаазам... Закараан салацәажәахьоузеи, аха... — лхы-лгәы лымахьха дцәажәон Махинур.

— Бара быда уи зылшо хәа азәгы дызбазом иахьазы... — атак лыстеит.

— Сымацара сымч ақәахом... Урт хара хуаа ракәын... Цабыргуп, Ацсназы бзиара дук рзыкам-цагәышыазаргы...

— Абыржәы зынза биашоуп! — схәеит, атдыхәтәантәи лажәақәа рзы. Изхысхәауаз ыкан...

Җазхьацшып XVII ашәышықәса. Уи афбатәи азбжазы (хыхь ишарбоу), визир дуззақәак рахасабала, османаа

римпериа иахагылан пшьык апсуаа. Урт рыдагы, ари ашъышыкъэсазы уи аматц азыруан, заамтазы аныр-ра ду змаз, хылтшътрала иапсыуааз апашъацэа иреиуаз азэырфы. Хэарада, урт зегы атоурых акны инымхазеит. Аха икан Търкэтэылатэи аимпериа, ари ашъышыкъэсатэи атоурых анырыфуа рызбахэ мхэакэа высшыак змам, апсуаа иреиуаз ахэынтқарратэ уаа дукэа. Убарт дреиуан: хазну аамтазтэи атцарауаа зусумтақэа ззыркхёу, ашэкэыффеа азэырфы афымтақэа ззапыртцахъаз, аамтала аимпериа азбжак знапакны иказ, аиашара азыкэцаф, арнапхгаф ду — Абаза Мехмет-пашъа. Ари атоурыхуаф ибака ду иахыагы игылоуп, Ерзерум акалакъ акны. Аныкэаф, атоурыхтцааф Евлиа Челеби изаарыгза азэырфы ихцэажэахъан ахэынтқарратэ уаф ду, арнапхгафы, «зыжэлар реипш ипшзас» хэа ззырхэоз апсуа — Гази Сеиди Ахмет-пашъа. Дыкан уи иааста еитцамкэа амчхареи ахатыр дуи змаз, аибашъра дукэа раан, арнапхгафык иахасабала аиааира дукэа згахъаз, «аимпериа айкэырхаф» хэа ахъз чыда зеапсазтэхъаз даеа апсыуак — Абаза Хусеин-пашъа. Османтэи аимпериа антытцгы еицырдыруаз, европатэи атцара ду иалгахъаз, политик дук иакэны дыкан — Осман-пашъа Абаза. Авизир дуззақэа раастагы захатыр харакыз азэы иакэны атоурых данылеит — Абаза Мехмет-пашъа (Афбатэи).

Урт реипш иахзымдыруа шакафы!

Асултанцэа ркны захатыр ду ыказ, зны-зынлагы рлеишэа аарцшуа урт ирфагылоз, алшара дукэа змаз, еибашъра дук аныкалоз ар ирхагыланы уи аимпериа ахымзг зыхъчоз, абарт апсуаа рхаан арыцхара ду итагылан — дара ахъеиуаз атэылеи изыхшаз ажэлари.

1628 шыкъэсазы Апсны дақэланы инапакны иааигеит Гыртэыла ах Леван Дадияни. Амтцахалаффеа атэыла рыкэцаразы, апсуаа акырынтэ афагыларатэ еибашърақэа еифыркааит, аха рымч акэымхеит, 1656 шыкъэсазы уи дыпсаанза. Акыр шыкъэса иадхалеит даныцсы ашътахыгы.

Атоурых иаздыруам, убри аамтазы, Османтәи аимпериаҕы алшара дукәа змаз урт аңсуаа нагакәа Аңсны ахақәйттәразы цхыраарак кәртцеит хәа.

Дәеа цшьоык (хыхь зызбахә хәоу) аңсуаа, Османтәи аимпериа авизир дузза иматтура иахагылан XIX ашәышықәсазгы. Урт рыдагы, уи аамтазы аимпериа-кны амчхара ду рыманы икан: Сулеиман-пашья, Осман-пашья, Фуад-пашья, Мухлис-пашья, Дилавер-пашья реипш икәз арнапхгащәа, хылтцшьтрала: иаңсыуаз, иадыгаз, иубыхыз, ичеченыз.

Абарт аңсуаа рхаан ауп Кавказ ашьхарыуа жәларкәа (аңсуаагы нарылатцаны) ртоурых цьбара акны, зегь рааста ашьаартцәыра зцыз, «амхацьырра» хәа хьзыс изауз рхыртцәара ду анеиҕекааз. Урыстәылеи Тьркәтәылеи рхадаракәа рыбжьара, амсылман дин ныкәызгоз кавказжәларкәа хыртцәаны Тьркәтәылака рнагаразы аиқәшахатра (1856ш.) рнапы анатцароы, хылтцшьтрала кавказаа иреиуаз гәыцоык ацашьяцәа уи иаҕагылеит, аха лтцшәа аимуит: цьоукы кнархаит, цьоукы хыртцеит, цьоукгы рчынкәа рымхны русурақәагы ирымырхит, ражәа мчык амамкәа иладыркәит. Уаха уи азтцаразы азәгы акы изымхәо иусқәа ирееит асултан Абдул-Хамид II. Егьырт Кавказ еиуаз ацашьяцәа иаарылшоз зегь кәртцон, изаазаз аимпериа аинтересқәа рыхьчаразы. Атцыхәтәан: даргы мҕасит, зыматц руаз аимпериагы хыбгалеит, хазы-хазы зымоакәа ылызхыз азиас акәы-тцәакәа иреицшха, ҕеидкылашьак изақәымшәо, амшын нырцә-аарцә инхеит дара зеиуаз ашьхарыуаа жәларкәа.

Рацәак хәидымхалеит Карацьяахмет агәашә аҕацхья. Цьенгизи Нирванеи русқәа рахь ицеит, иааизынхаз Махинури, Атилеи, сареи Босфор ахықәан цьара хнеидтәаланы акраамта хәицәажәон, хазлацәажәашаз хаман, иагьмацмызт.

Акыр халацәажәеит Беигәаа Омар игәаларшәара иазкхо ашәкәы атыжьра, иара ибзианы дыздыруаз ауаа ргәалашәарақәа рыфара аиҕекаара аус. Махинура ахәара

лзыкастцеит, тыркэтэылаа рганахьала ари аус лара дахатцгыларц, аматериалкэа еизылгарц. Зеиҕкааратэ цыбааи аамта аныхреи зцу ари аус лыдгалара сара сзы иуадафын, издыруан адоктортэ диссертация ахьчаразы аусура дшаҕыз... Аха иаҕа деилахазаргы, илыдызгалаз аус хьахэхьачарак камтакэа дакэшахатхеит. Хаинаалеит даҕаказгы — ашэкэы ацсышэалеи тыркэшэалеи шэкэыкны атыжра. Ашэкэы атыжра иацу ахарцкэа ацснаа ххы ишадахто — уаанзагы салацэажэахьан. Арт азтааракэа рылацэажэаракэа ханаарылга, чыдала лхы насыкэылкит:

— Карацбаахмет агэашэкэа рҕацхьа хангылаз убра зынза биашоуп ухэеит, хтоурыхуаа рзы Апсны азы бзиарак рзыкамтагэышыеит анысхэа. Аха уажэа уаха иацумтазеит... — иухэарц иутахыз уажэы ихэа аанагон лхэашьа.

Акыр инароуны илзеитасхэеит, убра зынза биашоуп зхысхэааз.

— Апсуа хылтцшьтра еиуаз, амчхара дукэа змаз аматцурауаа — авизир дуззакэа, иара ус авизирцэа, ацашьацэа, арнапхгацэа изыхкызаалакгы Апсны ианыкэтц нахыс, рыпсадгыл, излытцыз рыуаажэлар рхаштит. Абас еипш ауп сара урт сышрызхэыцуа, — схэеит, урт рзы лара лгэаанарагы сахарц стахны.

— Ирхамыштзеит! — иаалыркыаҕит, схэашьақэа лгэамцхазшэагы збеит.

— Нас, ишцеилкаатэу, апсуаа рыдагы егырт ашьхарыуа жэларкэа иреиуаз ауаа, абриакара ахэынткарратэ матцура дукэа ишырхагылазгы, Кавказ иказ рыуаажэларкэа рхыртцэара камлартэеипш, усеитцхара дук ахьрылымшаз, ышшэара дук ахьыкарымтаз, иаххэап, XIX ашэышыкэсазы? Рхэыцшыа сзеилкаауам...

— Рхэыцшыа аилкаара мариазам... — саргы исзеилкаауам аанагон лхэашьа. — Аха ышшэараккарымтцеит ахэара иашахазом. Икан ашьхарыуа жэларкэа рхыртцэара иаҕагылаз ацашьацэа.

— Издыруеит...Аха уи ашьтахь уаха ҕагыларак карымтazeит.

— Тьрқәтәылатәи аимпериа чыдала иңьбараз империа, — исзымдыруаз слырдырыц лтахын, ацәажәара даҕын Маҳинур. — Авизирцәа, арнапхгафцәа иаҕа амчра рымазаргьы, иаҕа аматцура дукәа ирхагылазаргьы, зегьы иреихаз амчра ду змаз асултанцәа ракәын. Урт имфәпыргоз аимпериа аполитика иаҕагылаз, иаҕа иаацсарақәа ыказаргьы, иеигзаомызт... Аха ашәара мацарагьы акәзамызт, аимпериа аинтересқәа рыхьчара акәын, аматцурақәа ирхагылаз рзы ихадараз. Ианыхәычкәаз инаркны ус еипш иаазан. Ауафы дшыраазаз ауп ихымфәпгашья, ихәыңшья шыкоу. Аха даҕаакгьы ыкан. Хизхәыцып, иаххәап, Рауф-пашья иаб Абди-пашья. Уи ауаф, дшыхәычыз дхәынчаны дыртиит имч мырхакәа, итаацәа дырхыкәкәааны. Изызузгьы дтәымуафызма — дацсыуан! Ус еипш мчымхарала арахь иааргаз, изтииз рааста, изаазаз, ауафрахьы икылызгаз иаха ргәы рзыбылуазар гәыбғанс ирахтәзеи?! Апсны азы бзиара дук рзыкамтцазаргьы, аха рлахьынтца иахьяаанагаз атәыла акны рхымфәпгашьяала апсуаа рахатыр хараркуан.

— Рақәшәашья рхатцашьян, ус аума?

— Аа, абра аиаша ухәеит! — даҕьяаччеит Маҳинур. — Урзымгәамтцын... — инацылтцеит.

— Уаха срызгәамтцзом!.. — схәеит саргьы, сааччаны.

— Урт зегьы раамтақәа хазын, рлахьынтцақәагьы, хәарада, еипшымызт, рказшьақәагьы хазы-хазын, ргәыбылрагьы. Аха инеибанеипшны излеипшыз акы ыкан. Ирхааныз ашәкәынтцафцәа, амац рфы, аду рфы, урт шапсыуааз атәы рыфәуан. Изықәшәозаалак акны рфырхатцара, риашара, ауаа нанамгақәа рахь чыдала иаадырцшуаз арыцхашьяра азгәартон. Арт апсыуа казшьақәоуп! Дара рхатақәа, ҳапсыуаауп хәа рхы шытыхны икамызтгьы, рапсуара иацныкәаны ахымфәпгашья аадмырцшуазтгьы, рызбахә абас еипш

хылтцшытрала хшапсыуау, XVII ашәышықәсазы Османтәи империа авизир дуззас иқаз, анафс Багдад, Дамаск, Босния ваалис ирхагылаз, Мустафа Ипшыир-пашәа ихылтцшытра хшеиуоу...»

Ари апцхәыс дзызнеиз ицәырганы илырбеит Мустафа Ипшыир-пашәа дшапсыуаз атәы зныз иара ихааназтәи архивтә қбаадқәак ркопияқәа. Илхәеит: изыцныз атәылақны ажәлақәа шырмыфәуазгьы, иара ихылтцшытра еиуаз абицарақәа, рзеипцш абдузза ижәлаз рхамырштыкәа, ашәышықәсақәа иргәылганы ишааргаз, Ареспублика анышьяқәгыла, ажәлақәа ранцаразы азин анықала, иара ихылтцшытра иеиуаз зегьы, уи ижәла жәлас ишыштырхыз, иахьагьы уи шныкәырго. Ихьааганы далацәажәеит, ари ажәла анрыдыркылоз, атцыхәтәантәи анбан «р» ахьацыршәаз.

«Сара сабду Бешыикташь, Топцхане ауп дахьыз, иабдуцәа идыргылаз ахан ақны. Иара ихаангьы арақәажәытә апсуаа рхылтцшытра иреиуаз азәырфы нхон, фызцәас имазгьы урт рақәын. Хара хәпсыуаауп, ус шакәу хазлоу ауаагьы ирдыруеит...»

Анафс далацәажәеит, Апсны аибашьра анымфәпцысуаз аамтазы, лыжәла зыжәлаз азәырфы рыгәқәа хьтхьтуа ателевизорқәа ишрыдтәалаз, Апснйтәи ажәабжьқәа ирызфьгәхәауа ишырзыпшыз.

«Апсуаа рыпсадгьыл хьчаны аиаaira рхы ианазаарга, хара Ипшыиаа зегьы хәкара Стампыл насыпц змаз уаха уафы дықамшәа ххы аабон. Апсны азы ихәмаз азфлымхара здыруаз хгәылацәа, хфызцәа, хәжәлар риаaira хәдырныхәалон...» — абас дцәажәон Етер Ипшыи.

Ларгьы, лыжәлантәқәагьы рыхьзала Етер еилылкаарцлтахын акыр шәышықәса рацхьа Апснйтәи Тьркәтәылақәа инанагаз рабдузза Ипшыир Мустафа дзеиуаз амилат азыхынхәразы иқататәыз, мфәс иамаз аилкаара!

— Ари цъашьахәуп!... — даацәажәеит Атила.

— Ицъашьахәуп, аха итцабыргуп, саргьы исаҳахьеит... — абас фәалтит иаха зхы-зфы аалашаз

Маҳинур, аха нас, ҳамтакы ус дтэан хэыцрак дтанагаланы.

— Рбызшэа ызгэышьаргы, ишапсыуау рхадырштрим... — уажэы, лхэыцра даалтцны, дагъаакэыпсычхаит.

— Убриак ҳақэгэыцлап... — ҳцэажэара хсыркэшарцстаххейт, аха лара еитанацылтцейт:

— Агэыггра мацара ҳазхазом... ҳаикэнархазом... Абаапсы, абаапсы... — уаҳа лымхэейт, аргаманунтқала дшыгэжэажэоз зныпшуаз уи апсуа цхэыс.

Лхэаакэа рацэан, Маҳинур, аха урт рыхэшэтэразы, лара лхэашьа, — лымч азхомызт...

— Апсныка ицатэуп, игэагътэуп, уаҳа акгы!.. — дыччаччо айшэа ахытра иенапшьейгейт Атила.

— Уара абас уцэажэартэ еипш уеапсоутэйт: амхалдыз уеацэугейт, Апсныка уцейт... — найқэфылтит ларгы джагыло.

— Уара умацара уҳазхазом!.. — снаихлафит соыза.

Айшэа ҳнахытцны, ғымтуа ҳааилагылейт. Арантэи ибзианы иаҳбартан ғ-мшынк еимаздо Босфортэи абжысырта. Азы еимгэхэаауа уи итысны инеиуан гба дуззақэак, урт изырхымзо ирышьтан гба мацқэак, уажэы-уажэы ирыжэлоз ацэқэырцақэа ирзымиааиуа, ибалыбатэ еилагъежъуан, изыхъчашаз агағахъ анеишьа изақэымшэоз анышь мчымхақэа.

Зынза, ҳазтагылоу аамта еипшха!..

*Ақса,
декабр 15, 2015 ш.*

АЗАР АШӘА СЫЗХӘА...

Аочерк

Ҳазтагылоу ашықәсазы 115 шықәса тјеуит Беигәаа Баирам-ица Омар диижътеи. Дызустадаз ари ауаф, дмалырҳафызма хәа итцаауагыи цбоуки қалап... Аха апснаа рыфнутқагыи, Тырқәтәыла инхо хдиаспора рыбжьарагыи ари ауаф ихатарагыи, ицстазаара амфатгашьягыи, ирфеиаратә лшарақәагыи здыруа, пату рықәызтцо ауаа шыарда ирацәафуп.

Ааи, Беигәаа Омар дмалырҳафын! Аха уи ауаф, ацха қазтцо ашьхыц дафызаха, ицстазаара зеггы ахтынтцаны еизигоз амал, амазара арҳара иатәыз малмызт, уи ааста хараза еихан, идоухатә малын.

Беигәаа Омар Османтәи аимпериа ахыбгалара иалтцшәаны, Тырқәтәылатәи Ареспублика анышьақәгылазтәи аамтазы дталеит абнааглыхра иазкыз иреихазоу атцарайурта, дагьалгеит абнатә нцъныр изанаат иманы. Абасала, уи ахәынтқарра зеггы акны, рацхьазатәи абнатә нцънырцәа дреиуан. Изанаат ала аамтақәак аус аниу ашьтахь, уи нақ инышьтатцаны иеазикит иуаажәлар рыматц аура, рбызшәеи ртоурыхи рытцтаара.

XX ашәышықәса ахы инаркны атцхәанза ианысыз Бигәаа Омар ицстазаарақны дызхааныз ахтыс дукәа рацәазан. Дшыхәычзас далапшит амамзаареи азиндареи идыргәақуаз, дызлыиааз иуаажәлар рыцстазаара мацъана. Иқәыпшра аамтазы акәын ианымфатцсуаз атәыла тоурыхла иашьягәытыз аерманцәа рыцхашьяарада рныртцәара, уи инақәырццакны иналагаз Актәи Адунеитә еибашьяра, «Антантаа» рыри атырқәцәа рыри Чанақкалетәи рнибартцәара, апсуаагыи назлаз, жәанызқьфыла кавказаа ртцеицәа ртахара, уи ааилгон еипш, хышықәса имфатцсуаз абырзенцәеи атырқәцәеи реибашьяра, анафс излагаз ареволиуциатә тцысра, аграждантә еибашьяра, османаа римпериа ахыбгалара, зхатәы хакәитра иашьталаз апсуаа: рықәгылара, ратцахара, рқытакәа рбылра, рхыртцәара... Дызлыиааз зеггы реипш игәнигон, ахәынтқарра феыц ашьақәыргыларазы иказ

ақөпара ду ахадаракны игылаз аңсуааи адыгааи ртеи-
цәа дукәа ирылшашаз анрылдырша, ареспублика
анышыақәдыргыла инаркны, азәазәала урт зегы
ахыладыркәыз, рңабаак ыказамызшәа иахыргәтасыз.
Дырхаанын жәашықәсала кавказаа иреиуаз ағар,
тара дук ахь ианрыдрымкылоз, рбызшәала ицәажәр,
рашәақәа рхәр аныкамлоз аамтақәа. Дахаанын Афбатәи
Адунеитә еибашьра...

Бигәаа Омар зыхъзу аңсыуак Стампыл дшыказ
атәи хатала исахаит Қарт атара аныстоз аамтазы.
Хынәажәатәи ашықәсқәа раамтазы ари ақалақь аңны,
еиуеипшымыз аихабыратә тараиуртақәа ркны атара
ртон уаа шәфык инарзынаңшуаз Аңснутәи инеиз
аңсуа рпарцәеи атыпхацәеи, икан Батым еиуаз ыңыа-
хыкгы. Шамахамзар хара зегы хайбадыруан, хтара
иахаршәаланы, аамта цшааны хайбабон, ихагу-ихабзоу
ахьейбаххәашаз хейдкылакгы апахтцахьан.

Ғнак зны, хайхарафык хахьынхоз астудқалақь
ахь днеит, ххейдкыла ахантәафыс иалахххьаз, Қарттәи
аполитехникатә институт аңны атара зтоз Мықәпха
Лиуба Симон-ипха. Цытфык хааизганы, ажәабжь
ссирк акәны иахзеиталхәеит Зураб Вианор-ипа Ачба
(Анчабазе), делегацияк дрыланы Тырқәтәыла дшыказ,
уака инхоз аңсуаа иреиуаз азәырфы дышрықәшәаз...

Ари ажәабжь агәыхытхытра хазцәырнагеит, хай-
гәыргъеит. Аха уи мацара хазхархарц хтахымызт, Ачба
дахыказ иибаз-иахаз хзеитеиххәрц хтаххеит. Акысгы,
харак дыкамызт, Қарт дынхон, уа аус иуан.

Хәарада, хара зегы, инартцаулары уи атоурых
хзымдыруазаргы, аха досу хтаацәарақәа ркны,
ашколқәа ркны иахтоз аңсуа шәкәыфәцәа рфымтақәак
рыла иаадыруан: шәышықәса рапхьа, зықфыла аңс-
уаа хыртәаны амшын ишызхыртцаз, Тырқәтәылака
ишыргаз. Уи азы ахьаа хаман, аха ихәаххаз — ихыр-
тәаны амшын ишызхыртцаз мацара акәын, уакатәи
рыпстазаашьазы иахдыруаз зынза имаңын. Ускантәи
аамтазы, асовет уаа рзы Тырқәтәылака анеира мыцхәи

иуадафын, мамзаргы — изымуаз акэын. Иага ус акэзаргы, уахь инанагахьан, ақалақь Измир акны еиқыркаауаз ақытанхамфатэ цэыргақэтцахь инашьтыз асовет делегация иалахэыз, ататын ус азқазацэа Енвер Отырбеи Игор Григолиеи. Аха уртгы, ишыртахыз апсуаа ахьынхоз инеиртэ еицш изыкамлазеит (ари атэылафгы арежим баапсы ыкан), машэыршэа апсыуаак рбеит акароуп. Урт рылоуп апснаа ишырдырыз, аамтала уахь инанагаз апсуаа рхылтшьтрақэа шыказ: қыта-қытала ишынхоз, рбызшэеи рказшыақэеи шныкэыргоз.

Абартқэа хэанхэахла ихахахьан акароуп...

Аус ахьиуаз еилкааны, Зураб Вианор-ипа хизцеит, ахэарагы изыкахтцеит, иагьа деилахазаргы, иара ианызыманшэалоу аамтак алхны хара хэхь днеирц, Тырқэтэылатэи апсуаа шибаз атэы хзеитеихэарц.

Зураб Вианор-ипа игэы иахэеит, абри азтцааразы иара иахь хэхьнеиз. «Шэара ус еицш ианышэтахха, сшэызнеиуеит», — ихэеит. Ускан иаххэеит астудқалақь иатэу аклуб шрымаххуа, ақалақь акны икоу апсуа студентцэа шеизахго... Иара дақэыршахатны хаикэшэара афхэара ахтеит.

— Аклуб шэыртару? — ускан днахазтцааит иара.

— Ишпахарымто, астудентцэа хаclub ауп! — ххэеит харгы, хажэақэа рыгэра ганы.

— Ибзиоуп, сшэызнеиуеит, — ихэеит, харгы хцеит.

Уи аенытцэкьа, қарала ихаихабыз гэыпфок астудентцэа лыманы, астудқалақь ахылапшфы иахь днеит ххейдкыла ахантэафы. Иацэажэеит, ф-саатк аклуб азал хайтарц. «Иззышэтахузеи, закэ еизароузеи ишэымоу?» хэа дтцааит ахылапшфы. Ускан иааткааны иархэеит апрофессор З. В. Анчабазе дшахзаауа, ипылара тцакыс иамоу нацтцаны. Иахаз игэампхэит ахылапшфы. «Шэара ишэусу аизарақэа ракэзам, атцароуп...» — ихэеит, аклуб акны хаизарц итахымхэит, иагьа рхэазаргы дақэшахатымхэит. Атагылазаашьязы хнеилацэажэаны, ихазбеит адырфаены даеа цьюкы изынахашьтырц. Убри аамтазы Қарт аспирантура дтан Гь. А. Амчба. Ауха

уи дыцшааны икалаз иаххэеит, ахэарагы изыкахтцеит, ыцъа-хы хыццэа иманы ахылацшы иахь дхаз-неирц. Иаргы мап имхэеит. Гьаргь дуаф хатэран, хара астудентцэа қыпщцэа хааста ацэажэашья дақэшэон, азнеишья идыруан, аха хус иалымтцит, ахылацшы уи аены акыр ихааны дышцэажэазгы, мап икит, аклуб акны аизаразы азин хаймтеит.

Хус уадафхэит... Иаахапхьаз ауаф дахзаауеит, арахь, еизартак хамазам!.. Аха иахзамуит хэа хтагылазаашья ханышэарц хтахымхэит. Уаа фажэафык ракара апсуа студентцэа хеааизганы хайтаизнеит астудкалақ ахылацшы. Хык ауаа аалхны иара дахьтэаз ахь инахашьтит, егырт тцака хаагылеит.

Хацхаражэхафцэа изыцнеиз ауаф хаала иацэажэеит, иртахыз рхэеит. Аха иара иихэац ихэон... Атцыхэтэан, агэамтра рыенатаны, ицъбараны иацэажэо ианалага, иаргы ирцъбареит: «Еизыжэгаз зегы шэыманы шэынхартақэа рахь шэца, мамзар амилиция срыцхьоит, шэкакэақэа кыдырххартэ еипш икас-тоит...» хэа дрыкэмақарит.

Икалаз харгэамтцаргы, аха хнеилабжыаны, хзышь-таз хара хамчала аифкаара шхалымшоз хазхэыцны, Зураб Вианор-ипа иахь епта днахашьтит Гь. Амчба. Иказ зегы изеитаххэеит, атаксгы абас хзааицхайт иаргы: «Ари аус азы уаха цьаргы шэымнеин, сара исырееиуеит». Иагызбеит. Уи аухатцэка, иидыруаз хыццэақэак ахынхоз руадахь дрызнеит, аамтала аклуб ахархэаразы хзацэажэахьаз, аха мап хцэызкыз астудкалақ ахылацшы ихата, «Аклуб зыкоу шэара астудентцэа шэзоуп, аизара мфэпжэга, мап хэа шэазхэада?!» — абас ацэажэара кайтцеит. Дыхэшаха!..

Хара апсуа студентцэа хыхынтэи Зураб Вианор-ипа хатала дыздыруаз азэык-фыцъак ыказаргы, егырт дхаздыруамызт. Аха ихахахьан абри акалақ акны дшы-каз, пату ду зкэыз, еицырдыруаз апсуа царауаф хатэрак...

Иарбаз аамтазы, апсуа студентцэа хеаизганы хыхы-каз аклуб азал иаафналеит Зураб Ачбеи Гьаргь Амчбеи. Хаизарахь инеит уи аены ада иахамбацыз мазауаақэакгы...

Зураб Вианор-ица саатк иналагзаны иахзеитеихэеит, иарггы дызлахэыз аделегация иахънеиз-иахъааиз, ирбаз-ирахаз, ихэатэыз хэо, ихэатэымыз днарывсуа. Иажэа даналга азтцарақэа рахъ хаиасит, хеазыкатцанггы хакан. Изынахашьтуаз урт азтцарақэа ихы иархэаны, иаха инартбааны дрылацэажэеит стампылтэи апсуааи иареи реикэшэарақэа, рхатэы бызшэала реицэажэарақэа инеизакны, — Тырқэтэыла инхо апсуаа рыбазаратэ тагылазашья... Атцыхэтэан, аизара иара ихиркэшеит, абас еипш ажэақэа нахахэаны: «Апсны адырра бзиа змоу афар атахуп, абрахъ шэыззаашьту атцара-дырра шэырхарц азоуп, зегъ рыла шэфырцшыгазароуп...» Ицамтазы, иххэахъаз инарыццаны, абас еипш ҫааитит (уажэы апсышэала): «Шэхы бзианы имҫапыжэгала, шэшапсыуау шэхашэмырштын!»

Зураб Вианор-ица Стампыл дзыкэшэаз апсуаа данрылацэажэоз, чыдала дизаатгылеит Беигэаа Омар. Ихэеит уи апсуа дышпоету, Апсны атоурых штитцаауа, дшинтеллигент дуу, уа икоу кавказаа рдиаспора рыбжьара дшеицырдыруа, чыдала пату шиқэу... Убри аеноуп рапхъаза акэны иансахаз: аамтала Тырқэтэылака иагаз апсуаа шымызыз, рхылтцшьтрақэа шыкоу, рбызшэаггы, рмилаттэ казшьақэаггы шныкэырго, рыбжьара ауаа хатэрақэаггы шыкоу. Убри аеноуп, избахэ рапхъаза акэны иансахаз, схағгы инхеит, Зураб, Беигэаа Омар, Стампыл дзыкэшэаз егырт апсуаа днарылкааны, чыдала дахьихцэажэоз.

1975 шықэса рзы Апсныка иааит ауаа рацэа злахэыз Тырқэтэылатэи апсуа делегация. Урт рыгэта дыкан, зызбахэ сахахъаз, аха хатала исымбацыз Беигэаа Омар. Уи аамтазы уи иқэрабжа акыр днахысхъан, 75 шықэса дыртагылан. Аха иқэра инубаало дыкамызт: икан бзиан, игылашья, иныкэашья, акы даналацэажэоз инапқэа ихархэашья... зегъ рыла уафы ибартан, ари ауаҫ макъана ажэра дшацэыхараз, ашья пха злаз азэы шиакэыз. Уафы иблакны иааиуа икан иееилахэашьяггы: ицэа иакэшэо ишэыз икостииум еикэатцэа, ихаз, ихаҫы

издыруаз хашыцәа раара зтахымыз ракәын, урт уеизгы
хара хгәырғара дара рзы илахъеикәтцаган...

Җнак иаахалафит, ахәылбыхазы Қартынтәи иаа-
раны икоу адәығба хазыцшу ацсуаа аанагоит хәа.
Ауаа рацәа еизеит аихамфатә вокзал аҕны. Ара иҕан:
аинтеллигенция иеиуаз хуаа нагақәа, арҕиаратә усзуф-
цәа, астудентцәа, ашкол итаз аҕар... Ахәсеи атыцхацәеи
иргәыдымзало, асасцәа адәығба ианаатыцтуа инад-
дыркышаз ашәт лыцшаахқәа ркын, ахацәагыи неи-
цәажәа-ааицәажәо, гәыц-гәыцла рҕеиошаны игылан.
Иааит хазыцшыз адәығба. Аҕәәка иаауаз зеггы нал-
бааит, аха зеггы хгәы хытхытуа хазыцшыз хашыцәа
рыламызт. Ирцыларц ауаа неит адырфәеынгы, аха ус-
кангы хасасцәа ыҕамызт.

Ахцатәи амш азы иаауаз адәығба иаанагеит! Изтаз
авагон аҕынтәи албаара иналагеит, ацсыуала, аихабы-
еитцбыла игәеибатаны.

Рацхәа иналбааз рахынтәи азәы, рышәтқәа ргәы-
дыхәхәала инеицылаз ахәсақәа «гәамтазакәа» дна-
рылсны, аперронгыи днахысны, ашәтқәа ахъеитахаз
анышә аҕынза днеины, днышьамхнышгыланы адгыыл
агәзра дналагеит. Уинахыс уаха уаҕа даанымхакәа,
ирыртаз ашәтқәа ргәыдыхәхәала еилагылаз ифызцәа
рахъ иҕынеихеит. Асасцәагыи ацшәмацәагыи ажәақәак
неимхырда-ааимхырдозаргыи, аха еилатцәара дук зы-
ҕамлеит: ишанханы игылан, ари аҕара ауаа рацәа
зпылаз асасцәа, ацәажәара рхаштызшә ҕымтуа, ирзааз
рашыцәа ирзыцшуан ирцылазгыи.

Иааганы идыргылахъан «Интурист» иатәыз авто-
бусқәа. Уахъ ианнарыцхәа, инеины интатәеит еицыз
зеггы. Хара хачкәынцәан, ххатәы машыынақәа хәма-
мызт, уи азы харгыи дара зталаз автобусқәа рахъ хәф-
халаны рышьтахъала хәагылеит. Амфәбжара хнейхъан
еицш, руазәк, мацк аҕара ибжыи нтыганы, наскыашәа
итәаз ибжыи наикәиргеит: «Ани уҕеиц ачапан унагәта-
си!..» Уинахыс изықәтәаз автобус атафәра иналагеит,
ихааза хлымхакәа инартахәмарыз амырзакан абжыи.

Автобусқаа иаартытцны, рышьталарта ахьазгәәтаз асасаирта «Интурист» иныфналаны, афое акны иааилагылеит сасгы апшәымагы. Инеилатцәаны ацәажәара рзымгәагыа игылан зегы.

Убри аамтазы, акыр ибжы амч нәтаны, абас җааитит асасцәа иреиуаз хаттак: «Шәанацәалымбеит, җашыцәа, шәыбжы хшәырҗа! Шәыпсшәа хәахәазаргы, — ижәдыруа ала шәаацәажәа, шәашыцәа җауп, шәеилаҗкаауеит, хгәы шәеилнакаауеит...» Ари ауаф, макъана иахзымдыруаз Цьенгиз Абганба иакәын.

Асас абас еипш ибжы анаарылаф, зегы пхызк иаланы иаалтцызшәа иаалахҗыххеит.

— Җашыцәа хазынақәа! — усқан ибжы нарылафит апснаа иреиуаз хаттак. — Бзиала шәаабеит! Мацк хшанхашәа хҗалазаргы, уи азы гәыбҗан җашәымтан... Шәышықәса иахамбацыз җашыцәа шәанахба, җабзқәа дысит, агәыпшаарагы җазцәыртцит... Ацсшәагы ххәоит, апсуарагы ныкәаагоит, асасцәагы бзиа иаабоит!..

Ари ауаф — Борис Григори-ица Тарба иакәын. Уинахыс, сасгы апшәымагы рышанхарақәа нархытцны игәыдибакыло, рыжәлақәа, рыхьызқәа неибыхәо инеилатцәеит.

Убри аамтазы, еилагылаз ибжы аарылафит асасцәа иреиуаз ахатца бырг. Ари ауаф авокзал акны адгьыл иагәыз иакәын.

Ицәаныррақәа шицәхыжжуаз иныпшуа, аха излизауазала акыр иеынкыланы, игылаз днарылапшуа, җырҗәала иажәеинраала апсышәала дапхәеит. Агәырқәхәа анапеинкыара иналагеит еилагылаз зегы.

«Беигәаа Омар иоуп!» — схәеит гәаныла. Ихата иакәын! Иара ида издыруадаз иабацәа рыпсадгьыл акны, иуаажәлар днарылагыланы абас еипш жәеинраалак апхыара шака аамта дазыпшыз!..

— Ари Беигәаа Омар иоуп! — хәа дналаганы, мацкгы инароуны избахә неихәеит усқан асасцәа иреиуаз даҗазы. Ари ауаф — Ашамба Орхан иакәын, уаанзагы ызызбахәқәа хәахьаз, аха хатала иахамбацыз. Ашьтахь

излахаҳаз ала, ари ахатда иакәын агәыц Апсныка раа-
гаразы аус еитцызхаз.

Апсны асоветтә режим шыкац икан. Амчра ду
змаз Ашәартадаратә матцура еиуаз, иаартны рхы
цәыррымгозаргы, аха зегы рылацш рхын, зегы —
дара ирусын. Ахәаанырцәынтәи иааз ауаа чыдала
ирыцклацшуан, атыцантәиқәеи дарей реиқәшәара,
реицәажәара ртахымызт, изларзауазала ирцырхагахон.
Афныка рнацхара, чеицбыкак рзыкатцара дара рус
акны иааиуамызт. Атыцантәи Ашәартадаратә матц-
зуракны аус зуаз, қартаа иахадыргылаз ауаа ракәын,
ахәаанырцәтәи апсуаа Апсныка раара, рашыцәеи дарей
реибабара, ишырхәо еицш рхы рыхнахуан. Аха иагъа
пынгыла ыртазаргы, апснаа ирылдыршеит, иртаз
рысасцәа — рашыцәа, ирзыптәаз аамта иалагзаны,
иахынзарылшозала рхатцгылара, пату рықәтцаны рым-
фәцгара, Апсны ахы-атцыхәа зехынцәара рнагара.
Икан аицыларақәа жәпакы: ашколқәа, ауниверситет,
апсуаттәаратә институт, атеатр ухәа рыкны. Иахьнаргоз
зехынцәара ирзыкартон, атцыхәтәан асасцәа акыргы
изыраацсаз ачеицбыкақәа. Аиқәшәарақәа раан, ицыз
зегы реицш, иибоз — иахауаз акырза згәы шытнахыз
Омар, шамахамзар зехынцәара даагыланы, ауаа
аарзырфны, ибжыгы нтыганы ихатәы жәеинраалақәа
дырзацхьон, изахауаз агәахәара ду рнатон.

Хаштшыа амазам Акәа, Ашьхарыуаа рышкол акны
асасцәа аннарыпхьаз, атәфцәа аґаца-ґацахәа апсуа
поетцәа ражәеинраалақәа ирыпхьо анырба ианраха,
итыфрны илеиуаз, рзамфәкәа ирыхышыз, ирызным-
кылоз рылабжышқәа. Ус еицш шакацәара!..

Рцара аамта ааины Апсны анынрыжбуаз аамтазы,
имачымкәа «Анбан» шәкәкәа рахтеит, иахьнарго, уака-
тәи апсуа ґар рзы ихәартахап, апхьашыа, афышыа алар-
тап хәа хазхәыцны. Аха ианрыдыргала иамхапхашыаны
ирыдыркылазаргы, урт реихарафзак иахынхоз атәы-
лахь имгазакәа, Москва, уахык иахынхоз асасаиртакны
инрыжыит, ргара ртахызаргы, ирзымгеит. Ирзым-

гәағьит, изыцныз атәым хәынтқаррақны атың змаз
арежим цъбара рдыруан азы. Аха иманшәалаханы из-
газгы цъоукы калеит. Иргәағьит, иргеит, апхъашьагы
алартцеит. Уинахыс Апсныка (уарлашәарла акәзаргы)
иаауа иалагеит апсышәала ифыз асалам шәкәкәа.

Агәың далан, цабалаа рхылтцшътра еиуаз азәы-
затцәык. Абри ахатца, Апснынтәи инеигаз «Анбан»
ала афышьа-апхъашьа цаны, ажәеинраала шыахәкәа
ацитцеит, цсабарала абафхатәра злаз, аамтақәак
рышьтахь зфымтақәа реизга Апсны хаз шәкәны («Сыцсы
зыгроу Апсны», 2002 ш.) итытцыз, Цьамал Абыгба.

1986 шықәсазы атуристцәа хазтаз агба Стампылтәи
сқалак иадгылеит. Аракатәи апсуаа збарц стахханы,
телефонла сыгерымздеит. Ашьыбжышьтахьеипш иах-
зааит гәыцфок апсуа ахатәрақәа: Арфәа Етем, Бигәаа
Сабри, Адарамба Талат, Аиқәысба Зульқиф ухәа зегы
жәафок ракара. Урт рапхъа дгылан Беигәаа Омар. Иҳамаз
саатқәак аамта ххы иархәаны, акыр хнеидтәаланы
хаицәажәеит. Омар хара хәхь даннеиуаз инеигеит, ғың
итытцыз, апсуаа рбызшәеи ртоурыхи ирызкыз фбаны
иказ ишәкәкәа.

— Гәыбғанк унамтозар, сзыхзызаауа абарт сышәкә-
кәа Апсныка иугарц стахуп, — ихәеит.

— Гәыбғанк снатаргы, иснамтаргы — изгоит! —
схәеит саргы сааччаны.

Ускантәи аамтазы, шәкәык (салам шәкәык акә-
заргы) ахәаа ихыганы агара, ма атагалара шыкамлоз
сара ишыздыруаз еипш даргы ирдыруан. Тырқәтәылеи
СССР-и рыбжъара аибатахымра, агәрейбамгара рыб-
жъан. Аха мацк акара изыкәгәыгуаз тагылазаашьак
калахъан: М. Горбачиов СССР дахагылахъан, мацк акара
ахәынтқаррақәа рыбжъара аимабзиарақәа ирылагахъан.

Ажәа истеит, аха ацәшәарагы сыман, исзымгакәа
ианыкала, апхашьара стагылон... Ускан ирыдызгалеит
ашәкәкәа руак акны ыырак аныртарц, иагыаныртцеит
абас: «Хатыр зқәу сашьа, апрофессор Гь.Зизариа узы,

ашәкәы автор скынтә. Декабр 31, 1986 ш. Стампыл». Афыра герман бызшәала икан, Гь. Зизариа зеггы дыр-дыруан, итцаңеуаз раңәан...

— Гәыбғанк унатар схы исзанажыуам... — игә-тынчымра изымзакәа җааитит ханейдытцауаз аамтазы.

— Уи гәырфас икоумтқан... — схәеит сарггы.

— Удырххозар нақ ирыта, ианынахашьтша даеа аамтак калап... — ибжыы насықәиргеит Етемггы.

Насыпны, дарггы сарггы хашшәоз еиңш икамлеит: Одесса ханааи, имыруадафкәа ҳаурыжыт, ашәкәкәа Апсныка иаазгеит...

Анафс Беигәаа Омари сареи ҳаикәшәеит 1988 шықә-сазы, Ашамба Орхан инаңхьарала Тырқәтәыла саныказ. Стампыл, Апсуа культуратә хейдкылакны ауаа раңәа злахәыз аиңылара ҳаман. Омар уахь днeirатә еиңш дыкамызт, игәы бзиамкәа аоны дыкан. Хаиңылара ханалга ашьтахь, Орхан абас сеихәеит: «Хапрограма даеакала икан, аха Беигәаа Омар телефонла дсаңәажәеит, Апснытәи асас аоныка дысзааугароуп ихәеит».

Сара сзыҳәан ихәтыр дуун Беигәаа Омар исасра! Орхани Омари пату рықәибатқон, уи иначыданггы, аиуара рыбжъан, Омар иан д-Шампқан, Орхан ди-зааигәан. Акыр саат, Омар иңшәмапхәыс Кәарчиаңха Шьяаиан хнеиаанзаггы ихазлырхиахъаз аишәачара ҳахатәаны ҳаиңәажәон: иара, Апсны иказ-ианыз даз-таауан, сара ишсылшоз ала изцаарақәа ртакқатцара сағын. Уи анафстәи иңәажәара зеггы рызкын: апсуа бызшәа, апсуаа ртоурых. Абрака даҳзапхьейт җың иифыз фба-хца жәеинраала. Снаганы исирбейт аус ахьиуаз ауада. Игәастейт фышықәса уи аңхьа Апсныка изгаз ашәкәкәа ирейуаз, абас, метрак акара ифышьтыхны, иуада атзакны еиқәчабза ишеикәыз. Еилымкаашьяк ыкамызт: иара ихы-игәы, иаамта рықәырзны ашәкәкәа ифун, арахь ирыңхьашаз ауаа ыкамызт, урти иареи рдунеикәа хазын, аха иара иңәажәарақны иарбанзаалак гәкаҳарак инызымбаалейт. Дызҗыз аус — ҳауаажәлар (иахьыказаалак) ртоурыхи рбызшәеи рзыргаразы ихәарта

дуны дахэацшуан. Агэра ганы далацэажэон: апсуа бызшэа ижэйтэзоу шбызшэоу, адунеи ажэларкэа зеггы рбызшэакэа цашэс, шыатэс ирымоу хбызшэа шакэу, хтоурых зеггы хбызшэа ишаныцшуа, хбызшэа хзымыхьчакэа ианахцэыз, адунеи иану ажэларкэа ркультуреи ртоурыхи хнырхэышыа змоуа ацэыз дузза шроуа...

Игэы рыздуны, игэаларшэаны дрыхцэажэон иара дызхааныз апсуаа азэырфы. «Апсуаа дукэа — урт ракэын... Адунеи зака уаа хазынакэа аонаххьюзеи!..» — абасггы ґааитуан зны-зынла. Агэра ганы, игэггы аздуны далацэажэон: апсуара еихау, ажэлар рыпстазаара еиґызкаауа, изырманшэало, амилат Анцэа итахны иишаз цёоуки ракэны иказцо, излоу ркны ихаразкуа даґаак шыкам.

Ғахьейдтэалаз дигэалаиршэеит Рауф Орбаи (Ашьхаруа), 1963 шықэсазы зыпстазаара иалцыз, уи ахэынтқарратэ уаґ ду дидыруан, акырынтэ диқэ-шэахьан, диґцаажэахьан. Игэалаиршэеит гэтыхала зны ианеицэажэоз Рауф изеитеихэаз ажэабжык. Тырқэтэылатэи Ареспублика ашьақэгылараґы Рауф ицэабаақэа, ифырхатцарақэа акыр днарылацэажэаны: «Ихақымкэа дизныкэеит...» — ихэеит Омар. Зызбахэ имаз Мустафа Қьемаль иакэын. Урт еиґызцэан, рус акы акэын... Аха рґызцэаггы дарггы ззықэцоз ахэынтқарра ашьата аназышьтарца, аґыцэаггы реиґызара кэадахеит. Апыжэара згаз Мустафа Қьемал ахэынтқарра ґыц дахагылеит, Рауф Орбаи Акомиссарцэа Реидгыла Ахантэаґыс деитеит. Аха шықэсык аатцаанзаггы, изхагылаз ахэынтқарра ґыц нақнақтэи ашьақэыргыла иазкыз азцаарақэа рызбараан рхэоукэа еикэымшэеит, уаанзатэи реиґызара ахатыпан, аибатахымра рыбжэалеит. Урткэа ирыхкэаны, Рауф Орбаи дызхагылаз аматцура шытеитцар акэхеит. Абас, шықэсыбжак акара ахэынтқарра аус азы ацэабаа рацэа еицызбахьаз аиґызцэа еибабомызт, телефонлаггы еицэажэомызт. Аха ґенак зны, Мустафа Қьемаль ате-лефон изыкайтцеит Рауф, сара скынза уааир стахуп

ихәеит. Аицәыхьшәашәара шрыбжьазгьы дизнеит. Ахәынтқарратә усқәа акыр ирылацәажәеит. Аха еи-харазак ацәажәара иафыз Мустафа иакәын, Рауф дтәаны дзызырџуан, иара иахь дзызнейпхьаз тцакыс иамаз макъаназы изеилымкаауа. Ахәынтқарра ахада иуаажәлар атырқәцәа рцеипш азы игәы итақәаз акыр инароуны даналацәажәоз, Тырқәтәыла иаланхоз, егьырт ажәларқәа рцеипш азы акгьы имхәазеит.

— Ари атәылақны, атырқәцәа рнафсгьы, егьырт ажәларқәагьы ыкоуп, урт ирцеипшузеи, хақәитрас ироуазеи?— усқан азтцаара каитцеит Рауф.

Мустафа Қемаль, Рауф изтцаара имахазазшәа, хамтакты дтәан, нас ибжы найқәиргеит ааигәа иказ, рыматц зуаз ахатца: «Ауараш хазтатәа!» Амацуфы дааласны, афыцъагьы рапхьа иқәгылақәаз атәцақәа ашәах хаччала уарашла инартәны итыцахь днеит. Рфыцъагьы фымтуа итәан, Рауф изтцаара атак дазыпшын, Мустафа, ихыснацәа ауараш зтаз атәца иахаргьежьюа, иаха-иаха ахбалара иафыз ашәах дазыпшуан. Рауф дахьтәаз уи зегьы ибон. Уаха ажәак найқәымтцакәа иштәаз, ратәцақәа рфы ашәах зынза иныхбалеит, ауараш мацара нхеит. Усқан, дааехырччаны ґааитит ахәынтқарра ахада:

— Рауф! — ихәеит, — хуараш ихыз ашәах иацеипшхаз убама?

— Избеит! — атак каитцеит Рауф.

— Амилаґ мацқәа ирцеипшу абри ауп!.. — иудыр-узааит аанарго днеиґацшит.

Апышәагьы, адыррагьы, агәағьрагьы змаз Рауф, ихәтаз ажәақәа иаартны аґацахәа иеихәазаргьы, аха ари атәылақны инхоз, апсуаагьы назлаз ажәлар мацқәа рзинқәа рыхьчаразы уинахыс акгьы илшартә дзыкамлеит, — ахәынтқарра «ағәра» Мустафа Қемаль иааникылахьан. Аамтақәак рышьтахь, харада ахара наидтцаны, иус збаны, жәашықәса хәа атәыла далырцеит.

— Убас еипш изыкалазеи? — игәаанагара саҳарц стахны снаиазтцааит, усқан Омар.

— Атəымц̆ьара — тəымц̆ьароуп, ишутаху ағəра удырк-
зом, ма дара уреиуазароуп, мамзар — утыц удырроуп. Рауф
Ашьхарыуа, дацсыуа дуун, аха иразкы цəгьан, итəылакны
дыкамызт азы, — абас иажəа даалгеит Омар.

Бейгəаа Омар ихы иалиршаз изалмыршар каларын,
деилызкаауаз ихатə ыыза Анцəа диатəеимшьазтгыы.
Кəарциапц̆а Шьааиан, лыцшəма инапы злакыз аус,
иара иеипш инартцауланы дзазымхəыцуазаргыы, аха
«иєызґеишьаауаз» (лара лхəашьала) ишхəартаз лдыруан,
пату ақəылтцон, лыцшəма деилылкаауан.

— Шəабацəа Адсны ианыкəтцуаз иахьынхоз азы акыр
шəахəхəоума? — абас азтцаара лыстеит Шьааиан.

— Сабду сихаануп, — сызтцаара дазыцшызшəа, ґаал-
тит ускан. — Мчышь хəа изышьтоу зиаск ахыкəан хан-
хон ихəалон. Дхəычны арахь даанагеит, жəабака шыкə-
са анихытцуаз. Зегы игəалашəон, дрызхьаауан. Икə-
ра зыкəраз хгəылацəа ааизаны ианаатəалак, Адсны
азбахə акəын ирґытцакыз. Иара, дхəычызшəа акьажыхəа
атцəуара дналагон. Саргыы уи анызбоз дрыцхасшьон.
Сара схəычын, сдыррагы хəычын. ґенак зны «Сабду,
иухьзеи, сара схəычуп аха стцəуазом, уара узтцəуозеи?!»
хəа сиязтцааит, дыхтаскит. Иара сааигəыдихəхəалан, ус
ихəеит: «Еи, схəычыцшқа, бзыхьтцəуаша аныбзымдыруа
бызлахьтцəуарызеи, бызхар сеилыбкаап...» ихəеит. Абри
сгəалашəоит. Сызблак ала акəзаргыы, знык избандаз
уи азиас акəшамыкəша, сабдугыы ипсы тынчхарын, —
абасгы нацылтцит.

Кəарциапц̆а Шьааиани Бейгəаа Омари атацəара
бзиа ацыртцит, ирыхшеит хьык ацацəеи апц̆аи. Хəарада,
уаґ даназхəыцуа еиликаауеит, аагартə дук змамыз
атцарауаґ изы ишымариамыз цшьык ахшара раазара,
атцара дыртцара. Аха ирылдыршеит! Имариамызт, урт
раазара инахаршəаланы, ґыц ииґуаз ашəкəкəа ртыжьра,
уи акны аилахарақəа иман. Ақалақь акны апсуаа нхон,
аха ирацəаґымызт. Урт рахьынтəи зыцсы злаз ыкан,
аха амамзаара иахəаґуаз еихан. Ишəкəкəа ртыжьраґы

ицхраара зылшашаз, акыр змаз ыкан, хэарада, аха иара дызҕыыз аус ахынзахэартуу рызгэаҕомызт, ацхыраара шитахыз иара ахэара изыгэаҕуамызт... Абри аус аҕны, ажэала акэзаргы, ацхыраара иртеит апснаа. Ишыҕалазгы абас ауп.

Зураб Вианор-ица Ачба Стампыл даныҕаз, Беигэаа Омари иареи реицэажэараан, Омар иаартны им-хэазаргы, аха Зураб еиликааит, уи иапцтамтақэа хаз шөкэны ртыжыразы ауадафрақэа шимаз. Тырқэтэылан-тэи дхынхэны Аҕэа дааны даныҕаз, иибаз анырзеитеи-хэоз аамтазы, хцарауаа дукэа Ғыаргы Зизариеи Шыалуа Инал-ицеи днарцхэеит, асасаирта «Интурист» атцака иҕаз аресторан «Абхазия» ахь, акы еицнацхарц, тынч инеицэажэарц. Абраҕа, Зураб Вианор-ипха Қарттэи ифызцэақэак рыцхыраарала, Стампылка телефонла ацэажэара азин иртеит. Иеимеидеит уа даныҕаз ииды-рыз Арөҕаа Етем. Мацк акара ианеицэажэа, Зураб ид-тэалаз ажэа цхақэак нарыххэааны, Етем иацэажэартэ еипш атагылазаашыа ритеит Шыалуеи Ғыаргыи. Урт ашыцыагы, иразаны ахэашыа реакыыршэаны Етем идирдырит Беигэаа Омар дызҕуу атцааратэ ус, Апсни апсуааи ртоурых атцааразы ишхэартэ дуу, ишөкөқэа ртыжыра ишахатгылатэу. Арөҕаа Етем аҕышпреи ахаранацшреи иазрыцхамыз, заамсташэара харакыз, апсыуа бызшэа цқала ицэажэоз, апсуара патула иныкэызгоз уаф дуун, урт инарыццаны, амазарагы далакан. Лассы еиликааит, иацэажэоз апснаа иртахыз. «Ишөхэаз саҕаит, уи сара исырееиуеит!» — ихэеит. Абри анафс итытцуа иалагеит Беигэаа Омар иапцтамтақэа зныз ашөкөқэа. Убарт иреиуан Апсныка изгарц иситаз ашөкөқэагы...

1996 шықэсазы Стампыл, Иушкөудар араион аҕны икоу, Апсуа культуратэ хеидкыла азал тбаа аҕны, Ашықэс ғыц апылара иазкыз аныхэа мөапыргон Стампылтэи апсуаа. Ускан ари ахеилак хадара азиуан уакатэи Цсырцха ақыта ииз, аха Стампыл инхоз Бил-

иант Аѳзба. Уаа хышѳык иреитдамызт иказ. Уи аамтазы Стампыл иказ саргы уахь снапхъан. Аныхѳа далахъын Беигѳаа Омар. Иказ иамхѳакѳа изивсуамызт, ианиархѳа, аныхѳа аеалархѳара деигѳыргъаны идикылеит, цѳоукы изышьтны, машъынала дааргеит.

Уи аамтазы, Беигѳаа Омар 96 шыкѳса дыртагылан, акыр игѳашъамх кѳадахахъан, алабагы икхъан. Аха ихшыѳ шимац иман, абжъаапнеипш деилфаца дыкан. Ус шакѳыз зегъы агѳра ргеит, инаидыргалаз амикрафон аанкыланы, еизаны иказ данрыкѳныхѳоз, аѳар рахь чыдала ихы нарханы, иахьыказаалакгы, рапсуа леишѳа ныкѳыргаларц данрылабжѳоз. Абри ауахъы хаибабейт, мацк акара хааицѳажѳейт. Акраамта дыкан, игѳы шрыздуу иныпшуа, аѳар дрылапшуа дтѳан. Аха уаанза кавказаа рыкѳашаракѳа икѳашоз аѳар, европатѳи акѳашаракѳа рахь ианиас, иааигѳасигѳа итѳаз апсшѳакѳа нарахѳаны ацара иеазикит.

Азѳырѳы еицны инаицылбааит, ацъабаа ухарбейт, аха уахъаахалатѳаз агѳахѳара ду хнатейт хѳа наиархѳейт зегъы.

— Пѳа ду сашъа, Анзаур (ус акѳын сыхъз шихѳоз)! Апснаа исызрахѳа сгѳы шрыздуу. Абаапс, ачѳара шѳымаз, бзиа шѳеибабала... Шѳара шѳоуп хара ара иѳоу хзыкѳгѳыцуа, — абас шихѳоз, иматц зуаз ахацѳа ицырхырааны амашъына дынтатѳейт. Уи аухатѳи хаикѳшѳара, атцыхѳтѳантѳи хаикѳшѳара акѳейт. Иара даѳа пшышыкѳса ипсы тан, аха апснаа ихайуаз уахь неишъа хамамызт, аибашъра иалагаз апснаа хакѳызшѳа, аблокада хтаргылан, адѳахътѳи апаспорткѳа уеизгъы ихамамызт.

Беигѳаа Омар итѳабыргны дапсыуа уаѳ дуун, зегъ рыла дѳырпшыган, ипсѳазаара ду атѳак ду аман, апсуа дапсыуа цкъаны дѳазтѳо аѳазшъа бзиаѳа илаазан.

Тыркѳтѳылан, ажѳытѳа атыркѳцѳа нагаѳа «апсуаа ишмилату зегъы аристократѳоуп» хѳа анырзырхѳоз ыкан аамтаказы. Икалап, ускан иаѳа ирацѳазар Беигѳаа Омар иеипш запсуара харакыз апсуаа!

Стампыл азиатѣи ахѣта иахьатѣанакуа иѣоуп апоет Назим Хѣкъмет ихъз зху апарк. Хѣылбьѣхала абрака еизалоит ааигѣасигѣа инхо, тѣанчара иѣахьѣоу аѣсуа быргѣа. Чаик неиѣыржѣуеит, жѣабжъкѣак неибьѣѣо аамта ргоит, ргѣы дырѣыхѣит... Ихѣафсыз ашыкѣсазы Стампыл саныѣказ снеит уи аѣсуа быргѣа реизартахъ. Пьѣтѣык неихъан, ачаи еиѣыжѣуа еиѣѣажѣо итѣан. Иѣан уаанза издыруазгьы, исзымдыруазгьы. Хѣайдтѣаланы хшеиѣѣажѣоз, Беигѣаа Омар избахѣ бзиа ѣѣырызгеит.

— Уи ауаѣ дуи сареи аамтала хѣаигѣылаѣѣан, — абас аѣѣажѣара дналагеит ихѣадтѣалаз, ѣыѣ уи аѣены издырыз, Лакрба зыжѣлаз быргк. — Омар ауаѣы ди-зааигѣан, агѣбылра илан. Зны-зынла иара иахъ сынкьдгьыланы, ушѣаѣоу хѣа наиасхѣон, уи иара игѣы ишахѣоз здыруан. «Абааѣсы, усзааила аамтѣ анумоу, аѣсышѣала унасаѣѣажѣала...» — ихѣон санѣозгьы. Саргьы, иара иеиѣш, ѣаѣъаѣас аѣсыуак сыниѣѣшѣартѣ, сыниаѣѣажѣартѣ еиѣш аѣагылазаашъа сьамамызт, иаргьы саргьы хѣа хѣаигѣара аѣсыуак дьнхазомызт. «Мышкѣак аѣсыуак сынидтѣаланы санимаѣѣажѣа, сьѣнытѣѣа атѣла гѣаѣа иаѣызаха иѣаѣѣызшѣа схь збоит», — ихѣалон. Акьыгьы, сара асахъаѣа тьсхуан, иара урт дрызѣлымхан, ѣъашъахѣшѣа ибаны дрыхѣаѣшыр бзиа ибон, саргьы урт ахьигѣаѣхѣоз азы сгѣы азхѣуан, иѣегъ тьсхьндаз сгѣахѣуа сѣалон. Ус хнеиуан... Зьнрак азы, сара сеиѣш ашѣарьѣара иазгагаз сѣызѣѣак срыѣны кѣаташъра хѣа хѣахъѣаз, ахъѣа сылаланы схьнхѣит. Инысхьтѣны иѣап, исызнаурызѣи шысхѣоз, мыѣхѣы сханарѣъан, уаѣа сьмѣашоура еиѣѣымтѣо, абас, ѣымчыбжъаѣа сышъѣанатѣеит. Омар уи аамтѣазы, ишѣышыѣѣа дырзааигѣахѣан, ихъшыѣ ѣѣъаза иѣан, аха зьмѣмѣхѣаз ишъапѣѣа ишѣтахьыз ихѣтѣгьыломызт, аѣъабаа идырбон, ауадаѣны днеиааиуан, аха даньышъѣаз еихѣан. Шѣарьѣара сышѣоз иахѣхъан. Аѣны санааи исархѣеит, сѣеижъѣеи ихѣабарс иѣоузеи хѣа ѣынтѣ атѣлѣфон дшасхъаз. «Абааѣсы, сшыѣмазаѣхѣаз иашѣымхѣан, ма дааины сибѣит хѣа иѣаѣшъеигѣит, гѣырѣас сишѣымтѣан»

хәа афны иказ ргәыреаныстцеит. Ишиахаз здыруада, аха
иахаит. Сышьтеижытеи жәабака мшы тхъанеипш, азәы
ашә абжыы иргеит. Ахәычқәа ран ашә аалыртызар, Омар
ашәдылагылоуп, изнапык ала илаба икуп, егы иганахъала
иматцуо пхәыс ижәаа датцагылоуп. Сахышьтаз ицәа-
жәара бжыы шаасахаз еипш, еихаб дук сшышьтоу
дысхасмыргылааит хәа саахәыцны, сиарта снылтцны
аеааиҕкаара сеынахысыгзеит, итцагылаз апцхәысгы
иаргы еибакеибашьтуа сахыиказ ауадахъ иаафналеит.

— Хаи, уан абзиа лбааит, ушьтандаз, узгылазеи?.. —
ҕааитит санаагөеита.

— Еихаб дуззак уансзааи сымгылакәа!.. — сыниқә-
цәажәеит саргыы. — Узааизеи, сара сзы абриакара
ацбабаа ухы изаурбазеи... — сеитаацәажәеит.

— Сара сцбабаа закәыхзеи! Уацсыуа чкәынаны,
уагсгәыланы, учмазафны ушьтаны, иагъа схы самы-
хәозаргыы, убаразы абранза санымааи, нас сапсуара
зхәартузеи!.. — абас даацәажәеит иара. Омар джәытә
ацсыуан...

Аамтала, Дырмит Гәлиа ишыкаитцаз еипш, Беигәаа
Омар иеанишәеит уакатәи ацсуаа рзы алфавитк апцара,
иагәапитцеит. Итахын дызлияаз иуаажәлар рхатәы
бызшәала иапцхәо ифуа икаларц...

Ажәлакәа карыцсеит афыцбагы. Аха уи аус
акны Дырмит аразкы иман, ибеит ицбабаа алтшәа
шъахәқәа, илеипсаз ажәла иаанашьтыз аеафра беиа!
Беигәаа Омар уи афыза аразкы имамызт, иоушьагы
ыкамызт. Иагъа дхандеизаргыы, илеипсаз ажәла ахы
азцәырымгеит, атәым дгъыл акны ацашә амкит,
инытцпсаа ицеит. Аха иара ихараз хәа акгыы ыкамызт,
атәымцъара атәы хазын, ихазуп иахъагы. Дахъиз-
дахъаазатәылаҕы, ацсуаа рыдагы икәынхо егырт
ажәлар мацқәа рхатәы бызшәала атцара ртцартә еипш
акалара шамуаз изымдыруа дыкамызт, аха иеанишәеит,
мышкызны аамта бзиақ шцакамлари хәа дгәыцны.
Уигы фырхатцаран, харанацшран! Имч зқәымхоз дахъ-
нымхәлеит, аха имч зықәхап ззигәахәуаз — иуаажәлар

ртоурыхи, рбызшәеи рытцаара дацәхьамтцит, уи даҕын ипсы ахтынцаны, илшонатцы...

Акыр ицъашьахәуп ицсымтазы иҕаитцаз ахәара!

— Абра сапхьа баатә! — ҕенак зны ибжыы налы-
қәиргеит уаха агылара илымшо днышьталазар аахыс
ихагьежьюа иматц зуаз ихатәҕыза Кәарҗиапҗа Шьяаиан.
Ларгы, лыпшәма ихәатәы дацныкәаны, аҕәардә даа-
ханы иапхьа днатәеит.

— Баалаганы азар ашәа сызхәа, — абас длыхәеит
ускан.

— Азар зныкыр исхәахьоума!.. — ицъалшьеит
Шьяаиан. — Санпхәызбаз аахыс исмахазацызт!..

— Ибгәаларшәа... исызхәа, убриак азы сбыхәоит!..

Акыр илцәыхьантазаргы, аха ҕнутқала леааиз-
ганы, уи ашәа нылгәаларшәаны, лыбжыы ныхтца-аахтцо,
дгызыгызуа азар ашәа изылхәеит Шьяаиан.

— Ух, гәышья!... Шьта сгәы рахатны, башәа сыцны
сымҕа сықәлоит... — ихәеит.

Арт ажәақәа, Беигәаа Омар атцыхәтәанзатәи иажәа-
қәа ракәын. Уинахыс инеиқәипсаз иблақәа изхымтит.
Шьяаиан адырра зылтаз рзеипшхшара ааизаны иши-
хагылаз, шәышықәса инарзынапшуа (мызқәак агын)
иматц зуаз, аха уаха злымшаз игәы аусура иаҕәйтцит.

Инарцәымҕахь данынаскьаргоз аҕены зқьыла ажә-
лар еизеит, апсыуала ихцәажәеит, дзыпсаз ажәақәа
рхәеит. Апснаа хәхьзала инартбааны дихцәажәеит,
ускантәи аамтазы, Апсны ахатарнакс Стампыл аус зуаз
В. Ць. Аҕзба. Анышә дамардеит, ипсы антаз, иара итахны
иалиххьаз атыц аҕны, февраль 25, 2001 шықәсазы.

«Михрабат» хәа изышьтоу, ауаа нагақәа анышә
иахьамадоу апсыжырта ыҕоуп Стампыл ақалақь азиа-
тәи ахәтаҕы, уахгы-еынгы аанҕасрада аҕбақәа
зтысуа Босфортәи азыбжьахала апшахәаҕы, иатцәарала
италахау хәыпшзак аҕны. Инышәынтра ишақәнагахара
иҕатцоуп, ихчныз ахьыҕоу иҕашьту амармалташь
адақьаҕны иануп ипсы штаз ианитцаз иара иажәақәа:

Дназатәхааит Беигәаа Омар,
 Беигәаа Баирам дызабыз,
 Шамцха Мыкыд дызаныз.
 Беигәаа Омар дыштыуп абра,
 Пысшартахааит иыдамра.
 Зықыи жәышәыи акыны дыиын,
 Иахәа иынарцә дазнейын,
 Дназатәхааит шытанахыс,
 Анцәа дыитауп уажә нахыс.
 Ацсыуара иыхарта адца,
 Апсабара ишьта антца,
 Дыцеит, зыцсәта хаахаша,
 Ацсытхацъра ианиаша!
 Пысныхәара иыгымзааит,
 Псытхацъра иытыцхааит!
 Ицсы зкәыитцаз абызшәа,
 Дыззыгәыкыз Ацсышәа,
 Ахаш ианны иыҭаҭаза,
 Иыхчынызаааит назаза!

Снеит, уи хауаф ду изкәатыц ахыкәоу ацсыжыртахь,
 уцсәта шкәакәахааит хәа снахагылеит инышәынтра. Аха
 сгәы еихыызшыыз ыкоуп...

Ашәтқәа агзам Дырмит ибака! Ашәтқәа агхарымызт
 Омар изкәатыци ибакеи Ацсны икалазтгыи. Аха ус еипш
 изыкамлеит. Хара иахтау ала икам ацстазаара, иамоуп
 иара ахатәы закәанқәа. Досу дахыиз атәыла — иара изы
 ишьамдгылуп. Ашьамдгыл амхалдыз иафызоуп, уоу-
 нажьзом. Иабдуцәа ахьаныцыз атәыла итоурыхтә
 цсадгылуп. Атоурых, ишдыру, хнырхәышәа змам,
 ииасхәоу аамтоуп...

Беигәаа Омар, иабдуцәа рыцсадгыл азы, онутқала
 деигразыблаауаз ахәаацәгәа иман. Ус шакәыз рныцшуеит
 ипоезиатә тынхақәа, иныцшуан иара ихатә. Ацсни ацсуа
 жәлари рахь имаз агәбылроуп, урт ртоурыхи рбызшәеи
 рыттәара акны илиршаз илзыршаз. Изышо асакара иқәхаз
 ахәычы диоызаха, Ацсны дныкәыцшыны абара дазышабон.

Даартәеипш аамтак аныкала Апсны датааит, ижәлар дрылапшны ибеит, иибаз-иаҳаз агәахәара ду иртеит, иабдуцәа ршыамдгьыл шмызыз агәра игеит, уи аҗеипш азы агәыгра ду иманы, игәы ртынчны, иара ишыамдгьылахь дхынхәит. Изыхъазаалакгы, уаҳа Апсныка дзымаазеит.

Апснаа игрымжыит, дзыпсаз иазхәыцны пату икәыртцеит, Тырқәтәыла икоу апсуаа диаспора иналукааша рхатарнак апоет, атцарауа атоурыхтцаа, ауаажәларратә усзу Беигәаа Омар Баирам-ипа. 1990 шықәсазы Акәа, Ашәкәтыжырта «Алашара» акны итытцыз, иажәеинраалакәа реизга «Астампылтәи апсыуа бжьы» азы ианашьан Д. Гәлиа ихьз зху Апсны Ахәынтқарратә премиа. Ианашьан аорден «Ахьз-Апша» актәи афазара, ихьз ахтан Акәатәи амфакәа руак, Апсныка дзыхынхәуазар хәа изалхыз анхартакны иаартуп иара изку амузеи, Апсуа хәынтқарратә университет акны ихьз хәан хатыр зкәу апрофессор хәа, Апсуатцаратә институт акны хцарауаа азырхиара иафуп иапцтамтакәа реизга х-томкны ртыжьразы, итытцуеит, зеикәыршәара хәфү, хдиаспора еиуоуи апснааи иара изкны ирфыз еидызкыло, «Беигәаа Омар игәаларшәара» хәа хьзыс изауа аизга шәкәы, Акәа иргылахоит ибака... Макьана икоуп уи ауафы лаша дзыпсаз здыруа, дызгәалашәо ауаа.

Җазну ашықәсазы, Беигәаа Омар диижьтеи 115 шықәсазы атцра инамаданы, Апсны зехьынцъара иазгәатахоит уи имшира. Уи азы иапццоуп ахәынтқарратә программа.

Зегь рыла иеапсеитәит Беигәаа Омар — Апсуа Ду!

АХҚӘА

Мезитқа ахалара. <i>Ароман</i>	3
Ачамға ду амтқан. <i>Ароман</i>	206
Шәзыниалакғы... <i>Аочерк</i>	347
Азар ашәа сызхәа... <i>Аочерк</i>	378

Анзор Кәәкә-иҗа Мықәба

АНАТОЛИАТӘИ АЖӘАБЖЬҚӘА

Ароманқәа

Аочеркқәа

Анзор Кокович Мукба

АНАТОЛИЙСКИЕ РАССКАЗЫ

Романы

Очерки

На абхазском языке

Аредактор *М. Таанба*

Акорректор *И. Цьения*

Дақьала еиқәлыршәеит *И. Цьопуа*

Асахьаҭыхәы *Р. Габлиа*

Аформат 84x108 1/32.

Инықә. акь. бгь. 21.

Аҧаҭаҭқәа №